

**POLITECHNIKA ŚLĄSKA
WYDZIAŁ BUDOWNICTWA
KATEDRA INŻYNIERII BUDOWLANEJ**

Rada Dyscypliny Inżynieria Lądowa i Transport

ROZPRAWA DOKTORSKA

mgr inż. arch. Magda TUNKEL

**CECHY MODELOWE SAKRALNEJ
ARCHITEKTURY DREWNIANEJ GÓRNEGO ŚLĄSKA
NA PODSTAWIE ANALIZY ZACHOWANYCH OBIEKTÓW**

Promotor:

prof. dr hab. inż. Jacek HULIMKA

Promotor pomocniczy:

dr hab. inż. arch. Tomasz BRADECKI

Słowa kluczowe:

Kościół drewniany, architektura sakralna, konstrukcje drewniane, obiekty zabytkowe, ochrona zabytków, cechy architektury sakralnej regionu górnośląskiego

Gliwice, 2022

Promotorowi,
Panu prof. dr hab. inż. Jackowi Hulimce
*składam serdeczne podziękowania za poświęcony czas,
nieocenioną pomoc merytoryczną oraz cenne i wnikliwe uwagi
w trakcie pisania niniejszej rozprawy.*

Promotorowi pomocniczemu,
Panu dr hab. inż. arch. Tomaszowi Bradeckiemu
*serdecznie dziękuję za wspólną pracę, dyskusje merytoryczne
oraz wsparcie w prowadzeniu badań.*

Spis treści

1. Wprowadzenie	5
1.1 Zarys problemu	8
1.2 Stan badań.....	12
1.3 Teza pracy.....	15
1.4 Cel badań	15
1.5 Geneza, zakres i metoda pracy	16
1.6 Delimitacja obszaru badawczego.....	17
2. Rys historyczny Górnego Śląska z uwzględnieniem kościołów i kaplic zbudowanych z drewna	25
3. Obiekty objęte procesem badawczym	30
3.1 Materiał badawczy	31
3.2 Tabela zestawienia obiektów	34
3.3 Mapa lokalizacji badanych obiektów	38
4. Analiza architektoniczno-konstrukcyjna drewnianego budownictwa sakralnego Górnego Śląska	40
4.1 Informacje wstępne.....	40
4.2 Relokacje obiektów drewnianych.....	43
4.3 Architektoniczne uwarunkowania regionalne	46
4.4 Struktura przestrzenna i relacja z otoczeniem	61
4.5 Analiza układów architektonicznych.....	66
4.6 Analiza materiałowo-konstrukcyjna	93
4.6.1 Analiza materiałowa	93
4.6.2 Konstrukcja	97
5. Charakterystyka elementów architektonicznych i konstrukcyjnych.....	106
5.1 Posadowienia	106
5.2 Podłogi i posadzki.....	110
5.3 Ściany.....	111
5.4 Chór muzyczny i empory boczne	119
5.5 Stropy	121
5.6 Dachy	124
5.7 Soboty i przydaszki.....	129
5.8 Wieże i wieżyczki na sygnaturki	131
5.9 Stolarka okienna	137
5.10 Stolarka drzwiowa	139
5.11 Detal ciesielski	141
6. Analiza i podział typologiczny kościołów objętych procesem badawczym	144
6.1 Typologia architektoniczna.....	144
6.1.1 Orientowanie świątyń	144
6.1.2 Datowanie - podstawy.....	145
6.1.3 Oryginalność obiektów	146
6.1.4 Prezbiteria i sposób ich wydzielenia	147

6.1.5	Nawy i kaplice boczne	149
6.1.6	Kruchty	150
6.1.7	Zakrystie	151
6.1.8	Soboty i przydaszki.....	152
6.1.9	Wieże	153
6.1.10	Sygnaturki.....	156
6.1.11	Empory.....	158
6.1.12	Łoże kolatorskie.....	160
6.2	Typologia konstrukcyjna	160
6.2.1	Posadowienia	161
6.2.2	Podłogi	161
6.2.3	Ściany.....	163
6.2.4	Stropy.....	168
6.2.5	Dachy	169
6.3	Wnioski.....	172
7.	Koncepcja modelowego górnośląskiego kościoła drewnianego	200
7.1	Założenia ogólne.....	200
7.2	Przykładowe zastosowanie wyników badań.....	208
7.3	Model drewnianego kościoła bazujący na wyznaczonych typowych cechach architektoniczno-konstrukcyjnych.....	210
7.4	Wybrane przykłady możliwości zastosowania wyznaczonych cech przy prowadzeniu prac remontowo-naprawczych	219
7.4.1	Charakterystyka i ocena prac remontowo-naprawczych zrealizowanych w kościele pw. św. Jerzego w Gliwicach-Ostropie.....	220
7.4.2	Charakterystyka i ocena prac remontowo-naprawczych zrealizowanych w kościele pw. Trójcy Świętej w Koszęcinie	222
7.4.3	Charakterystyka i ocena prac remontowo-naprawczych zrealizowanych w kościele pw. Trójcy Świętej w Księżym Lesie	224
7.5	Wnioski końcowe	226
8.	Podsumowanie	228
9.	Słownik stosowanej terminologii.....	230
10.	Bibliografia	239
10.1	Źródła literaturowe	239
10.2	Źródła archiwalne	252
10.3	Spis rysunków.....	257
10.4	Spis tabel.....	263
11.	Streszczenia.....	266
11.1	Streszczenie	266
11.2	Summary.....	267
11.3	Zusammenfassung	268

1. Wprowadzenie

Drewniana architektura sakralna, niewątpliwie urokliwa, zachwycająca starannością wykonania detali ciesielskich, rozwiązań konstrukcyjnych, ale także okazałością wykonania wnętrza, bywa zastępowana obiektami wtórnymi, mającymi niewiele wspólnego z pierwowzorem, lub bezpowrotnie znika z krajobrazu polskich ziem. Próba oceny stanu zachowania górnośląskich obiektów sakralnych zbudowanych z drewna prowadzi do wniosku, że na przestrzeni lat ich liczba ulega zmniejszeniu. Przyczyn takiego stanu rzeczy dopatrywać się należy nie tylko w czynnikach przyrodniczych (naturalnym zniszczeniu nietrwałego budulca), lecz także w przypadkach losowych, między innymi pożarach prowadzących do całkowitego zniszczenia obiektów. W ubiegłych wiekach wiele kościołów uległo też bezpowrotnemu zniszczeniu podczas konfliktów zbrojnych. Część obiektów zagrożonych zniszczeniem uległa relokacji, co z jednej strony było dla nich ratunkiem, z drugiej jednak prowadziło do licznych zmian skutkujących niezgodnościami z oryginałem.

Badania nad zabytkowymi kościołami drewnianymi w Polsce jak dotąd mają charakter przyczynkowy i ograniczają się tylko do wybranych zagadnień. W literaturze można spotkać się z komentarzami, że wśród badaczy dominuje przekonanie o wyczerpaniu możliwości poznawczych kościołów drewnianych, a jedyną cechą zmienną są badania zmierzające do ustalenia ich datacji. Przedmiotem analiz stają się przede wszystkim świątynie będące zabytkami o dużym znaczeniu, a niemal zupełnie pomijane są obiekty mniejsze, często zaniedbane czy nieużytkowane, lecz również mające dużą wartość kulturową lub artystyczną. Stan taki spotkać można też w innych krajach – przykładowo, zachowane do dziś XII-wieczne kościoły norweskie dopiero na początku XIX w. znalazły się w kręgu zainteresowań badaczy, historyków, archeologów i artystów, nie tylko norweskich, ale i europejskich. W 1837 r. Johan Dahl, norweski badacz mieszkający w Dreźnie, opublikował artykuł, w którym opisał zachowane w Norwegii drewniane kościoły masztowe. To on, zwracając uwagę na masowo niszczone kościoły słupowo-szkieletowe, przyczynił się do relokacji drewnianego kościoła z doliny Valdres nad jeziorem Vang do Karpacza Górnego [7]. Wkrótce pojawiły się też przełomowe prace dostarczające technicznych i inżynierskich wiadomości o kościołach drewnianych. Publikacje Leifa Dietrichsona [72], [73] oraz Friedricha Ostendorfa [297], [298] wniosły nowe spojrzenie na architekturę oraz konstrukcje drewniane, w szczególności w odniesieniu do więźb dachowych.

Przyglądając się dotychczasowym badaniom sakralnego budownictwa drewnianego regionu górnośląskiego zauważyć można, że podejmowane w publikacjach historyków tematy nie do końca związane są z obiektami, lecz raczej z próbą opisu stylów, według których świątynie zostały wzniesione. Rozważania te sprowadzają się głównie do oceny wpływów germańskich (co jest pokłosiem cytowanych w dalszej części opracowania publikacji autorów niemieckich), najczęściej na podstawie przyjętych rozwiązań ciesielskich. W tym miejscu należy wspomnieć o kilku wybranych pracach, które do omawianej dziedziny wniosły najwięcej. Publikacje niemieckich badaczy z początku XX w. Ludwiga Burgemeistera [44], Henryka Dienwiebela [71], [72],

Johanna Knie [154] czy Paula Knötela [155], [156], [157] były pierwszymi specjalistycznymi pracami zawierającymi informacje na temat genezy wznoszenia górnos Śląskich kościołów budowanych z drewna, wzbogacone o szczegółowe opisy różnych rozwiązań architektoniczno-konstrukcyjnych oraz ciesielskich. Drewnianemu budownictwu sakralnemu sporo uwagi poświęcił również Józef Matuszczak, który w swoich publikacjach szczegółowo omówił genezę budowania tychże świątyń [239], [241], [242], [243]. Innym obszernym opracowaniem jest monografia Catherine Hof z 1999 r. Autorka opisała w niej blisko 1500 obiektów sakralnych zbudowanych w konstrukcjach drewnianych, zlokalizowanych w obszarze obecnego województwa śląskiego – w jego historycznych granicach oraz na terenach przygranicznych Śląska [125]. Grażyna Ruszczyk oraz Bronisław Cenda są autorami publikacji w których więcej uwagi poświęcono architekturze i konstrukcji kościołów drewnianych, lecz i one wciąż nie opisują wszystkich istniejących obiektów lub tylko ogólnikowo je charakteryzują. Za zbiór fachowych wiadomości odnoszących się do podjętego w niniejszej pracy tematu uznano książkę Jacka Kubika z 2018 r. Autor opisał w niej zachowane kościoły drewniane zlokalizowane w województwie śląskim. W publikacji tej zawartych jest wiele wartościowych informacji, w szczególności dotyczących konstrukcji dachowych [209]. Mimo licznych opracowań zarówno XX-wiecznych, jak i tych z pierwszej dekady XXI w. daleko jest do wyczerpania tematu historii, cech wynikających z regionalizmu, a także aktualnego stanu zachowania sakralnego budownictwa drewnianego na danym obszarze. Liczne są publikacje dogłębnie traktujące temat architektury i konstrukcji drewnianych budowli sakralnych – lecz w odniesieniu do wybranych, pojedynczych obiektów, zwykle z naciskiem na ich wyposażenia. Tym samym, literatura tematu, jakkolwiek bogata, ma zwykle charakter wrywkowy.

Na przestrzeni lat zachowane do dzisiaj drewniane obiekty sakralne bywały przebudowywane (czasem też przenoszone), skutkiem czego część z nich w różnym zakresie odbiega od oryginalnych rozwiązań. W efekcie powyższego opisy dostępne w literaturze nie zawsze zgodne są ze stanem rzeczywistym, ten zaś odbiega od oryginału. Wszystko to utrudnia, a czasem wręcz uniemożliwia powrót do pierwotnej formy istniejących kościołów drewnianych lub wiarygodne odtworzenie obiektów które uległy zniszczeniu. Uzyskanie wiarygodnych danych wymaga, między innymi, przeprowadzenia szczegółowych analiz porównawczych stanu obecnego z dokumentacją archiwalną oraz wykonania badań terenowych wraz ze sporządzeniem niezbędnej dokumentacji technicznej. W niniejszym opracowaniu wykorzystano wiadomości zawarte w licznie zebranej literaturze (416 pozycji). Nie umniejszając wartości tych prac trzeba zauważyć, że niektóre obiekty zostały w nich pominięte lub tylko wspomniane. W wielu opracowaniach brakuje danych dotyczących tak podstawowych informacji, jak data zbudowania obiektu (nieraz data budowy kościoła jest niepewna lub różne źródła podają zupełnie rozbieżne informacje). Zdarzają się również błędy w określeniu konstrukcji obiektu, co znacznie utrudnia porównanie stanu istniejącego z pierwotnym układem zarówno architektonicznym, jak i konstrukcyjnym.

Przedmiotem dysertacji doktorskiej są zagadnienia związane z architekturą, konstrukcją, a także warsztatem, jakim posługiwali się ówcześni budowniczości i cieśle, kształtując formę i funkcję dziś rozpoznawalnego i charakterystycznego górnośląskiego regionalizmu. Prowadzone rozważania osadzone zostały zarówno w aspekcie terytorialnym, jak i historycznym. Granice terytorialne Górnego Śląska i, jednocześnie, delimitacja obszaru zostały ustalone w odniesieniu do pozycji literaturowych [11], [53], [183]. Należy jednak pamiętać, że historycznie granice Górnego Śląska nieustannie się zmieniały. Nerozłączny zatem aspekt terytorialny i historyczny omówiony został w podrozdziale 1.6 (delimitacja obszaru badawczego). Wyznaczenie obszaru umożliwiło wyodrębnienie 115 obiektów drewnianej architektury sakralnej, które włączono do badanej grupy, a to pozwoliło określić tezę, cel i zakres niniejszego opracowania. Należy tu dodać, że nieopodal wyznaczonej granicy opracowania zlokalizowane są świątynie, których opracowanie nie obejmuje. Są to kościoły, które wykazują pewne cechy wspólne dla zespołu badanych obiektów, jak np. kościół pw. św. Barbary w Bielsku-Białej Mikuszowicach, kościół pw. Trójcy Świętej w Baldwinowicach czy kościół pw. św. Idziego w Zrębicach lub prezentują całkowicie inne rozwiązania, jak np. kościół pw. św. Wawrzyńca w Bobrownikach lub kościół pw. Najświętszej Maryi Panny Nieustającej Pomocy w Lalikach (rys. 1). Niemniej, wyznaczenie "sztywnych" granic terytorialnych opracowania było konieczne w celu liczbowej oceny uzyskanych wyników badań.

Rys. 1. Fotografie kościołów zlokalizowanych w sąsiedztwie wyznaczonych granic opracowania: a. kościół pw. św. Barbary w Bielsku-Białej Mikuszowicach (2017), b. kościół pw. Trójcy Świętej w Baldwinowicach (2016), c. kościół pw. św. Idziego w Zrębicach (2016), d. kościół pw. św. Wawrzyńca w Bobrownikach (2016), e. kościół pw. Najświętszej Maryi Panny Nieustającej Pomocy w Lalikach (2018). Fotografie własne

Celem niniejszej pracy nie jest analiza dziejów Górnego Śląska. Nie można jednak zupełnie pominąć historii, gdyż jest ona integralną częścią szeroko pojętych badań tego terytorium. Dlatego w dalszych częściach rozprawy przedstawiono krótki rys historyczny (rozdział 2), który jest wprowadzeniem mającym ułatwić zrozumienie kolejnych zagadnień wpływających na kształtowanie obiektów sakralnych budowanych z drewna.

Badania nad górnośląskimi kościołami drewnianymi przeprowadzono wieloetapowo, począwszy od badań materiałów archiwalnych [272], przeglądu literatury oraz wykonania badań in situ, a skończywszy na syntezie uzyskanych wyników którą przedstawiono w zestawieniach tabelarycznych. Na podstawie uzyskanych danych zaprezentowano też koncepcję modelowego kościoła prezentującego cechy architektoniczne i konstrukcyjne najbardziej charakterystyczne dla górnośląskiego drewnianego budownictwa sakralnego. Na wybranych przykładach wskazano także możliwości zastosowania wyznaczonych cech w realizacji prac naprawczo-remontowych. Ponadto opracowano karty katalogowe, które są załącznikiem do niniejszej rozprawy. Opisano w nich historię, architekturę oraz konstrukcję analizowanych świątyń oraz przedstawiono fotografie archiwalne i współczesne. Dopelnieniem kart są opracowane aktualne schematy rzutów funkcjonalno-użytkowych oraz dane dotyczące przynależności administracyjnej i kościelnej świątyń. Tak opracowany katalog obiektów w założeniu ma być pomocnym narzędziem dla badaczy z pokrewnych dziedzin zajmujących się w szerokim rozumieniu pracami naprawczymi oraz dostarczyć ma wiadomości na temat historii i stanu aktualnego zaprezentowanych w nim świątyń.

1.1 Zarys problemu

Budownictwo sakralne od zawsze było ważnym elementem zabudowy zarówno miejskiej, jak i wiejskiej. Stosunkowo szybko po założeniu nowych osad wznoszono na ich terenie świątynie, które pierwotnie były nie tylko miejscem kultu religijnego, ale również pełniły funkcje obronne. Wraz z upowszechnianiem się chrześcijaństwa wznoszono kolejne kościoły, a do ich budowy najczęściej wykorzystywano dostępny na miejscu materiał, czyli drewno.

Najstarszą drewnianą budowlą sakralną na świecie jest kościół św. Andrzeja w Greensted w Anglii (rys. 2). Świątynia ta datowana jest na podstawie badań wieku drewna na rok 1063, przy czym fragmenty ścian tejże świątyni datowane są na 845 r. W grupie najstarszych zachowanych kościołów drewnianych znajduje się również 28 norweskich średniowiecznych kościołów słupowych nazywanych masztowymi lub *stavkirker* [212]. Zostały one zbudowane w XII–XIII w., a ich formy architektoniczne, rozwiązania konstrukcyjne i ciesielskie charakterystyczne są tylko dla tego okresu i regionu. Najwcześniej, bo około 1130 r., wybudowano świątynię w Urnes, niewielkiej miejscowości w zachodniej Norwegii [118], [216]. Charakterystycznymi dla skandynawskich konstrukcji drewnianych są ustroje szkieletowe, których ramy wykonane zostały z sosny norweskiej – drewna o wysokiej zawartości żywicy. Drewno wybrane do ich budowy poddawane było kilkuletniej obróbce, która pozwalała zwiększyć odporność budulca na działanie czynników zewnętrznych. Skandynawskie świątynie budowano o jedno-, dwu- i trzynawowych układach, których strome, wielopołaciowe dachy miały, jak twierdzą niektórzy badacze, nawiązywać do masztów okrętów wikingów. Takie rozwiązanie uznane zostało za symbol narodowego dziedzictwa kulturowego Norwegii [140], które możemy podziwiać również w Polsce. W 1842 r. z norweskiej miejscowości nad jeziorem Wang do Karpacza Górnego przeniesiono drewniany zabytek.

Obiekt ten uważany jest dziś za najstarszą świątynię drewnianą w Polsce (rys. 3) [328]. Szacuje się, że przed 1350 r. w Norwegii zbudowano blisko 1000 kościołów o konstrukcji słupowej. Jednak dopiero wiek XIV okazał się dla krajów skandynawskich przełomowy. Z powodu panującej wtedy epidemii dżumy zmarło ponad 50% tamtejszej populacji. Miało to swoje konsekwencje w niemalże wszystkich dziedzinach życia. Sprawilo też, że przez jakiś czas nie było zapotrzebowania na wznoszenie nowych świątyń, a ich powtórny rozkwit nastąpił dopiero wraz z rozwojem ruchu protestanckiego [9]. Świątynie, choć wciąż budowane z drewna, miały już wtedy zupełnie inny układ funkcjonalno-użytkowy, nieprzypominający już wcześniejszych rozwiązań zwanych jako *stavkirker* [327]. Spośród drewnianej architektury sakralnej Skandynawii na uwagę zasługują jeszcze co najmniej dwa obiekty. W Szwecji zachował się tylko jeden kościół zbudowany na wzór omówionych wyżej norweskich kościołów słupowych. Jest to świątynia w Hedared z XVI w., której wnętrzu stanowi niewielka nawa i jeszcze mniejsze prezbiterium zamknięte ścianą prostą [72]. Drugim zachowanym obiektem, o którym należy wspomnieć, jest jeden z najstarszych kościołów w Finlandii, zlokalizowany w okolicach Sodankylä, w Laponii. Został on zbudowany na kamiennej podmurówce w 1689 r. Jest to świątynia jednonawowa, do której od frontu przylega niewielka kruchta, a do boku nawy dostawiona została zakrystia [73]. Drewniane kościoły słupowe wznoszono również w Danii i Islandii, lecz żaden z nich nie zachował się do czasów obecnych.

Rys. 2 Greenstead, kościół św. Andrzeja zbudowany w drugiej połowie XI w. [212]

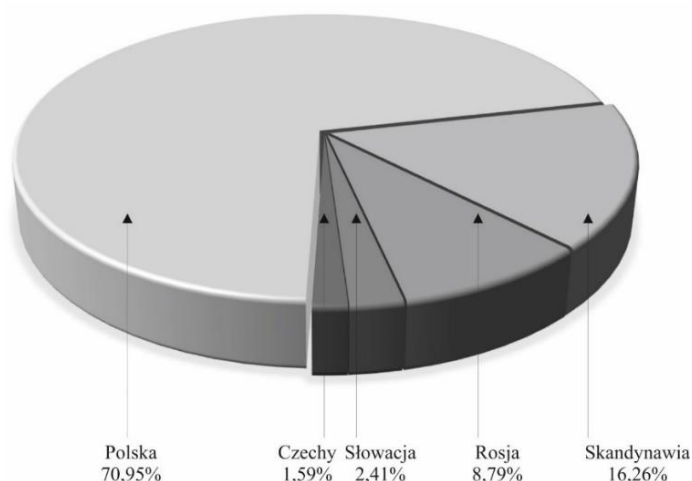

Rys. 3 Wybrane przykłady zachowanych kościołów norweskich: a. Borgund [216], b. Hedared [216], c. Urnes [216], d. Karpacz, fotografia własna, 2019

Zachodzące od początku XIII w. przemiany polityczne i ekonomiczne na ziemiach polskich, na temat których pisało wielu historyków, między innymi Gerard Labuda [214], Karol Buczek [42], Benedykt Ziętara [413], Maria Bogucka i Henryk Samsonowicz [17],

doprowadziły do dynamicznego rozwoju budownictwa. Wyodrębniające się w tym okresie księstwo opolsko-raciborskie, obejmujące swym zasięgiem teren dzisiejszego Górnego Śląska, nie pozostało wobec tych zmian obojętne. Historyk Tadeusz Kozaczewski na podstawie danych zebranych przez Carla Panzrama rozpatrzył gwałtowny przyrost kościołów zbudowanych z drewna w lokowanych od XIII w. śląskich miastach i wsiach [191]. Mimo to sakralna architektura drewniana na terenie Górnego Śląska nie doczekała się jeszcze syntetycznego ujęcia. Jak zauważyła Hanna Kozaczewska-Golasz [190], zwykle ograniczano się do publikacji poświęconych zabytkom znajdującym się w dużych i znaczących średniowiecznych miastach. Mniejsze miasta czy wsie w monografiach zwykle pomijano. Braki te zostały uzupełnione dopiero przez wydane w latach 60. XX w. zeszyty „Katalogu Zabytków i Sztuki w Polsce”, szczegółowo opisujące zabytki między innymi ówczesnego województwa katowickiego i opolskiego.

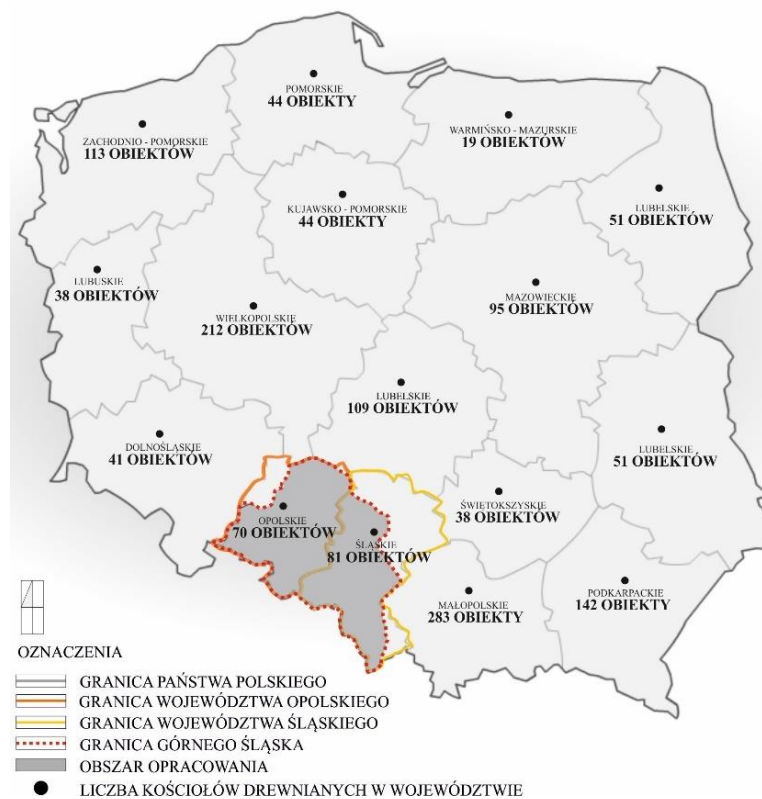
W Europie Środkowej rozkwit drewnianego budownictwa sakralnego nastąpił w okresie wczesnego średniowiecza. Wpływ miała na to powszechna dostępność do budulca, a także wzrost umiejętności cieśli w obróbce drewna. Warto zaznaczyć, że liczba zachowanych w Polsce świątyń drewnianych jest wciąż zaskakująco wysoka. Podczas gdy do czasów obecnych w Czechach zachowało się zaledwie 38 kościołów drewnianych, na Słowacji 58, a w Rosji 212, w Polsce jest ich blisko 1700. Liczba ta jest określona tylko szacunkowo, ponieważ żadna z dostępnych inwentaryzacji nie wskazuje konkretnego stanu liczbowego zachowanych kościołów drewnianych [80], [334]. W celu zobrazowania bogactwa państwa polskiego w drewnianą architekturę sakralną na tle innych krajów lub regionów europejskich, w których również budowano drewniane świątynie, sporządzono poniższy diagram (rys. 4). Ponadto należy dodać, że w pozostałych krajach europejskich drewniane kościoły nie występują lub występują nielicznie.

Rys. 4. Diagram prezentujący zachowaną drewnianą architekturę sakralną w Polsce na tle wybranych krajów/regionów Europy. Opracowanie własne na podstawie: Sas-Zubrzycki J., Polskie budownictwo drewniane [334]

Na przestrzeni wieków oczywiste było budowanie drewnianych obiektów sakralnych, lecz pewne zaskoczenie budziło ich występowanie w poszczególnych obszarach regionu.

O dominacji architektury drewnianej wśród nowo powstających obiektów decydowało wiele czynników, głównie przyrodniczych (dostępność budulca, dogodna lokalizacja), ale i silnie zakorzeniona kultura [233]. Jak dowiadujemy się ze źródeł archiwalnych, na terenie Górnego Śląska w XVII w. było około 500 kościołów drewnianych, podczas gdy na Dolnym Śląsku liczba ta sięgała zaledwie 130. Obecnie w obwodzie górnośląskim pozostało 115 obiektów drewnianych, tj. 111 kościołów i 4 kaplice. Jest to największa (tuż obok małopolskiej) grupa kościołów drewnianych o konstrukcjach zrębowych. Poniżej umieszczono schemat, który w przybliżeniu prezentuje dane liczbowe na temat zachowanego drewnianego budownictwa sakralnego na terenie Polski (rys. 5).

Rys. 5. Zachowane drewniane kościoły i kaplice w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem województwa opolskiego i województwa śląskiego. Opracowanie własne na podstawie: Kordecki M., Smolorz D., *Atlas historyczny, Górny Śląsk w XX wieku* [183]

Jak dowiadujemy się między innymi z protokołów wizytacyjnych oraz literatury, fundatorami kościołów byli często zamożni mieszkańcy, którzy przekazywali na ten cel środki finansowe, teren lub budulec. W budowę poszczególnych kościołów wpisana jest też historia wielu rodzin, wspólnot, ale również całego kraju. Do dzisiejszych czasów zachowało się tylko około 10% kościołów drewnianych powstałych od początków istnienia państwa polskiego [1]. Rozgrywające się na naszych ziemiach bitwy i wojny niejednokrotnie doprowadziły do nieodwracalnych szkód, a nawet całkowitych zniszczeń wielu świątyń. Przegląd literatury, ale przede wszystkim prowadzone badania w terenie umożliwiły zebranie cennych informacji o historii obiektów, które dzięki należyтым pracom konserwatorskim oraz wiarygodnym przekazom literaturowym mogą stać się źródłem wiedzy o obiektach dla kolejnych pokoleń.

Jednym z takich miejsc jest kościół pw. św. Marii Magdaleny w Bełku (3). W ogrodzeniu otaczającym tę świątynię zachowała się będąca symbolem średniowiecznej obyczajowości żelazna kuna, do której w przeszłości przykuwano grzeszników. Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Gliwicach (26), choć był dwukrotnie relokowany i ostatecznie zbudowany z nowego materiału, również należy do obiektów mających bogatą historię. Poza zniszczeniami spowodowanymi przenosinami kościoła, obiekt ten poważnie ucierpiał także na skutek działań wojennych, czego dowodem mógł być widoczny jeszcze do niedawna w zrębie wschodniej ściany prezbiterium ślad po pocisku. Dzieje kościołów analizowane na tle historycznym w połączeniu z analizą cech architektonicznych i konstrukcyjnych stały się tezą niniejszej dysertacji mającej na celu właściwe i rzetelne zestawienie zebranych danych.

1.2 Stan badań

Górnośląskie kościoły drewniane przez wiele lat były tematem, wokół którego toczyli dyskusje historycy i badacze próbujący udowodnić przynależność i wpływ różnych grup narodowościowych (w przypadku Górnego Śląska najczęściej polskich i niemieckich). Od połowy XIX w. i na początku XX w. ukazywały się liczne publikacje w których podejmowano temat kościołów zbudowanych z drewna. Większość z opracowań miała charakter popularno-naukowy i dotyczyła przede wszystkim wpływów historycznych oraz przenikania rozwiązań ciesielskich między sąsiednimi regionami. W publikacjach Ludwiga Burgemeistra [44], Carla Lachnera [215] i Henryka Dienwiebela [70], [71] mocno zaakcentowane zostało pochodzenie górnośląskich kościołów drewnianych, które niesłusznie nazywane były „germańskimi dziećmi w słowiańskiej szacie” [243]. Takich i podobnych spekulacji na temat przynależności poszczególnych cech architektonicznych, a także konstrukcyjnych w literaturze pojawiało się coraz więcej, a ich powtarzanie również we współczesnych publikacjach jest niepotrzebne. Odwieczny spór o genezę pochodzenia czy to polskich, czy niemieckich wpływów kształtujących architekturę nie ma znaczenia w kontekście podjętego tematu [103]. Wyraźne akcentowanie wpływów germańskich w budownictwie śląskich kościołów drewnianych widoczne było w publikacjach niemieckich historyków i badaczy od początku XX wieku do jego schyłku. W 1990 r. ukazało się opracowanie Wolfganga Halfara, w którym autor, choć nie powstrzymał się od powiązania poszczególnych typów elementów konstrukcyjnych z niemieckimi cieśłami i projektantami, to w interesujący sposób opisał związki i wzajemne oddziaływanie kościołów drewnianych oraz równocześnie budowanych kościołów murowanych [119]. Michał Monikowski słusznie wnioskuje, że temat ten jest zwykle poboczny i nie odnosi się do wzajemnych relacji, lecz najczęściej do oddziaływania wzorów architektury murowanej na konstrukcje drewniane [261]. Przegląd literatury poświęconej zachowanym kościołom należy jednak rozpocząć od pierwszych profesjonalnych publikacji poświęconych sakralnemu budownictwu drewnianemu. Leif Dietrichson [72], [73], Friedrich Ostendorf [297], [298] oraz Siegfried Scharf [336] jako pierwsi opisali badania

prowadzone nad drewnianym budownictwem sakralnym. Podjęli zagadnienia związane z genezą, rozwojem oraz zróżnicowaniem cech architektury i konstrukcji budynków i budowli drewnianych. W okresie międzywojennym publikacja Henryka Dienwiebela [70] stała się najcenniejszym źródłem wiedzy odnoszącej się do śląskich kościołów budowanych z drewna. Autor ten opisał konstrukcje drewniane i dowiódł wpływu konstrukcji dachowych na kształtowanie się wnętrza świątyń [71]. Interesujące przemyślenia na ten temat nieco później przedstawił Tadeusz Dobrowolski [75], badając grupę najstarszych drewnianych kościołów górnośląskich pochodzących z XV i XVI w. W książce pt. *Najstarsze drewniane kościoły śląskie jako znaki zamierzchłej przeszłości* z 1946 r. zaprezentował właściwości stylowe i architektoniczne śląskiego budownictwa sakralnego, prowadząc badania nad wybraną grupą obiektów i silnie akcentując wpływy tradycji i kultury ludowej dające się zaobserwować w badanych obiektach. U schyłku XX w. ukazało się wiele polskich publikacji podejmujących temat sakralnego budownictwa drewnianego, lecz zagadnienia w nich zawarte niejednokrotnie były względem siebie zróżnicowane lub dotyczyły one ogólnej charakterystyki kościołów. Nierzadko poświęcone były pojedynczym obiektom (jako monografie) lub dotyczyły wybranych zagadnień w ujęciu badawczym analizowanych świątyń. Sporo informacji o architekturze i konstrukcjach drewnianych zawartych jest również we wspomnianych już zeszytach „Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce”. W publikacjach tych oprócz krótkiej historii i stanu wyposażenia opisano formę, funkcję, ale i konstrukcję zachowanych obiektów, co może okazać się niezwykle przydatne na przykład przy prowadzeniu prac rekonstrukcyjnych. Wiele z opisanych w cyklicznie wydawanych katalogach obiektów pozostaje dziś w stanie zniszczenia lub już nie istnieje. Zdarzało się też, że niektóre obiekty zostały rozbudowane i utraciły swoją pierwotną formę. Ewentualna odbudowa tych świątyń lub próba odtworzenia ich oryginalnego stanu byłaby niemalże niemożliwa bez materiałów źródłowych czy inwentaryzacyjnych. Tymczasem to właśnie dzięki zachowanym archiwaliom i dokumentacji technicznej w 2007 r. udało się odbudować z nowego materiału (w konstrukcjach murowanych) świątynię na wzór kościoła w Czarnowasach, strawionego przez pożar w 2005 r. Przy odbudowie tejże świątyni zastosowano cechy pierwotnego kościoła zachowując proporcje formy obiektu, geometrię konstrukcji dachowych, wygląd zewnętrzny świątyni wraz z odtworzeniem, między innymi, kaplic bocznych, wieżyczki na sygnaturkę czy sobót okalających świątynię. Pomimo istotnego faktu jakim jest wzniesienie kościoła w konstrukcji murowanej obiekt ten uwzględniono w kartach katalogowych stanowiących załącznik dla niniejszego opracowania z uwagi na zastosowanie przy jego odbudowie cech odpowiadających oryginalnej, zbudowanej w XVII w. świątyni. Z powyższego wynika jak ważna jest słuszność, konieczność i celowość opracowania dokumentacji technicznej wraz z aktualnym opisem stanu zachowania obiektów. W przedmiotowym opracowaniu niejednokrotnie powołano się również na licznie publikowane prace Józefa Matuszczaka, w których autor dostarczył wiele informacji z zakresu stosowanych rozwiązań architektoniczno-konstrukcyjnych, a także wykonał analizy porównawcze w odniesieniu do form badanych obiektów [237], [238], [239], [240], [241], [242], [243], [244].

W 1986 r. wydana została książka Gerharda Kubatza, w której autor bardzo rzeczowo podszedł do tematu. Pomijając kwestie narodowej przynależności, uwagę skupił na wyznaczonym procesie badawczym i podjął tym samym trud wykonania analiz drewnianej architektury sakralnej powiatu rybnickiego [208]. Wspomniana już praca naukowa Catherin Hof zawiera opis prowadzonych przez autorkę badań nad istniejącą i niezachowaną już drewnianą architekturą sakralną. Badaczka przywołała w niej 1492 śląskie kościoły drewniane: 802 kościoły znajdujące się w historycznych granicach Śląska i 690 kościołów zlokalizowanych na obszarach przygranicznych Śląska. Autorka, w przeciwieństwie do wcześniej już cytowanych badaczy niemieckich, bardzo wnikliwie tłumaczy stosowanie konstrukcji zrębowej, dopatrując się w niej realnych czynników mających wpływ na kształtowanie się drewnianego budownictwa sakralnego w regionie górnośląskim [125]. W literaturze podejmowane są również zagadnienia związane ściśle ze stosowanymi rozwiązaniami konstrukcji drewnianych. Historyk i badacz Jan Sas-Zubrzycki w swoich licznych publikacjach opisał rozwiązania ciesielskie, które według niego zależne były od możliwości finansowych, dostępności materiałowych oraz znajomości warsztatu ciesielskiego [334], [335]. Ponadto książki Franciszka Kopkowicza [182] oraz Aleksandra Jankowskiego [133] kodyfikują wiadomości w ujęciu technologicznym i materiałowym konstrukcji drewnianych. Interesujące i przede wszystkim spójne założenia zgodne z przyjętym programem badawczym zawierają publikacje Grażyny Ruszczyk [330] oraz Jacka Kubika [209], które można traktować jako uzupełnienie informacji wynikających z wcześniej publikowanej literatury przedmiotu. Innych danych dostarczają badania dendrochronologiczne wykonane przez Aleksandra Koniecznego [161], [162], [163], [165], [166], [167]. Badania wieku drewna, coraz częściej stosowane przy pracach konserwatorskich, stają się źródłem nowych danych na temat zabytków i często pozwalają rozwiązać wątpliwości dotyczące datacji kościołów (wśród badanej grupy 115 obiektów do 2019 r. badania wieku drewna zostały wykonane w 22 kościołach).

Przegląd stanu badań nie byłby kompletny bez uwzględnienia zachowanej dokumentacji archiwalnej. Protokoły wizytacyjne jako najstarsze dokumenty archiwalne zawierają informacje na temat historii parafii, ich funkcjonowania, nierzadko można też odczytać z nich dane dotyczące budowy świątyń. W protokołach, które przetrwały do naszych czasów można, odnaleźć dane o sieci kościelnej na Śląsku, opisany jest w nich stan zachowania wizytowanych kościołów, a czasem pojawiają się nawet szczegółowe dane techniczne. I tak na przykład w protokołach biskupich z 1679 r. zawarte są dane techniczne wizytowanych świątyń. Odnoszą się one do wymiarów rzutu poziomego: Gliwice-Ostropa: 32×15 łokci ($20,1 \times 9,42$ m), Palowice 23×13 łokci ($14,44 \times 8,16$ m), Poniszowice 26×14 łokci ($16,33 \times 8,79$ m), Sierakowice: 32×13 łokci, ($20,1 \times 8,16$ m), a niekiedy także wysokości wież: Połomia, obecnie Wisła-Głębce, ($h = 30,5$ m). W tym miejscu warto wyjaśnić, że wymiary podawano w łokciach wrocławskich ($0,628$ m) [261]. Na podstawie badań studialnych i literaturowych można wnioskować, że nie dostarcza ona wystarczających informacji o regionalnej architekturze sakralnej. W obszernej publikacji o tradycji i nowoczesności w architekturze kościołów katolickich Jana Rabieja [319] zawarte są wiadomości związane bezpośrednio z ewolucją architektury w odniesieniu do formy, funkcji i konstrukcji, lecz

nie dotyczą one bezpośrednio regionu Górnego Śląska. To wszystko dowodzi, że górnośląskie kościoły drewniane jak dotąd nie doczekały się ujęcia kompleksowego, uwzględniającego analizy zarówno regionalizmu, jak i typologii, zgodnie z którą obiekty te zostały zbudowane. Zatem badania literaturowe w połączeniu z autorskimi badaniami umożliwiają osiągnięcie zamierzonego celu, jakim jest ustalenie typologicznych cech zarówno architektonicznych jak i konstrukcyjnych.

1.3 Teza pracy

Badania prowadzone nad zachowanymi kościołami i kaplicami zbudowanymi z drewna, obejmujące wykonanie inwentaryzacji 115 obiektów sakralnych zlokalizowanych na terenie Górnego Śląska, pozwalają na wyznaczenie cech architektonicznych i konstrukcyjnych charakterystycznych dla regionu. Zakłada się, że wyznaczenie typowych cech może posłużyć jako narzędzie pomocne do odtworzenia oryginalnych rozwiązań badanych obiektów, prowadzenia remontów, odtworzenia nieistniejących elementów czy detali oraz przywrócenia pierwotnego wyglądu. Ponadto, dzięki opracowanej typologii zamierza się udowodnić potrzebę i łatwość korzystania z wyników badań między innymi w pracach pokrewnych dziedzin nauk historycznych i technicznych zmierzających do zachowania dziedzictwa kulturowego. Do tej pory, pomimo licznej literatury, nie został wskazany czytelny wzorzec cechujący górnośląski regionalizm drewnianego budownictwa sakralnego.

1.4 Cel badań

Podstawą opracowania jest przegląd fachowej literatury przedmiotu, wykonanie analiz zachowanych dokumentów archiwalnych oraz przeprowadzenie autorskich badań terenowych w celu udowodnienia słuszności postawionej tezy przyjętej w temacie dysertacji doktorskiej.

Za nadrzędny cel pracy przyjęto wykonanie badań zmierzających do określenia typowych elementów architektonicznych i konstrukcyjnych zachowanych górnośląskich kościołów zbudowanych z drewna. Badaniom poddano układy funkcjonalno-użytkowe, które analizowano pod kątem przyjętych rozwiązań. W opracowaniu założono, że otrzymane wyniki mogą stać się zbiorem informacji ułatwiającym prowadzenie między innymi prac naprawczych i remontowych, których celem jest zachowanie zabytkowego obiektu. Ponadto zakłada się, że wyniki badań mogą posłużyć jako narzędzie pomocne do pracy nad zabytkiem pokrewnych dziedzin nauk technicznych, przyjmując tym samym ich zastosowanie zmierzające do utrzymania lub odtworzenia obiektów w niezmienionej formie i konstrukcji. Zatem jako cel o charakterze aplikacyjnym określa się opracowanie danych możliwych do wykorzystania w procesie prowadzenia prac naprawczych, renowacyjnych, a w razie konieczności nawet odtworzenia obiektu. Wyznaczenie typologicznych cech umożliwi ma wypracowanie modelowego wzorca kościoła drewnianego łączącego w sobie wszystkie wskazane dominujące w badaniach cechy architektoniczne i konstrukcyjne będące wyrazem górnośląskiego regionalizmu. Dysponując zbiorem danych, uzyskuje się możliwość:

- odbudowy kościoła,
- przywrócenia jego pierwotnego wyglądu,
- prowadzenia prac remontowo-naprawczych zgodnie z oryginalnymi rozwiązaniami.

Przyjęty cel badawczy można osiągnąć, wykorzystując wyniki badań w połączeniu z zachowanymi materiałami źródłowymi, archiwalnymi, których wiadomości o istniejącej niegdyś świątyni lub pierwotnym wyglądzie kościoła są wybiórcze. W związku z powyższym za cel badań przyjęto:

- wykonanie inwentaryzacji bezpośrednich,
- sporządzenie dokumentacji fotograficznych,
- opracowanie schematów funkcjonalnych grupujących obiekty o podobnym układzie rzutu poziomego,
- wykonanie analiz porównawczych cech, jakimi wykazują się badane obiekty,
- opracowanie modelowego obiektu łączącego typowe cechy.

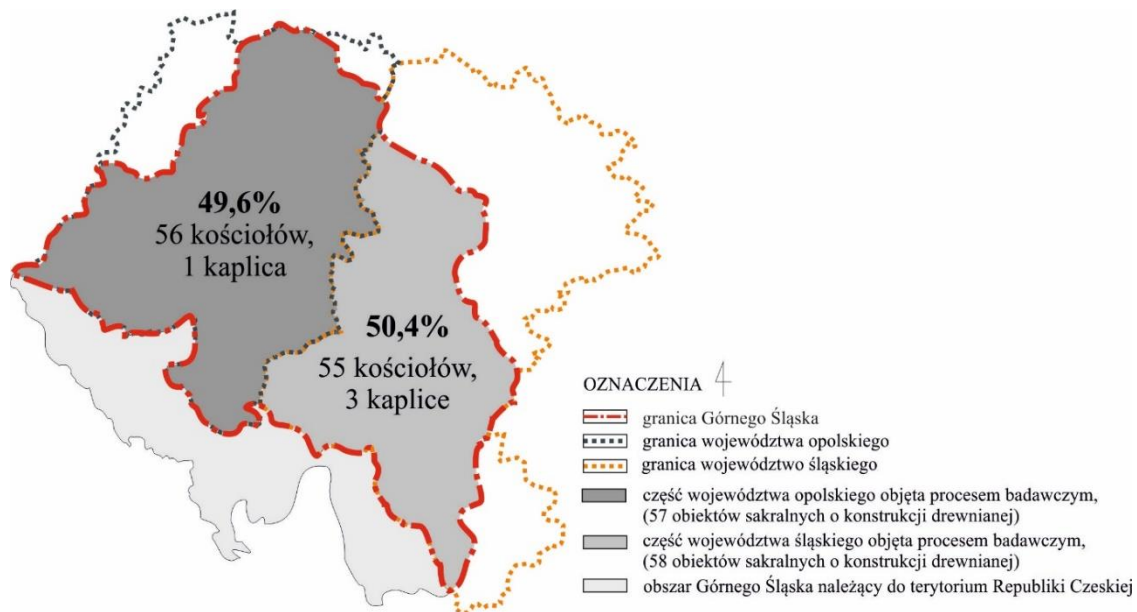
1.5 Geneza, zakres i metoda pracy

Zakres terytorialny przedmiotowego opracowania obejmuje obszar Górnego Śląska, który pokrywa się z częścią dzisiejszego województwa opolskiego, częścią województwa śląskiego oraz sięga północnych terenów należących do państwa czeskiego [11]. Obszary leżące po stronie czeskiej nie są jednak przedmiotem niniejszego opracowania. W obszarze badawczym zlokalizowanych jest 115 kościołów zbudowanych z drewna i są to wszystkie zachowane tego typu obiekty. W podrozdziale 1.6 opisano delimitację obszaru badawczego. Kolejno przeprowadzono badania w terenie, gdzie dzięki uprzejmości miejscowych księży opiekującymi się kościołami zebrano podstawowe dane o obiektach, a także wykonano ich autorskie inwentaryzacje. Sporządzono dokumentację fotograficzną, a wywiady środowiskowe umożliwiły pozyskanie wielu cennych informacji na temat historii kościołów oraz parafii. Warto również wspomnieć o kronikach parafialnych, które systematycznie uzupełniane z inicjatywy księży, a także parafian mogą dostarczyć wielu cennych informacji zarówno o historii obiektów, jak i realizowanych w nich remontach czy innych pracach mających wpływ na kształtowanie się formy architektonicznej i konstrukcyjnej. Na terenie objętym badaniami najcenniejsze kroniki parafialne zachowały się między innymi w parafii w Boronowie, Górze, Istebnej-Mlaskawce, Łące, Kończycach Wielkich, Koszęcinie, Kozłowicach czy Krzywicznach. Łącząc zebrane wyniki prowadzonych analiz archiwalnych i terenowych, w dalszej części opracowania dokonano podziału na obiekty reprezentujące wyznaczone cechy.

Jako przedmiot badań wybrano sakralną architekturę drewnianą zlokalizowaną na terenie Górnego Śląska [11]. Na obszarze tym zlokalizowanych jest 115 obiektów tworzących zbiór bazujący na wspólnych, ale i zróżnicowanych cechach, którymi posłużono się przy budowie tychże świątyń. Ponadto obszar ten jest spójny zarówno pod względem geograficznym, jak i językowym, co daje pewną swobodę w przeprowadzeniu zaplanowanych badań. Nie bez znaczenia było

zróźnicowanie próby badawczej, którą uznano za zbiór różnych rozwiązań architektoniczno-konstrukcyjnych mających wspólne cechy wynikające z regionalizmu. Aby zilustrować to zagadnienie, opracowano schemat prezentujący obszar badawczy wraz z procentowym i liczbowym podziałem występowania zachowanych kościołów zbudowanych z drewna (rys. 6).

Rys. 6. Schemat obszaru Górnego Śląska wraz ze wskazaniem procentowego i liczbowego występowania badanych obiektów. Opracowanie własne na podstawie: Kordecki M., Smolorz D., *Atlas historyczny, Górny Śląsk w XX wieku* [183]

1.6 Delimitacja obszaru badawczego

Górny Śląsk i jego granice w polskiej świadomości społecznej nie pokrywają się z historyczno-kulturowo-gospodarczym regionem, położonym w dorzeczu górnej Odry. Przeświadczenie społeczeństwa najczęściej sprowadza się do regionu administracyjnego województwa śląskiego lub odnosi się do Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, zupełnie niezwiązanego z dziedzictwem kulturowym, lecz nowo powstałą górnośląską aglomeracją.

Stwierdzenie, że granice Górnego Śląska na przestrzeni wieków ulegały wielokrotnym zmianom, jest oczywiste. Współcześni badacze, którzy prowadzili analizy nad rozpoznaniem terenu Górnego Śląska w okresie średniowiecza i nowożytnym, spotkali się z różnymi trudnościami dotyczącymi przemian zachodzących na obszarze zarówno Dolnego, jak i Górnego Śląska. Choć ich uwaga zwykle koncentrowała się na Księstwie Śląskim jako jednym obszarze, to autorzy licznych opracowań są zgodni co do tego, że księstwo to dzieli się na dwa odrębne, tj. Śląsk Dolny i Śląsk Górny [11]. W związku z tym koniecznością było wyjaśnienie kształtowania się obydwu części tego kraju. Rozpoznanie przyczyn i omówienie skutków formowania się Górnego Śląska nie należało zatem do zadań najłatwiejszych. Wśród historyków zdania w ujęciu polityczno-prawnym są podzielone, lecz jednogłośnie wypowiadają się oni na temat późnego średniowiecza, kiedy Górny Śląsk zajmował silną pozycję pod względem wyznaniowym, etnicznym oraz ekonomicznym. Średniowieczny Śląsk w krótkich odstępach czasowych w mniejszym lub większym stopniu zmieniał swoje granice.

Obszary należące do Górnego Śląska w XIII–XV w. zaprezentowano poniżej (rys. 7).

Rys. 7. Mapa Górnego Śląska w XIII–XV w. Opracowanie własne na podstawie: Bahlcke J., Gawrecki D., Kaczmarek R., *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu* [11]

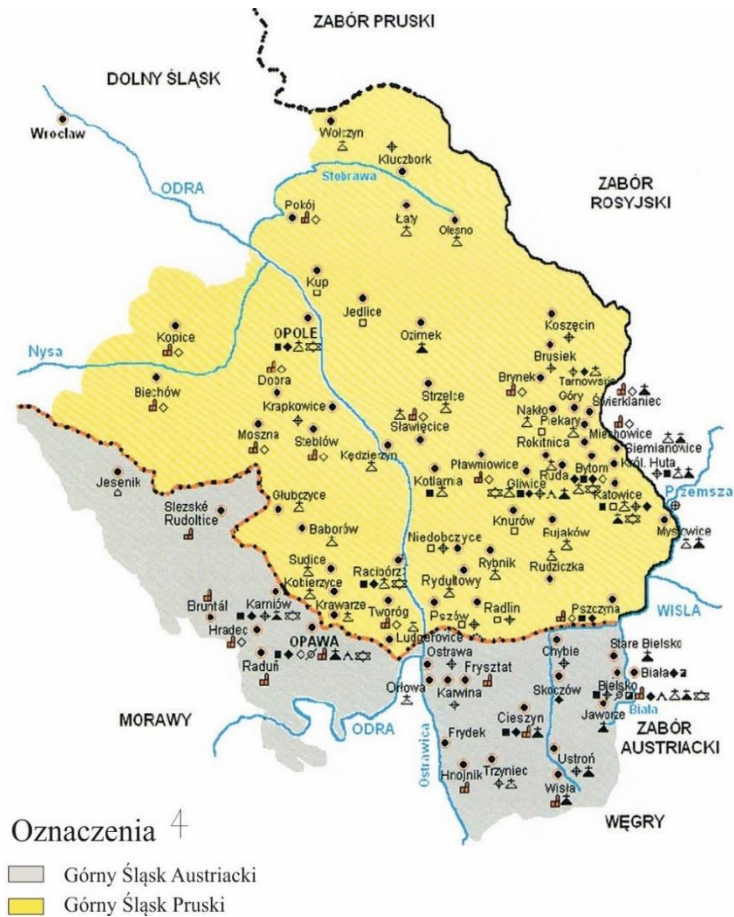
W XVII w. pojawiły się pierwsze mapy historyczne uwzględniające granice Górnego Śląska. Takie opracowania wykonywane były przez inżynierów wojennych i służyły nie tylko dla orientacji i znajomości kształtu historyczno-geograficznego, lecz miały również pokazać potęgę własnego terytorium [11]. Mapa umieszczona poniżej prezentuje podział administracyjny Górnego Śląska w przedziale pomiędzy XVI a XVIII w. (rys. 8).

Rys. 8. Górny Śląsk w XVI–XVIII w. Opracowanie własne na podstawie: Bahlcke J., Gawrecki D., Kaczmarek R., *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu* [11]

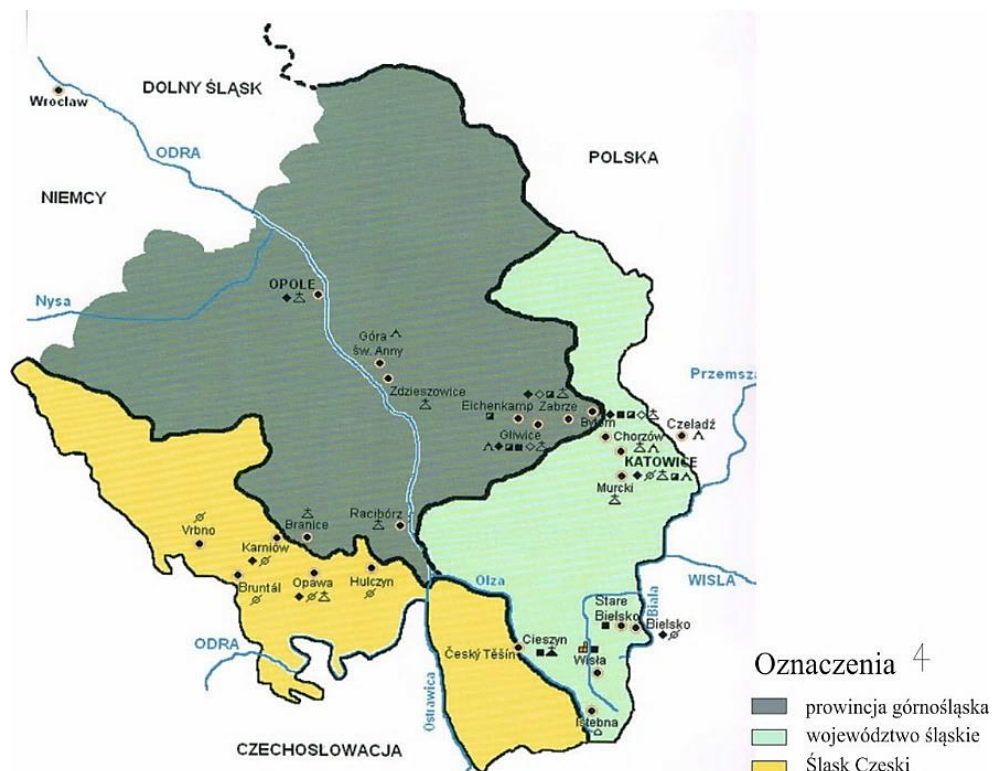
Kolejne opracowania pochodzą już z XVIII wieku. Przełomowy okazał się rok 1742. To wtedy doszło do podziału Górnego Śląska i podporządkowania podzielonych terenów panowaniu władz austriackich i pruskich. Wcześniej Śląsk należał do monarchii austro-węgierskiej, wrogo nastawionej do wszystkich nurtów zreformowanych religii. Wówczas, już po okresie kontrreformacji, gdy Dolny Śląsk wciąż zamieszkiwali protestanci, tylko nieliczne kościoły budowano z drewna. Uwarunkowane było to czynnikami politycznymi – materiał budowlany był narzucony ograniczeniami nieprzychylnych dla protestantów administracji. Dotyczyło to głównie ewangelickich kościołów budowanych w konstrukcji szkieletowej, tzw. Kościołów Pokoju (kościół graniczny), Łaski Bożej (budowane w katolickich częściach kraju, do których po 1675 r. zaliczał się także Śląsk) [11]. W przeciwieństwie do powyższego kościoły katolickie oraz powstające w regionie wolności wyznaniowej wznoszono w technologii murowanej. Na Górnym Śląsku nie została zaobserwowana korelacja pomiędzy typem wyznaniowym a stosowanym rodzajem konstrukcji, zazwyczaj zrębowych.

W 1742 r. państwo pruskie wprowadziło wolność wyznaniową dla ewangelików, czego skutkiem była budowa licznych zborów, tzw. Bathaus (wznoszenie kościołów tanich i prostych w montażu). Zdecydowaną większość stanowiły kościoły szkieletowe, budowane również w regionach górskich (Karkonosze). Powszechnie stosowane konstrukcje szkieletowe były skutkiem obowiązującego wówczas na Śląsku Pruskim rozporządzenia ograniczającego zużycie drewna, a konkretnie wprowadzenia zakazu wznoszenia ścian w konstrukcji zrębowej, o czym pisze Julian Moszyński w publikacji z 1844 r. pt.: *Podróż do Prus, Saksonii i Czech odbyta w roku 1838-1839*. Było to spowodowane niskim stopniem zalesienia tamtejszych terenów, a nawet brakiem lasów, i co za tym idzie, niedoborem drewna. Należy tu również zaznaczyć, że we wschodnich częściach państwa pruskiego rozporządzenie to spowodowało zahamowanie budowania kościołów z drewna [263]. Przełomowy moment dla badanego obszaru nastąpił w 1815 r., kiedy po kongresie wiedeńskim członkami Związku Niemieckiego oprócz Niemiec zostały Austria i Prusy. Wtedy to przyjęta nowa konfederacja suwerennych ksiąząt i wolnych miast Niemiec przyłączyła do swoich granic część terenów nowych członków (rys. 9).

Rys. 9. Górny Śląsk w XVI–XVIII w. Opracowanie własne na podstawie: Bahlcke J., Gawrecki D., Kaczmarek R., *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu* [11]

Po I wojnie światowej utworzone zostały dwa nowe państwa narodowe, tj. Polska i Czechosłowacja, a granica Górnego Śląska ponownie została przekształcona. Górny Śląsk podzielono wówczas pomiędzy Polskę, Republikę Weimarską a Czechosłowację. Wówczas, po prawie 600 latach, do Polski wróciła duża część Górnego Śląska. Przez długi czas granica oddzielająca Polskę od Niemiec stanowiła kwestię sporną. Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. nasiliło w Polakach poczucie przywiązania do ojczyzny, efektem czego były trzy powstania śląskie w latach 1919–1921. W marcu 1921 r. zorganizowano plebiscyt, który miał rozstrzygnąć losy Górnego Śląska. Głosujący za przynależnością spornych terenów do Polski byli w mniejszości, co wpłynęło na podjęcie decyzji przez komisję plebiscytową, iż tereny te należą się Niemcom [114]. Trzecie powstanie śląskie zakończone sukcesem doprowadziło do zmiany decyzji poplebiscytowej i ponad 30% obszaru plebiscytowego znalazło się w granicach Polski. W 1922 r. powołano Komisję Delimitacyjną, która rozwiązała spór, przyznając Niemcom zachodnie tereny Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego wraz z Bytomiem, Zabrzem oraz Gliwicami [365]. Z obszarów przydzielonych wówczas państwu polskiemu utworzono autonomiczne województwo śląskie ze stolicą w Katowicach [53]. Sytuacja nieco inaczej wyglądała na Śląsku austriackim, którego obszar został podzielony pomiędzy Polskę a Czechosłowację, z granicą ustanowioną na rzece Olzie (rys. 10).

Rys. 10. Górny Śląsk w XVI–XVIII w. Opracowanie własne na podstawie: Bahlcke J., Gawrecki D., Kaczmarek R., *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu* [11]

Wybuch II wojny światowej dał początek kolejnym zmianom terytorialnym. Upadek państwa polskiego doprowadził do likwidacji województwa śląskiego i przyczynił się do utworzenia nowych prowincji. Od tego czasu granice Górnego Śląska nie zmieniły się, lecz zmieniała się przynależność górnoszląskich miejscowości do poszczególnych województw (podział administracyjny państwa: 1944-1945 – 10 województw i 2 miasta wydzielone, 1945-1946 – 11 województw i 2 miasta wydzielone, 1946-1950 – 14 województw i 2 miasta wydzielone, 1950-1975 – 17 województw i 7 miast wydzielonych, 1975-1998 – 49 województw, 1999 – 16 województw) [11].

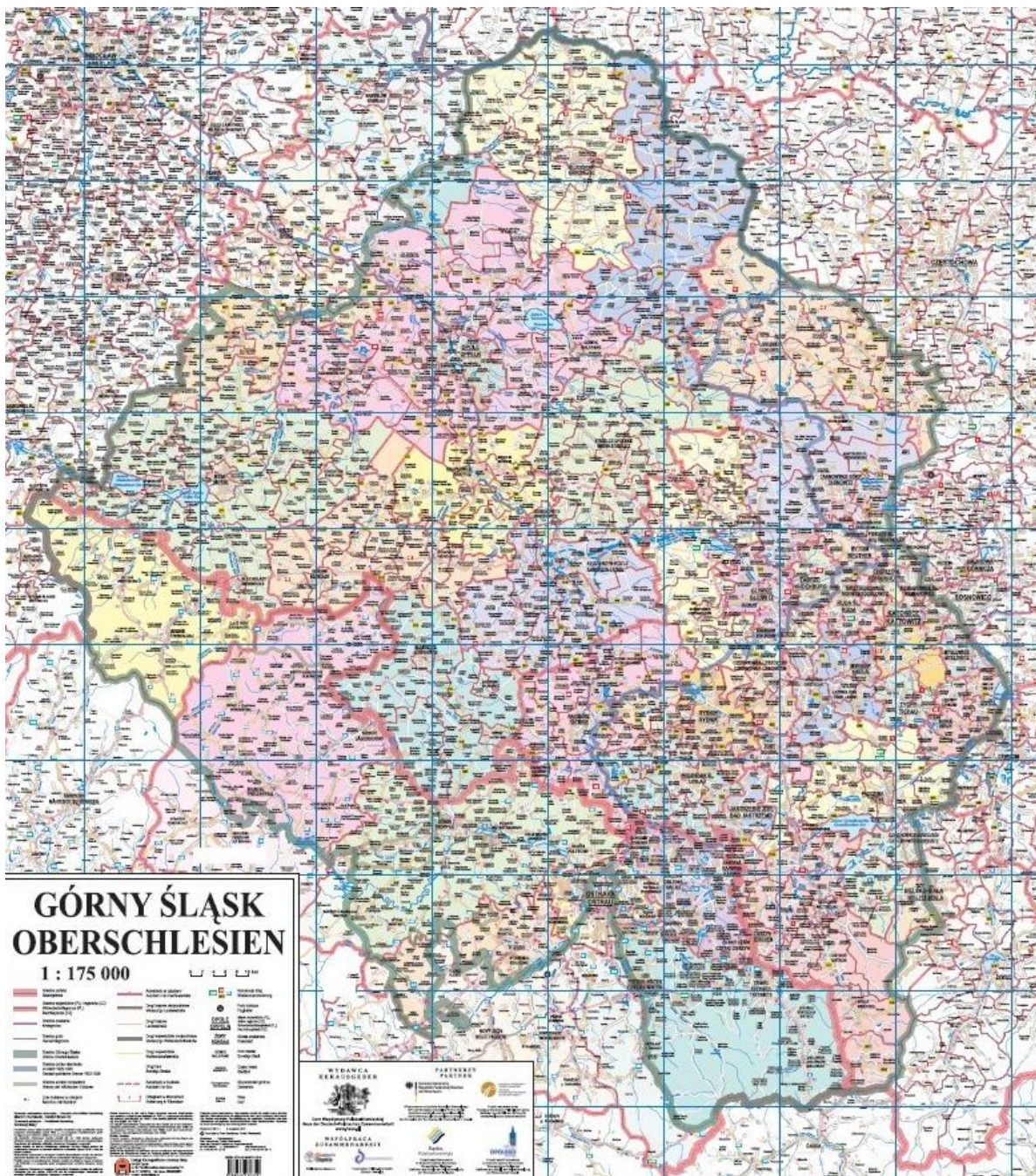
Górny Śląsk, jak zauważył Jerzy Szydłowski, najlepiej rozpatrywać w rozumieniu geograficzno-osadniczym, ponieważ takie pojmowanie obszaru umożliwia obserwowanie zmian zachodzących na podłożu osadniczo-gospodarczym czy kulturowym [365]. Granice Górnego Śląska jako krainy geograficznej wyznacza od zachodu Nysa Kłodzka i dolna Stobrawa. Od strony wschodniej obszar ogranicza Soła i Przemsza, a na północy granica sięga Stobrawy i górnej Liswarty. Południową granicę Górnego Śląska należącego do państwa polskiego wyznacza niekiedy cieszyńska oraz rzeka Opawa [365]. Zatem geograficzny zasięg Górnego Śląska obejmuje regiony, które współcześnie już tylko historykom kojarzą się ze Śląskiem. Chodzi tu o Śląsk Austriacki, do którego należą dawne księstwa opawskie, karniowskie, część byłego województwa nyskiego oraz część województwa cieszyńskiego (Zaolzie), dziś pozostające w granicach Republiki Czeskiej (ziemi hulczyńskiej). Ponadto do Śląska przejściowo należała ziemia siewierska oraz dawne księstwa oświęcimskie i zatorskie.

Dziś Górny Śląsk leży w obrębie dwóch polskich województw: śląskiego i opolskiego, oraz w obrębie czeskiego kraju morawo-śląskiego (rys. 11).

Rys. 11. Granice geograficzne Górnego Śląska. Opracowanie własne na podstawie: Szydłowski J., *Archeologia w badaniach i historii Górnego Śląska*, [w:] Stan i potrzeby badań nad historią Górnego Śląska w czasach średniowiecznych i nowożytnych [365]

W rozumieniu administracyjnym obecne granice Górnego Śląska należące do Polski wyznacza część województwa opolskiego (52% ziem górnośląskich) oraz część województwa śląskiego (48% ziem górnośląskich). Pozostałe obszary od południowej granicy województwa śląskiego należą do Czech. Zatem od zachodu Górny Śląsk graniczy z powiatem namysłowskim, brzeskim, strzelińskim, ząbkowickim oraz kłodzkim, od południa z Czechami, a od wschodu z powiatem kłobuckim, częstochowskim, myszkowskim, będzińskim, sosnowieckim, jaworskim, oświęcimskim, bielskim oraz żywieckim. Obszar oznaczony na mapie jako Górny Śląsk odpowiada terenowi międzywojennego polskiego województwa śląskiego do roku 1939, międzywojennej niemieckiej prowincji górnośląskiej do roku 1938 oraz czeskiej jednostki administracyjnej „Kraj Śląsk” do 1928 r. [11] (rys. 12).

Rys. 12. Mapa Górnego Śląska [183]

Wyznaczenie obszaru badawczego umożliwia skoncentrowanie uwagi na zdefiniowanej grupie obiektów, co docelowo daje szansę podjęcia badań w kierunku wyznaczenia typologicznych cech drewnianego budownictwa sakralnego na analizowanym terenie. Obszar Górnego Śląska, będący krainą o burzliwej historii słusznie kojarzony jest z prężnie działającym przemysłem wydobywczym. Należy jednak pamiętać, że górnośląski krajobraz tworzą nie tylko huty i szyby górnicze, ale i zabytkowe kościoły drewniane.

Obszar Górnego Śląska porównano z granicami administracyjnymi województwa opolskiego i śląskiego i, wraz ze schematycznym podziałem na powiaty wchodzące w skład obszaru badawczego, zaprezentowano na poniżej umieszczonej mapie (rys. 13).

Rys. 13. Mapa Górnego Śląska. Opracowanie własne

2. Rys historyczny Górnego Śląska z uwzględnieniem kościołów i kaplic zbudowanych z drewna

Rozważania podjęte w opracowaniu dotyczą nierozłącznych treści wynikających z aspektu terytorialnego i historycznego. Analizując rys historyczny drewnianej architektury sakralnej w odniesieniu do obszaru badawczego, napotkano wiele czynników mających wpływ na jej kształtowanie. W literaturze spotkać można opinie historyków i badaczy, którzy opisują dominację polskich lub niemieckich wpływów na architekturę. Podobne spostrzeżenia można sformułować w stosunku do Czech. Przecież dzieje Śląska zapisane są na kartach historii trzech państw: Polski, Niemiec i Czech. Na całym obszarze Śląska zetknięcie się wpływów polskich, niemieckich i czeskich nigdzie nie było tak intensywne i długotrwałe, jak na Górnym Śląsku, obszarze podlegającym stałym i wieloaspektowym przemianom [11].

Geneza stanu badań została omówiona w podrozdziale 1.5, niemniej sięga się do nich przy omawianiu różnych zagadnień, również tych na tle historycznym. Wiadomości zawarte w licznych monografiach skupiają się głównie wokół ogólnej charakterystyki zachowanego budownictwa sakralnego. Niejednokrotnie dotyczą one spornych tematów, do jakich należy między innymi wspomniana już przynależność stosowanych rozwiązań. Zaczęto również dopatrywać się niemieckich elementów w kościołach drewnianych. Ludwig Bugermeister, pruski inspektor budowlany, a jednocześnie Konserwator Zabytków Prowincji Śląskiej, w publikacji z 1905 r. wyjaśniał germańskie pochodzenie poszczególnych elementów kościołów drewnianych [44]. I tak, z racji pełnionej funkcji oraz dostępności do materiału inwentaryzacyjnego, uznał dach krokwiowy, soboty i rozplanowanie przestrzeni za wpływy germańskie [261]. Kolejne publikacje były pewnego rodzaju próbą całościowej oceny grupy zabytków, a pojedyncze artykuły skupiały się na opisie jednego obiektu lub tylko wybranych przykładów. W latach 20. i 30. XX w. ukazały się przełomowe prace Jerzego Dobrzyckiego [76] i Tadeusza Dobrowolskiego [74], [75]. To w nich zawarte są wiadomości o architekturze, konstrukcji, ale i wyposażeniu inwentaryzowanych kościołów drewnianych. Mimo to trzeba przyznać, że w ujęciu sakralnej architektury drewnianej Śląska, Śląska Górnego oraz Śląska Dolnego wciąż dominowała literatura niemiecka. Wyszukują się tu na pierwszy plan prace Josefa Strzygowskiego [353], [354] oraz Henryka Dienwiebela [70], [71], w których przedstawiano nowe spojrzenie na konstrukcje dachowe. W publikacjach z lat 40. XX w. wciąż można było zaobserwować wyraźne poszukiwanie wpływów polskich czy niemieckich cech kształtujących architekturę. Kościołom drewnianym, a właściwie genezie ich kształtowania, przyglądał się również niemiecki badacz Gunthner Grundmann, który w publikacji *Deutsche Kunst im befreiten Schlesien* ze śmiałością ocenił śląskie kościoły „słowiańską tępotą i niemiecką energią” [113]. Autor ten nie jest jedynym, który w swoich pracach wyraził negatywną opinię przesiąkniętą wpływami nacjonalizmu.

Analizując obszar Górnego Śląska w kontekście podjętego tematu, należy poruszyć zagadnienia związane z jego historią na przestrzeni wieków, która swój wpływ miała na

kształtującą się wówczas architekturę, ale również na podział administracyjny regionu czy określenie obszarów do niego przynależących. Działania i wydarzenia historyczne dotyczą zarówno przestrzeni, jak i czasu, na które składa się dziedzictwo kulturowe regionu. Współcześni badacze wywodzący się z różnych dyscyplin naukowych i dziedzin wiedzy, między innymi archeolodzy, architekci, historycy, historycy sztuki czy literaturoznawcy, używają terminu Górny Śląsk w odniesieniu do znaczenia, jakie jest przypisane granicom administracyjnym, podziałom kościelnym, granicom zakonnym i diecezjalnym, ale również rozpatrują to pojęcie w ujęciu przyrodniczo-krajobrazowym [133].

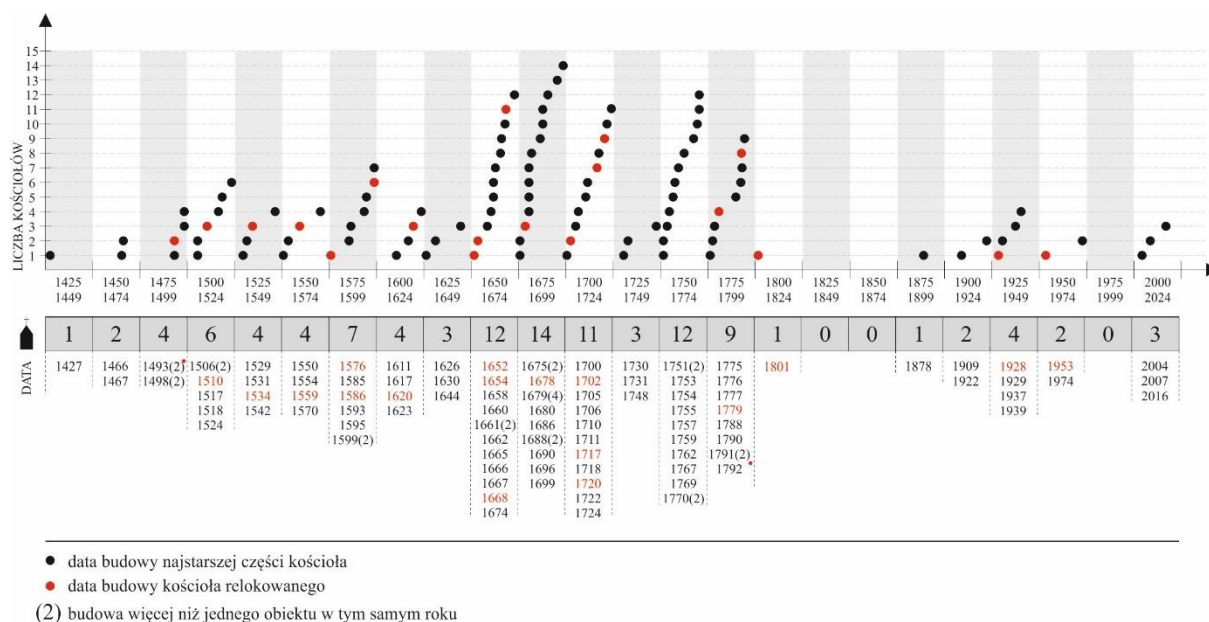
Na Górnym Śląsku pierwsze budowle sakralne wznoszono na przełomie XI i XII w. [18]. Początkowo budowano niewielkie rotundy niemające nic wspólnego z omawianymi w przedmiotowej pracy kościołami budowanymi z drewna. Z uwagi na fakt, że fundatorami kościołów byli zwykle książęta, wznoszono je w sąsiedztwie ich posiadłości. Pozostałości takich rozwiązań można zobaczyć w Ostrowie Lednickim niedaleko Gniezna, w Gieczu, w Krakowie, w Przemyślu czy w Wiślicy [410]. W miejscu tych skromnych przestrzennie założeń przeznaczonych dla elitarnej grupy społeczeństwa później wybudowano monumentalne katedry zachowane do dziś w Gnieźnie, w Krakowie czy też w Poznaniu. Rok 1000 okazał się przełomowy dla historii polskiego Kościoła. Utworzono wówczas pierwszą prowincję kościelną złożoną z arcybiskupstwa w Gnieźnie oraz czterech podlegających mu biskupstw [367]. Jedno z nich obejmowało prowincję śląską. Kolejne działania doprowadziły do objęcia państwa piastowskiego siecią grodów wymienionych w bullach papieskich z 1155 r. i 1245 r. [257]. Powstające wówczas grody pełniły funkcję obronną, zaś urzędnikom skupionym w grodach łatwiej było utrzymać w posłuszeństwie mieszkańców prowincji, wspierając w dalszym ciągu chrystianizację państwa polskiego przez między innymi budowę kościoła. Wznoszone wraz z rozwojem sieci grodów świątynie przygrodowe stawały się kościołami parafialnymi dla lokalnych społeczności [230]. W nowopowstałych prowincjach a także lokowanych miastach pierwszymi wzniesionymi w nich obiektami były kościoły drewniane i murowane, a o technologii ich budowy decydowały zarówno możliwości finansowe, jak i czynniki lokalizacyjne.

Gdy wybudowano pierwsze drewniane kościoły i doskonalono warsztat ciesielski rozpowszechniło się konstruowanie kościołów z drewna. Do XIII w. założono co najmniej 10 grodów kasztelańskich, między innymi w Bytomiu, Cieszynie, Mikołowie, Opolu czy Raciborzu, w których sąsiedztwie lokowano nowe miasta, a w nich budowano kościoły [257]. Zamożność książąt świeckich oraz duchownych umożliwiła wznoszenie kościołów murowanych z kamienia lub cegły, jednak większość z nich wznoszona była w konstrukcjach drewnianych. Wpływ na to miał niższy koszt budowy oraz łatwość w obróbce materiału konstrukcyjnego. Polski historyk i badacz Marian Kutzner był zdania, że świątynie murowane z cegły i kamienia wyparło tradycyjne budownictwo drewniane [213]. Niestety, drewno jako materiał używany w budownictwie należy do materiałów szybciej ulegających degradacji niż wówczas coraz bardziej powszechna cegła. Jak tłumaczył w swojej monografii z 1976 r. Lech

Leciejewicz, wczesne budownictwo drewniane charakteryzowało się niewielkimi wymiarami, co wynikało ze stanu zaludnienia, a to świadczyć mogło również o słabym rozwoju gospodarczym [218]. Innego zdania był Marek Machowski, który niewielkie powierzchnie użytkowe budowanych świątyń uzasadnił długością pozyskiwanego budulca. Wprawdzie autor ten uważa, że w XIII w. cegła nie była jeszcze tak tanim surowcem jak dostępne wówczas drewno i to dlatego wiele budynków franciszkańskich wznoszono w konstrukcjach drewnianych [228]. Sławomir Moździoch zwrócił natomiast uwagę na zmianę dotychczasowej funkcji grodów, których aparat administracyjny, poprzez jego utrzymanie oraz idące z nim w parze prowadzenie inwestycji w postaci budowy kościołów, generował koszty [264], [265]. Fundatorami średniowiecznych, ale i budowanych w późniejszych wiekach kościołów byli zwykle książęta świeccy lub dostojnicy duchowni, którzy jako jedyni byli w stanie ponosić koszty związane z budową świątyni oraz docelowo mogli ją utrzymywać. Chcąc zmniejszyć koszty, książęta uposażyli w majątki ziemskie rycerstwo wyższe, przerzucając na nich obowiązek fundacji i budowy kościołów [215]. Taka polityka wzbudziła wśród możnowładców zainteresowanie rozwojem gospodarczym. Proces lokowania ośrodków miejskich i wiejskich nastąpił niejednokrotnie przy funkcjonujących już osadach. Z uwagi na powyższe nie powinno nikogo zaskakiwać, że niektóre kościoły powstawały jeszcze przed lokacjami miast. Przy kościołach zakładano cmentarze, które od czasów średniowiecza mieściły się w ich najbliższym sąsiedztwie. Na skutek rozwoju zabudowań miejskich z czasem zaczęło brakować przestrzeni na kolejne pochówki, w związku z czym coraz częściej podejmowano decyzje o wytyczeniu terenów pod cmentarze poza obrębem miast. W tym celu wykorzystywano dawne kościoły przyrodowe [380]. Takie rozwiązanie zastosowano między innymi w Byczynie, Kluczborku, Oleśnie czy Strzelcach Opolskich, a istniejące grodowe kościoły stały się kaplicami cmentarnymi [29].

Kształtowanie się zachowanych górnośląskich obiektów sakralnych zbudowanych z drewna, w odniesieniu do udokumentowanych źródeł archiwalnych, sięga początków XV w. Zaprezentowany poniżej schemat obrazuje przedział wiekowy w którym powstały objęte badaniami kościoły (rys. 14). Daty ich budowy przyjęte zostały na podstawie wiadomości archiwalnych lub zostały potwierdzone badaniami wieku drewna. Bywa, że datacja kościoła jest kwestią sporną, a prowadzone badania określają datę budowy świątyni, przyjmując szacunkowy wiek budowy kościoła za najbardziej prawdopodobny. W związku z powyższym na wykresie zaznaczono datę najstarszej części kościoła (kolor czarny), a w przypadku kościołów relokowanych przyjęto datę budowy świątyni w pierwotnym miejscu (kolor czerwony). W schemacie tym nie uwzględniono kościołów (7 obiektów), których data wybudowania nie została jak dotąd jednoznacznie określona. Są to obiekty datowane na wiek XV (Łaziska Rybnickie), przełom wieku XV/XVI (Bąków), XVI/XVII (Maciejów), XVII (Kozłowice, Miedźna), XVII/XVIII (Goła) oraz XVIII (Radawie). Po wstępnej analizie stwierdza ono, że uwzględnienie wyżej wymienionych obiektów nie zmieni w sposób istotny wyników badań.

Liczba obiektów według daty budowy

Rys. 14. Schemat wykazujący intensywność budowania kościołów drewnianych na przestrzeni wieków (dotyczy zachowanych kościołów)

Prowadzone analizy dowodzą, że najczęściej zachowanych kościołów datowanych jest na lata 1650–1724 (38 obiektów) oraz 1750–1799 (22 obiekty). Nie świadczy to o fazie największego rozwoju sakralnego budownictwa drewnianego na tych ziemiach, lecz jest tylko pewnego rodzaju przypuszczeniem o intensywnym budowaniu w tym czasie kościołów. Brakuje wiadomości na temat nieistniejących już grodowych, średniowiecznych świątyń, lecz mając na uwadze wiadomości zawarte w protokołach wizytacyjnych parafii, które zawierają wzmianki o rzekomym istnieniu w przeszłości kościołów, można przypuszczać, że zostały one zbudowane dla lokalnych społeczności jako miejsca kultu religijnego lub miały też dodatkowo pełnić funkcje obronne. W kościołach drewnianych zapisana jest nie tylko historia rodzin, parafii, wsi czy miast, ale i Europy. Przykładem tego stanu może być kościół w Bierdzanach o którego istnieniu dowiedzieć się można z zachowanych archiwaliów z 1410 r., w których wymieniono bierdzańską świątynię jako wówczas budowaną [261]. Innym przykładem wznoszenia świątyń mających służyć jako obiekty obronne jest wojna trzydziestoletnia (1618–1648), podczas której zbudowano między innymi kościół w Ruptawie (1620), Krzywiczynach (1623), Biskupicach (1626), Dobrodzieniu (1630) oraz Rudzińcu (1644). Inne wydarzenia historyczne, a także epidemia, jaką przyniósł rok 1708, również miały wpływ na kształtowanie się osadnictwa, w tym potrzebę budowania świątyń. Dżuma objęła swoim zasięgiem między innymi obszary Olesna. Kilka lat wcześniej powierzchnię tamtejszego kościoła pw. św. Anny powiększono z ~180 m² do ~592 m² [66]. Dwa lata później, w 1710 r., w dowód wdzięczności za ustąpienie zarazy zbudowano kościół św. Rocha w Grodzisku, położonej nieopodal Olesna wsi [462]. Gdy po zakończeniu I wojny światowej król Fryderyk Wielki odebrał Śląsk cesarzowej austriackiej Marii Teresie, odbudowano spalony w 1741 r. kościół w Godowie

[269]. Na rok przed rozpętnaniem się wojny siedmioletniej (1756–1763) i początkiem III wojny śląskiej, która miała miejsce w 1756 r. zbudowano kościół w Wilczy (1755) [177]. W czasie tych wojen zbudowane zostały także kościoły w Poniszowicach (1757), Zakrzowie Turawskim (1759) i Świniarach Wielkich (1762). Inne działania wojenne mające miejsce w XIX i XX w. również stały się przyczyną trwałych uszkodzeń, a nawet całkowitych zniszczeń świątyń. Kościół z Zębowic dwukrotnie był relokowany i ostatecznie w przeważającej części zbudowany z nowego materiału (obecnie w Gliwicach). Do niedawna w zrębie ścian miał on ślad po pocisku, który przebił wschodnią ścianę prezbiterium.

Jak dowiadujemy się z zachowanych archiwaliów oraz literatury, na przestrzeni wieków na Górnym Śląsku istniało kilkaset kościołów drewnianych. Większość z nich ulegała całkowitemu zniszczeniu, w przypadku niektórych zdecydowano o ich relokacji, zdarza się nawet że dwukrotnej. Inny aspekt otwiera obowiązująca niegdyś zasada *Cuius regio, eius religio* (czyj kraj, tego religia). W obszarze badawczym odnosiło się to do kościołów przejętych przez inne wyznania protestanckie [239]. Kościoły ewangelickie z zasady były obiektami o prostej formie, bez wymownego zróżnicowania części zgromadzenia wiernych (nawy, profanum) od strefy kapłańskiej (prezbiterium, sacrum). W kościołach katolickich te dwie przestrzenie wyraźnie były od siebie wydzielone. Stąd układ funkcjonalny kościołów pierwotnie ewangelickich a później przejętych przez katolików niejednokrotnie został dostosowany do obowiązującego kanonu odnoszącego się przede wszystkim do wyniesienia prezbiterium od nawy. W ujęciu historycznym architektura sakralna wyznacza pewne trendy zarówno w budownictwie, jak i sztuce dlatego kościoły można uznać za symboliczne miejsca o dużej wartości artystycznej, ale i o dużej randze, jaką wykazują w przestrzeni miejskiej i wiejskiej.

3. Obiekty objęte procesem badawczym

Badaniami objęto zachowane kościoły i kaplice, które zbudowane zostały w całości lub przeważającej części z drewna. Wśród badanej grupy obiektów wyróżnia się kościoły, których prezbiteria (Sieroty, Gliwice-Ostropa, Rachowice), kruchty (Kolanowice, Księży Las) lub zakrystia (Zakrzów Turawski) zostały zbudowane w technologii murowanej. Bez wątplenia dla grupy badawczej wyjątek stanowi kościół pw. św. Anny zlokalizowany w Czarnowasach. Świątynię tę odbudowano w 2007 r. w konstrukcji murowanej (ściany) i stalowej (dach) z zachowaniem form architektonicznych cechujących nieistniejący już XVII-wieczny kościół, spalony w 2004 r. Dzięki zachowanym archiwaliom i danym technicznym nowo zbudowaną świątynię zbudowano, odtwarzając autentyczny wyraz poprzedniego kościoła.

Świątynie objęte badaniami stanowią łączny zbiór 115 obiektów. Wśród nich wyróżniono 111 kościołów a także 4 kaplice (Buków, Istebna-Andziołówka, Ligota Górna, Wisła Czarne), jedyne w obszarze opracowania, które choć pod względem funkcjonalnym są niewielkich rozmiarów, mają cechy typowe dla górnośląskich kościołów drewnianych. W obszarze badawczym nie znajduje się więcej obiektów sakralnych o konstrukcji drewnianej, a przydrożne kapliczki niemające powierzchni użytkowej zostały wykluczone z prowadzonych badań i potraktowano je jako budowle o charakterze symbolicznym. W początkowej fazie badań wyłączono również trzy obiekty, które choć wykazują pewne cechy architektury drewnianej, z przyczyn formalnych nie zostały uwzględnione w procesie badawczym. Pierwszym z nich jest kościół pw. Znalezienia Krzyża Pańskiego, który zlokalizowany jest w Wiśle, dzielnicy Głębcy. Został on zbudowany w konstrukcji żelbetowej, a jedynie dostawiona do niego wieża jest wzniesiona w konstrukcji drewnianej i pochodzi z nieistniejącego już kościoła w Połomii (powiat wodzisławski). Drugim obiektem, którego nie objęto badaniami, jest kościół obecnie znajdujący się w Skansenie Wsi Opolskiej. Jest to kościół św. Katarzyny, który pierwotnie zbudowany został w Gręboszowie, a w roku 1973 został rozebrany i powtórnie złożony w nowym miejscu. Gręboszów jest wsią należącą do gminy Domaszowice, powiatu namysłowskiego, leżącą poza obszarem opracowania. Trzecim i ostatnim obiektem, którego nie objęto badaniami, jest XVIII-wieczna szachulcowa kaplica wybudowana w Dziergowicach w powiecie kędzierzyńsko-kozielskim. Po wstępnej analizie charakterystyki architektury i konstrukcji obiekt ten wykluczono z badań (rys. 15).

Rys. 15. Obiekty wykluczone z procesu badawczego: a. kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego w Wiśle-Głębcach (2022), b. kościół pw. św. Katarzyny w Muzeum Wsi Opolskiej (2021), c. kaplica pw. św. Anny w Dziergowicach (2019). Fotografie własne

Ponadto delimitacja obszaru badawczego umożliwiła wyznaczenie grupy badanych obiektów i tym samym doprowadziła do wykluczenia z badań obiektów zlokalizowanych tuż za przyjętą granicą opracowania. Są to obiekty zlokalizowane między innymi w Kluczborku, Oleśnie, Bobrownikach, Zawierciu, Bielsku-Białej czy Żywcu.

Po wstępnych analizach nie dopatrzonego się reguły, według której zachowane kościoły mogły być lokalizowane. Występują one pojedynczo (powiat bieruńsko-lędziński, krapkowicki, głubczycki, jastrzębski, katowicki, bielsko-bialski, raciborski) lub licznie na dość wąskim obszarze (powiat kluczborski 21, powiat oleski 14). Najliczniej spotykana zabudowa sakralna ulokowana została wzdłuż wschodniej granicy obszaru badawczego. Zupełnie odmiennie sytuacja wygląda na zachodnim pograniczu badanego terenu, gdzie drewniana architektura sakralna występuje pojedynczo lub wcale. Oczywiście należy wziąć pod uwagę, że w przeszłości sakralne budownictwo drewniane pojawiło się również na tych terenach, lecz nie zachowało się do czasów obecnych. Można też domniemywać, że społeczność ewangelicka nie wykazywała silnej potrzeby wznoszenia kościołów z drewna, zresztą z zasady dla społeczności tej kościół nie miał mieć charakteru dostojnej świątyni, lecz miał być miejscem, w którym głoszone Słowo Boże.

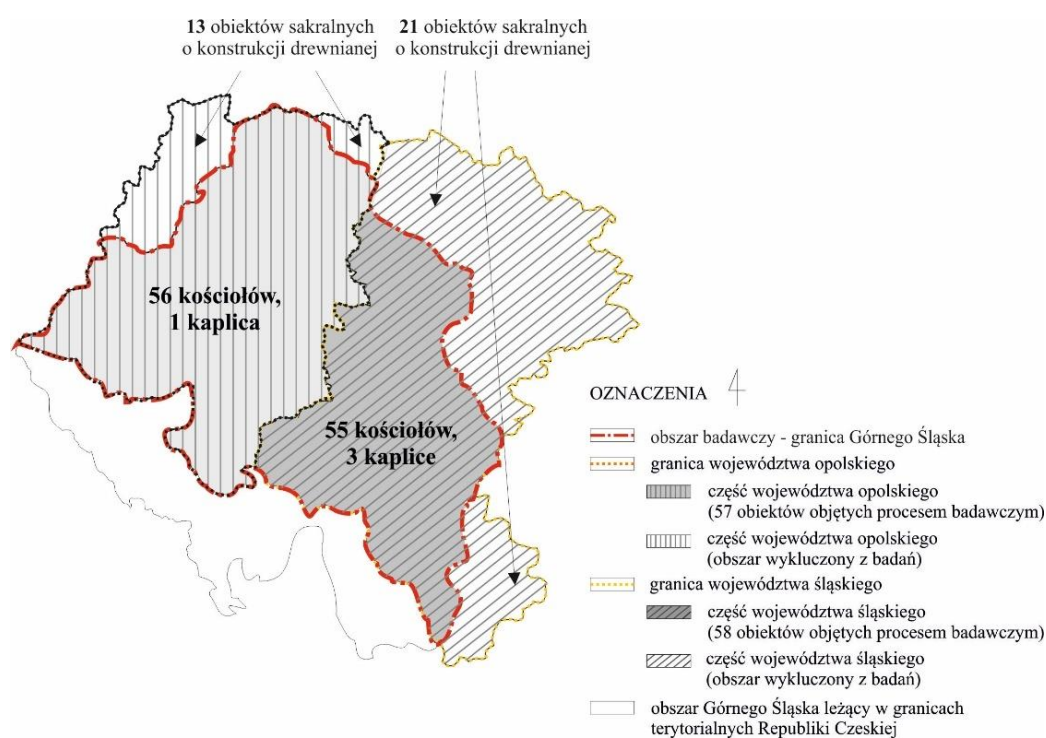
Analizując rozmieszczenie kościołów drewnianych w granicach Górnego Śląska, można zaobserwować, że w jego zachodnich terenach napływ budownictwa szachulcowego zdominował budownictwo zrębowe, a wprowadzone ograniczenia wycinki drzew, jak również stosowania konstrukcji zrębowych mogły się przyczynić do większego rozwoju konstrukcji szachulcowych i murowanych. Niemniej są to jedynie hipotezy przyjęte na podstawie informacji znajdujących się w literaturze przedmiotu [44], [70], [237]. Dowodem tego stanu jest brak występowania drewnianej architektury sakralnej w pasie zachodniej granicy obszaru badawczego. Czynnikiem, który również wpływał na to, że na terenach tych nie lokowano nowych świątyń, może być niski stopień zaludnienia obszarów oraz stan rozwoju osadnictwa. Badania te wymagają jednak odrębnych analiz skupiających się nie tylko na budownictwie drewnianym, lecz i murowanym, ponieważ silnie zaludniony obszar może mieć kilka kościołów i wcale nie muszą być one drewniane.

3.1 Materiał badawczy

Wysiłek badawczy skupiono na analizie 111 kościołów oraz 4 kaplic, które zbudowane zostały z drewna i zlokalizowane są w przyjętych w badaniach granicach Górnego Śląska. Trzeba jednak zauważyć, że wpływy górnośląskiego regionalizmu widoczne są również na przykładach budownictwa znajdującego się w niedalekim sąsiedztwie przyjętej granicy badawczej. Wśród badanej grupy obiektów jednym z najstarszych kościołów jest kościół św. Jerzego w Sierotach. Jego murowane prezbiterium datowane jest na rok 1427, a datę wybudowania w 1457 r. zrębowej nawy potwierdziły badania dendrochronologiczne z 2008 r. wykonane przez Aleksandra Koniecznego. Najstarszą świątynią wybudowaną całkowicie z drewna jest kościół św. Marcina w Ćwiklicach. Datę budowy kościoła w roku 1466 również

potwierdziły badania wieku drewna z 2012 r. Do najnowszych obiektów bez wątplenia należy kościół pw. Najświętszej Maryi Panny Fatimskiej w Istebnej-Stecówce, który zbudowano w 2016 r. w miejscu wcześniejszego, doszczętnie zniszczonego przez pożar w 2013 r.

Część obiektów administracyjnie należących do województwa opolskiego i województwa śląskiego nie została uwzględniona w badaniach z uwagi na przyjętą granicę obszaru badawczego. W województwie opolskim znajduje się 70 obiektów sakralnych, przy czym badania obejmują 57 z nich. W województwie śląskim zachowało się 81 obiektów sakralnych, lecz tylko 58 zlokalizowanych jest w obszarze badawczym. Poniżej umieszczony schemat obrazuje występowanie kościołów drewnianych w pobliżu wyznaczonej granicy obszaru opracowania (rys. 16).

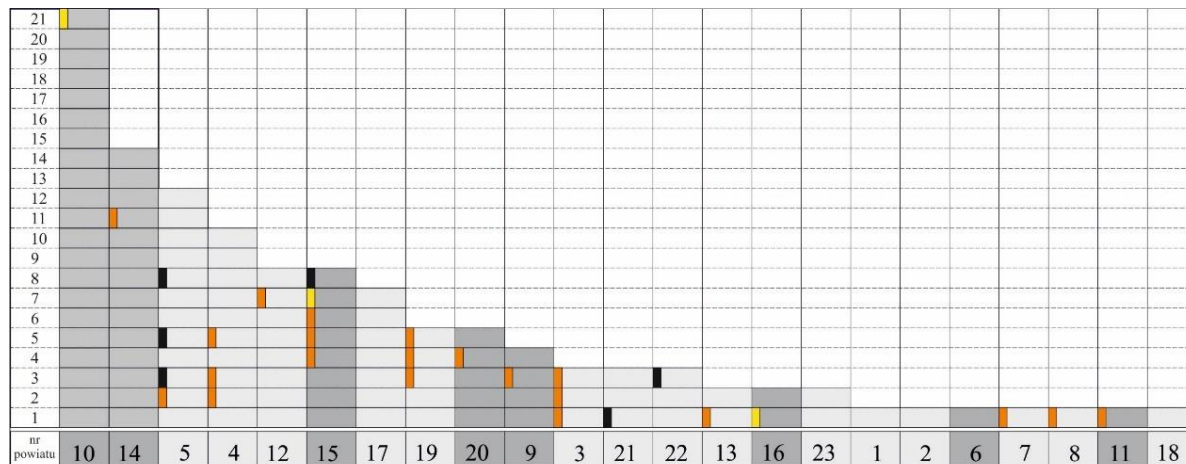
Rys. 16. Schemat lokalizacji kościołów drewnianych w województwie opolskim i województwie śląskim

Aby sporządzić wiarygodny i aktualny katalog, w pierwszej kolejności określono stan zachowanych kościołów i kaplic mieszczących się w granicach administracyjnych powiatów zlokalizowanych w analizowanym obszarze. Komentarza wymagają powiat oleski, bielski oraz namysłowski, przez które przebiega przyjęta granica opracowania. Stąd niezbędna jest dodatkowa informacja o kościołach, których nie uwzględniono w prowadzonych analizach. Do dziś w powiecie oleskim istnieje 17 kościołów zbudowanych z drewna, lecz 3 z nich znajdują się poza obszarem badawczym. W powiecie bielskim zachowały się 4 kościoły drewniane, a tylko 1 z nich objęto badaniami. Na terenie powiatu namysłowskiego znajduje się 6 kościołów, przy czym żaden z nich z uwagi na lokalizację nie spełniał kryteriów decydujących o ujęciu go w badaniach.

Spośród wszystkich powiatów mieszczących się w obwodzie górnośląskim najwięcej kościołów zbudowanych z drewna zlokalizowanych jest w powiecie kluczborskim (21, w tym 1 kaplica). Liczba zachowanych w poszczególnych powiatach obiektów sakralnych zbudowanych z drewna prezentuje się następująco: powiat oleski – 14, powiat gliwicki – 12, powiat cieszyński – 9 (w tym 2 kaplice), powiat lubliniecki – 8, powiat opolski – 8, powiat pszczyński – 7. W pozostałych powiatach do czasów obecnych zachowały się nieliczne kościoły zbudowane z drewna (tabela 1).

Tabela 1. Zestawienie zachowanych kościołów w powiatach

Oznaczenia:

- kościoły i kaplice zlokalizowane w granicach województwa opolskiego
- kościoły i kaplice zlokalizowane w granicach województwa śląskiego
- kościoły i kaplice o konstrukcji zrębowej
- kościoły o konstrukcji szkieletowej
- kościoły częściowo murowane
- kościoły i kaplice relokowane

Spis powiatów w porządku alfabetycznym:

1. Powiat bielski

(1. Bielawice)

2. Powiat bieruńsko-lędzki

(1. Bieruń Stary)

3. Powiat chorzowski

(1. Chorzów ul. Lwowska, 2. Chorzów - Górnośląski Park Etnograficzny, 3. Chorzów - Górnośląski Park Etnograficzny)

4. Powiat cieszyński

(1. Istebna-Andziolówka, 2. Istebna-Kubalonka, 3. Istebna-Młaskawka, 4. Istebna-Stecówka, 5. Kaczyce, 6. Kończyce Wielkie, 7. Ustroń-Nierodzim, 8. Wisła Czarne, 9. Zamarski)

5. Powiat gliwicki

(1. Bojszów, 2. Gliwice, 3. Gliwice-Ostropa, 4. Poniszowice, 5. Rachowice, 6. Rudziniec, 7. Sierakowice, 8. Sieroty, 9. Smolnica, 10. Wileza, 11. Zacharzowice, 12. Żernica)

6. Powiat głubczycki

(1. Baborów)

7. Powiat jastrzębski

(1. Jastrzębie Zdrój-Przyjaźń)

8. Powiat katowicki

(1. Katowice-Brynów)

9. Powiat kędzierzyńsko-kozielski

(1. Gościęciny, 2. Miejsce Odrzańskie, 3. Przewóz, 4. Radoszowy)

10. Powiat kluczborski

(1. Bąków, 2. Biskupice, 3. Brzezinki, 4. Chocianowice, 5. Gieraltce, 6. Gołkowice, 7. Jakubowice, 8. Komorzno, 9. Krzywiczyny, 10. Laskowice, 11. Lasowice Małe, 12. Lasowice Wielkie, 13. Ligota Górna, 14. Maciejów, 15. Miechowa, 16. Proślice, 17. Rożnów, 18. Świniary Wielkie, 19. Wędrynia, 20. Wierzbiца Dolna, 21. Wierzbiца Górna)

11. Powiat krapkowicki

(1. Malnia)

12. Powiat lubliniecki

(1. Boronów, 2. Brusiek, 3. Cieszowa, 4. Gwoździany, 5. Koszęcin, 6. Lubliniec, 7. Pawelki, 8. Woźniki)

13. Powiat mikołowski

(1. Mikołów-Borowa Wieś, 2. Mikołów-Paniowy)

14. Powiat oleski

(1. Biskupice, 2. Borki Wielkie, 3. Boroszów, 4. Dobrodzień, 5. Goła, 6. Grodzisko, 7. Jamy, 8. Kozłowice, 9. Olesno, 10. Radawie, 11. Sowczyce, 12. Stare Olesno, 13. Uszyce, 14. Wachów)

15. Powiat opolski

(1. Bierdzany, 2. Czarnowąsy, 3. Dobrzeń Wielki, 4. Kolanowice, 5. Ochodze, 6. Popielów, 7. Radomierowice, 8. Zakrzów Turawski)

16. Powiat prudnicki

(1. Głogówek, 2. Rzepcze)

17. Powiat pszczyński

(1. Ćwiklice, 2. Góra, 3. Grzawa, 4. Łąka, 5. Miedzna, 6. Pielgrzymowice, 7. Wisła Mała)

18. Powiat raciborski

(1. Pietrowice Wielkie)

19. Powiat rybnicki

(1. Bełk, 2. Jankowice Rybnickie, 3. Palowice, 4. Rybnik-Ligocka Kuźnia, 5. Rybnik-Wielopole)

20. Powiat strzelecki

(1. Klucz, 2. Olszowa, 3. Strzelce Opolskie, 4. Szczepanek, 5. Zimna Wódka)

21. Powiat tarnogórski

(1. Księży Las, 2. Miasteczko Śląskie, 3. Szalsza)

22. Powiat wodzisławski

(1. Buków, 2. Gołkowice, 3. Łaziska Rybnickie)

23. Powiat zabrzański

(1. Zabrze-Mikulczyce, 2. Zabrze-Poręba)

3.2 Tabełaryczne zestawienie obiektów

Opracowane i umieszczone poniżej zestawienie tabelaryczne zostało wykonane na podstawie badań literaturowych oraz kwerendy zachowanej dokumentacji archiwalnej dotyczącej badanych kościołów i kaplic drewnianych zlokalizowanych w obszarze badawczym (tabela 1). Spis obiektów został sporządzony w porządku alfabetycznym. Za datę zbudowania przyjęto rok lub wiek najstarszej części kościoła, która została potwierdzona badaniami wieku drewna lub została przyjęta na podstawie zachowanych archiwaliów. Uwzględnione daty budowy świątyń oznaczono w tabeli odpowiednim kolorem, informując o:

- kolor czarny – data budowy obiektu przyjęta na podstawie danych archiwalnych,
- kolor czerwony – niepewna datacja,
- kolor niebieski – data potwierdzona badaniami dendrochronologicznymi.

Liczby porządkowe odpowiadają numerom kart katalogowym stanowiących załącznik do przedmiotowego opracowania.

Tabela 1. Wykaz zachowanych kościołów w obszarze badawczym (w porządku alfabetycznym)

Lp.	Miejscowość	Data budowy kościoła	Kościół pod wezwaniem
1	Baborów	1700	św. Józefa i Barbary
2	Bąków	XV/XVI w.	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
3	Bełk	1754	św. Marii Magdaleny
4	Bielowicko	1542	św. Wawrzyńca
5	Bierdzany	1711	św. Jadwigi Śląskiej
6	Bieruń Stary	1679	św. Walentego
7	Biskupice k. Kluczborka	1626	św. Jana Chrzciciela
8	Biskupice k. Olesna	1718	św. Jadwigi Śląskiej
9	Bojszów	1506	Wszystkich Świętych
10	Borki Wielki	1679	św. Marcina i Bartłomieja
11	Boronów	1611	Najświętszej Maryi Panny Królowej Różańca Świętego
12	Boroszów	1679	św. Marii Magdaleny
13	Brusiek	1593	św. Jana Chrzciciela
14	Brzezinki	1550	Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
15	Buków	1770	Matki Boskiej Różańcowej
16	Chocianowice	1662	Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
17	Chorzów	1599 / Knurów 1938 / Chorzów	św. Wawrzyńca
18	Chorzów – Górnośląski Park Etnograficzny	1791 / Nieboczowy 1971 / Kłokocin 1997 / Chorzów	św. Józefa Robotnika
19	Chorzów – Górnośląski Park Etnograficzny	1939 / Bytom 2017 / Chorzów	kościół ewangelicko-augsburski

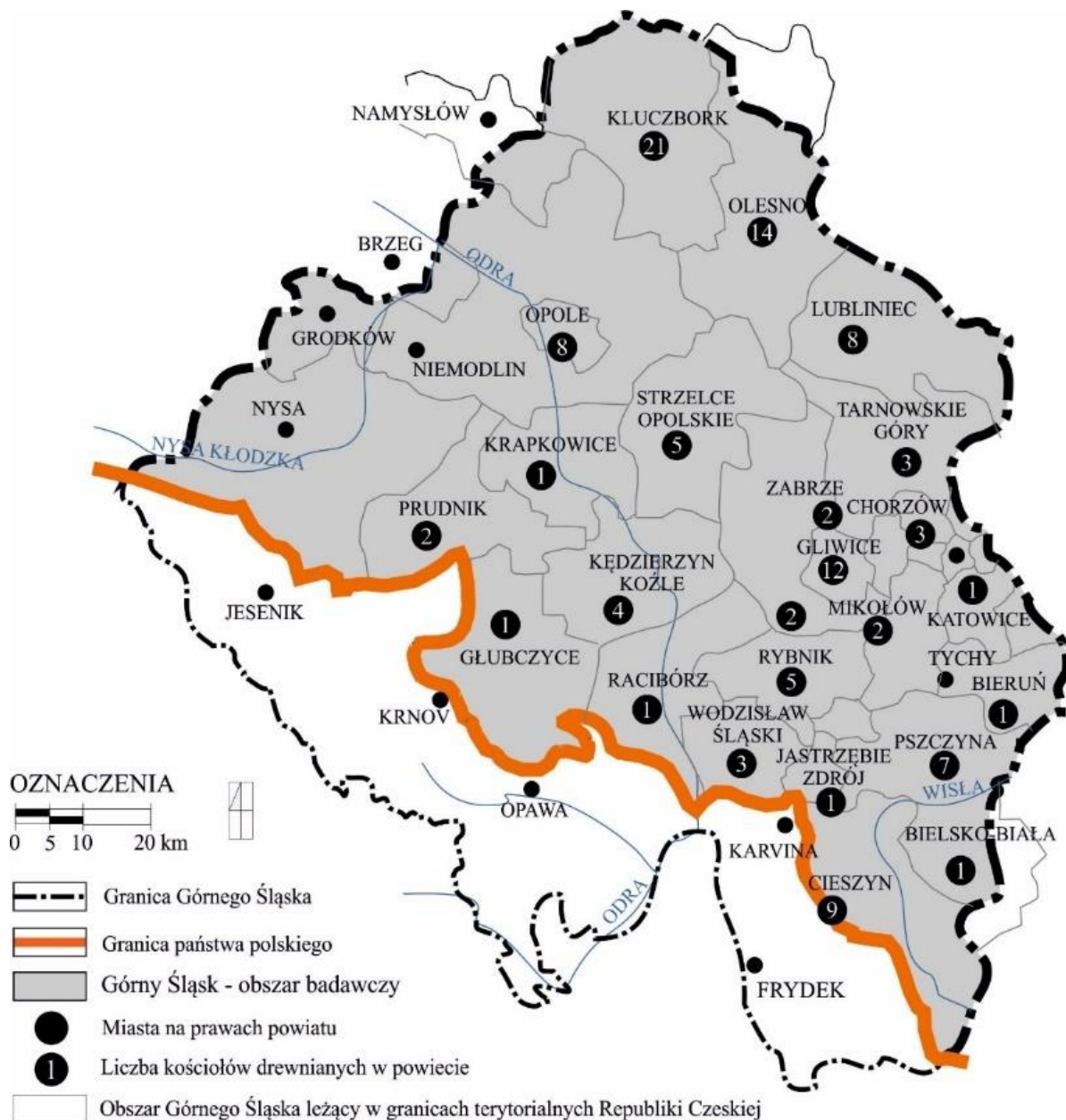
Lp.	Miejscowość	Data budowy kościoła	Kościół pod wezwaniem
20	Cieszowa	1751	św. Marcina
21	Czarnowąsy	2007	św. Anny
22	Ćwiklice	1466	św. Marcina
23	Dobrodzień	1630	św. Walentego
24	Dobrzeń Wielki	1658	św. Rocha
25	Gierałcice	1617	św. Michała Archanioła
26	Gliwice	1493 / Zębowice 1925 / Gliwice (cmentarz centralny) 2000 / Gliwice	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
27	Gliwice-Ostropa	1665	św. Jerzego
28	Głogówek	1705	Krzyża Świętego
29	Goła	XVII / XVIII w.	św. Mikołaja i Matki Boskiej Częstochowskiej
30	Gołkowice k./Kluczborka	1767	św. Jana Chrzciciela
31	Gołkowice k./Wodzisławia Śląskiego	1878	św. Anny
32	Gościęcin	1661	św. Brykcyjusa
33	Góra	1506	św. Barbary
34	Grodzisko	1710	św. Rocha z Montpellier
35	Grzawa	1493	Męczeństwa św. Jana Chrzciciela
36	Gwoździany	1576 / Kościelisko 1978 / Gwoździany	Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
37	Istebna-Andziołówka	1923	Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej
38	Istebna-Kubalonka	1779 / Przyszowice 1958 / Istebna Kubalonka	Krzyża Świętego
39	Istebna-Mlaskawka	1953 / Jaworzynka-Trzyciatek 1997 / Istebna-Mlaskawka	św. Józefa
40	Istebna-Stecówka	2016	Matki Boskiej Fatimskiej
41	Jakubowice	1585	Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski
42	Jamy	1792	św. Mikołaja
43	Jankowice Rybnickie	1674	Bożego Ciała
44	Jastrzębie Zdrój	1652 / Jedłownik 1974 / Jastrzębie Zdrój	św. Barbary i Józefa
45	Kaczyce	1620 / Ruptawa 1972 / Kaczyce	Podwyższenia Krzyża Świętego
46	Katowice	1510 / Syrynia 1938 / Katowice	św. Michała Archanioła
47	Klucz	1748	św. Elżbiety Węgierskiej
48	Kolanowice	1678 / Opole 1811 / Kolanowice	św. Barbary

Lp.	Miejscowość	Data budowy kościoła	Kościół pod wezwaniem
49	Komorzno	1753	Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Jadwigi Śląskiej
50	Kończyce Wielkie	1777	św. Michała Archanioła
51	Koszęcin	1724	Trójcy Świętej
52	Kozłowice	XVII	Narodzenia św. Jana Chrzciciela
53	Krzywiczyny	1623	Trójcy Świętej
54	Księży Las	1498	św. Michała Archanioła
55	Laskowice	1686	św. Wawrzyńca
56	Lasowice Małe	1688	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jakuba Starszego
57	Lasowice Wielkie	1599	Wszystkich Świętych
58	Ligota Górna	1974	Podwyższenia Krzyża Świętego
59	Lubliniec	2004	św. Anny
60	Łaziska Rybnickie	1467	Wszystkich Świętych
61	Łąka	1660	św. Mikołaja
62	Maciejów	XVI / XVII	kościół ewangelicko-augsburski
63	Malnia	1801 / Kostów 1977 / Malnia	św. Franciszka z Asyżu
64	Miasteczko Śląskie	1667	św. Jerzego i Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
65	Miechowa	1529	św. Jacka
66	Miedźna	XVII	św. Klemensa Papieża i Męczennika
67	Miejsce Odrzańskie	1626	Trójcy Świętej
68	Mikołów -Borowa Wieś	1720 / Przyszowice 1937 / Mikołów-Borowa Wieś	św. Mikołaja
69	Mikołów-Paniowy	1757	św. Piotra i Pawła
70	Ochodze	1702 / Komprachcice 1941 / Ochodze	św. Marcina i Matki Boskiej Królowej Świata
71	Olesno	1518	św. Anny
72	Olszowa	1679	Matki Boskiej Śnieżnej
73	Palowice	1595 / Leszczyny 1981 / Palowice	Trójcy Przenajświętszej
74	Pawełki	1928 / Brzozy 1956 / Pawełki	Matki Boskiej Fatimskiej
75	Pielgrzymowice	1675	św. Katarzyny Aleksandryjskiej
76	Pietrowice Wielkie	1667	Krzyża Świętego
77	Poniszowice	1498	Narodzenia św. Jana Chrzciciela i Matki Boskiej Częstochowskiej
78	Popielów	1654 / Popielów 1889 / Popielów -cmentarz	Matki Boskiej i św. Andrzeja
79	Proślice	XVI	Najświętszego Serca Pana Jezusa
80	Przewóz	1559 / Gierałtowice 1937 / Przewóz	św. Judy Tadeusza

Lp.	Miejscowość	Data budowy kościoła	Kościół pod wezwaniem
81	Rachowice	1699	Trójcy Świętej
82	Radawie	1542	Podwyższenia Krzyża Świętego
83	Radomierowice	1786	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
84	Radoszowy	1730	św. Jadwigi Śląskiej
85	Rożnów	1788	św. Piotra i Pawła
86	Rudziniec	1644	św. Michała Archanioła
87	Rybnik-Ligocka Kuźnia	1717 / Boguszowice 1975 / Rybnik -Ligocka Kuźnia	św. Wawrzyńca
88	Rybnik-Wielopole	1534 / Gierałtowice 1976 / Rybnik -Wielopole	św. Katarzyny i Matki Boskiej Różańcowej
89	Rzeczce	1751	św. Jakuba Starszego
90	Sierakowice	1675	św. Katarzyny Aleksandryjskiej
91	Sieroty	1427	Wszystkich Świętych
92	Smolnica	1777	św. Bartłomieja
93	Sowczyce	1586 / Łomnica 1917 / Sowczyce	św. Antoniego Padewskiego
94	Stare Olesno	2 p. XVII w.	św. Marii Magdaleny
95	Strzelce Opolskie	1683	św. Barbary
96	Szałsza	1554	Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
97	Szczepanek	1668 / Polska Nowa Wieś 1958 / Szczepanek	Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Jadwigi
98	Świniary Wielkie	1762	św. Bartłomieja
99	Ustroń-Nierodzim	1769	św. Anny
100	Uszyce	1517	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
101	Wachów	1706	św. Wawrzyńca
102	Wędrynia	XVII/XVIII w.	św. Jana Chrzciciela
103	Wierzbica Dolna	1688	Podwyższenia Krzyża Świętego
104	Wierzbica Górna	1722	św. Jacka
105	Wilcza	1755	św. Mikołaja
106	Wisła Czarne	1909	św. Jadwigi Śląskiej
107	Wisła Mała	1775	św. Jakuba Starszego Apostoła
108	Woźniki	1696	św. Walentego
109	Zabrze-Mikulczyce	1937	kościół ewangelicko-augsburski
110	Zabrze-Poręba	1929	św. Jadwigi
111	Zacharzowice	1570	św. Wawrzyńca
112	Zakrzów Turawski	1759	św. Piotra i Pawła
113	Zamarski	1731	św. Rocha
114	Zimna Wódka	1748	św. Marii Magdaleny
115	Żernica	1661	św. Michała Archanioła

3.3 Mapa lokalizacji badanych obiektów

Na umieszczonej poniżej mapie zaznaczono powiaty oraz liczbę zachowanych na ich terenie kościołów drewnianych. Jak można zaobserwować, świątynie te najliczniej występują w północno-wschodniej części rozpatrywanego obszaru, tj. w obrębie Kluczborka i Olesna, oraz w części środkowo-wschodniej, w powiecie gliwickim (rys. 17).

Rys. 17. Schemat lokalizacji kościołów drewnianych w powiatach. Opracowanie własne na podstawie: Kordecki M., Smolorz D., *Atlas historyczny, Górny Śląsk w XX wieku* [183]

Jak wynika z badań, przy zachodniej granicy terenu opracowania zachowały się pojedyncze obiekty wzniesione w konstrukcji drewnianej. Można zatem przypuszczać, że na tym obszarze nie budowano kościołów drewnianych, a pojedyncze, które niegdyś istniały, nie przetrwały do czasów obecnych. Sporządzona i zaprezentowana poniżej mapa uwzględnia

zatem wszystkie zachowane kościoły i kaplice wybudowane z drewna zlokalizowane w obszarze badawczym (rys. 18).

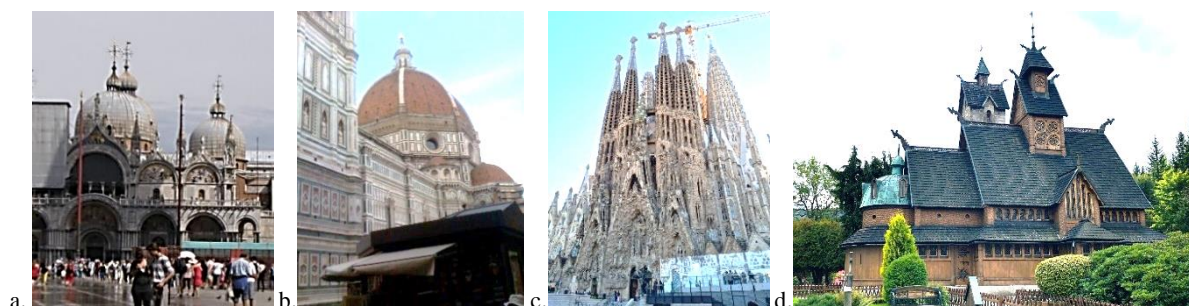

Rys. 18. Lokalizacja zachowanych kościołów i kaplic objętych badaniami. Opracowanie własne na podstawie: Kordecki M., Smolorz D., *Atlas historyczny, Góry Śląsk w XX wieku* [183]

4. Analiza architektoniczno-konstrukcyjna drewnianego budownictwa sakralnego Górnego Śląska

4.1 Informacje wstępne

Architektura sakralna może być wyznacznikiem kultury zauważanym zarówno w budownictwie, jak i sztuce. Nierzadko kojarzona jest z miejscem, co być może nie wynika z analizowanych w pracy obiektów, lecz jest własnym przemyśleniem w kontekście pierwowzorów, jakim są europejskie świątynie (m.in. Bazylika św. Marka, katedra Santa Maria del Fiore, kościół Sagrada Familia czy świątynia Wang w Karpaczu (rys. 19).

Rys. 19. Wybrane przykłady świątyń europejskich: a. Bazylika pw. św. Marka w Wenecji (2010), b. katedra Santa Maria del Fiore we Florencji (2009), c. Sagrada Familia w Barcelonie (2021), d. kościół Wang w Karpaczu (2018). Fotografie własne

W obszarze badawczym również zlokalizowane są obiekty, które ze względu na ich historię czy unikatową formę są tematem do dyskusji na skalę międzynarodową. Takim obiektem jest kościół św. Anny w Oleśnie. Świątynię tę z innymi obiektami grupy badawczej łączą wspólne cechy przyjętych rozwiązań zastosowanych przy ich budowie. Podjęcie dyskusji na temat znaczenia kościoła w przestrzeni miejskiej oraz wiejskiej wydaje się zbędne i niewiele wnoszące dla niniejszego opracowania. Tym bardziej, że istnieje już literatura, która te zagadnienia precyzyjnie opisuje. Z tych względów podjęte w przedmiotowej pracy rozważania ograniczono do oceny kształtowania się formy, funkcji i konstrukcji mających wpływ na architekturę i konstrukcję kościołów budowanych z drewna na przestrzeni wieków.

O istnieniu pierwszych kościołów drewnianych dowiadujemy się z zachowanej dokumentacji archiwalnej. Protokoły wizytacyjne sporządzone przez biskupów po soborze trydenckim (1545–1563) dostarczają zarówno pobieżnych, jak i bardzo szczegółowych informacji na temat architektury i konstrukcji kościołów wraz ze wskazaniem dat rozpoczęcia ich budowy czy prowadzenia prac remontowych. Jednak w większości odnoszą się one do opisu zachowanego majątku po wojnie trzydziestoletniej (1618–1648) [261]. Dlatego też informacje zawarte w protokołach wizytacyjnych z XVII i XVIII w. opisują głównie wartości ruchome, a opis historii, architektury i konstrukcji, jeśli nie jest całkowicie pominięty, to stanowi temat poboczny. Wskazana w protokołach data budowy danego kościoła nie powinna być traktowana jako informacja pewna. Wizytator sporządzający takowy protokół informacje o budowie kościoła mógł odnotować na podstawie wywiadu z księżmi, którzy nie byli świadkami budowy

świątyni. Ponadto wskazana data może dotyczyć budowy nieistniejącego już kościoła, który niegdyś zlokalizowany był w tym samym miejscu. Najstarsze zachowane protokoły wizytacyjne zostały sporządzone dla dekanatu bytomskiego i pszczyńskiego w 1592 r. Dla porównania najstarszy zachowany dokument wizytacyjny z dekanatu wrocławskiego pochodzi z 1652 r. [209]. Innymi materiałami źródłowymi zawierającymi wiele informacji z życia nie tylko parafii, ale i prowadzonych w obiektach sakralnych prac naprawczych czy konserwatorskich są kroniki kościelne. Wiadomości zawarte w kronikach były zależne od indywidualnej interpretacji proboszcza, który taką kronikę prowadził. Zatem opis wydarzeń zawarty w kronikach mógł być pewnego rodzaju selekcją poszczególnych wiadomości, niekoniecznie rzeczywistych. Dopiero pod koniec XIX w. pojawiły się pierwsze koncepcje skupiające się na wiarygodnym ustaleniu daty wybudowania kościołów drewnianych. Badacze, historycy, archeolodzy, architekci oraz konstruktorzy prowadzący liczne prace związane z renowacją i remontem świątyni natykali się na zapisy dat wyryte między innymi w belkach stropowych. Oczywiście taka data mogła świadczyć o budowie świątyni w określonym czasie, lecz należy pamiętać o możliwości wbudowania w istniejący obiekt drewna rozbiórkowego. Taki stan rzeczy może doprowadzić do błędnego datowania budowy obiektu. Wówczas nierzadko podważało to przyjętą wcześniej datę budowy świątyni. Świadomość dziedzictwa kulturowego oraz poczucie jego wartości z każdą dekadą wzrastała, co przyczyniało się do coraz częściej podejmowanych prac zmierzających do ustalenia rzeczywistej daty budowy kościoła. Licznie publikowana literatura wciąż odnosząca się do dokumentów archiwalnych, kronik kościelnych oraz wywiadów środowiskowych okazała się niewystarczająca. Opublikowany w latach 60. XX w. Katalog Zabytków Sztuki w Polsce stał się przełomowym zbiorem danych o zachowanej architekturze, również drewnianej, lecz i on nie był wyczerpującym kompendium wiadomości potwierdzającym daty budowy kościołów. Ryszard Brykowski, będąc mocno zaangażowanym historykiem i badaczem drewnianego budownictwa sakralnego i dążąc do ustalenia wiarygodnych dat budowy kościołów, przyjął analogiczną metodę porównawczą, jaką stosowali wcześniej norwescy badacze. Metoda ta polegała na porównaniu obiektów o wspólnych cechach architektoniczno-konstrukcyjnych, którą autor ten zastosował (porównując obiekty o niepewnej dacie z tymi, których data budowy była potwierdzona) do badań małopolskich kościołów drewnianych. Oczywiście jest, że metoda ta również okazać się mogła mało wiarygodna. Trudno jest wskazać rok budowy kościoła w przypadku obiektów o cechach wspólnych, jeśli założymy, że obiekty budowane były przez jednego wędrownego cieślę, a takich w czasach średniowiecza nie brakowało. Przełomowe dla datacji obiektów drewnianych stały się badania wieku drewna, które w Polsce zaczęto stosować pod koniec XX w. Do badań dendrochronologicznych wykorzystuje się pobrane świdrem przyrostowym odwierty rdzeniowe lub wycięte z belki wyrzynki. Dotyczy to zatem zbadania podobieństwa próby do określonej chronologii bezwzględnej (absolutnej) [167]. Aby ustalić datację drzewa, należy dysponować sprawdzonym materiałem porównawczym. Badane słoje przyrostu rocznego drzew umożliwiają określanie wieku (datowania) obiektów drewnianych.

Analizując zapis zawarty w sekwencji przyrostów rocznych (chronologii), można z dokładnością do pół roku wskazać czas budowy obiektu, zakładając, że do budowy kościoła nie używano drewna rozbiórkowego lub długo sezonowanego [206]. Metod badań nad ustaleniem wieku drewna współcześnie jest dużo, lecz do najczęściej stosowanych należą:

- metoda porównawcza (porównanie wieku drzew wzrastających w zbliżonych warunkach siedliskowych; stosowana jest wówczas, gdy nie ma możliwości wykonania inwazyjnego badania świdrem przyrostowym) [396],
- określenie wieku drzew z ubytkiem wgłębnym (stosowane przy badaniu bierwion z wypróchnieniami w środkowej części pnia) [396],
- wskazanie wieku drewna na podstawie tablic wieku drzew (tablice opracowane dla 27 gatunków drzew wykorzystywane przy określeniu zależności pomiędzy wiekiem drzewa a cechą budowy morfologicznej – średnica pnia mierzona na wysokości 1,3 m od poziomu terenu) [66],
- świder przyrostowy Presslera (to nagwintowane, puste w środku wiertło, które dzięki łódeczkowej blaszce, wkręcane w drzewo wycina fragment pnia). Na wycinku prowadzone są badania pozwalające określić dynamikę zmian szerokości przyrostów rocznych [227]
- kalibracja datowania izotopem ^{14}C (to datowanie radiowęglowe polegające na pomiarze proporcji między izotopem promieniotwórczym węgla ^{14}C a izotopami trwałymi ^{12}C i ^{13}C . Kalibracji dokonuje się na podstawie krzywej kalibracyjnej wyznaczonej w odniesieniu do pomiarów próbek o znanym wieku (głównie dendrochronologicznie datowanych słojach drzew). Otrzymany w efekcie kalibracji tzw. wiek kalibrowany jest najlepszym przybliżeniem kalendarzowego wieku próbki. Wiek kalibrowany podawany jest jako przedział, który z prawdopodobieństwem 95% zawiera wiek kalendarzowy badanej próbki [206]).

Obecnie badania wieku drewna wykonywane są coraz częściej i realizowane są przy okazji prowadzonych kompleksowych prac remontowo-naprawczych w zabytkowych świątyniach o niepewnych datach budowy. Na terenie Górnego Śląska badania te realizowane są głównie przez Aleksandra Koniecznego, który od początku XXI w. wykonał badania blisko 30 kościołów zlokalizowanych w obwodzie Górnego Śląska i na terenach przygranicznych.

W tym miejscu należy również nadmienić, że przedmiotem niniejszej pracy nie jest ocena stanu wyposażenia kościołów. Poruszane są jedynie zagadnienia związane z wnętrzem świątyń, rzadziej jednak w odniesieniu do wyposażenia. Pojawienie się pewnych rozwiązań stylowych oraz rozwój technologii stały się powodem ingerencji we wnętrze świątyni. Pierwsze kościoły budowane z drewna były bezwieżowe, a późniejsza ich dobudowa nierzadko wymuszała ingerencję w konstrukcję frontowej ściany nawy, bowiem w parterze wieży zwykle wydzielano kruchtę mieszczącą wejście do wnętrza świątyni oraz budowano w jej wnętrzu schody umożliwiające dostęp do chóru muzycznego. Nadbudowanie chórow i empor wymusiło konieczność przebudowania ścian frontowych naw (wykrój na otwory drzwiowe, rzadziej

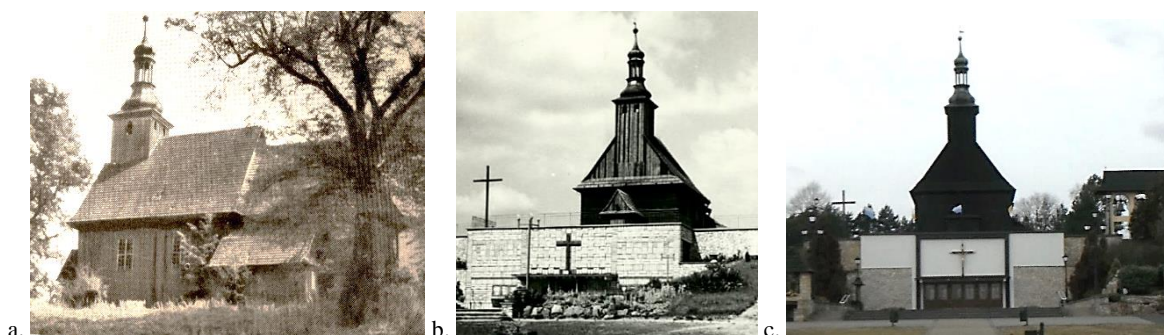
okienne) czy przebudowania stropów, w których miały się mieścić prospekty organowe. Inne zmiany powodujące przebudowy układów funkcjonalnych odnotować możemy w kościołach katolickich przekształconych w zbory ewangelickie (Kluczbork, Opole, Olesno). Do typowych rozwiązań należało między innymi zmniejszenie roli prezbiterium w stosunku do nawy, co w świątyniach katolickich podkreślano było zróżnicowaniem poziomu prezbiterium w stosunku do nawy, podczas gdy w zborach ewangelickich podłogę wykonywano na jednym poziomie. W architekturze sakralnej zrozumiałe jest wydzielenie części przestrzeni wiernych (ziemiańskiej, profanum) od kapłańskiej (niebiańskiej, sacrum). Józef Matuszczyk w swojej publikacji o ewangelickich kościołach kluczborskich wymienił jeszcze kilka innych zmian, które miały duży wpływ na ukształtowanie wnętrza takich obiektów. Na podstawie badań autor ten wyraził opinię budowy, a także ewentualnej rozbudowy wnętrza, którym nadano jednolity charakter sali zgromadzeń przez powszechne stosowanie empor (przy założeniu, że słupy i balustrady tworzyć będą przedłużenie ścian prezbiterium optycznie, zamykając wnętrze świątyni). Ponadto w celu uzyskania prostej, o nieskomplikowanym kształcie bryły zrezygnowano z budowy sobót, podcieni, przydaszków i przybudówek (z wyjątkiem zakrystii) [237]. Opis zachowanych, nierzadko rozległych polichromii również nie został podjęty w przedmiotowym opracowaniu, lecz w pojedynczych przypadkach zwrócono uwagę na ich występowanie. Polichromie, którymi pokryte są ściany naw, prezbiteriów, a także stropów są elementem niezmiernie ważnym przy prowadzeniu prac remontowo-naprawczych i nie tylko (w szczególności w odniesieniu do wymiany lub naprawy elementów konstrukcji ścian i stropów, które ta polichromia pokrywa). Znamy przypadki, gdzie nieprawidłowo realizowane prace doprowadziły do uszkodzenia wiekowych malowideł naściennych (Gliwice-Ostropa: podczas montażu dodatkowej konstrukcji szkieletowej w 1974 r. przebito belkę z polichromią, powodując tym samym trwałe uszkodzenie belki oraz pokrytej nią polichromii) [126].

4.2 Relokacje obiektów drewnianych

Zupełnie inny i równie ważny temat otwiera relokacja dawnego obiektu, która daje możliwość uratowania i zachowania zabytku w sprawdzonym lokalnym klimacie kojarzonym z rozwiązań tradycyjnych. Jej przyczyn dopatrywać się można w ukształtowaniu terenu, warunkach geologicznych, bliskości infrastruktury lub innych czynnikach mających wpływ na bezpośrednie zagrożenie wartości zachowanego obiektu [397]. Niemniej, prowadząc badania w wyznaczonym obwodzie Górnego Śląska, przyczyn relokacji dopatruje się w czynnikach pochodzenia naturalnego oraz przedsięwzięciach prowadzących do przeniesienia obiektu w nowe miejsce na skutek nieużytkowanego niszczonego zabytku. Kościoły wyłączone z użytkowania, nad którymi sprawowana jest nienależyta opieka, niszczone i popadają w ruinę. W takim przypadku relokacja staje się szansą dla ratowania zabytku.

W obwodzie badawczym wyróżniono 115 obiektów sakralnych zbudowanych z drewna. Wśród tej grupy wyróżnia się 22 świątynie, które zostały przeniesione w nowe miejsce. Każda z tych realizacji wymaga odrębnego ujęcia, ponieważ po wstępnych analizach dopatrzono się

wielu indywidualnych procedur związanych z rozbiórką obiektu, sporządzeniem stosownej dokumentacji technicznej i prawnej, wyborem i przygotowaniem nowej lokalizacji pod budowę świątyni, a także z jej powtórным montażem. Niewątpliwie niespotykanym nigdzie indziej w obszarze badawczym, a być może również w innych regionach Polski, jest zbudowany na początku XIX w. kościół relokowany z Kostowa do Malni. Prace demontażowe w Kostowie rozpoczęto w 1976 r. W tym samym czasie w Malni czyniono starania o budowę kościoła dla tamtejszej społeczności. Wówczas rozpoczęto budowę murowanego kościoła, lecz prace budowlane zostały wstrzymane przez nieprzychylnie kościołowi władze komunistyczne. W momencie, gdy przygotowano już podłoże pod nowy murowany kościół, otrzymano oficjalną zgodę na rozpoczęcie prac montażowych drewnianego kościoła. Ta rzadko spotykana i skomplikowana sytuacja przyczyniła się do dokończenia budowy podpiwniczenia pod murowaną świątynię. W ten sposób zyskano podłoże dla zdemontowanej już świątyni z Kostowa. Efektem tych działań stało się zbudowanie podpiwniczenia, w którym założono kościół będący siedzibą parafii oraz powtórnie złożono drewniany zabytek z Kostowa (rys. 20).

Rys. 20. Relokowany kościół z Kostowa do Malni: a. widok kościoła w Kostowie, przed relokacją [58], b. archiwalna fotografia z 1982 r. po relokacji kościoła do Malni, źródło: WUOZ w Opolu, c. widok kościoła od wschodu, fotografia własna (2018 r.)

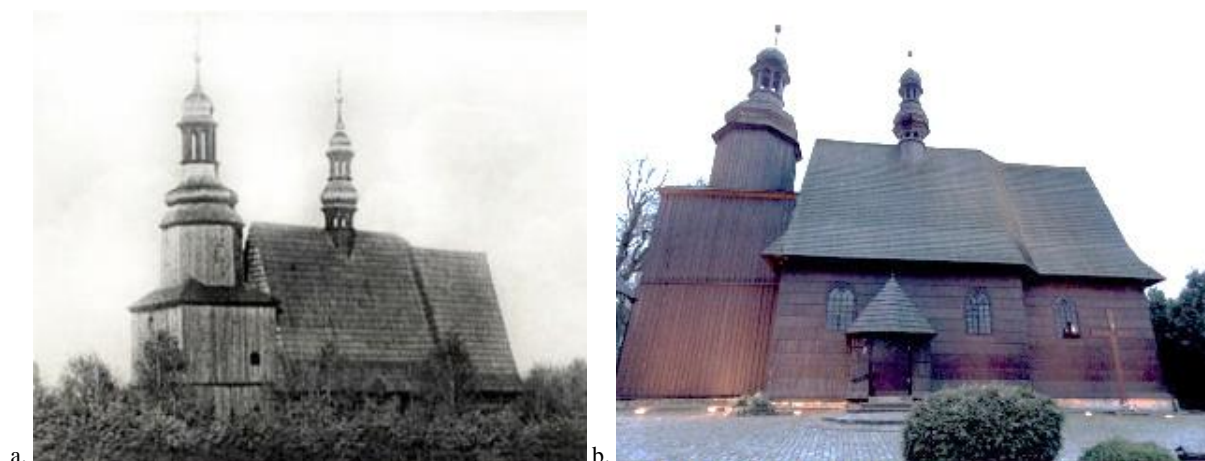
Przenosin kościołów dokonywano również z miejscowości, w których zbudowano nową, większą świątynię, do miejsc pozbawionych własnych kościołów [100]. W tym miejscu należy przypomnieć, że historycznie niewielkie powierzchniowo świątynie nie spełniały oczekiwań wiernych, a to sprzyjało budowaniu większych, murowanych kościołów. O dalszym losie drewnianego obiektu musiał zdecydować konserwator zabytków. Pojawiały się wówczas dylematy zmierzające do podjęcia ważnych decyzji: czy obiekt relokować, czy jednak restaurować. Z doświadczenia wiemy, że przenosiny drewnianych świątyń wiążą się z nieuchronną destrukcją oryginalnych bierwion. Demontaż konstrukcji jest skomplikowany, kosztowny i długotrwały, lecz niejednokrotnie okazuje się jedynym sposobem na ocalenie zabytku. Na relokowanie kościoła ma wpływ materiał budowlany, jego stan zachowania, typ konstrukcji, a także gabaryty [397]. Najmniej problemów z relokacją przynoszą obiekty niewielkich rozmiarów i o nieskomplikowanej formie. Podatność ta wynika z charakterystyki materiału, jego sprężystości i liniowego charakteru przenoszenia obciążeń [136]. Ważną cechą jest również prawidłowe zinwentaryzowanie belek, demontaż konstrukcji bez uszkodzenia

elementów przewidzianych do powtórnego złożenia oraz opóźnianie prac związanych z powtórным montażem obiektu.

W grupie badawczej znalazły się 22 kościoły, które zostały relokowane w nowe miejsce. Kilka z nich zostało zrekonstruowanych czy odbudowanych od podstaw. Niestety zalicza się do nich obiekty, w których opóźnienie decyzji o relokacji kościoła doprowadziło do niemalże całkowitego zniszczenia budulca (Gliwice) lub obiektu (Bytom-Bobrek). W obydwu przypadkach kościoły zostały zrekonstruowane z nowego materiału. Kościół w Bytomiu w dzielnicy Bobrek miał zostać rozebrany i przeniesiony do Górnośląskiego Skansenu Etnograficznego w Chorzowie. Podjęcie decyzji i przygotowanie stosownej dokumentacji technicznej odkładano jednak w czasie. Ostatecznie proces ten przerwał pożar (2014 r.), który doprowadził do niemalże całkowitego zniszczenia obiektu. Kościół odbudowano od podstaw, starając się zachować wiarygodność pierwotnego wyglądu świątyni (rys. 21). Podobny los spotkał już dwukrotnie relokowany kościół w Gliwicach. Niewłaściwie zabezpieczenie materiałów oraz odkładanie w czasie prac związanych z powtórным montażem doprowadziło do destrukcji materiału, co spowodowało, że do odbudowy kościoła można było użyć zaledwie 10% oryginalnych belek wieńcowych (rys. 22). Oprócz dwóch wyżej wspomnianych świątyń relokowano również kościół z Boguszowic do Rybnika, dzielnicy Ligocka Kuźnia, z Brzozy do Pawelek, z Gierałtowic do Przewozu, z Gierałtowic do Rybnika, dzielnicy Wielopole, z Jaworzynki do Istebnej-Mlaskawki, Jedłownika do Jastrzębia-Zdroju, z Knuruwa do Chorzowa, z Kłokocina do Chorzowa, z Kościeliska do Gwoździan, z Kostowa do Malni, z Komprachcic do Ochodzy, z Leszczyn do Palowic, z Łomnicy do Sowczyc, z Opoła do Kolanowic, z Przyszowic do Istebnej-Kubalonki, z Przyszowic do Mikołowa-Borowej Wsi, z Ruptawy do Kaczyc, z Syryni do Katowic, z Polskiej Nowej Wsi do Szczepanka, a kościół w Popielowie relokowano na teren cmentarny w tej samej miejscowości.

Rys. 21. Kościół ewangelicki z Bytomia, dzielnicy Bobrek: a. kościół przed pożarem w Bytomiu w dzielnicy Bobrek [355], b. kościół ewangelicko-augsburski zrekonstruowany w Górnośląskim Parku Etnograficznym w Chorzowie, fotografie własne (2019)

Rys. 22. Gliwice, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny: a. widok kościoła przed pierwszą relokacją [380], b. widok kościoła po rekonstrukcji w obecnym miejscu, fotografie własne, 2019

4.3 Architektoniczne uwarunkowania regionalne

Wpływu regionalizmu utożsamionego ze swobodnym stosowaniem rozwiązań typowych dla lokalnej społeczności (w tym również kultury ludowej) należy poszukiwać w świadomości lokalnych korzeni. O postawach regionalizmu poszczególnych obszarów (nie tylko polskich) wypowiadali się badacze różnych dziedzin nauki już w XIX w. Świadomość ta rozwijana przez pisarzy (J.I. Kraszewski), etnografów (O. Kolberg) oraz muzyków (M. Karłowicz) powoli zaczęła przenikać do krajobrazu. Zatem wiadomości zawarte w publikacjach badaczy z pogranicza różnorodnych dyscyplin miały lub mogły mieć wpływ na kształtowanie się architektury w różnych regionach kraju [363]. Ponadto literatura dostarcza nam wielu informacji o budowaniu kościołów z drewna już we wczesnym średniowieczu. Niestety nie przetrwały one do czasów obecnych, najstarsze zachowane w Polsce kościoły datowane są bowiem na XV w. Są to obiekty, przy których budowie przyjęte rozwiązania ciesielskie, staranność wykonania elementów konstrukcyjnych oraz oryginalność i bogactwo wykończenia wnętrza (odnosi się to również do wyposażenia) można zaliczyć do niezwykłych i dziś rzadko spotykanych rozwiązań. Zachowane świątynie mają barwną historię odnoszącą się zarówno do poglądów wyznaniowych (zbory ewangelickie wznoszono według innych reguł niż kościoły katolickie), jak i architektury (przebudowy, rozbudowy). W granicach państwa polskiego do dziś zachowały się liczne obiekty architektury sakralnej. Swoboda wyznaniowa przyczyniła się do budowania świątyń wielu religii i wyznań, co wraz z tradycjami regionalnymi miało wpływ na kształtowanie się różnorodnych form architektonicznych, a także rozwiązań konstrukcyjnych. Zatem oprócz dominujących kościołów katolickich wciąż odwiedzić można prawosławne i grekokatolickie drewniane cerkwie, meczety oraz zbory ewangelickie. Zaprezentowane poniżej obiekty są wyłącznie przykładami zachowanej drewnianej architektury sakralnej, które nie zostały wybrane przypadkowo. Są to obiekty datowane na XVI w. (Gorajec), XVII w. (Chotyniec) oraz na przełom XVIII/XIX w. (Kruszyniany) [358]. Są więc przykładami prezentującymi różne rozwiązania stosowane przy budowach drewnianych obiektów sakralnych dla różnych grup wyznaniowych (rys. 23) [329].

Rys. 23. Wybrane przykłady polskiej sakralnej zabudowy drewnianej: a. cerkiew w Gorajcu z XVI w. [346] b. cerkiew w Chotyńcu z XVIII w. [331], c. meczet w Kruszynianach z XVIII/XIX w. [329]

Wśród licznie zachowanej drewnianej architektury najwięcej do naszych czasów przetrwało kościołów katolickich (z uwagi na większość wyznaniową). Stanowią one unikatowe, najstarsze dziedzictwo kulturowe. Wiekowe XV-wieczne kościoły zrębowe zachowały się w regonie podkarpackim (Blizne, Haczów), małopolskim (Dębno, Lipnica Murowana), śląskim (Ćwiklice, Księży Las, Poniszowice, Sieroty) oraz świętokrzyskim (Zborówek) (rys. 24) [69].

Rys. 24. Wybrane przykłady najstarszych polskich kościołów drewnianych: a. Podkarpacie (Haczów) [412], b. Małopolska (Lipnica Murowana), c. Śląsk (Ćwiklice), d. Świętokrzyskie (Zborówek). Fotografie własne, 2018

Jak już wspomniano, najstarsze polskie kościoły drewniane datowane są na XV wiek. O istnieniu wcześniejszych dowiadujemy się tylko z opisów zawartych w materiałach

archiwalnych, co nie daje nam wiedzy o kształcie i formie, w jakiej kościoły te były wznoszone. Niemniej można przypuszczać, że skoro tak doskonałą architekturę stosowano w XV w., to była ona konsekwencją stosowanych wcześniej rozwiązań. Zatem warsztat ciesielski, umiejętność rozwiązania technicznego skomplikowanych konstrukcji zmierzająca do wykształcenia się regionalizmu świątyń mogą świadczyć o wcześniejszym doświadczeniu i praktyce.

Wyznacznikiem dla regionalnej architektury jest zgodność z czynnikami kształtującym zarówno formę i funkcję, jak i konstrukcję obiektu. Współzależność relacji tych trzech czynników decydowała o pewnych tradycjach, być może kształtującego się wówczas stylu regionalnego, aż wreszcie stała się typowa dla regionu. Była to cecha istotna w przypadku dawnych kościołów budowanych z drewna i nie można jej zaobserwować na przykładach współcześnie wznoszonych świątyń [184]. Jerzy Uścińowicz w publikacji z 2011 r. pt.: *Dialektyka znaku i symbolu w architekturze – powrót do przeszłości?* zwrócił uwagę na czynniki decydujące o pozostawaniu jednych form architektury w historii na dłużej, które są trwale związane z kulturą i innych, które przez tą historię przemijają, wyczerpują się i odchodzą w niepamięć. Zatem co decyduje o tym, że w jednych regionach świata tradycje te są mocno zakorzenione, a w innych zapisały się w znacznie mniejszym stopniu? Czy wszystko to dzieje się za sprawą mody, stylu lub też wyczerpania pewnych wartości estetycznych? Rozważania te są istotne w interpretacji znaczenia szeroko pojętego symbolu, tradycji i innowacji, które mają wpływ na przekazywanie kolejnym pokoleniom wartości kulturowych i tradycji dających się zaobserwować również w architekturze (przede wszystkim sakralnej). W publikacji tej autor zwrócił uwagę na symbole, których dopatrzeć się można w elementach kształtujących świątynie, bo przecież jeśli *architektura sakralna ma być wiecznotrwała i nieprzemijająca to powinna być ściśle związana z symbolami i tradycją* [392]. W przeciwnym razie nie będzie autentycznym źródłem doświadczenia i przeżywania Eucharystii.

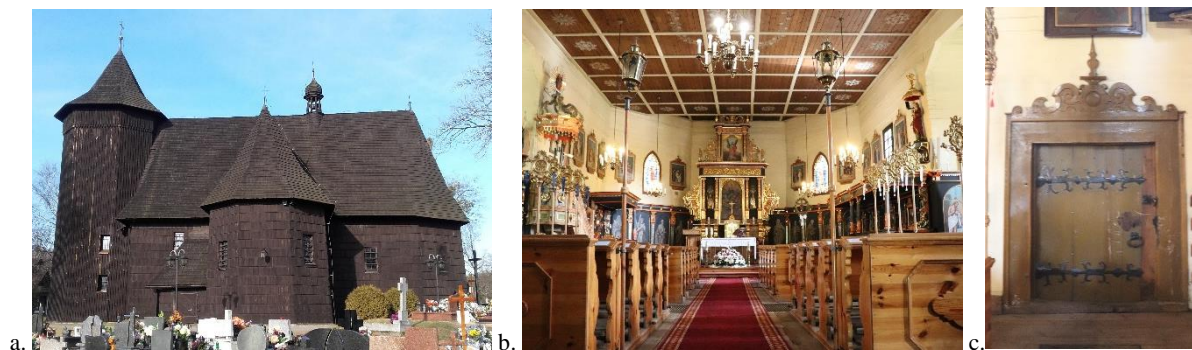
Z powyższego wnioskować można, że budownictwo sakralne w Polsce nie było jednolite, lecz każdy region wypracował właściwy sobie styl. Układ funkcjonalny wczesnośredniowiecznych kościołów budowanych z drewna nie należy do skomplikowanych. Tworzy go niewielka nawa i prezbiterium zamknięte zwykle trójbocznie lub ścianą prostą. Do prezbiterium najczęściej orientowanego kościoła przylegała zakrystia, zwykle od strony północnej. Średniowieczne kościoły z reguły były jednonawowe. Stropy wykonywano jako płaskie, czasem podpierano je słupami. Doświetlenie kościołów początkowo stosowano tylko w południowej ścianie nawy. Cechą niewątpliwie charakterystyczną dla świątyń budowanych z drewna okazały się konstrukcje dachowe. Przyglądając się zachowanym obiektom datowanym na XV, XVI i XVII w., w różnych regionach Polski wyróżnić możemy cztery zasadnicze odmiany kształtowania się dachów: małopolskie, wielkopolskie, mazowieckie i górnośląskie; lecz i w ich grupie odnaleźć można wyjątki odbiegające od wyznaczonych reguł. Małopolskie kościoły zbudowane z drewna nad nawą i wydzielonym z niej węższym prezbiterium miały jednokalenicowy, dwuspadowy dach, którego rozstaw krokwi nad prezbiterium dostosowano do szerokości węższego prezbiterium, kształtując w nim system więźbowo-zaskrzynieniowy [25]. W Wielkopolsce nawę i węższe prezbiterium zwieńczano dachem jednokalenicowym, który budowano, dostosowując szerokości dachu do

szerokości nawy. Takim szerokim dachem przykryto także wąskie prezbiterium, a dzięki przedłużeniu górnej belki zrębu wokół prezbiterium powstał szeroki okap (wskazując potrzebę podparcia okapu na wydatnych zaczepach i podporach). Budowane w ten sposób kościoły zachowały się między innymi w Jawiszowicach, Gosprzydowej oraz Tyliczu. Zupełnie inne rozwiązania zastosowano w przypadku dachów kościołów górnośląskich, których szerokość rozstawu krokwi dachowych dostosowywano oddzielnie dla nawy i węższego prezbiterium. Takie rozwiązanie przyczyniło się do zastosowania nie tylko różnych szerokości rozstawu krokwi, ale i miało wpływ na wysokość dachu. Na Górnym Śląsku zaobserwować można dachy dwukalenicowe, które zwykle są wyższe nad nawą i nieznacznie niższe nad prezbiterium (rzadziej spotyka się dachy o niemal jednakowej wysokości ustawienia kalenic nad obydwoma częściami). Są to rozwiązania dachów dwukalenicowych typowych dla regionu górnośląskiego [186].

Prowadząc dalsze rozważania, należy wziąć pod uwagę znaczący wpływ, jaki na kształtowanie się architektury sakralnej wywarła reformacja, a wraz z nią nowe nurty przyjmowane z północy (Holandii) czy południa (Włochy) Europy. W XVII w. do gotyckich bezwieżowych kościołów dostawiano wieże, głównie w południowych i podkarpackich regionach Polski. Wieże wznoszone w konstrukcji słupowo-ramowej miały izbice (górną kondygnację wież mieszczącą dzwon) przeważnie czworoboczne, a czasem wieloboczne (Warmia, Żuławy). Nowym tworem były również soboty (podcienia) okalające całą świątynię lub jej część.

W wieku XVI i XVII we wnętrzach kościołów widoczne zaczęły być wpływy renesansu i baroku. Stopniowo przejmowane były wówczas nieznane dotychczas pozorne sklepienia czy łuk pełny. Niektóre z nich zobaczyć można na przykład w kościele w Boronowie (rys. 25).

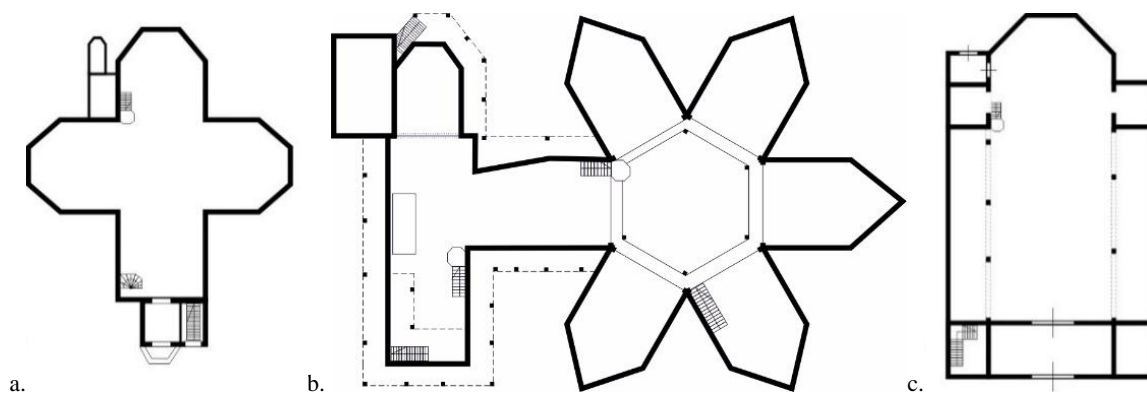
Rys. 25. Boronów, kościół pw. NMP Królowej Różańca Świętego: a. elewacja północna, b. widok wnętrza kościoła w kierunku prezbiterium, c. portal i drzwi prezbiterium-zakrystia. Fotografie własne, 2021

W tym czasie rozbudowano również kościół św. Anny w Oleśnie, dobudowując do bocznej ściany nawy łącznik naprowadzający do pięciu dwubocznie zamkniętych kaplic (rys. 26) [64]. Ponadto o stylu wykonania wnętrz świątyni tego okresu decydowały elementy wyposażenia kościoła, ornamentyka oraz rozległe polichromie, które pokrywały niemalże całe powierzchnie ścian naw, prezbiteriów a także stropów.

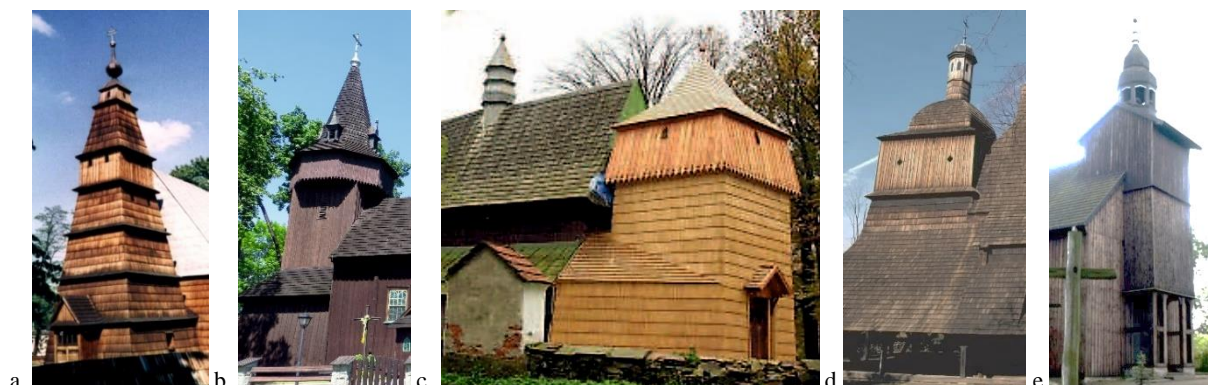
Rys. 26. Olesno, kościół pw. św. Anny: a. widok południowo-zachodni, b. wnętrze kościoła z widokiem na boczne kaplice, c. fotografia makiety kościoła, d. widok wnętrza kościoła w kierunku prezbiterium. Fotografie własne, 2019

Przełomowy dla polskiej architektury drewnianej stał się późny barok przypadający na końcówkę XVII w. Jest to okres silnie oddziaływującego wpływu włoskiego renesansu oraz niderlandzkiego manieryzmu. Na początku XVIII wieku w architekturze drewnianej zaczęły pojawiać się elementy typowe dla sztuki i architektury baroku. Rozwiązań tych można poszukiwać we wszystkich regionach Polski i choć stosowano je w różnych formach, to zdecydowanie były indywidualnym rozwiązaniem twórczości dawnego artysty (rys. 27). Wówczas zaczęto budować świątynie na planie krzyża greckiego (w obwodzie badawczym 9 obiektów, między innymi Baborów, Boronów, Gościęcín czy Radoszowy), a także z bocznymi kaplicami (Mikołów-Borowa Wieś, Mikołów-Paniowy, Księży Las). Na uwagę zasługują również trójnawowe kościoły regionu mazowieckiego i podlaskiego z wieżą bezhełmową i pozornym sklepieniem kolebkowym wewnątrz świątyni, nie są one jednak przedmiotem niniejszej dysertacji.

Rys. 27. Schematy rzutów o zróżnicowanym układzie funkcjonalnym. Obiekty zbudowane od podstaw lub rozbudowane w XVIII w.: a. Baborów, b. Olesno, c. Wylatowo. Opracowanie własne

Kościóły trójnawowe wyróżniające się detalem ciesielskim i architektonicznym dominowały również na Podkarpaciu jako jednowieżowe (Rożnowice) i dwuwieżowe (Jasienica Rosielna), ale można tam spotkać również bezwieżowe bazyliki z bocznymi kaplicami tworzącymi transept (Dąbrowa Tarnowska). Poniżej zaprezentowano wybrane przykłady wież, których nie spotkamy w obszarze Górnego Śląska (rys. 28).

Rys. 28. Wybrane przykłady wież kościelnych, o cechach rzadko lub w ogóle niespotykanych w regionie Górnego Śląska: a. Rożnowice [267], b. Palczowice [79], c. Osiek Jasielski [69], d. Sękowa [195], e. Słopanowo [133]

Kościóły dwuwieżowe możemy zobaczyć w niemalże wszystkich regionach Polski. Jednym z zachowanych przykładów kościoła dwuwieżowego, zlokalizowanym w województwie śląskim może być kościół z Bobrownik. Kościół ten datowany jest badaniami wieku drewna na rok 1857 (nawa) i 1889 r. (wieże) [385].

Przyglądając się polskim kościołom zbudowanym z drewna, można dopatrzeć się wielu nietypowych rozwiązań. Należy do nich między innymi barokowy kościół z Barcice (województwo mazowieckie), XVII-wieczny kościół z Mochowa, zbudowany prawdopodobnie w 1684 r. (województwo mazowieckie) oraz kościół z lat 1738–1748 zachowany do dziś w Narwi (województwo podlaskie) [329] (rys. 29).

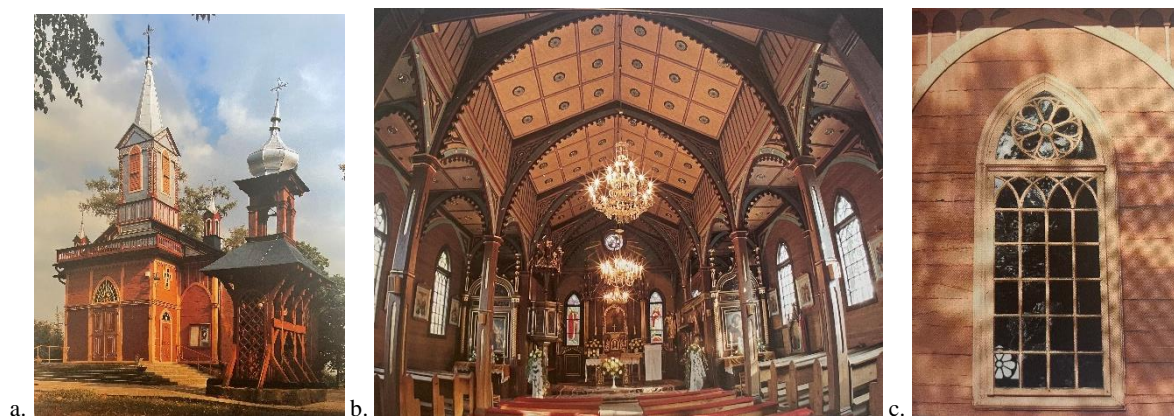
Rys. 29. Wybrane przykłady dwuwieżowych kościołów drewnianych: a. Bobrowniki (fotografia własna, 2016), b. Barcice [329], c. Mochowo [405], d. Narwa [331]

Wieżę są charakterystycznym elementem kościołów. Znamy przykłady zachowanej wieży z nieistniejącego kościoła, którą po relokacji dostawiono do nowej murowanej świątyni (np. Wiśla, dzielnica Głębcze). W innym przypadku wieża jest najstarszą częścią kościoła, do której dobudowano kościół murowany (np. Kończyce Wielkie, Sierakowice, Smolnica,

Żernica). Niekiedy też wieże stoją oddzielnie (Katowice, Poniszowice). Najczęściej jednak wieże dobudowano do kościołów w późniejszym czasie. Jak już wspomniano, wieże nakrywał dach namiotowy, czasem 4- lub 8-boczny. W obszarach południowej Polski dachy wież zwieńczały baniaste hełmy z latarnią, w odróżnieniu do wież kościołów regionu pomorskiego, na których szczycie wznosił się kopulasty hełm z iglicą na szczycie. Przy okazji omawiania wież na komentarz zasługują niewielkie wieżyczki na sygnaturkę. Sygnaturki ważną rolę odgrywały w kościołach bezwieżowych. Wbudowane były one zwykle w kalenicę dachu nad nawą, a w wyjątkowych przypadkach nadbudowano je w kalenicę dachu nad prezbiterium (Gołkowice k. Wodzisławia Śląskiego, Koszęcin, Rachowice, Sieroty). Ich kształt był zwykle sześciokątny, z latarnią nakrytą dachem namiotowym lub baniastym hełmem. Silne wpływy baroku, skutkujące wieloma przemianami, nie wpłynęły na utrzymanie ponadczasowego, typowego wręcz modelowego jednonawowego kościoła [184].

W sakralnym budownictwie drewnianym wyróżnić można dwa rodzaje stosowanych przy budowie ścian konstrukcji. Najbardziej popularną w obwodzie Górnego Śląska, lecz dobrze znaną i stosowaną również w innych regionach jest konstrukcja wieńcowa (zrębowa), znana i stosowana od wczesnego średniowiecza. Kościoły budowane w konstrukcji szkieletowej zapisały się głównie w regionie Wielkopolski oraz Pomorza. Konstrukcje szkieletowe, przeniesione z Europy Zachodniej, nie zostały tak rozpowszechnione jak konstrukcje zrębowe [366]. Sytuacja ta zmieniła się u schyłku XVIII w. głównie na terenach zaboru pruskiego. Wówczas, na mocy wprowadzonych zmian odnoszących się do ograniczenia wycinki drzew, korzystano z innych rozwiązań konstrukcyjnych. Kościoły szkieletowe nie były podatne na zmiany, a wśród zachowanych obiektów nie odnajdujemy takich, które mogłyby się wyróżniać pod względem przyjętych rozwiązań architektonicznych czy konstrukcyjnych. Na ogół kościoły szkieletowe były skromne, pozbawione detalu stylowego, który w zasadzie ograniczał się tylko do hełmów wieżowych. Model ten był typowy, choć wśród zbioru kościołów szkieletowych odnajdujemy takie, które są wyjątkiem dla przyjętej reguły.

Wiek XIX wniósł do architektury sakralnej nowe klasycystyczne, choć nieliczne, rozwiązania, np. hełmy obeliskowe (Polanka Wielka), półkoliste okna (Daniszewo), portyki kolumnowe (Czarne) oraz zastosowanie żłobkowanych, drewnianych kolumn w wnętrzu świątyni (Borowica) [329]. Poza nielicznymi wyjątkami XIX-wieczne kościoły były dość skromne, a może nawet bezstylowe. Historyzm i eklektyzm należą do stylów w architekturze, których cechy nie miały szans przeniknąć do architektury drewnianej. Neogotyck właściwie sprowadzał się do form hełmów wieżowych. Zatem chronologicznie i stylowo w wieku XIX najbardziej zapisał się neogotyck, ale i on nie wprowadził większych zmian do architektury drewnianej. Jednym z najciekawszych rozwiązań angielskiego neogotyku, kryjącym w sobie bogactwo ciesielskich rozwiązań, jest kościół w Krzywosądku (rys. 30).

Rys. 30. Kościół w Krzywosądzu: a. widok kościoła od południowego zachodu, b. widok wnętrza kościoła w kierunku prezbiterium, c. widok stolarki okiennej [331]

Sakralna architektura drewniana końca XIX w. i XX w. oraz czasów współczesnych sprowadza się do ochrony zachowanych zabytków, ich relokacji w nowe miejsca oraz sporadycznie do budowy nowych kościołów. Naturalnie budownictwo drewniane zastępowano obiektami wznoszonymi w nowoczesnych technologiach. Spowodowane to było przede wszystkim wypieraniem drewna przez materiały budowlane o lepszych właściwościach ogniodpornych.

Wbrew opinii Leszka Itmana kościoły budowane były nie tyle przez miejscowych cieśli, co raczej przez cieśli doświadczonych, podejmujących realizacje w różnych regionach [128]. Budowa świątyni o nierzadko skomplikowanej konstrukcji głównie dachowej (więźby, wieże, sygnaturki) nie należała do zadań najprostszych. Takie prace wymagały umiejętności, które nie każdy cieśla posiadał. Cieśla ze Szczedrzyka (województwo opolskie, gmina Ozimek) Adalbertus Kokot podjął się budowy wieży kościoła w Zębowicach oraz realizacji kościoła w Strzelcach Opolskich. Inną ciekawostką jest kościół w Koszęcinie, którego budowy podjął się niemiecki cieśla z Nysy. Zatem można przypuszczać, że budowy kościołów prowadzone i realizowane przez lokalnych cieśli mogą być dowodem na kontynuowanie w budownictwie drewnianym lokalnie stosowanych cech zarówno kształtujących formy obiektów, jak i przyjętych rozwiązań montażowych. Tak samo można przypuszczać, że przy wznoszeniu świątyni przez cieśli przyjezdnych wykorzystywano doświadczenie i umiejętności w obróbce drewna charakterystyczne dla innych regionów. Stąd przy wyznaczeniu cech typowych należy wziąć pod uwagę dwie drogi możliwości zaczerpnięcia czy stosowania rozwiązań ciesielskich przy budowach kościołów w regionie bogatym zarówno w drewniane budownictwo sakralne, jak i regionie o zróżnicowanych cechach wykonawczych.

Wyznaczając cechy architektoniczne i konstrukcyjne kościołów drewnianych, nie sposób pominąć faktu, że Górny Śląsk w większości wchodzi w skład diecezji wrocławskiej (z wyjątkiem dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego, podległych do 1821 r. diecezji krakowskiej). Przynależność obydwu dekanatów do diecezji krakowskiej miała wpływ na formę budowanych na tych terenach kościołów drewnianych, czego dowodem może być pewne ich podobieństwo do małopolskich wzorców. Jednak od typu krakowskiego istotnie różnią się

układem dachu, który jest taki sam, jak nad innymi kościołami śląskimi. W przeciwieństwie do kościołów małopolskich dach ten jest dwudzielny, oparty na oddzielnych więźbach, wyższy nad nawą i niższy nad prezbiterium [244].

W związku z powyższym przyjęte rozwiązania stylowe czy ciesielskie nie wynikają wprost z regionalizmu, lecz być może z doświadczeń i wiedzy budowniczych realizujących powierzone zadania, a także z możliwości finansowych. Niczym odkrywczym nie jest stwierdzenie, że świątynie wznoszone były w dużych miastach z fundacji zamożnych mieszkańców lub w najbardziej oddalonych wioskach, gdzie planowana budowa realizowana była siłą roboczą i zasobami lokalnych społeczności. Zarówno w pierwszym, jak i drugim przypadku można dostrzec różnice w wykonawstwie, dekoracyjności oraz poziomie artystycznym. Takich rozwiązań można dopatrzeć się nie tylko w jednym z regionów, ale nawet w bardziej zawężonym obszarze, gdzie dwie świątynie stylowo odmienne niemalże ze sobą sąsiadują. Dlatego w celu dokonania poprawnej analizy wyznaczenia cech typowych dla regionu górnośląskiego dokonano przeglądu sakralnego budownictwa drewnianego w innych regionach Polski. Ponadto charakterystyka architektury regionalnej w ujęciu chronologicznym ze szczególnym uwzględnieniem wpływów stylowych rozwiązań wydaje się niewystarczająca. W zestawieniu tabelarycznym, w którym dokonano charakterystyki kościołów zbudowanych z drewna w Małopolsce, Mazowszu, Podhalu, Pomorzu, Śląsku oraz Wielkopolsce, przedstawiono cechy sakralnej architektury drewnianej w ujęciu regionalnym (tabela 2).

Tabela 2. Charakterystyka kościołów drewnianych w ujęciu regionalnym

Charakterystyka drewnianej architektury sakralnej w ujęciu regionalnym

Małopolska

Małopolska jest obszarem, w którym do czasów obecnych zachowało się najwięcej przykładów drewnianej architektury sakralnej której powstanie datowane jest na czas średniowiecza. W województwie małopolskim zachowały się 283 kościoły drewniane. Są to świątynie z reguły jednonawowe, z wydzielonym od nawy węższym prezbiterium, zwykle zamkniętym trójbocznie oraz z zakrystią, którą dobudowano do jednej z bocznych ścian prezbiterium. Dachy nakrywające świątynie wykonywano najczęściej jako jednokalenicowe, których rozstaw krokwi dostosowany był do szerokości prezbiterium. Konstrukcja takiego dachu była nieznacznie szersza od nawy, w związku z czym nie mogła opierać się na zrębie ścian. W celu wykonania takiego rozwiązania główne belki zrębów prezbiteriów należało przedłużyć nad nawy, tworząc oparcie dla krokwi. Strome dachy nakrywały zarówno nawy, jak i węższe prezbiteria, które czasem nakryte były osobnymi dachami. Stabilizowało to konstrukcje budynków i zwiększało ich trwałość. Wewnątrz kościołów stosowano stropy płaskie, w części naw odpowiednio obniżano je do wysokości zrębu, tworząc tzw. zaskrzynienia. Detale ciesielskie wyróżniające małopolskie kościoły drewniane od innych regionów Polski widoczne są w formie wykrojów otworów drzwiowych oraz okiennych. Ściany kościołów początkowo nie były szalowane, dopiero w późniejszym czasie konstrukcje ścian osłaniano gontem lub deskami. Małopolskie kościoły na tle innych regionów Polski wyróżniają się sobotami, które otaczają świątynię w pełni lub tylko zbudowano je w części. Świątynię doświetlano oknami, które wpisane były w południowych ścianach orientowanych kościołów. Najstarsze kościoły początkowo były bezwieżowe. Wieże dobudowane były do frontowych ścian naw dopiero na przełomie XVI/XVII w. Wieże wykonywano w konstrukcji słupowej, o ścianach zwężających się ku górze, z nadwieszoną izbicą. Hełmy zwieńczające wieże były zwykle dzwonowe i ostrosłupowe [12], [21], [23], [25], [50], [79], [109], [144], [185], [195], [274], [275], [276], [302], [329], [358], [403].

Rys. 31. Wybrane przykłady małopolskich kościołów: a. Kraków-Mogiła [330], b. Rabka-Zdrój [329], c. Wieliczka [50]

Rys. 32. Lipnica Murowana, kościół pw. św. Leonarda: a. elewacja południowa (2019), b. elewacja północna (2019), c. schemat rzutu – opracowanie własne

Charakterystyka drewnianej architektury sakralnej w ujęciu regionalnym

Podhale

Kościół regionu podhalańskiego budowano na niewielkich wzniesieniach wśród zabudowy wiejskiej. Teren kościołów wraz z otaczającymi je cmentarzami otaczały ogrodzenia, które również wykonywane były z dbałością o detal. Kościoły te wznoszono w konstrukcji zrębowej, która z uwagi na obustronne pokrycie ścian gontem lub szalunkiem nie jest możliwa do oceny w bezpośredniej inwentaryzacji. Kościoły budowano z reguły na planach swoim kształtem zbliżonych do kwadratu lub prostokąta jako jednonawowe i dwuczłonowe (nawa, prezbiterium). Do orientowanych kościołów od strony północnej prezbiterium przylegały zakryte. Prezbiteria drewnianych kościołów w większości zamknięto ścianami prostymi lub trójbocznymi. Podhalańskie kościoły drewniane spośród innych regionów Polski wyróżnia detal ciesielski występujący między innymi w sobotach okalających świątynię, ale i zwieńczeniach dachu. Dachy kościołów początkowo przybierały kształt trójkąta z lekko rozkloszowanymi dolnymi partiami połaci. W dach kościoła wbudowane były wieżyczki na sygnaturki, których dobudowa mocno ingerowała w istniejącą więźbę dachową. Wieżyczki na sygnaturki budowano nad nawą, w środkowej jej części lub na styku nawy i prezbiterium. Podhalańskie kościoły budowane z drewna cechuje więźba dachowa z systemem zaskrzynieniowym. Rozstaw koźłów krokwiowych dostosowany jest nad całym budynkiem do szerokości prezbiterium. Belki wiązarowe oparte zostały na ostatnim wieńcu ścian. W związku z powyższym górne partie ścian prezbiterium przedłużano również nad część nawy oraz obniżano wysokość ścian nawy, zapewniając podparcie więźbie dachowej. Wiadomości o kościołach zbudowanych w czasach wczesnego średniowiecza czerpiemy wyłącznie z zachowanych protokołów wizytacyjnych, a kościoły, które do czasów obecnych się zachowały, nie są oryginalną ich formą. Najstarsze z zachowanych kościołów regionu Podhala datowane są na XV w. i są to obiekty, które zostały rozbudowane o m.in.: wieże, dostawiane zwykle do frontu nawy, soboty, pomieszczenia gospodarcze czy kruchty, które osłaniały bogato zdobiony portal. Wpływy baroku w podhalańskich kościołach budowanych z drewna sprowadzały się głównie do wyodrębnienia prezbiterium i nakrycia go nieco niższym w stosunku do nawy oddzielnym dachem. Podobnie jak w innych regionach Polski, wieże poprzedzające nawę kościoła zaczęto budować w XVII i XVIII w. Wtedy wykształcił się również trójdzielnny kształt kościoła (wieża, nawa, prezbiterium) oraz już według potrzeb parafii lub upodobań budowniczych zaczęto prowadzić rozbudowy kościołów o kruchty boczne lub pomieszczenia gospodarcze. Dla podhalańskiej architektury sakralnej niewątpliwie najważniejszą cechą jest detal architektoniczny, który w żadnym innym regionie nie jest tak bardzo charakterystyczny. Ściany zewnętrzne, choć szalowane podobnie jak w innych regionach, wyróżniała dbałość wykończenia. Odnosiło się to do dekoracyjności wiatrownic, pazdurów czy rys. Zdobnictwo to zapisało się również w stolarce okiennej i drzwiowej w postaci bogato zdobionych luków, belek oraz podokienników typowych dla stylu zakopiańskiego [21], [23], [27], [144], [185], [233], [300], [302], [329], [330].

Rys. 33. Wybrane przykłady małopolskich kościołów: a. Grywałd, b. Harkłowa, c. Łopuszna, d. Sękowa [198]

Rys. 34. Grywałd, kościół pw. św. Marcina: a. elewacja południowo-wschodnia (2018), b. elewacja północno-zachodnia (2020), c. schemat rzutu –opracowanie własne

Charakterystyka drewnianej architektury sakralnej w ujęciu regionalnym

Mazowsze

Drewniana architektura sakralna na Mazowszu poza nielicznymi wyjątkami zbudowana została do użytku katolików. Najwięcej obiektów wzniesiono w XVIII w. (62 obiekty), nieco mniej w XIX w. (42 obiekty) i w XX w. (15 obiektów). Do dziś zachowało się 105 kościołów drewnianych, z czego 10 zostało relokowanych. Kościoły posadowione były najczęściej na sosnowych, rzadziej dębowych (Długa Kościelna) podwalinach, ułożonych na fundamentach z luźnych kamieni. Większość kościołów zbudowano w konstrukcji zrębowej, która z uwagi na obustronne szalowanie ścian jest niemożliwa do zaobserwowania w bezpośredniej inwentaryzacji. Połączenia z tzw. ukrytym zamkiem mają kościoły datowane na XVI i XVII w. Kościoły XVIII-wieczne w węglach połączone są na jaskółczy ogon, bez ostatek. Pozostałą grupę obiektów zbudowano w konstrukcji szkieletowej. Pod koniec XIX w. wzniesiono pierwsze kościoły w konstrukcjach słupowo-ramowych. Kościół w Bródnie ma konstrukcję szkieletową, łączoną z dołu i z góry poziomymi belkami, a powstałą ramę wzmocniono mieczami i zastrzałami. Innym przykładem konstrukcji słupowo-ramowej może być kościół z Czarni, który zgodnie z projektem Rudolfa Macury miał zostać wzniesiony w konstrukcji zrębowej. Nietypowym dla regionu rozwiązaniem były prowadzone w XIX w. rozbudowy polegające na przedłużeniu naw w starszych kościołach (np. Blichowo, Czerniewice, Jeruzal). Dachy budowano w typowych dla kościołów drewnianych ustrojach więźb storczykowych. Na przełomie XVII i XVIII w. zaczęto modyfikować więźby storczykowe, w których nie stosowano ramion storczyka. W niektórych kościołach więźby dachów wyglądają na oryginalne, być może pochodzące z czasu budowy kościoła, mają konstrukcje krokwiowo-jętkową, czasem z dodatkowymi usztywnieniami poprzecznymi (Jeżów, Kurdwanów). W innych obiektach, przebudowanych w XIX w., występuje konstrukcja płatwiowo-jętkowa (np. Góra, Sokołów Włociański). Poza dwoma przypadkami zabytkowe drewniane dzwonnice na Mazowszu to szkieletowe konstrukcje ryglowe wzniesione na planie kwadratu, rzadziej prostokąta lub wyjątkowo ośmioboku (Jednorozec), z mniej lub bardziej rozbudowaną konstrukcją do zawieszania dzwonów, często dodatkowo stężającą budowlę. W najstarszych kościołach wnętrza nakrywały stropy płaskie. W późniejszym okresie stropy zyskały nowe formy ukształtowania. Dla przykładu stosowano pseudosklepienia kolebkowe (Bracice, Niechłonin, Troszyn) lub je naśladujące (Kiczki, Lubowidz, Węgra, Wilków), pseudosklepienia beczkowe (Blichowo, Łęgonice) lub kasetonowe (Góra, Rembertów, Ślubowo, Żukowo). Podłogi układano na drewnianych belkach (legarach) [5], [141], [194], [329], [405].

Rys. 35. Wybrane przykłady mazowieckich kościołów: a. Bracice [405], b. Kampinos [329], c. Lewiczyn [329]

Rys. 36. Chynów, kościół pw. Trójcy Świętej: a. elewacja południowa, b. elewacja północna, c. schemat rzutu – opracowanie własne

Charakterystyka drewnianej architektury sakralnej w ujęciu regionalnym

Pomorze i Pomorze Zachodnie

Budownictwo sakralne na Pomorzu Zachodnim rozwinęło się później niż w Europie Zachodniej, co związane było z późniejszą chrystianizacją tych ziem. Kościół katolicki, który na tych terenach pojawił się wraz z misjami chrystianizacyjnymi, najintensywniej i skutecznie zaczął rozwijać architekturę sakralną w okresie średniowiecza. Efektem przyjęcia chrztu przez państwo polskie i księstwa pomorskie był rozwój architektury sacrum oraz jej nowe formy. Niestosowane dotąd schematy funkcjonalne swoje źródło zaczerpnęły z istniejących już pobliskich obiektów sakralnych, które stały się pierwowzorem dla nowo powstających kościołów. Zachowane kościoły ryglowe (wykonane w drewnianej konstrukcji szkieletowej) z terenu Pomorza Zachodniego, najczęściej datowane są na XVII w., XVIII w., XIX w. Są to spotykane konstrukcje drewniane w krajobrazie Pomorza Zachodniego. Do czasów obecnych na Pomorzu zachowały się 44 obiekty sakralne budowane z drewna, a na Pomorzu Zachodnim jest ich 113. Pierwsze kościoły wznoszone były jako bezwieżowe, do których w późniejszym okresie dobudowywano murowane dzwonnice. Od XVIII w. kościoły budowano z wieżami jako salowe z trójbocznie zamkniętymi prezbiteriami. Zachowane kościoły, choć zbudowane w konstrukcji ryglowej, różnią się od siebie pod względem ustroju konstrukcyjnego oraz sposobu obróbki elementów konstrukcyjnych. Najstarsze obiekty cechują się regularnym i stosunkowo gęstym rozstawem słupów o dużych przekrojach i dekoracyjnym rozwiązaniem szczytów dachów. W obiektach z XIX w. zaobserwować można charakterystyczne dla regionu narożne zastrzały. W większości zachowanych kościołów szkielet konstrukcji jest odsłonięty z otynkowanymi polami pomiędzy ryglami wypełnionymi cegłą. Wśród zachowanej grupy kościołów drewnianych wzniesionych na Pomorzu odnajdujemy przykłady konstrukcji szkieletowej (Polnica, Sierpowo, Wałdowo), ale i zrębowej (Krępsk, Leśno, Sominy). Kościoły konstrukcji zrębowej budowano analogicznie w centralnej Polsce [5], [132], [329], [330], [333], [416].

Rys. 37. Wybrane przykłady zachowanych kościołów drewnianych na Pomorzu i Pomorzu Zachodnim: a. Mielenko Drawskie [329], b. Polnica [329], d. Sominy [329]

Rys. 38. Krępsk, kościół pw. św. Jakuba Apostoła: a. elewacja południowa [330], b. elewacja północno-wschodnia [330] c. schemat rzutu – opracowanie własne

Charakterystyka drewnianej architektury sakralnej w ujęciu regionalnym

Śląsk

Śląskie kościoły drewniane w większości wznoszono na wzniesieniach. Budowano je jako obiekty jednonawowe z nieco węższymi prezbiteriami, wydzielonymi od naw. Do orientowanych kościołów najczęściej od północnej strony prezbiteriów przylegały niewielkie zakrystie. W większości zachowanych śląskich kościołów prezbiteria zamknięte były trójbocznie. Początkowo kościoły posadowione były na głazach, peckach lub dębowych podwalinach. Podmurówkę wykonywano z kamienia lub cegły, którą obecnie coraz częściej zastępuje się betonowym lub żelbetowym fundamentem. Najstarsze kościoły nakrywały stropy płaskie, a wraz z przenoszeniem wpływów baroku wykształciły się pseudosklepiona kolebkowe, które stosowano głównie w części prezbiteriów. Kościoły z reguły nakrywały dachy dwukalenicowe (wyższe nad nawami i niższe nad prezbiteriami), które za wyjątkiem kilku obiektów kryto gontem. W starszych kościołach dachy miały więźby storczykowe, a wraz z rozwojem nowych rozwiązań stosowano więźby wieszarowe. Zrębową konstrukcją ścian w węglach łączono zwykle na zakład, rzadziej na jaskółczy ogon. Ściany kościołów w większości są obustronnie szalowane. Na Śląsku zaobserwować można zasadę stosowania sobót i/lub przydaszków, które zgodnie z ideą miały być miejscem schronienia dla pielgrzymów i wiernych przybywających z odległych miejscowości i już w sobotę oczekujących na niedzielną mszę świętą. Z punktu widzenia funkcjonalnego soboty i przydaszki zdecydowanie osłaniają konstrukcję zrębową (w niższych partiach ścian) przed niekorzystnym wpływem czynników atmosferycznych. Zdarza się, że soboty stosowano w innych regionach Polski, lecz poza Małopolską, są to pojedyncze przykłady. Pierwsze kościoły budowano jako bezwieżowe. Wieże dostawiano do frontowych ścian naw (podobnie jak w pozostałych regionach Polski) dopiero na przełomie XVII i XVIII w. Wieże budowano w konstrukcji słupowej o ścianach lekko zwężających się ku górze. Wieże zwieńczone były dachami namiotowymi lub baniastymi hełmami. Na Śląsku rzadko występowały kościoły dwuwieżowe, jeden z nich zachował się w Bobrownikach. Wnętrze kościołów poza nielicznymi przykładami nie było tak bogato polichromowane, jak w regionie Małopolski czy Podhala, choć i to nie jest regułą. Znamy świątynie, w których rozległe, wiekowe polichromie są powodem do organizowania pielgrzymek wiernych i turystów z całej Polski (Bełk, Miasteczko Śląskie, Sierakowice) [52], [95], [245], [329], [330], [384].

Rys. 39. Wybrane przykłady śląskich kościołów drewnianych: a. Bobrowniki (2016), b. Cynków (2018), c. Podlesie (2017).
Fotografie własne

Rys. 40. Dobraków, kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego: a. widok południowo-zachodni (2018), b. widok wschodnio-północny (2018), c. schemat rzutu –opracowanie własne

Charakterystyka drewnianej architektury sakralnej w ujęciu regionalnym

Wielkopolska

Do dziś w Wielkopolsce zachowało się 230 kościołów budowanych z drewna. Większość z nich zbudowana została w okresie średniowiecza, a fundatorami kościołów zazwyczaj byli duchowni, dwory książęce oraz rycerstwo. Najstarsze kościoły drewniane wznoszono w konstrukcji zrębowej, rzadziej w konstrukcji szkieletowej (ryglowej, słupowo-ramowej, sumikowo-łatkowej) jako jednonawowe z wydzielonymi od naw prezbiteriami. Kościoły zrębowe początkowo budowano z okrągłych bali, kolejno ociosanych i tartych, o prostokątnym przekroju bierwion, które w narożnikach łączono za pomocą nacięć zwanych zaciosami, zamkami. Dachy wykonywano jako jednokalenicowe z więźbami storczykowymi, z wiązarami o rozpiętości naw, tworzącymi nad prezbiteriami szerokie okapy. Taki model utrzymywał się przez cały XVI, XVII oraz XVIII w., co było wynikiem przywiązania się do tradycji architektonicznej, które w regionie Wielkopolski nazywano „gotykizacją”. Z istniejących do dziś 230 kościołów aż 145 obiektów datowanych jest na XVIII w. Konstrukcje szkieletowe, głównie ryglowe oraz słupowo-ramowe, stosowano przede wszystkim przy budowie kościołów ewangelickich. Najwięcej z nich zliczono w powiecie czarnkowsko-trzcianeckim i pilskim. Rzadkością było zastosowanie konstrukcji sumikowo-łatkowej (Żabno). W regionie zachowane są kościoły zbudowane w konstrukcji przysłupowej, tzw. zdwojonej konstrukcji ścian (obudowanie konstrukcji zrębowej konstrukcją szkieletową, którą z czasem szalowano lub wypełniano cegłą). Takie rozwiązanie można zaobserwować w kościołach w Jeżowie, Obornikach czy Sypniewie. Najstarszy kościół zlokalizowany w Tarnowie Pałuckim pochodzi z 1373 r. Kościoły zbudowane na przełomie XIX i XX w. w swojej formie są dość proste i skromne, bez nowatorskich rozwiązań architektoniczno-konstrukcyjnych. Wielkopolskie kościoły, podobnie jak w innych regionach Polski, często były rozbudowywane. Skutkami najczęściej prowadzonych rozbudów było dostawianie do bocznych ścian naw lub/i prezbiteriów przybudówek pełniących funkcję krucht, pomieszczeń gospodarczych, a także bocznych kaplic. We wnętrzu świątyń wielokrotnie zmieniano się wyposażenie, same zaś polichromie przykrywano kolejnymi, nowymi warstwami. Po wykonaniu wstępnego przeglądu zachowanych kościołów drewnianych w Wielkopolsce można dopatrzeć się stosowania w nich zróżnicowanych układów funkcjonalnych, począwszy od najprostszej formy nawy i prezbiterium (Kaźmin Wielkopolski), układu na planie krzyża greckiego (Jutrosin), skończywszy na formach bardziej skomplikowanych (Łęki Wielkie, Sośnica, Wyszyna) [5], [8], [28], [133], [303], [329], [330].

Rys. 41. Wybrane przykłady małopolskich kościołów drewnianych: a. Krotoszyn [329], b. Oborniki [133], c. Wyszyna [329]

Rys. 42. Łęki Wielkie, kościół pw. św. Katarzyny i Niepokalanego Serca Maryi: a. widok południowo-zachodni [329], b. elewacja północna [133], c. schemat rzutu – opracowanie własne

4.4 Struktura przestrzenna i relacja z otoczeniem

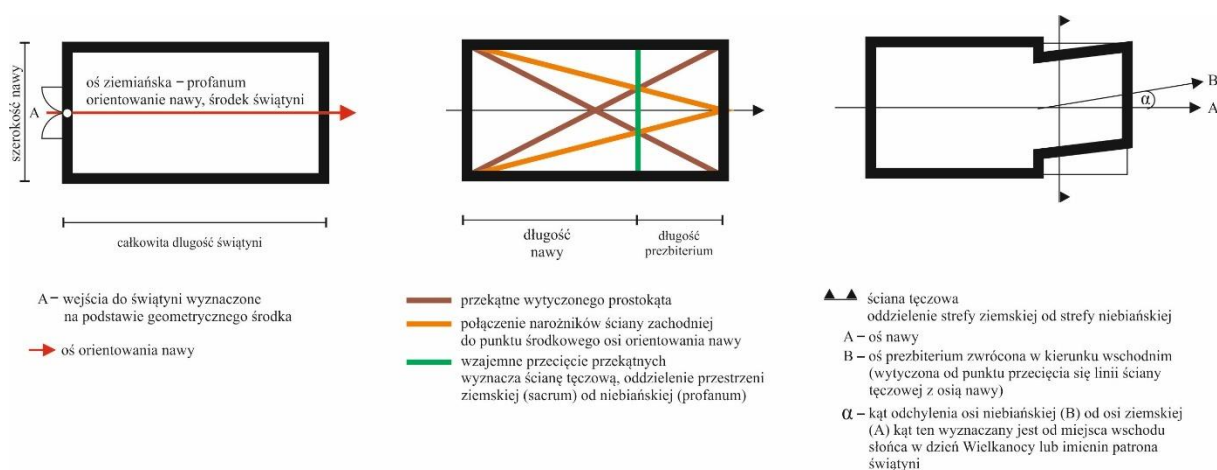
Kościół będący dla lokalnej społeczności miejscem kultu religijnego najczęściej lokalizowane były w centrum miejscowości, rzadziej poza nimi, lecz na ogół na wzniesieniu. Nie ma jednoznacznej reguły, którą kierowano się przy wyznaczaniu miejsca pod budowę świątyni. Bywa, że podyktowane to było przyczynami symbolicznymi, ważnymi dla miejscowej ludności. O kościołach jako dominantach więcej uwagi poświęcił Felix Mayer, który w publikacji *Landmarks in a history of spatial mapping* wyraził opinię na temat kształtowania się przestrzeni miejskich i wiejskich [246]. Autor ten we wspomnianej publikacji przytoczył przykłady prac między innymi Camillo Sitte czy Roba Krierra, których koncepcje odbioru przestrzeni w dziedzinie projektowania urbanistycznego wniosły najwięcej.

Wybór lokalizacji kościoła mógł mieć podłoże sentymentalne i być związany z miejscowymi legendami czy przypadkami cudów uzdrowień. Niestety pod względem architektonicznym taki wybór nie zawsze okazywał się trafny. Z obserwacji wiemy, że świątynie, które zbudowano na terenach szczególnie wilgotnych, niesprzyjających konstrukcjom drewnianym, szybciej ulegały zniszczeniu. Michał Monikowski w publikacji poświęconej kościołom budowanym z drewna przytoczył zapisy wynikające z protokołów wizytacyjnych z 1679 roku, w których diecezjalny wizytator zwrócił uwagę na nietrafnie wybraną lokalizację pod budowę kościoła drewnianego w miejscu wilgotnym, tak jak to miało miejsce np. w Bojszowie [261]. Jednak i taka ideologia prowadząca do wzniesienia kościoła w niekorzystnym dla konstrukcji drewnianych miejscu świadczyć może o świadomym wyborze terenu przeznaczonego pod zabudowę. Niemniej, aby zbadać celowość lokalizacji kościoła, na którą zapewne składa się splot różnych indywidualnych czynników, należałoby poddać analizie każdy z badanych obiektów. Po wstępnych analizach zachowanych obiektów objętych badaniami wyróżnić możemy ich występowanie na terenach o znaczeniu symbolicznym dla lokalnej społeczności (Koszęcin), na wzgórzu (Góra) oraz w ścisłym centrum miejscowości. Głównym powodem budowy kościołów w centralnych częściach wsi i miast była chęć zapewnienia dogodnej komunikacji dla mieszkańców.

Wiele przykładów zarówno w Polsce, jak i poza jej granicami potwierdza tezę, że kościoły bywały również miejscami obronnymi, czego dowodem może być wzmiankowany w protokole wizytacyjnym z 1679 r. kościół z Syryni (relokowany do Katowic). W dokumencie tym wspomnianą świątynię wymieniono jako „dom schronienia”. Zasada funkcji obronnej kościoła dominowała w średniowieczu, kiedy to świątynie budowano w miejscach z natury eksponowanych i dobrze skomunikowanych. O znaczącej roli położenia względem pozostałej zabudowy jednoznacznie wypowiedział się Adam Źurek, wyróżniając kategorie, według których świątynia była wzniesiona (kościół prywatny związane z rezydencją fundatora, kościół grodowy, kościół obsługujący mieszkańców podgrodzia, kościół klasztorne położone na peryferiach wczesno-miejskich, kościół targowy) [416]. Taki podział ułatwia określenie przyczyn lokalizacji kościoła w strukturze osadniczej. Biorąc pod uwagę powyższe, brakuje ścisłych reguł, według których lokalizowano kościoły. Jedne z nich usytuowano

w centrum, inne przy ciągach komunikacyjnych prowadzących do miasta, tworząc pewnego rodzaju system obronny, nie tylko w ujęciu militarnym, ale i teologicznym, co w klarowny sposób podkreśla Roman Michałowski, tłumacząc, że aby miasto mogło istnieć, musi mieć zagwarantowaną opiekę sił wyższych [252]. W przypadku kościołów zbudowanych na Górnym Śląsku warunek wznoszenia kościoła o charakterze obronnym miał uzasadnienie jedynie w XVII w., a kolejne przemiany mające wpływ na lokalizację kościołów budowanych z drewna należy wiązać z architekturą murowaną, a nie drewnianą [261]. Większość zachowanych kościołów, które są przedmiotem podjętych badań, datowana jest na XVII i XVIII w. W tamtym czasie o wyborze odpowiedniego miejsca nie decydowały już czynniki związane z obronnością, lecz wynikały z tradycji (w szczególności, gdy świątynia była kolejną wniesioną w miejscu poprzedniej).

Pomijając już omówiony wątek wyboru miejsca pod budowę kościoła, należy podkreślić istotny dla niego symboliczny wymiar usytuowania obiektu na działce. Bardzo ważną zasadą dla wytyczenia obszaru pod budowę świątyni było podporządkowane regułom wynikającym z tradycji pitagorejskiej, wywodzącej się z egipskich szkół świątynnych [209]. Przy budowie nie tylko górnośląskich kościołów drewnianych dbano o to, aby świątynie były orientowane, czyli z prezbiterium zwróconym ku wschodowi symbolizującemu narodziny i zmartwychwstanie Chrystusa. Dorothea Forstner w publikacji *Świat symboliki chrześcijańskiej* z 1990 r. podjęła temat orientowania świątyni w kierunku wschodu. Autorka pisze o osi podłużnej przebiegającej od zachodu na wschód jako o symbolice wędrówki ludu Bożego podążającego z ciemności ku wschodowi słońca, „ku Chrystusowi, prawdziwej światłości” [89]. Drugą zasadę bardzo precyzyjnie wyraża Erwin Reidinger, zwracając uwagę na oś symetrii badanych przez tego autora średniowiecznych kościołów wiedeńskich. W swojej publikacji z 2005 r. prezentuje wynik autorskich badań dotyczących orientowania kościołów średniowiecznych. Rzeczowo uzasadnia ideę orientowania kościoła, wyznaczając w świątyni dwie osie symetrii (oś nawy i oś prezbiterium). Oś nawy nie bez przyczyny była nazwana osią ziemiańską, natomiast oś prezbiterium – osią niebiańską, z racji ważności pełnionej funkcji. Badania autora potwierdzają wytłumaczalny stopień kąta odchylenia pomiędzy nawą a prezbiterium, uzasadniony naturalnym przemieszczaniem się miejsca wschodu słońca w okresie przesilenia wiosennego i zimowego. Ponadto dość precyzyjnie wyjaśnia usytuowanie kościoła. Oś nawy najczęściej wyznaczała miejsce, w którym słońce wschodziło w niedzielę upamiętniającą dzień imienin patrona kościoła, zaś oś prezbiterium wskazywała na niedzielę Zmartwychwstania Pańskiego. Krzyżowanie się osi wykształciło ideę wznoszenia tzw. ściany tęczowej jako symbolu oddzielającego dwie przestrzenie: ziemską i niebiańską (profanum i sacrum) [324]. W publikacji Jacka Kubika z 2018 r. poświęconej kościołom drewnianym województwa śląskiego przytoczony został wniosek z badań przeprowadzonych przez Erwina Reidingera w 2005 r. Wynik badań sprowadza się do zasady wytyczenia rzutu kościoła (rys. 43).

Rys. 43. Zasada orientowania kościoła. Opracowanie własne na podstawie: J. Hani, *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, Kraków 1994 [129]

Niczym zaskakującym nie jest stwierdzenie, że wiele kościołów zbudowanych w gęsto zaludnionych miastach oraz w najbardziej oddalonych wioskach różni jakość wykonania świątyń. Znamy przykłady kościołów, których przyjęte rozwiązania architektoniczno-konstrukcyjne, ale także artystyczne świadczą o najwyższym poziomie osiągnięć architektury, oraz wiemy o istnieniu takich świątyń, które zbudowane zostały w ubogich miejscowościach i przy ograniczonych możliwościach wynikających zarówno ze słabej znajomości warsztatu, jak i dostępności budulca. Niemniej tak samo w pierwszym, jak również w drugim przypadku zgodzić się należy, że ludzie pieczołowicie starali się wykorzystać wszystkie swe nawet niewielkie możliwości, by te obiekty jako domy Boże były możliwie najpiękniejsze.

Obecnie na skutek silnej urbanizacji terenów wiejskich oraz mocno rozbudowanej struktury miast zachowane zabytki architektonicznie mocno kontrastują ze współczesną zabudową (np. Buków, Strzelce Opolskie). Jednak większość z nich znakomicie harmonizuje się z bezpośrednim otoczeniem. Nieco gorzej sytuacja wyglądała w kontekście innej sąsiadującej zabudowy, nie zawsze komponującej się z zabytkiem. Kościoły drewniane z uwagi na małą powierzchnię użytkową w gęściej zaludnionych miejscowościach wymusiły potrzebę zbudowania większej świątyni, tym razem murowanej. Niejednokrotnie nowy kościół budowano w bezpośrednim sąsiedztwie zachowanego zabytku, powodując że obiekty te zaczynały ze sobą mocno kontrastować. Jest to istotny i aktualny problem interesujący historyków sztuki, architektów czy urbanistów. Niemniej jest to temat odrębny, lecz równie ważny w kontekście szerszego zagospodarowania terenu jako działania zmierzającego do zachowania tradycji i kultury. Wśród zachowanych polskich kościołów zbudowanych z drewna wiele jest takich, które kontrastują z dominującą monumentalną świątynią murowaną. Kilka takich przypadków ilustrują poniżej zaprezentowane fotografie (rys. 44).

Rys. 44. Wybrane przykłady kościoła drewnianego na tle nowo zbudowanej świątyni: a. Borki Wielkie (2017), b. Chocianowice (2018), c. Dobrodzień (2021), d. Malnia (2017), e. Miasteczko Śląskie (2020) f. Sowczyce (2016). Fotografie własne

Wokół świątyń często zakładano cmentarze, które w części nadal są w bieżącym użytkowaniu. Wielokrotnie już przywołano w niniejszym opracowaniu Katalog Zabytków Sztuki w Polsce stanowiący zbiór historycznych fotografii i opisów nie tylko odnoszących się do historii obiektu, charakterystyki architektury i konstrukcji, ale również stanowiących zbiór informacji o lokalizacji obiektu, jego otoczeniu i zagospodarowaniu terenu wokół świątyni.

Ogrodzenie będące swego rodzaju granicą wydzielającą przestrzeń poświęconą pod budowę świątyni pierwotnie wykonane było z drewna, z jedno lub dwuspadowymi daszkami krytymi gontem oraz wbudowaną bramą. Wypełnienie pomiędzy słupkami stanowiły deski lub belki, zwykle układane poziomo, rzadziej pionowo. Ogrodzenia wykonywano również z kamienia i drewna (np. Bełk), a z czasem zastępowano je kutymi lub, co gorsza, stalowymi siatkami ogrodzeniowymi (np. Szalsza). W skutek prowadzonych licznych remontów, zastępowania dotychczasowych drewnianych ogrodzeń innymi materiałami do naszych czasów tylko nieliczne zachowały się w oryginale (np. Sierakowice). W wielokrotnie cytowanych publikacjach Henryka Dienwiebela, Jana Sas-Zubrzyckiego, Józefa Matuszczaka, Michała Monikowskiego czy Cathrine Hof opis form bram wjazdowych jest jednakowy, a przyjęte rozwiązania można określić jako skromne lub bogate w zdobienia i detal ciesielski [71]. Na podstawie przeprowadzonych analiz realizowanych na obszarze Górnego Śląska dopatrzeć się można różnych rozwiązań, które ostatecznie można uznać za rozwiązania skromne lub bardziej dekoracyjne, między innymi Katowice: brama wspierająca się na trzech słupach, przykryta wspólnym daszkiem gontowym mieszcząca furtkę i bramę wjazdową (rys. 45), Brzezinki: brama nakryta dwoma oddzielnymi, dostawionymi do siebie daszkami wspartymi na sześciu słupach (rys. 46) [61]. Obok przytoczonych przykładów występują jeszcze inne rozwiązania,

które sprowadzają się do pojedynczej formy bramy wspartej na czterech słupach, wzmocnionej zastrzałami z daszkiem namiotowym krytym gontem (np. Sierakowice, Bojszów) (rys. 47).

Rys. 45. Brama kościoła w Katowicach: a. schemat widoku bramy – opracowanie własne, b. archiwalna fotografia bramy w Syrni, przed relokacją do Katowice – źródło: WUOZ w Katowicach, c. aktualne zdjęcie bramy (2020)

Rys. 46. Zachowane ogrodzenie wraz z zabytkową bramą w Brzezinkach: a. schemat widoku bramy – opracowanie własne, b. archiwalna fotografia z 1940 r. – źródło: WUOZ w Opolu, c. aktualne zdjęcie bramy (2021)

Rys. 47. Zachowane ogrodzenie w kościele w Sierakowicach: a. schemat widoku bramy, b. archiwalna fotografia z około 1930 r., źródło: WUOZ w Katowicach, c. aktualne zdjęcie bramy (2021)

W zagospodarowaniu terenu wokół kościoła oraz jego kompozycji w krajobrazie niezwykle ważną rolę odgrywa zieleń wysoka. Nie tylko wywiera ona wpływ na ekspozycję zabytkowej drewnianej architektury w przestrzeni, lecz również jej obecność wśród zabudowy sakralnej ma podłoże symboliczne. Zieleń bez wątpienia ma znaczenie nadające powagi miejsca wymagającego ciszy, spokoju i osobistej refleksji. Z punktu widzenia niezwykle ważnych dla konstrukcji drewnianych właściwości, jakimi wykazuje się zieleń wysoka, wątpliwość budzi celowość prowadzonych współcześnie wycinek. Pomijając aspekt estetyczny, środowiskowy i przyrodniczy, zieleń wysoka ma wiele pozytywnych cech, które odgrywają niezmiernie ważną rolę w bezpośredniej relacji z obiektem konstrukcji drewnianej. Do najważniejszych zalet drzew należy naturalna ochrona przed nawałnicami, wichurami czy uderzeniem pioruna. Ponadto korzenie drzew są pewnego rodzaju izolacją przeciwwilgociową, wchłaniają nadmiar wody opadowej i roztopowej, dzięki czemu chronią drewno przed jego

szybszą destrukcją. Dodatkowo drzewa nasadzone od strony południowej kościoła chronią budulec przed nadmiernym nagraniem. Obecnie wiekowe drzewa są poddawane systematycznym wycinkom. Zastępuje się je nasadzeniami roślin ozdobnych pełniących funkcję żywopłotów i zieleni ozdobnej, która wyrasta wprost z wybrukowanej powierzchni parkingu czy ciągów pieszych (rys. 48). Niemniej należy mieć na względzie, że korzenie wysokich, wiekowych drzew mogą mieć wpływ na deformację obiektu stąd niejednokrotnie podejmowane są decyzje o ich być może uzasadnionej wycince.

Rys. 48. Otoczenie kościoła – wybrane przykłady: a. Olszowa (2020), b. Pałowice (2018), c. Radawie (2019), d. Rybnik-Wielopole (2019). Fotografie własne

4.5 Analiza układów architektonicznych

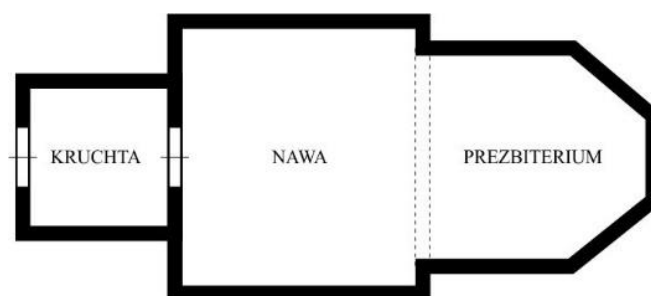
Plany funkcjonalne świątyń, podobnie jak obowiązująca niegdyś zasada ich orientowania w kierunku wschodnim, również odnajdują uzasadnienie w ujęciu symbolicznym. Nawa (*profanum*) zbudowana w osi wschód-zachód stała się przestrzenią na obraz pielgrzymującego ludu Bożego (*ecclesia peregrinans*). Prezbiterium (*sacrum*) tym samym prezentuje niebo – przecież Chrystus zgodnie z wierzeniami chrześcijan podczas Eucharystii jest rzeczywiście obecny na ołtarzu. Przy okazji omawianego symbolicznego wątku osi ziemiańskiej i osi niebiańskiej do wyjaśnienia pozostaje jeszcze trójdzielność budowanych kościołów, których nawę często poprzedzał przedsionek, kruchta (*nartex*) [89]. Podział świątyni na trzy części odpowiada podziałowi jerozolimskiej świątyni i według opinii św. Szymona z Tesaloniki można uznać go za ortodoksyjną zasadę budownictwa sakralnego sprowadzającego się do podstawowego układu funkcjonalnego obiektów sakralnych:

1. prezbiterium (*sacrum*): Dom Boży,
2. nawa (*profanum*): obraz przemierzonego świata przez lud Boży,
3. przedsionek, kruchta (*nartex*): nieprzemierzony świat.

W obiektach sakralnych ujęcia symbolicznego należy dopatrywać się w każdym z elementów je kształtujących. Jerzy Uścińowicz w publikacji *Struktura symboliczna architektury świątyni: wprowadzenie do teologii wyrazu sztuki sakralnej* wyraźnie zwrócił uwagę na symbole pojawiające się w funkcji obiektów sakralnych [393]. Autor ten, w świątyni, która jest domem Boga na ziemi, słusznie dopatruje się pewnych i uzasadnionych symboli. Porównał kościół z życiem

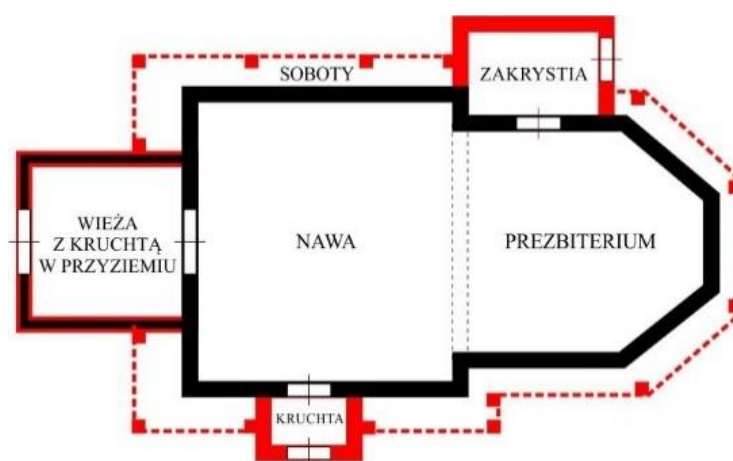
ziemskim (lud Boży) i niebiańskim (Królestwem Bożym). Ponadto każdemu z elementów budowli nadane zostało odpowiednie symboliczne znaczenie, tak nawa (naos) to przemieniony, uświęcony kosmos; absydę z Bogurodzicą, ścianą nie do zburzenia; nartex z ziemią pogrążoną w grzechu; ambonę z Wieczernikiem, kamieniem odsuniętym od grobu; ołtarz to święty stół Abła, Noego Abrahama, Jakuba i Mojżesza; ściany to lud Boży; słupy to święci prorocy, apostołowie i męczennicy; łuk to tęcza, Duch Święty, Chrystus; schody to święta góra [393]. Takich i podobnych symboli w świątyniach można dopatrywać się bez końca niemniej należy mieć na względzie, iż kształtowanie funkcji i form tychże obiektów ma głębszy przekaz.

Rzut poziomy jest podstawowym elementem wyróżniającym kościoły zbudowane z drewna. Według opinii Józefa Łepkowskiego najstarsze kościoły budowano na planie prostokąta, początkowo bez prezbiterium [226]. Innego zdania był Józef Strzygowski, który twierdził, że pierwotnie kościoły wznoszono na planie kwadratu, którego wymiary były zależne od długości pozyskanych bierwion [354]. Mimo różnych opinii dotyczących kształtu rzutu poziomego badacze jednogłośnie uznali, że forma kościoła wykształciła się z jednoprzestrzennej, czterobocznej, niedużej powierzchniowo zabudowy wiejskiej [243]. Kościoły o nieznaczej powierzchni z przyczyn oczywistych zaczęto rozbudowywać przez dostawienie do prezbiterium nawy i kolejno dobudowę zakrystii, kruchty czy kaplic bocznych. Analizując kształtujące się formy architektoniczne w górnośląskich kościołach drewnianych, wnioskować można, że świątynie na ogół wznoszono zgodnie z pierwowzorem świątyni Salomona. W Starym Testamencie, w I Księdze Królewskiej, rozdział 6., można odczytać szczegółowe wytyczne dotyczące budowy świątyni. Odnoszą się one zarówno do wymiarów budowanych „domów na chwałę Pana” ($60 \times 20 \times 30$ łokci, tj. $32 \times 10,4 \times 15,5$ m), jak i do rodzaju i sposobu wykończenia ich wnętrza [307]. Po dzisiejsze czasy zasada budowania dwuczłonowych kościołów (*profanum, sacrum*) została utrzymana, lecz nie zawsze jest stosowana zasada orientowania prezbiterium w kierunku wschodnim. Plan rzutu poziomego wykształcił się z podstawowego układu i należy pamiętać, że kolejne jego formy były wynikiem prowadzonych rozbudów lub ich forma dotyczy obiektów zbudowanych w późniejszym czasie, zgodnie z napływem pewnych cech stylowych [248]. Tak więc układ świątyni bywa zróżnicowany, lecz na ogół tworzą go trzy przestrzenie: kruchta, nawa i prezbiterium (rys. 49).

Rys. 49. Schemat rzutu poziomego kościoła wykształconego na wzór świątyni Salomona. Opracowanie własne na podstawie: Tunkel M., Zabytkowy kościół pw. św. Trójcy w Koszęcinie przykładem typowych rozwiązań architektoniczno-konstrukcyjnych drewnianej architektury sakralnej Górnego Śląska, [w:] Ujęcie aktualnych problemów inżynierii lądowej, red. K. Gromysz, K. Knapik-Jojkiewicz, Gliwie 2019 [386]

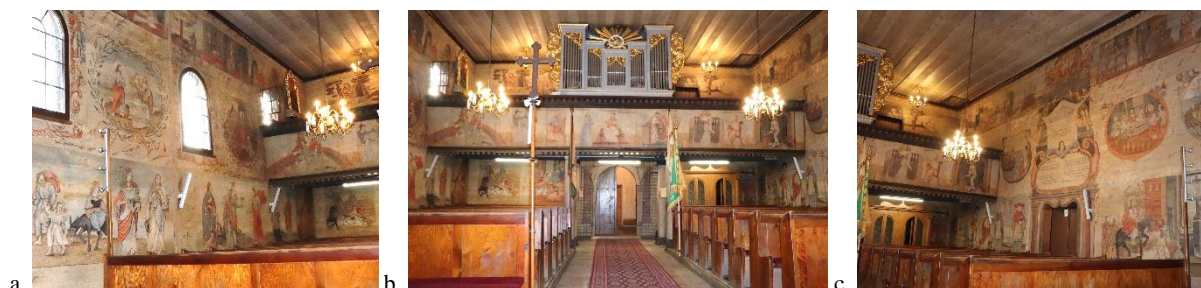
Rzut funkcjonalno-użytkowy świątyni można określić jako zasadniczy, niemalże liniowy, który przebudowano w związku z potrzebami wynikającymi z użytkowania obiektu. Kościoły drewniane na ogół są niewielkie, a ich prezbiteria zwykle zamknięte są trójbocznie lub rzadziej ścianą prostą. Zakrystia zwykle dostawiana do północnej ściany orientowanego prezbiterium też nie jest regułą. Spośród badanej grupy górnośląskich kościołów odnajdujemy i takie rozwiązania, w których zakrystia przylega do południowej elewacji świątyni lub też kościół został rozbudowany o dwie zakrystie. W niektórych kościołach nad zakrystią wydzielona jest tzw. loża kolatorska. Była to loggia o niewielkiej powierzchni przeznaczona do użytku kolatorów, a byli nimi darczyńcy lub fundatorzy kościoła (np. Laskowice, Maciejów, Ustroń-Nierodzim). Układ funkcjonalno-użytkowy kościołów ewaluował na przestrzeni wieków. Od najprostszych form (nawa, prezbiterium) po układy bardziej rozbudowane o kaplice boczne, kruchty, pomieszczenia gospodarcze czy soboty (rys. 50) [384].

Rys. 50. Schemat rzutu poziomego wykształconego na wzór świątyni Salomona, którego formę rozbudowano o zakrystię, kruchtę oraz soboty. Opracowanie własne na podstawie: Tunkel M., Zabytkowy kościół pw. św. Trójcy w Koszęcinie przykładem typowych rozwiązań architektoniczno-konstrukcyjnych drewnianej architektury sakralnej Górnego Śląska, [w:] Ujęcie aktualnych problemów inżynierii lądowej, red. K. Gromysz, K. Knapik-Jojkiewicz, Gliwie 2019 [386]

Wiek XVII przyniósł nieoczekiwane zmiany w układach funkcjonalnych świątyń. Zaczęto deformować pierwotny kształt przez budowę krucht mieszczących dodatkowe wejście do wnętrza świątyni, budowę kaplic bocznych, dobudowę pomieszczeń gospodarczych lub dodatkowych zakrystii. Inne zmiany wprowadzone zostały w epoce baroku. Wtedy rozbudowa kościoła dotyczyła dobudowy do nawy dwóch kaplic bocznych, które w efekcie tworzyły transept (nawę poprzeczną). Wówczas najczęściej po obu stronach nawy budowano kaplice boczne, tworzące tzw. krzyż grecki (m.in. Baborów, Bierdzany, Boronów, Czarnowąs, Rybnik-Ligocka Kuźnia) lub budowano je po jednej stronie nawy (m.in. Księży Las, Mikołów-Borowa Wieś, Pielgrzymowice, Poniszowice). W XVII w. zaczęto również ingerować w konstrukcje dachowe. W kalenicach dachu nad nawą zaczęły pojawiać się sygnaturki. Zmiany te dotyczyły obiektów istniejących, które systematycznie rozbudowywano, ale według tych zasad zaczęto też budować nowe obiekty w kształcie wywodzącym się z pierwotnej zasady. O zmianach układów i o odstępstwach od pierwotnego planu funkcjonalnego często

decydował indywidualny pogląd księży, majątność fundatorów oraz umiejętności cieśli. W starszych kościołach na nieskomplikowaną dyspozycję przestrzenną wnętrza kościoła składał się ołtarz główny i dwa boczne umieszczone przy ścianie tęczowej. Ściany kościołów, pierwotnie nieszalowane, bielono lub pokrywano polichromią figuralną lub ornamentalną. Polichromie nie były wyłącznie elementem dekoracyjnym. Często miały one charakter wymowny, historią sięgający do bogato ilustrowanej księgi zawierającej przykłady wczesnośredniowiecznej ikonografii religijnej ukazującej niepiśmiennym ludziom biblijną historię (Biblia Pauperum) [139], [368]. Wyjątkowym tego przykładem są odsłonięte w 2001 r. prawdopodobnie XVII-wieczne polichromie w kościele pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Sierakowicach. Wszystkie ściany kościoła, a także parapet empyry muzycznej pokrywa rozległa polichromia przedstawiająca kilkadziesiąt scen ze Starego Testamentu [173]. Sierakowicki kościół, choć prezentuje większość scen z Biblii w jednym miejscu, nie jest jedynym obiektem, w którym polichromie zachwycają znawców sztuki (rys. 51). Rozległe polichromie podziwiać można również w innych świątyniach regionu górnośląskiego, między innymi w kościołach w Bierdzanach, Łaziskach Rybnickich, Miasteczku Śląskim czy Żernicy (rys. 52).

Rys. 51. Polichromie w kościele w Sierakowicach: a. południowa ściana nawy, b. widok nawy w kierunku zachodnim, c. północna ściana nawy. Fotografie własne, 2022

Rys. 52. Wybrane przykłady górnośląskich świątyń których ściany pokrywa polichromia: a. Bierdzany (2017), b. Łaziska Rybnickie (2019), c. Żernica (2018). Fotografie własne

Funkcjonalnie w świątyniach wciąż obowiązuje zasada wydzielenia części niebiańskiej (prezbiterium, *sacrum*) od części ziemiańskiej (nawy, *profanum*), która była i jest ważnym symbolem wyróżniającym świątynie katolickie. W badanej grupie 115 górnośląskich kościołów zaobserwowano wyróżnienie względem siebie tych dwóch przestrzeni w różnych kombinacjach przyjętych rozwiązań:

- węższe prezbiterium wydzielone od nawy,

- wyniesienie prezbiterium o 1–2 stopnie względem poziomu nawy,
- wydzielenie części nawy od prezbiterium ścianą tęczową z belką tęczową,
- ustawienie balasek w przestrzeni sacrum.

Wśród analizowanych obiektów najczęściej zaobserwować można prezbiterium wydzielone od nawy, którego poziom podłogi często, lecz nie zawsze zróżnicowano względem poziomu nawy. W obiektach bez wyniesionego wyżej prezbiterium lub w celu wyraźniejszego zaakcentowania przestrzeni świętej ustawiano balaski o bardziej dekoracyjnym lub skromniejszym wykroju tralek (rys. 53). Charakterystycznym i wymownym symbolem wydzielenia przestrzeni świętej była ściana tęczowa, w której mocowano belkę tęczową z figurami świętych (najczęściej jednak ustawiano na niej krucyfiks lub/i grupę ukrzyżowania) z inskrypcją dotyczącą daty budowy lub inicjałami fundatorów kościoła (rys. 54).

Rys. 53. Wybrane przykłady wydzielenia części sacrum od profanum: a. Katowice (2019), b. Kończyce Wielkie (2019), c. Ustroń-Nierodzim (2018), d. Rożnów (2021). Fotografie własne

Rys. 54. Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Miasteczku Śląskim: a. belka tęczowa z krucyfiksem, b. inskrypcja na belce tęczowej. Fotografie własne, 2022

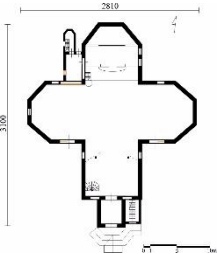
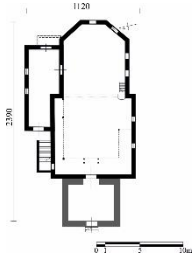
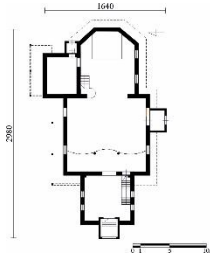
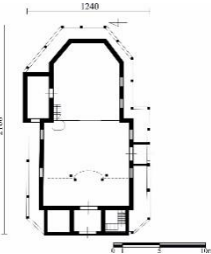
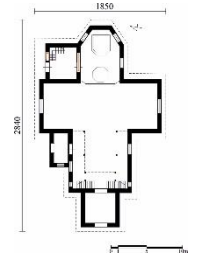
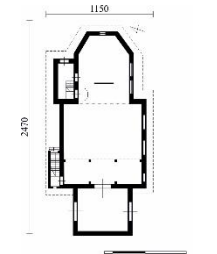
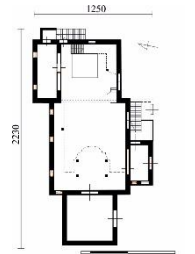
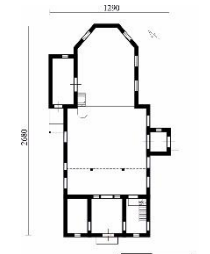
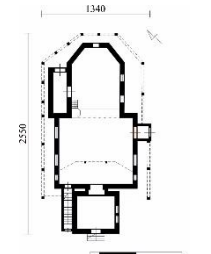
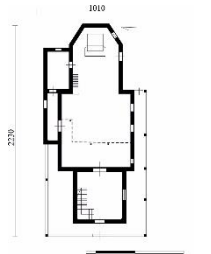
Kościół zbudowany do XVI w. nie miał empy organowej. W późniejszym czasie świątynie rozbudowano o chór muzyczny, który nadbudowywano zawsze w tylnej części nawy, tuż nad wejściem do wnętrza świątyni. Czasami do chóru muzycznego przylegały empy boczne, które były nadwieszane lub podobnie jak chór podparte słupami. Empy boczne przylegały do jednej bocznej ściany nawy lub nadbudowano je po obydwu jej stronach.

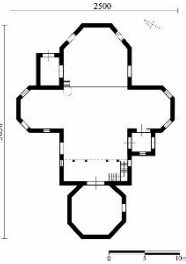
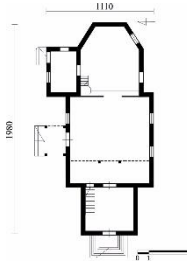
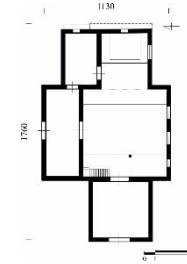
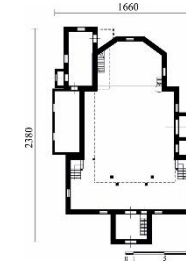
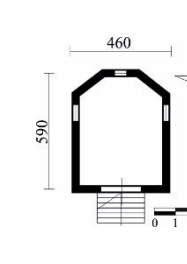
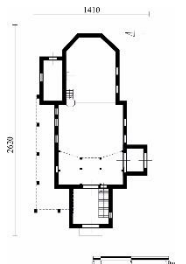
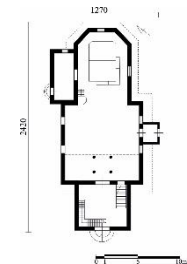
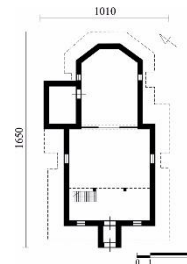
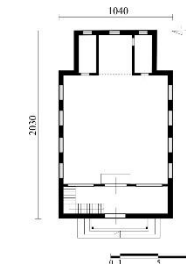
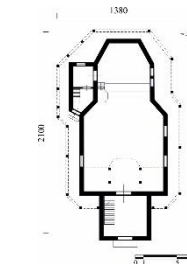
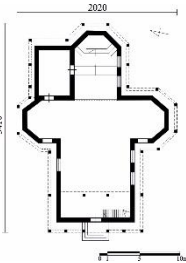

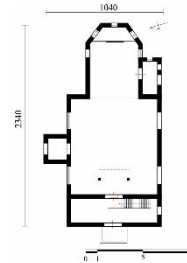
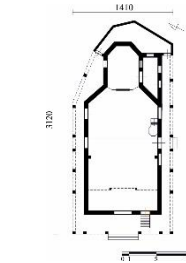
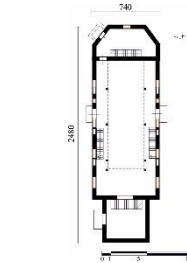
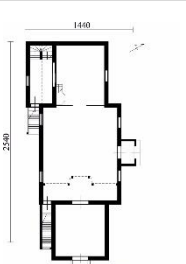
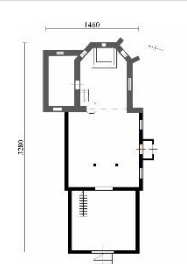
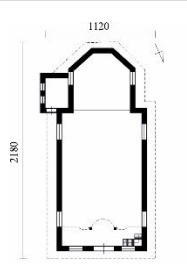
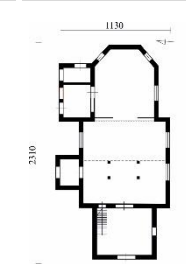
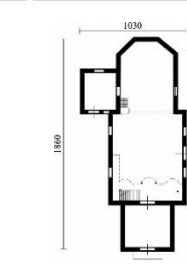
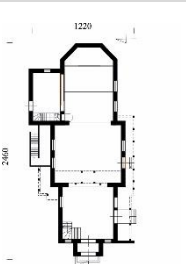
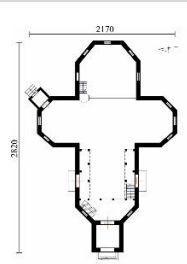
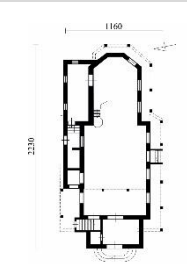
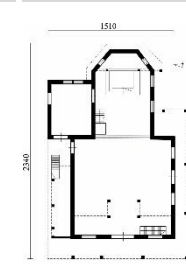
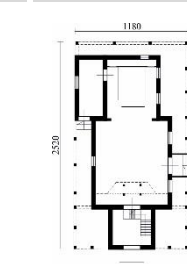
Analizując górnośląskie kościoły drewniane w kontekście układu architektonicznego, nie sposób pominąć charakterystycznych dla regionu górnośląskiego, ale również Małopolski, Podhala i Wielkopolski sobót, które okalały świątynię na całym ich obwodzie lub w części. Wśród zachowanych kościołów górnośląskich można wyróżnić kilka rozwiązań dotyczących

ich umiejscowienia. Soboty w pełni okalają kościół lub otaczają część świątyni. Potrzeba budowania podcieni (sobót) wynikała z dawnej praktyki wiernych przybywających z innych miejscowości i gromadzących się w oczekiwaniu na niedzielną mszę świętą. Tym samym stały się one miejscem schronienia dla pielgrzymów, którzy już w soboty zbierali się wokół świątyni.

Zagadnienia drewnianej architektury sakralnej, w szczególności w odniesieniu do układów rzutu poziomego, bardzo mocno powiązane są z miejscową tradycją budownictwa. Szczególne miejsce zajmuje ona na terenie Śląska, gdzie na przestrzeni wieków zmieniały się elementy o charakterze dekoracyjnym [207]. Podsumowując powyższe rozważania, można wnioskować, że większość górnośląskich kościołów drewnianych ma prosty rzut poziomy, na który składa się prezbiterium z przylegającą do jednej z jego bocznych ścian zakrystią oraz nawą, którą w większości analizowanych obiektów poprzedza wieża. Wśród górnośląskiej architektury sakralnej zbudowanej z drewna wyróżnia się świątynie, których przyjęte rozwiązania są jedynymi w regionie lub stanowią niewielką grupę obiektów o cechach rzadko spotykanych w obwodzie badawczym. Grupę obiektów poddanych analizom stanowi zbiór 115 zachowanych kościołów i kaplic zbudowanych z drewna. Przystępując do rozpoznania i wyznaczenia typowych układów funkcjonalnych, wykonano inwentaryzację badanych obiektów (tabela 3).

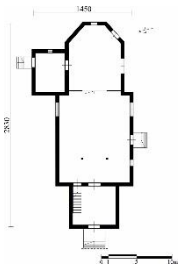
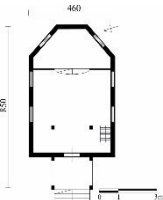
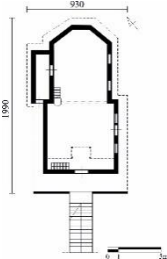
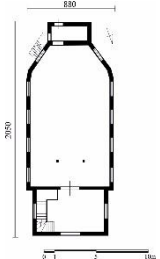
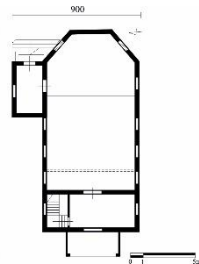
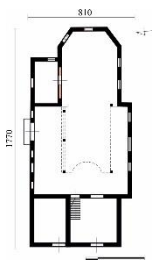
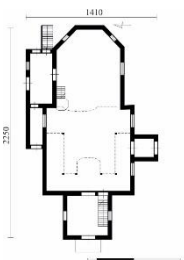
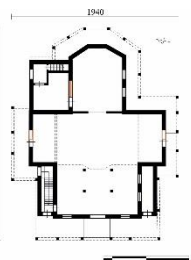

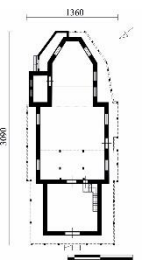
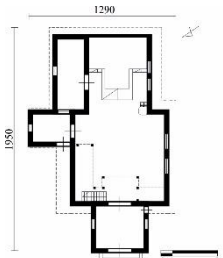
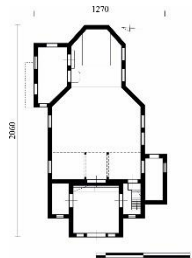
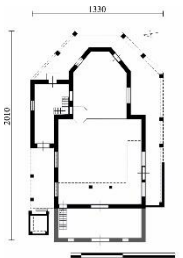
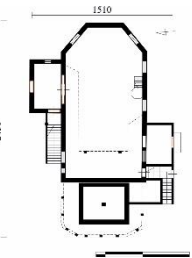
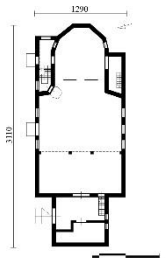
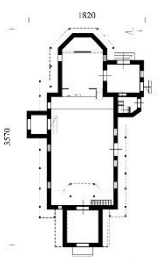
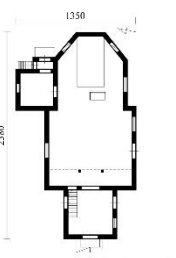
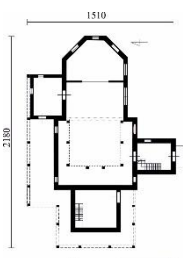
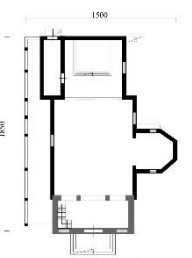
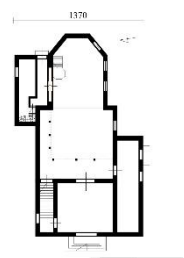
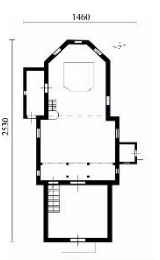
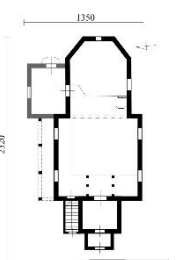
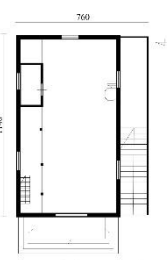
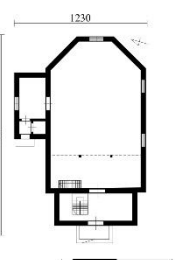
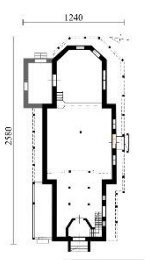
Tabela 3. Schematy funkcjonalne obiektów zlokalizowanych w obwodzie badawczym

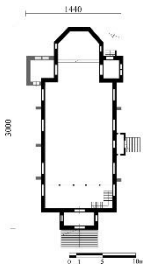
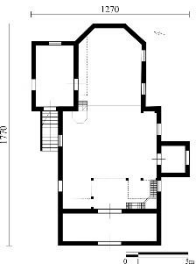
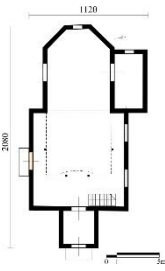
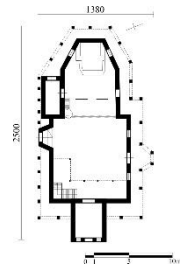
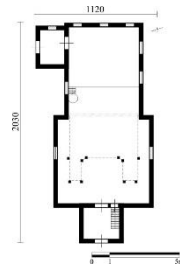
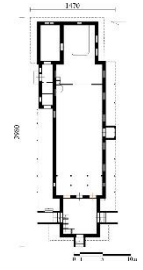
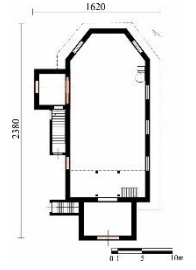
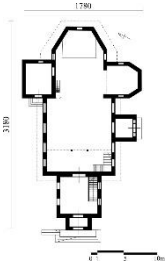
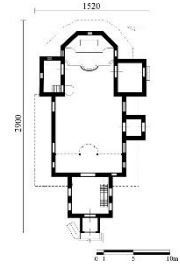
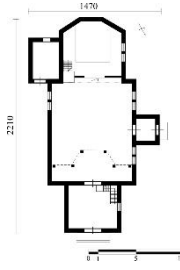
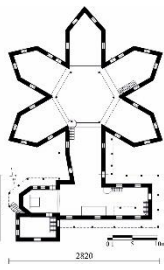
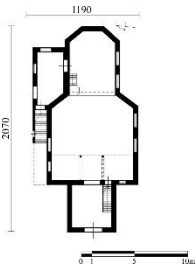
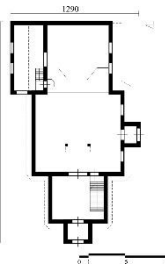
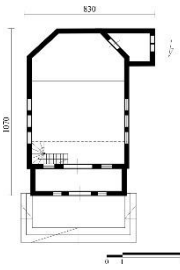
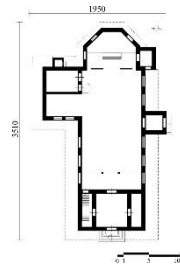
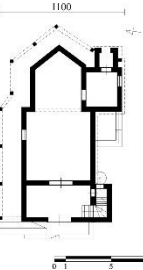
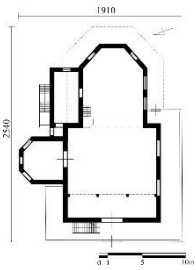
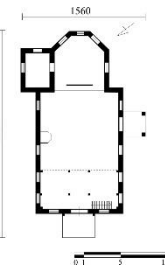

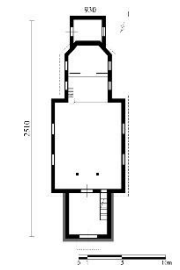
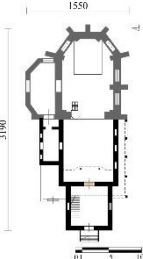
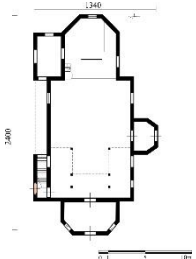
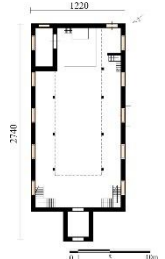
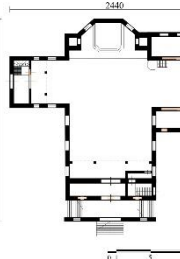
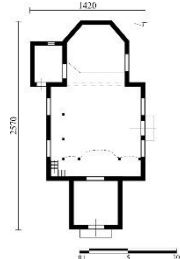
Schematy funkcjonalne górnośląskiej kościołów i kaplic zbudowanych z drewna									
Baborów	1	Bąków	2	Bełk	3	Bielowicko	4	Bierzany	5
									
Bieruń Stary	6	Biskupice k/Kluczborka	7	Biskupice k/Olesna	8	Bojszów	9	Borki Wielkie	10
									

Schematy funkcjonalne górnośląskiej kościołów i kaplic zbudowanych z drewna									
Boronów	11	Boroszów	12	Brusiek	13	Brzezinki	14	Buków	15
									
Chocianowice	16	Chorzów	17	Chorzów-skansen	18	Chorzów-skansen	19	Cieszowa	20
									
Czarnowąsy	21	Ćwiklice	22	Dobrodzień	23	Dobrzeń Wielki	24	Gierałce	25
									
Gliwice	26	Gliwice-Ostropa	27	Głogówek	28	Goła	29	Gołkowice k. Kluczborka	30
									
Gołkowice k. Wodzisławia Śląskiego	31	Gościęcín	32	Góra	33	Grodzisko	34	Grzawa	35
									

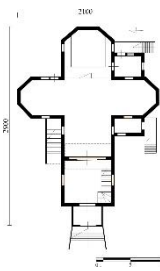
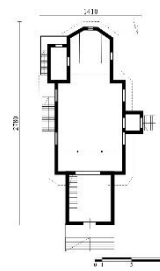
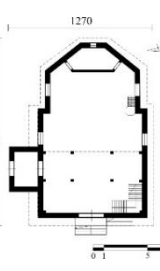
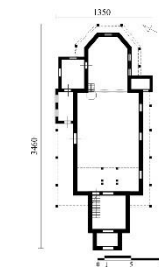
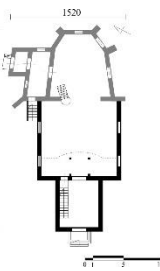
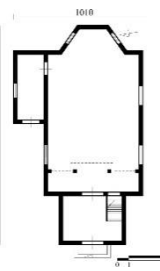
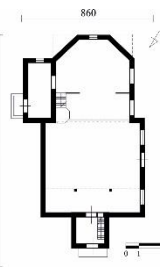
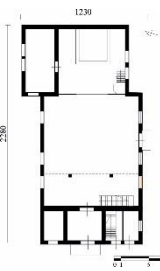
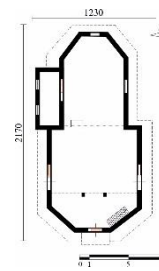
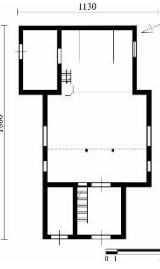
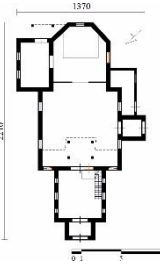
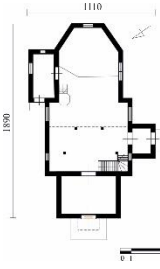
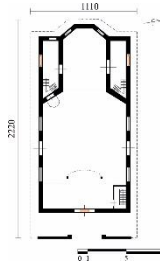
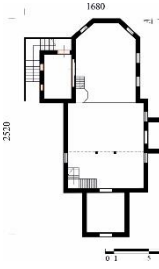
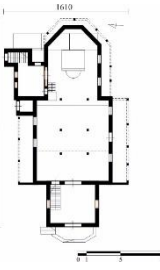
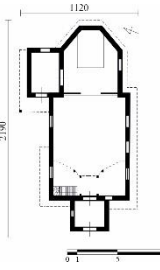

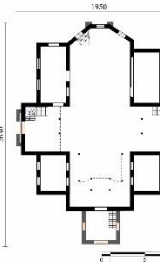
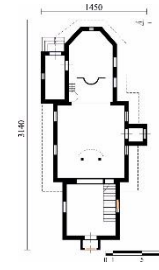
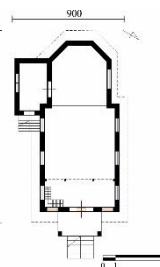
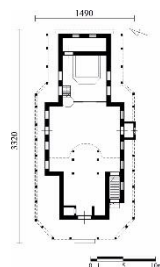
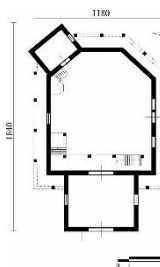
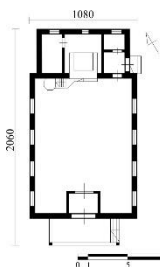
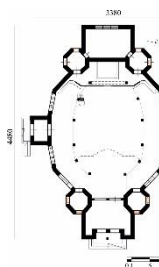

Schematy funkcjonalne górnośląskiej kościołów i kaplic zbudowanych z drewna

Gwoździany 36	Istebna-Andziółówka 37	Istebna-Kubalonka 38	Istebna-Młaskawka 39	Istebna-Stecówka 40
				
Jakubowice 41	Jamy 42	Jankowice Rybnickie 43	Jastrzębie-Zdrój 44	Kaczyce 45
				
Katowice 46	Klucz 47	Kolanowice 48	Komorzno 49	Kończyce Wielkie 50
				
Koszęcin 51	Kozłowice 52	Krzywiczyny 53	Księży Las 54	Laskowice 55
				
Lasowice Małe 56	Lasowice Wielkie 57	Ligota Górna 58	Lubliniec 59	Łaziska Rybnickie 60
				

Schematy funkcjonalne górnośląskiej kościołów i kaplic zbudowanych z drewna									
Łąka	61	Maciejów	62	Malnia	63	Miasteczko Śląskie	64	Miechowa	65
									
Miedzna	66	Miejsce Odrzańskie	67	Mikołów-Borowa Wieś	68	Mikołów-Paniowy	69	Ochodze	70
									
Olesno	71	Olszowa	72	Pałowice	73	Pawelki	74	Pielgrzymowice	75
									
Pietrowice Wielkie	76	Poniszowice	77	Popielów	78	Proślice	79	Przewóz	80
									
Rachowice	81	Radawie	82	Radomierowice	83	Radoszowy	84	Ražnów	85
									

Schematy funkcjonalne górnośląskiej kościołów i kaplic zbudowanych z drewna

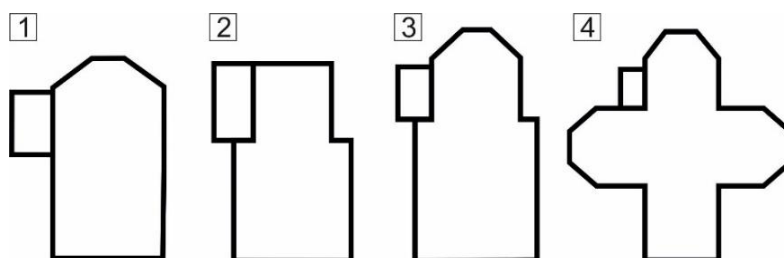
Rudziniec	86	Rybnik-Ligocka Kuznia	87	Rybnik-Wielopole	88	Rzeczce	89	Sierakowice	90
									
Sieroty	91	Smolnica	92	Sowczyce	93	Stare Olesno	94	Strzelce Opolskie	95
									
Szalsza	96	Szczepanek	97	Świniary Wielkie	98	Ustroń- Nierodzim	99	Uszyce	100
									
Wachów	101	Wędrynia	102	Wierzbica Dolna	103	Wierzbica Górna	104	Wilcza	105
									
Wisła Czarne	106	Wisła Mała	107	Woźniki	108	Zabrze- Mikulczyce	109	Zabrze- Poręba	110
									

Schematy funkcjonalne górnośląskiej kościołów i kaplic zbudowanych z drewna									
Zacharzewice	111	Zakrzów Turawski	112	Zamarski	113	Zimna Wódka	114	Żrnica	115

Sporządzone i zaprezentowane powyższej schematy rzutów pogrupowano, wyznaczając dla nich wspólne cechy, czego następstwem stały się schematy wykazujące podobieństwo w planie funkcjonalnym analizowanych świątyń (rys. 55).

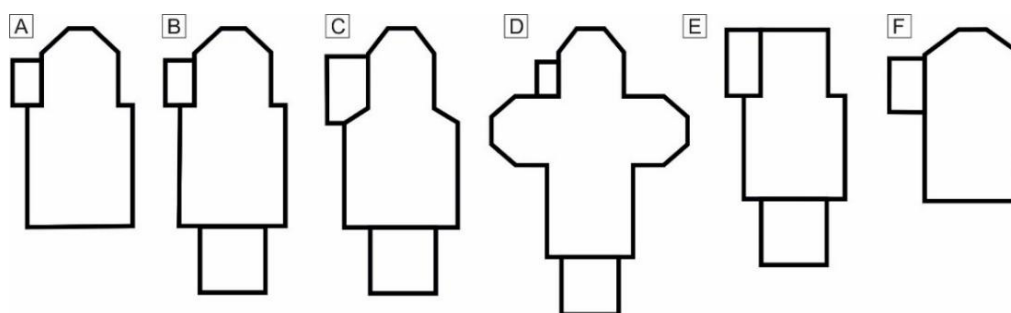
Najprostszym rzutem charakteryzują się kościoły jednoprzestrzenne, których znaczna część pierwotnie została zbudowana jako świątynie protestanckie. Są to obiekty jednonawowe bez wydzielonego od nawy prezbiterium z częścią sacrum zamkniętą trzema ścianami oktagonu. Do jednej z bocznych ścian takiego obiektu dostawiono zakrystię (rys. 55, schemat 1). Przykładem mogą być zachowane kościoły w Komorznie i Miejsu Odrzańskim. Pozostałe kościoły mają już bardziej zróżnicowany zarys przyziemia. Układ najstarszych kościołów zbliżony jest do kwadratu lub prostokąta, a do zamkniętego ścianą prostą prezbiterium zwykle przylega zakrystia (rys. 55, schemat 2) [165]. Do grupy tej należy między innymi kościół w Brušku, Ćwiklicach, Katowicach czy Szalszy. Od XVI w. upowszechniło się uwarunkowane wpływami reformacji zamknięcie prezbiterium trzema bokami oktagonu, na wzór gotyckich kościołów murowanych. Ta forma przyjęła się na Śląsku, jednak w jego południowej części, tj. Śląsku Cieszyńskim i Ziemi Pszczyńskiej, wykonawcy trzymali się starych, sprawdzonych wzorców, w związku z czym prezbiteria zakończone były ścianą prostą. Reguła ta obowiązywała w wiekach XVI i XVII, a lokalnie nawet w początkach XVIII wieku [165]. Trójboczne zamknięcie prezbiterium zastosowano w większości badanych kościołów (rys. 55, schemat 3). W badanej grupie obiektów wyróżnia się także kościoły, które oprócz trójbocznie zamkniętego prezbiterium w ten sam sposób mają zakończoną nawę. Dobrym tego przykładem jest między innymi kościół w Cieszowej, Kończycach Wielkich czy Zimnej Wódce [239]. Forma obiektu zmieniała się wraz z potrzebą zwiększenia powierzchni profanum, dlatego przy okazji prowadzonych prac remontowo-naprawczych lub na skutek własnych wniosków zarządcy wynikających ze sposobu użytkowania obiektu kościoły były przebudowywane. Wówczas obiekty zyskiwały kaplice boczne, kruchty, pomieszczenia gospodarcze, a także soboty. Przybudówką dobudowywaną do bryły kościoła, z reguły od strony północnej, była zakrystia; rzadziej dostawiano kruchtę oraz niekiedy budowano dodatkowe kaplice boczne. Uwzględnianie kaplic w układzie funkcjonalnym miało duży wpływ na formę i konstrukcję obiektu. W przypadku dobudowania kaplic do istniejącego

obiektu zwykle ograniczano się do zbudowania tylko jednej, najczęściej umieszczając ją po północnej lub południowej stronie nawy. Ciekawym rozwiązaniem było budowanie kaplic po obydwu stronach nawy, co tworzyło plan krzyża greckiego lub łacińskiego. Za przykład takiego rozwiązania mogą posłużyć między innymi kościoły w Baborowie, Boronowie, Czarnowasach czy Jankowicach Rybnickich (rys. 55, schemat 4). Ze wstępnych badań wynika, że bez względu na rodzaj rozbudowania układu kościoła wyraźnie widoczna jest jedna podstawowa zasada: prezbiterium, poza przytoczonym schematem 1 (rys. 55), który spośród badanej grupy spełnia zaledwie 15 obiektów, zawsze wydzielone jest od nawy.

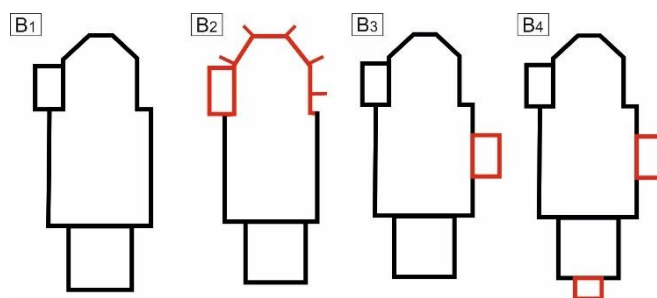

Rys. 55. Schematy funkcjonalne górnośląskich kościołów drewnianych. Opracowanie własne

Odrębną część budowli sakralnych stanowią wieże i dzwonnice. Wieża jako część składowa świątyni występuje w przeważającej liczbie analizowanych obiektów, ale jej obecność nie jest regułą. Zazwyczaj nie łączy się ona konstrukcyjnie z resztą obiektu. Zwykle prowadzi z niej szerokie przejście do nawy, a zatem dolna kondygnacja wieży zaadaptowana została na kruchtę. Pierwotnie wieże stały oddzielnie, w pewnym oddaleniu od kościoła, pełniąc funkcję dzwonnicy. Wieże i dzwonnice budowano z reguły na rzucie kwadratu, w konstrukcji słupowej, zwężające się ku górze, z ostrosłupowymi lub namiotowymi zadaszeniami. Czasem szczyty wież zwieńczały cebulaste hełmy z latarniami. Od XVII w. wieże zaczęto dostawiać do frontowych ścian świątyń, tworząc tym samym trójdzielny układ: czołowej wieży, nawy i prezbiterium. W związku z omówionym powyżej kolejnym etapem zmierzającym do ustalenia typologii architektonicznej górnośląskich kościołów drewnianych wykonano uproszczone rysunki planów funkcjonalnych skupiające wokół siebie obiekty wykazujące wspólne cechy. Opracowano sześć grup typu: A, B, C, D, E, F (rys. 56) z podziałem na podgrupy dla typu B: B1, B2, B3, B4 (rys. 57).

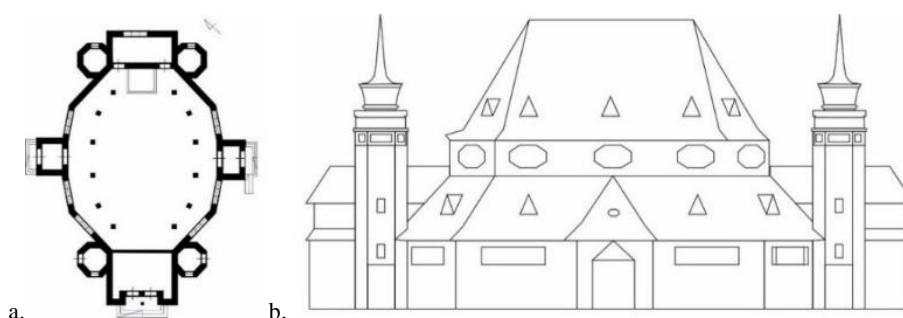

Rys. 56. Typologiczny podział badanych obiektów pod względem układu funkcjonalnego. Opracowanie własne

Rys. 57. Podział układu funkcjonalno-użytkowego z uwzględnieniem podgrup dla typu B. Opracowanie własne

Ponadto wśród grupy badawczej wyróżniono jeden obiekt, który z uwagi na unikatowy plan funkcjonalny nie przypisano żadnego z wyżej wymienionych typów. Takie rozwiązanie, niespotykane nigdzie indziej w regionie, prezentuje kościół pw. św. Jadwigi w Zabrze. Obiekt ten zbudowany w 1928 r. na planie dwunastokąta, zbliżonego kształtem do owalu, z 4 wieżami, w dalszej części opracowania traktowany jest on jako wyjątek (rys. 58).

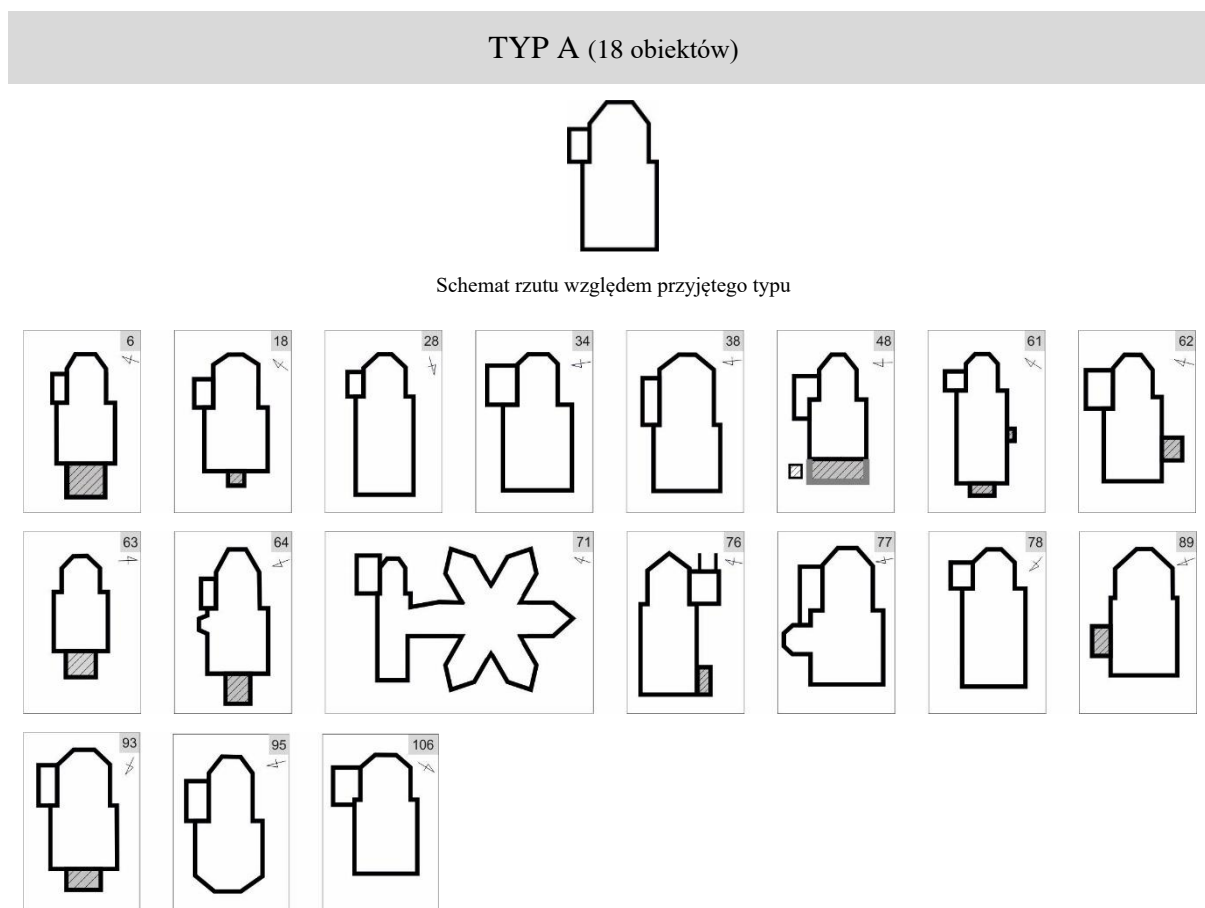

Rys. 58. Kościoła pw. św. Jadwigi w Zabrze: a. schemat funkcjonalny kościoła, b. schemat elewacji bocznej. Opracowanie własne

W zestawieniach tabelarycznych zaprezentowano obiekty odpowiednio przyporządkowane do wyznaczonego typu. Z uwagi na indywidualność obiektów w każdym wyznaczonym zespole (A, B, C, D, E, F) występują wyjątki, które kolejno zostały opisane. Do grupy kościołów przypisanej do typu A przydzielono 18 kościołów zbudowanych w konstrukcji zrębowej. Kościoły te są bezwieżowe z trójbocznie zamkniętym prezbiterium, z wyjątkiem kościoła w Pietrowicach Wielkich (76), którego wschodnią ścianę prezbiterium zamknięto dwubocznie. Kościoły przynależące do typu A są jednonawowe z nieco węższym prezbiterium, do którego w przypadku orientowanego kościoła od strony północnej przylega zakrystia. Dachy w większości wykonano jako dwukalenicowe, choć i to nie jest regułą. Spośród badanej grupy wyróżniamy obiekty, których dachy są jednokalenicowe: Głogówek (28), Rzepcze (89), Wiśla Czarne (106). Z wyjątkiem kościołów w Maciejowie (62) oraz w Malni (63) wszystkie obiekty mają wbudowaną w kalenicę dachu niewielką sygnaturę mieszczącą dzwon. W kościele w Chorzowie (18) w kalenicy dachu umieszczone zostały dwie sygnaturki o podobnych proporcjach i kształcie. Do omówienia pozostaje jeszcze jeden obiekt, którego obecny rzut funkcjonalny sugerować może odmienne cechy od przyjętych dla grupy typu A. Jest to kościół w Oleśnie (71) zbudowany w pierwszej połowie XVI w., który w 1700 r. rozbudowano o pięć bocznych kaplic. Świątynia ta jest jedyną wśród grupy A, która ma nadbudowaną w kalenicę dachu nad nawą niewielką wieżę. Kościoły w Malni (63)

oraz w Oleśnie (71) są jedynymi wśród analizowanych obiektów typu A, w których dachy nad nawą nadbudowano wieżę (tabela 5). Dodatkowego komentarza wymaga kościół w Malni (63). Obiekt ten można uznać za nietypowy z uwagi na jego lokalizację i powiązanie z otoczeniem. Jest to obiekt relokowany, pod którego poziomem posadowienia zlokalizowany jest drugi kościół, tym razem murowany. Historie i cel takiego rozwiązania opisano w karcie katalogowej nr 63, a także wspomniano o tym, podejmując rozważania relokacji obiektów drewnianych (podrozdział 4.2).

Tabela 4. Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy analizowanych kościołów – typ A

Spis kościołów odpowiada porządkowi alfabetycznemu i analogicznie jest stosowany we wszystkich etapach przedmiotowego opracowania. Na rzutach w kolorze szarym zaznaczono kruchy, które nie są pierwszorzędym elementem dla wyznaczonej grupy typu A.

Lp. Spis obiektów przypisanych do grupy A

- 6 Bieruń Stary, pw. św. Walentego
- 18 Chorzów – Górnos Śląski Park Etnograficzny, pw. św. Józefa
- 28 Głogówek, pw. Krzyża Świętego
- 34 Grodzisko, pw. św. Rocha z Montpellier
- 38 Istebna-Kubalonka, pw. Krzyża Świętego
- 48 Kolanowice, pw. św. Barbary
- 61 Łąka, pw. św. Mikołaja
- 63 Malnia, pw. św. Franciszka z Asyżu
- 62 Maciejów, kościół ewangelicko-augsburski
- 64 Miasteczko Śląskie, pw. św. Jerzego i Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny
- 71 Olesno, pw. św. Anny
- 76 Pietrowice Wielkie, pw. Krzyża Świętego
- 77 Poniszowice, pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela i Matki Boskiej Częstochowskiej
- 78 Popielów, pw. Matki Boskiej i św. Andrzeja

89	Rzepcze, pw. św. Jakuba Starszego
93	Sowczyce, pw. św. Antoniego Padewskiego
95	Strzelce Opolskie, pw. św. Barbary
106	Wisła Czarne, pw. Opatrzności Bożej

Grupę kościołów typu B stanowią łącznie 52 obiekty. Są to świątynie na ogół orientowane, jednonawowe, z wyodrębnionym od nawy mniejszym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium i zakrystią do niego przylegającą. W grupie typu B wyróżniono 4 podgrupy (B1, B2, B3, B4), które wykształcone zostały z podstawowego układu rzutu poziomego: wieża-nawa-prezbiterium. Różnice między wyznaczonymi podgrupami typu B są następujące:

- B1: grupa dwuczłonowych kościołów zbudowanych w pełni z drewna oraz z wieżą poprzedzającą nawę (21 obiektów),
- B2: świątynie, których nawy i wieże zbudowano w konstrukcji zrębowej, a prezbiteria wykonano w technologii murowanej (3 obiekty),
- B3: podstawowy układ rzutu poziomego wieża-nawa-prezbiterium rozbudowany został o kruchty boczne przylegające do jednej z bocznych ścian nawy (19 obiektów),
- B4: kościoły, których plan funkcjonalno-użytkowy tworzy wieża-nawa-prezbiterium oraz dwie kruchty: jedna poprzedzająca frontową ścianę wieży, druga przylegająca do bocznej ściany nawy (9 obiektów).

Ponadto mimo wspólnych cech wynikających z rzutu poziomego w wyznaczonych grupach występują rozwiązania, które wyróżniają się od pozostałych analizowanych obiektów.

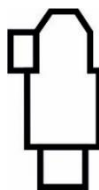
Podgrupa B1 (tabela 6) skupia obiekty zbudowane całkowicie z drewna i są to obiekty odpowiadające podstawowemu schematowi przypisanemu dla grupy B: wieża-nawa-prezbiterium. Wśród grupy 21 kościołów wyróżniono kilka obiektów, których cechy architektoniczne lub konstrukcyjne są odmienne niż dla pozostałych obiektów, lecz nie mają one wpływu na poddane analizom rzuty funkcjonalne. Różnorodność ta daje się zaobserwować między innymi w:

- Łaziskach Rybnickich (60) – zakrystia zbudowana została w technologii murowanej,
- dachy jednokalenicowe wykonano w kościołach w Jakubowicach (41), Lasowicach Wielkich (57), Łaziskach Rybnickich (60), Proślicach (73), Zamarskach (113),
- w kalenice dachów nad nawami w niektórych obiektach wpisano wieżyczki na sygnaturkę. Do grupy tej należą kościoły w Borkach Wielkich (10), Gołkowicach (31), Gwoździanach (36), Łaziskach Rybnickich (60), Przewozie (80), Wędryni (102), oraz w Zakrzowie Turawskim (112),
- w kościołach w Gołkowicach (31), Lasowicach Wielkich (57), Malni (63), Rożnowie (85), Sierakowicach (90) do frontowych ścian wież dostawione zostały kruchty mieszczące wejścia do wnętrza świątyń.

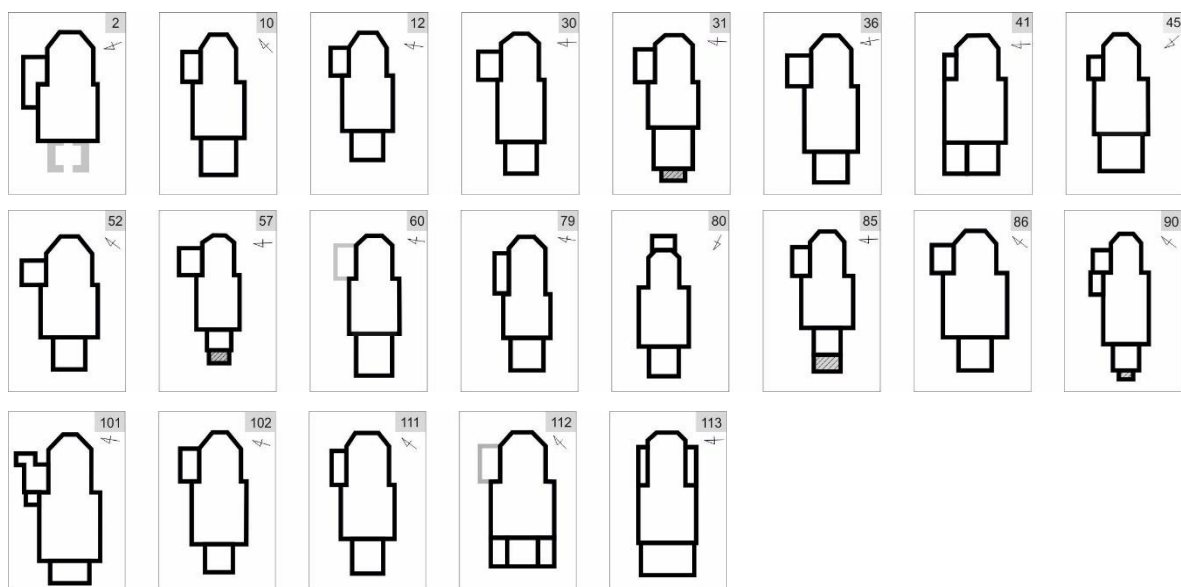
Tabela 5. Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy analizowanych kościołów – typ B1

TYP B1 (21 obiektów)

Schemat rzutu względem przyjętego typu B1

Spis kościołów odpowiada porządkowi alfabetycznemu i analogicznie jest stosowany we wszystkich etapach przedmiotowego opracowania. Na rzutach w kolorze szarym zaznaczono kruchty, które dostawiono do frontowej ściany wieży.

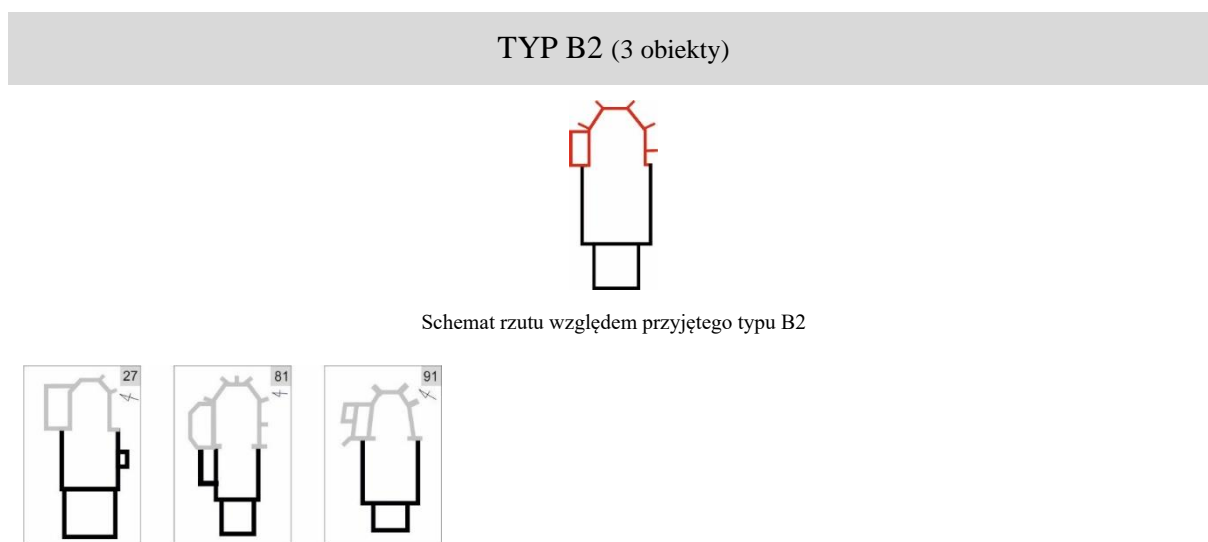

Lp. Spis obiektów przypisanych do grupy B1

- 2 Bąków, pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
- 10 Borki Wielkie, pw. św. Marcina i Bartłomieja
- 12 Boroszków, pw. św. Marii Magdaleny
- 30 Gołkowice k. Kluczborka, pw. św. Jana Chrzciciela
- 31 Gołkowice k. Wodzisławia Śląskiego, pw. św. Anny
- 36 Gwoździany, pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
- 41 Jakubowice, pw. Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski
- 45 Kaczyce, pw. Podwyższenia Krzyża Świętego
- 52 Kozłowice, pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela
- 57 Lasowice Wielkie, pw. Wszystkich Świętych
- 60 Łaziska Rybnickie, pw. Wszystkich Świętych
- 79 Proślice, pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa
- 80 Przewóz, pw. św. Judy Tadeusza
- 85 Rożnów, pw. św. Piotra i Pawła
- 86 Rudziniec, pw. św. Michała Archanioła
- 90 Sierakowice, pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej
- 101 Wachów, pw. św. Wawrzyńca
- 102 Wędrynia, pw. św. Jana Chrzciciela
- 111 Zacharzowice, pw. św. Wawrzyńca
- 112 Zakrzów Turawski, pw. św. Piotra i Pawła
- 113 Zamarski, pw. św. Rocha

Kościóły przydzielone do podgrupy B2, podobnie jak wszystkie kościoły grupy B, zbudowane zostały jako dwudzielne, z nawą (poprzedzoną wieżą) i prezbiterium, do którego północnej ściany przylega zakrystia. Świątynie te wyróżniają się spośród pozostałych obiektów murowanym prezbiterium, które w każdym z przykładów jest starsze od pozostałych części kościoła. Dachy kościołów podgrupy B2 są dwukalenicowe z wbudowaną w kalenicę dachu wieżyczką na sygnaturkę. Nieco inne rozwiązanie przyjęto w kościele w Sierotach (91), gdzie kalenica nad nawą jest niższa w stosunku do prezbiterium. Takie rozwiązanie jest wyjątkiem wśród wszystkich 115 obiektów objętych badaniami (tabela 6).

Tabela 6. Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy analizowanych kościołów – typ B2

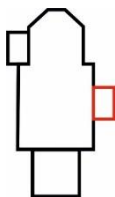
Spis kościołów odpowiada porządkowi alfabetycznemu i analogicznie jest stosowany we wszystkich etapach przedmiotowego opracowania.

Lp.	Spis obiektów przypisanych do grupy B2
27	Gliwice-Ostropa, pw. św. Jerzego
81	Rachowice, pw. Trójcy Świętej
91	Sieroty, pw. Wszystkich Świętych

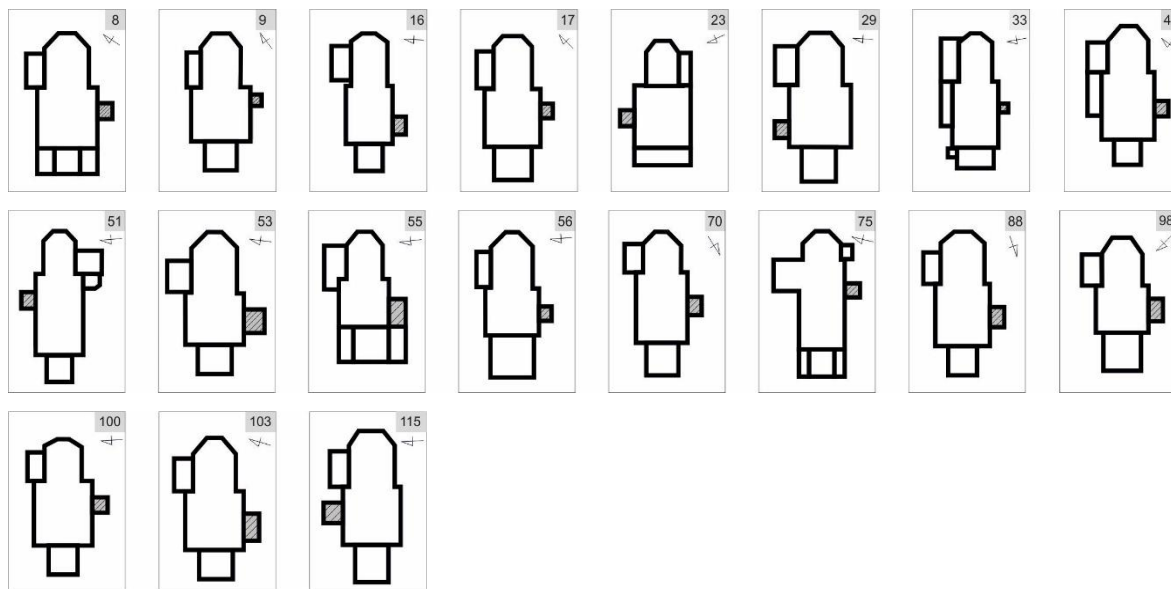
Do podgrupy B3 przypisano obiekty, które rozbudowane zostały o kruchty boczne mieszczące dodatkowe wejścia do wnętrza kościołów. Obiekty te, jak wszystkie przypisane do grupy B, są jednonawowe, z nieco mniejszymi prezbiteriami, do których przylegają zakrystie. Wyjątkiem dla tej grupy jest kościół w Pielgrzymowicach Wielkich (75), który rozbudowano dodatkowo o kaplicę boczną. Dachy kościołów w większości są dwudzielne, niemniej i tu odnajdujemy wyjątki: kościoły w Jamach (42), Krzywiczynach (53) oraz w Laskowicach (55) mają dachy jednokalenicowe (tabela 8).

Tabela 7. Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy badanych kościołów – typ B3

TYP B3 (19 obiektów)

Schemat rzutu względem przyjętego typu B3

Spis kościołów odpowiada porządkowi alfabetycznemu i analogicznie jest stosowany we wszystkich etapach przedmiotowego opracowania. Na rzutach w kolorze szarym zaznaczono kruchy, które dostawiono do jednej z bocznych ścian nawy.

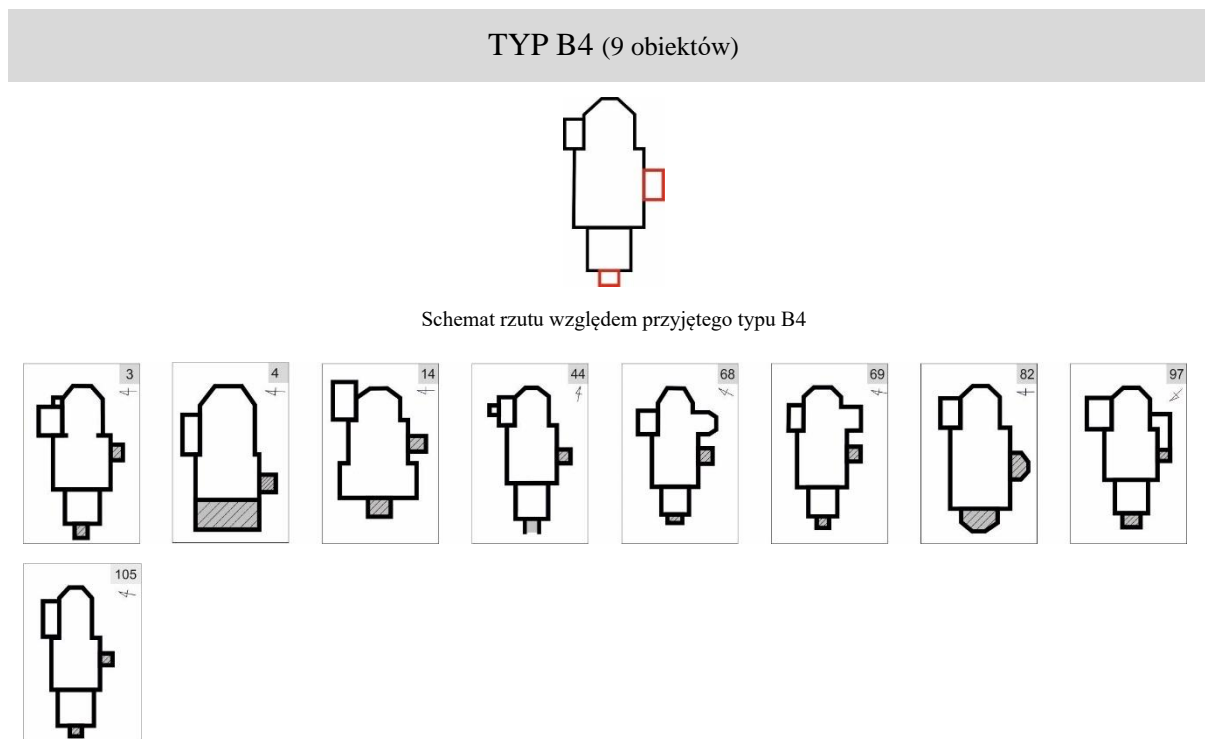
Lp. Spis obiektów przypisanych do grupy B3

8	Biskupice k. Olesna, pw. św. Jadwigi Śląskiej
9	Bojszów, pw. Wszystkich Świętych
16	Chocianowice, pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
17	Chorzów, pw. św. Wawrzyńca
23	Dobrodzień, pw. św. Walentego
29	Goła, pw. św. Mikołaja i Matki Boskiej Częstochowskiej
33	Góra, pw. św. Barbary
42	Jamy, pw. św. Mikołaja
51	Koszęcin, pw. Trójcy Świętej
53	Krzywiczyny, pw. Trójcy Świętej
55	Laskowice, pw. św. Wawrzyńca
56	Lasowice Małe, Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Jakuba Starszego
70	Ochodze, pw. św. Marcina i Matki Boskiej Królowej Świata
75	Pielgrzymowice, pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej
88	Rybnik-Wielopole, pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej i Matki Boskiej Różańcowej
98	Świniary Wielkie, pw. św. Bartłomieja
100	Uszyce, pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
103	Wierzbica Dolna, pw. Podwyższenia Krzyża Świętego
115	Żernica, pw. św. Michała Archanioła

Podgrupa B4 jest już ostatnią dla wyznaczonego schematu funkcjonalnego typu B. Do podgrupy tej przynależą 8 obiektów o cechach niewyróżniających się na tle wyżej już

omówionych kościołów. Obiekty te, podobnie jak pozostałe przypisane do grupy B, cechuje mniejsze, wydzielone od nawy, trójbocznie zamknięte prezbiterium, do którego od północy (w przypadku orientowanego kościoła) przylega zakrystia. Wszystkie kościoły mają dostawioną do frontu nawy wieżę, z wyjątkiem kościoła w Bielowicku (4), Brzezinkach (14) i Radawiu (82), gdzie wieża została nadbudowana nad nawą. Bez względu na rodzaj dobudowanych wież wejście do wnętrza w każdym z kościołów poprzedza niewielka kruchta, a także do jednej z bocznych ścian dostawiona została boczna kruchta.

Tabela 8. Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy badanych kościołów – typ B4

Spis kościołów odpowiada porządkowi alfabetycznemu i analogicznie jest stosowany we wszystkich etapach przedmiotowego opracowania. Na rzutach w kolorze szarym zaznaczono kruchty, które dostawiono do frontowej ściany wieży lub/i jednej z bocznych ścian nawy.

Lp.	Spis obiektów przypisanych do grupy B4
3	Bełk, pw. św. Marii Magdaleny
4	Bielowicko, pw. św. Wawrzyńca
14	Brzezinki, pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
44	Jastrzębie-Zdrój, pw. św. Barbary i Józefa
68	Mikołów-Borowa Wieś, pw. św. Mikołaja
69	Mikołów-Paniowy, pw. św. Piotra i Pawła
82	Radawie, pw. Podwyższenia Krzyża Świętego
97	Szczepanek, pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Jadwigi
105	Wilcza, pw. św. Mikołaja

Do grupy typu C należy 7 kościołów. Są to obiekty orientowane, z nieco węższym prezbiterium wydzielonym od nawy, do którego przylega zakrystia, a w przypadku kościołów w Ustroniu (99) i Kończycach Wielkich (50) zakrystie zbudowano po obydwu stronach prezbiterium. Cechą wyróżniającą obiekty grupy C jest wykonanie ukośnych ścian w części

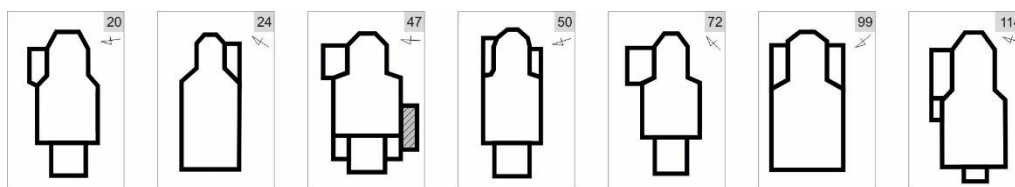
między nawą a prezbiterium. Wieże w kościołach w Cieszowej (20), Kluczu (47), Kończycach Wielkich (50), Olszowej (72) i Zimnej Wódce (114) dostawione są do frontowej ściany nawy, a w przypadku kościoła w Ustroniu-Nierodzimiu (99) wieżę nadbudowano nad nawą. Świątynia w Dobrzeńcu Wielkim (24) jest bezwieżowa. Wieżyczkę na sygnaturkę mają kościoły, których dach jest dwukalenicowy, natomiast nie wbudowano jej w kościołach o dachu jednokalenicowym – Kończyce Wielkie (50), Ustroń-Nierodzim (99).

Tabela 9. Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy badanych kościołów – typ C

TYP C (7 obiektów)

Schemat rzutu względem przyjętego typu C

Spis kościołów odpowiada porządkowi alfabetycznemu i analogicznie jest stosowany we wszystkich etapach przedmiotowego opracowania.

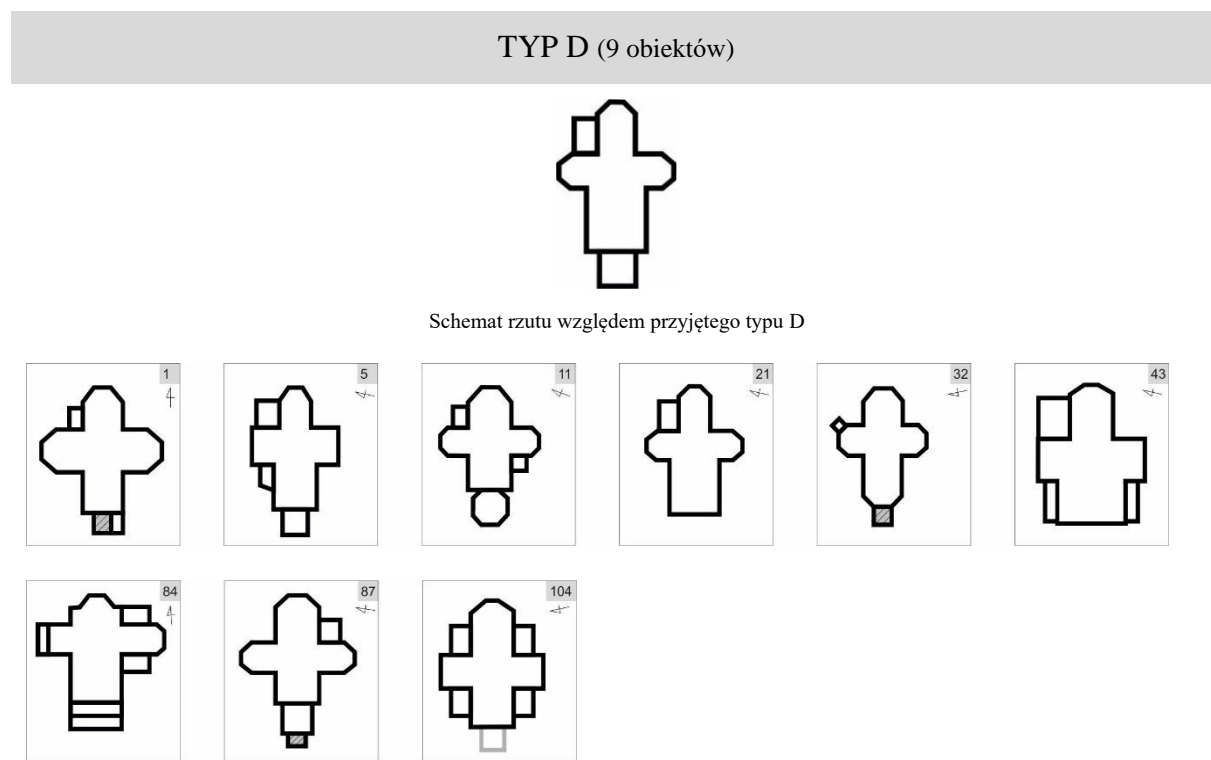
Lp. Spis obiektów przypisanych do grupy C

20	Cieszowa, pw. św. Marcina Biskupa
24	Dobrzeń Wielki, pw. św. Rocha
47	Klucz, pw. św. Elżbiety Węgierskiej
50	Kończyce Wielkie, pw. św. Michała Archanioła
72	Olszowa, pw. Matki Boskiej Śnieżnej
99	Ustroń-Nierodzim, pw. św. Anny
114	Zimna Wódka, pw. św. Marii Magdaleny

Grupę kościołów typu D stanowią obiekty zbudowane na planie krzyża, którego ramiona boczne tworzą transept z bocznymi kaplicami. Kaplice, zamknięte są trójbocznie, z wyjątkiem kościołów w Bierdzanach (5) i Jankowicach Rybnickich (43), gdzie kaplice zamyka ściana prosta. Wyjątkiem jest również kościół w Radoszowach (84), ponieważ dla odmiany zastosowano w nim dwa z powyżej opisanych rozwiązań. Kaplica boczna lewa, zamknięta jest trójbocznie, a kaplica zbudowana po prawej stronie nawy zamknięta jest ścianą prostą. Prawie wszystkie z omawianych kościołów mają wieżę. Na tym tle wyróżniają się świątynie w Czarnowasach (21) oraz Jankowicach Rybnickich (43). Do prezbiterium zamkniętego trójbocznie przylega zakrystia, a czasem nawet dwie, jak w przypadku kościołów w Radoszowach (84) i Wierzbicy Górnej (104). Kościoły typu D zbudowane zostały w konstrukcji zrębowej, z wyjątkiem kościoła w Wierzbicy Górnej (104), który jest

przykładem konstrukcji szkieletowej. Dachy kościołów zostały wykonane jako jednokalenicowe, a w ich szczyt nad nawą lub na ich skrzyżowaniu wbudowana została wieżyczka na sygnaturkę.

Tabela 10. Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy badanych kościołów – typ D

Spis kościołów odpowiada porządkowi alfabetycznemu i analogicznie jest stosowany we wszystkich etapach przedmiotowego opracowania. Na rzutach w kolorze szarym zaznaczono krużganki, które dostawiono do frontowych ścian wież.

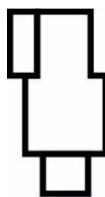
Lp. Spis obiektów przypisanych do grupy D

- 1 Baborów, św. Józefa i Barbary
- 5 Bierdzany, św. Jadwigi Śląskiej
- 11 Boronów, Najświętszej Maryi Panny Królowej Różańca Świętego
- 21 Czarnowasy, św. Anny
- 32 Gościęcín, św. Brykcjusza
- 43 Jankowice Rybnickie, Bożego Ciała
- 84 Radoszowy, św. Jadwigi
- 87 Rybnik-Ligocka Kuźnia, św. Wawrzyńca
- 104 Wierzbica Górna, pw. św. Jacka

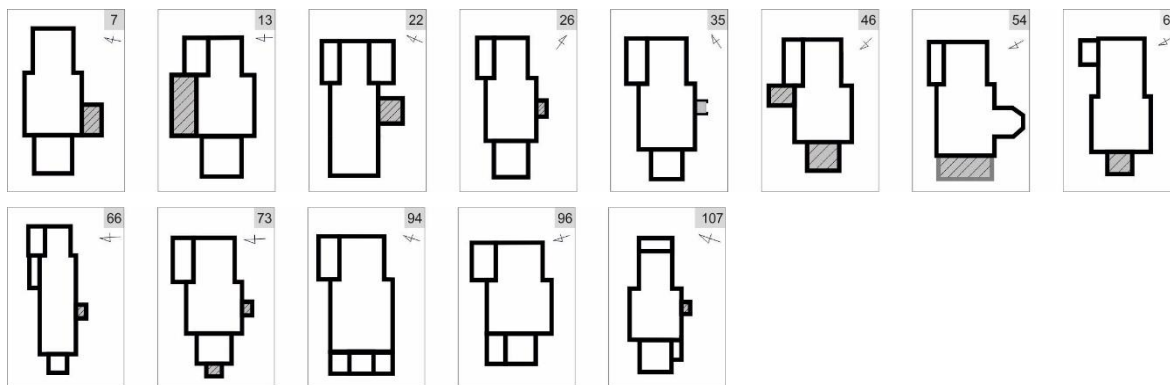
Kościół przydzielone do typu E tworzy zespół 13 świątyń wyróżniających się na tle innych przyjętych i omówionych typów. Plan kościoła w każdym z przypadków tworzy nawa i wydzielone od niej węższe prezbiterium, które zamknięto ścianą prostą. Dachy wszystkich kościołów typu E są dwukalenicowe, z wyjątkiem kościoła w Księżym Lesie (54). W większości z nich w kalenicę dachu tuż nad nawą wpisana jest niewielka wieżyczka mieszcząca sygnaturkę. Kościoły w Biskupicach (7), Miechowej (65) i Wiśle Małej (105) nie mają sygnaturki. Relokowana świątynia z Syryni do Katowic (45) jest bezwieżowa, a w jej bezpośrednim sąsiedztwie zbudowana została wolnostojąca dzwonnica.

Tabela 11. Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy badanych kościołów – typ E

TYP E (13 obiektów)

Schemat rzutu względem przyjętego typu E

Spis kościołów odpowiada porządkowi alfabetycznemu i analogicznie jest stosowany we wszystkich etapach przedmiotowego opracowania. Na rzutach w kolorze szarym zaznaczono kruchty.

Lp. Spis obiektów przypisanych do grupy E

- 7 Biskupice k. Kluczborka, pw. św. Jana Chrzciciela
- 13 Brusiek, pw. św. Jana Chrzciciela
- 22 Ćwiklice, pw. św. Marcina
- 26 Gliwice, pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
- 35 Grzawa, pw. Męczeństwa św. Jana Chrzciciela
- 46 Katowice, pw. św. Michała Archanioła
- 54 Księży Las, pw. św. Michała Archanioła
- 65 Miechowa, pw. św. Jacka
- 66 Miedzna, pw. św. Klemensa Papieża i Męczennika
- 73 Pałowice, pw. Świętej Trójcy
- 94 Stare Olesno, pw. św. Marii Magdaleny
- 96 Szalsza, pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
- 107 Wisła Mała, pw. św. Jakuba Starszego Apostoła

Grupę typu F stanowią jednoprzestrzenne świątynie, bez wyodrębnionego prezbiterium. Takich przykładów wśród badanej grupy odnotowano 15. Świątynie te różnią się od siebie kształtem zamknięcia ściany prezbiterialnej (sacrum), które w większości zamknięto trzema ścianami oktagonu lub zakończono ścianą prostą. Wyjątkiem są tu kościoły: ewangelicko-augsburski w Chorzowie (19), Gierałcicach (25), Ligocie Górnej (58), Radomierowicach (83) i Zabrze-Mikulczycach (109), w których prezbiteria zamknięte są prostokątnie. Do prezbiterium przylega zakrystia, którą budowano, stosując różnorodne, indywidualne dla obiektu rozwiązania. Do frontu kościoła w nielicznych przypadkach jest dostawiona wieża: Gierałcice (25), Komorzno (49), Smolnica (92), lub kruchta: Chorzów (19), Istebna-Mlaskawka

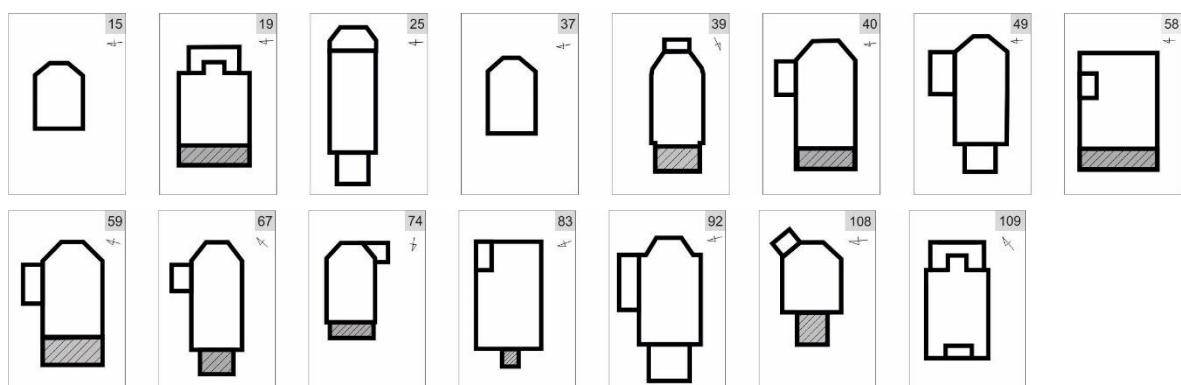
(39), Istebna-Stecówka (40), Lubliniec (59), Miejsce Odrzańskie (67), Pawełki (74), Radomierowice (83) oraz Woźniki (108).

Tabela 12. Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy badanych kościołów – typ F

TYP F (15 obiektów)

Schemat rzutu względem przyjętego typu F

Spis kościołów odpowiada porządkowi alfabetycznemu i analogicznie jest stosowany we wszystkich etapach przedmiotowego opracowania. Na rzutach w kolorze szarym zaznaczono kruchy.

Lp. Spis obiektów przypisanych do grupy F

- 15 Buków, pw. Matki Boskiej Różańcowej
- 19 Chorzów, kościół ewangelicko-augsburski
- 25 Gierałcice, pw. św. Michała Archanioła
- 37 Istebna-Andziółówka, pw. Matki Boskiej Królowej Polski
- 39 Istebna-Młaskawka, pw. św. Józefa
- 40 Istebna-Stecówka, pw. Matki Boskiej Fatimskiej
- 49 Komorzno, pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Jadwigi
- 58 Ligota Górna, pw. Podwyższenia Krzyża Świętego
- 59 Lubliniec, pw. św. Anny
- 67 Miejsce Odrzańskie, pw. Trójcy Świętej
- 74 Pawełki, pw. Matki Boskiej Fatimskiej
- 83 Radomierowice, pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
- 92 Smolnica, pw. św. Bartłomieja
- 108 Woźniki, pw. św. Walentego
- 109 Zabrze-Mikulczyce, pw. kościół ewangelicko-augsburski

Poniżej zaprezentowano wynik analiz planów funkcjonalno-użytkowych zachowanych górnośląskich kościołów drewnianych, którym przyporządkowano uproszczoną formę wyznaczonych typologicznych schematów grupy A, B, C, D, E oraz F z wyszczególnieniem podgrupy dla typu B (B1, B2, B3, B4). Wynik analiz układów funkcjonalnych kształtuje się następująco (tabela 13):

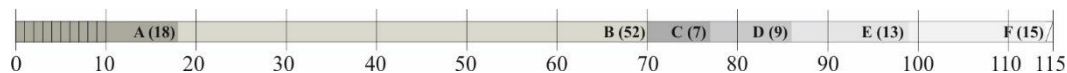

Tabela 13. Ocena ogólna obiektów objętych procesem badawczym

typ	schemat rzutu	wykaz obiektów	
A		6, 18, 28, 34, 38, 48, 61, 62, 63, 64, 71, 76, 77, 78, 89, 93, 95, 106	18/115
B	B1 	2, 10, 12, 30, 31, 36, 41, 45, 52, 57, 60, 79, 80, 85, 86, 90, 101, 102, 111, 112, 113	21/115
	B2 	27, 81, 91	3/115
	B3 	8, 9, 16, 17, 23, 29, 33, 42, 51, 53, 55, 56, 70, 75, 88, 98, 100, 103, 115	19/115
	B4 	3, 4, 14, 44, 68, 69, 82, 97, 105	9/115
C		20, 24, 47, 50, 72, 99, 114	7/115
D		1, 5, 11, 21, 32, 43, 84, 87, 104	9/115
E		7, 13, 22, 26, 35, 46, 54, 65, 66, 73, 94, 96, 107	13/115
F		15, 19, 25, 37, 39, 40, 49, 58, 59, 67, 74, 83, 92, 108, 109	15/115
INNE		110	1/115

Wniosek:

Z powyższego wynika, że w obszarze Górnego Śląska najczęściej zachowanych kościołów zbudowanych z drewna wzniesiono jako obiekty dwudzielne, z wieżami i nawami, od których wydzielono węższe, trójbocznie zamknięte prezbiteria z zakrystiami przylegającymi do jednej z ich bocznych ścian. Taki układ świątyń odpowiada wyznaczonemu typowi grupy B, do których przyporządkowano 52 ze 115 obiektów objętych badaniami. Analizy rzutów poziomych kształtują się następująco:

Inwentaryzacje zachowanych 115 obiektów sakralnych zlokalizowanych w zdelimitowanym obszarze, jakim jest Górny Śląsk, umożliwiły wykonanie analizy pod kątem wielkości budowanych obiektów. Stan ten jest aktualny i w wielu przypadkach jest wynikiem wielokrotnych rozbudów. Pomiary obiektów wykonywano z zewnątrz świątyni i zostały one

zaokrąglone z dokładnością do 10 cm z uwzględnieniem całkowitej długości i szerokości obiektu (jednostka miary [m]) (tabela 14).

Tabela 14. Wykaz wymiarów zachowanych świątyń

Nr karty	Lokalizacja	Wymiar całkowity długość × szerokość [m]	Powierzchnia	Typ układu
1	Baborów	29,1 × 25,8	~540 m ²	D
2	Bąków	23,9 × 11,2	~220 m ²	B1
3	Bełk	29,8 × 16,4	~325 m ²	B4
4	Bielowicko	21,0 × 12,4	~264 m ²	B4
5	Bierdzany	28,4 × 18,5	~330 m ²	D
6	Bieruń Stary	24,7 × 11,5	~184 m ²	A
7	Biskupic – k. Kluczborka	22,3 × 12,5	~220 m ²	E
8	Biskupice – k. Olesna	25,5 × 12,5	~235 m ²	B3
9	Bojszów	25,5 × 13,4	~189 m ²	B3
10	Borki Wielkie	24,1 × 10,5	~212 m ²	B1
11	Boronów	30,5 × 25,0	~390 m ²	D
12	Boroszów	22,2 × 11,1	~165 m ²	B1
13	Brusiek	17,5 × 11,1	~110 m ²	E
14	Brzezinki	23,8 × 16,6	~230 m ²	B4
15	Buków	5,9 × 4,5	~20 m ²	F
16	Chocianowice	26,2 × 14,1	~205 m ²	B3
17	Chorzów	24,2 × 12,7	~176 m ²	B3
18	Chorzów – Górnos Śląski Park Etnograficzny	16,5 × 10,1	~80 m ²	A
19	Chorzów – Górnos Śląski Park Etnograficzny	20,3 × 10,4	~208 m ²	F
20	Cieszowa	21,0 × 13,8	~151 m ²	C
21	Czarnowąsy	25,7 × 22,3	~216 m ²	D
22	Ćwiklice	28,8 × 15,5	~300 m ²	E
23	Dobrodzień	23,4 × 10,4	~140 m ²	B3
24	Dobrzeń Wielki	39,5 × 17,8	~225 m ²	C
25	Gierałcice	24,8 × 7,4	~180 m ²	F
26	Gliwice	25,4 × 14,4	~180 m ²	E
27	Gliwice-Ostropa	32,8 × 14,6	~380 m ²	B2
28	Głogówek	20,6 × 10,7	~175 m ²	A
29	Goła	21,5 × 12,7	~170 m ²	B3
30	Gołkowice – k. Kluczborka	24,7 × 12,8	~230 m ²	B1
31	Gołkowice – k. Wodzisławia Śląskiego	24,6 × 12,2	~165 m ²	B1
32	Gościęcín	28,2 × 21,7	~220 m ²	D
33	Góra	22,3 × 11,6	~144 m ²	B3
34	Grodzisko	23,4 × 15,1	~280 m ²	A

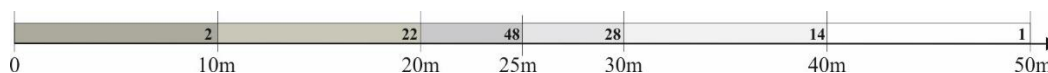
Nr karty	Lokalizacja	Wymiar całkowity długość × szerokość [m]	Powierzchnia	Typ układu
35	Grzawa	25,2 × 11,8	~220 m ²	E
36	Gwoździany	26,7 × 14,4	~140 m ²	B1
37	Istebna-Andziołówka	8,5 × 4,6	~35 m ²	F
38	Istebna-Kubalonka	19,9 × 9,3	~140 m ²	A
39	Istebna-Mlaskawka	20,5 × 8,8	~170 m ²	F
40	Istebna-Stecówka	17,1 × 9,0	~140 m ²	F
41	Jakubowice	17,7 × 8,1	~110 m ²	B1
42	Jamy	22,5 × 14,1	~185 m ²	B3
43	Jankowice Rybnickie	25,5 × 19,4	~207 m ²	D
44	Jastrzębie-Zdrój	31,2 × 17,2	~312 m ²	B4
45	Kaczyce	30,9 × 13,6	~186 m ²	B1
46	Katowice	19,5 × 12,9	~140 m ²	E
47	Klucz	17,6 × 13,8	~180 m ²	C
48	Kolanowice	20,1 × 13,3	~150 m ²	A
49	Komorzno	22,4 × 15,1	~180 m ²	F
50	Kończyce Wielkie	31,1 × 12,9	~440 m ²	C
51	Koszęcin	35,6 × 18,3	~356 m ²	B3
52	Kozłowice	23,9 × 11,3	~160 m ²	B1
53	Krzywiczyny	24,3 × 16,8	~220 m ²	B3
54	Księży Las	18,5 × 14,9	~305 m ²	E
55	Laskowice	22,4 × 13,7	~190 m ²	B3
56	Lasowice Małe	25,3 × 14,6	~250 m ²	B3
57	Lasowice Wielkie	20,2 × 11,8	~165 m ²	B1
58	Ligota Górna	11,2 × 7,3	~140 m ²	F
59	Lubliniec	18,0 × 12,3	~150 m ²	F
60	Łaziska Rybnickie	25,8 × 12,4	~211 m ²	B1
61	Łąka	30,0 × 14,4	~ 250 m ²	A
62	Maciejów	17,7 × 12,7	~160 m ²	A
63	Malnia	20,8 × 11,2	~200 m ²	A
64	Miasteczko Śląskie	25,0 × 13,8	~176 m ²	A
65	Miechowa	20,2 × 10,6	~183 m ²	E
66	Miedźna	39,7 × 14,7	~ 300 m ²	E
67	Miejsce Odrzańskie	23,8 × 16,2	~ 220 m ²	F
68	Mikołów-Borowa Wieś	31,8 × 17,8	~325 m ²	B4
69	Mikołów-Paniowy	29,0 × 15,2	~160 m ²	B4
70	Ochodze	21,8 × 13,6	~164 m ²	B3
71	Olesno	28,2 × 15,6 (45,3)	~592 m ²	A
72	Olszowa	19,6 × 11,9	~150 m ²	C

Nr karty	Lokalizacja	Wymiar całkowity długość × szerokość [m]	Powierzchnia	Typ układu
73	Palowice	23,8 × 13,9	~264 m ²	E
74	Pawełki	10,7 × 8,3	~65 m ²	F
75	Pielgrzymowice	35,1 × 19,5	~210 m ²	B3
76	Pietrowice Wielkie	17,0 × 11,0	~110 m ²	A
77	Poniszowice	25,4 × 19,1	~300 m ²	A
78	Popielów	22,1 × 15,7	~211 m ²	A
79	Proślice	25,3 × 12,8	~265 m ²	B1
80	Przewóz	24,3 × 9,5	~170 m ²	B1
81	Rachowice	31,9 × 15,5	~240 m ²	B2
82	Radawie	23,5 × 12,2	~180 m ²	F
83	Radmierowice	26,2 × 12,1	~ 278 m ²	D
84	Radoszowy	24,6 × 24,4	~350 m ²	B4
85	Rożnów	24,3 × 13,4	~250 m ²	B1
86	Rudziniec	29,3 × 11,3	~183 m ²	B1
87	Rybnik-Ligocka Kuźnia	29,0 × 21,0	~310 m ²	D
88	Rybnik-Wielopole	27,8 × 14,1	~285 m ²	B3
89	Rzeczce	16,4 × 12,7	~120 m ²	A
90	Sierakowice	34,6 × 13,5	~200 m ²	B1
91	Sieroty	26,8 × 15,2	~185 m ²	B2
92	Smolnica	18,3 × 10,1	~130 m ²	F
93	Sowczyce	16,2 × 8,6	~90 m ²	A
94	Stare Olesno	22,3 × 12,3	~190 m ²	E
95	Strzelce Opolskie	21,7 × 12,3	~180 m ²	C
96	Szałsza	18,6 × 11,3	~150 m ²	E
97	Szczepanek	22,1 × 13,7	~130 m ²	B4
98	Świniary Wielkie	18,2 × 10,5	~140 m ²	B3
99	Ustroń-Nierodzim	22,2 × 11,1	~240 m ²	C
100	Uszyce	25,2 × 16,8	~230 m ²	B3
101	Wachów	23,6 × 16,1	~260 m ²	B1
102	Wędrynia	21,7 × 11,2	~155 m ²	B1
103	Wierzbica Dolna	24,3 × 15,1	~227 m ²	B3
104	Wierzbica Górna	26,7 × 18,9	~920 m ²	D
105	Wilcza	31,4 × 14,5	~200 m ²	B4
106	Wisła Czarna	15,6 × 9,0	~136 m ²	A
107	Wisła Mała	33,2 × 14,9	~252 m ²	E
108	Woźniki	18,4 × 11,8	~109 m ²	F
109	Zabrze-Mikulczyce	20,6 × 10,8	~200 m ²	F
110	Zabrze-Poręba	44,8 × 33,8	~1100 m ²	WYJĄTEK

Nr karty	Lokalizacja	Wymiar całkowity długość × szerokość [m]	Powierzchnia	Typ układu
111	Zacharzowice	19,2 × 10,4	~110 m ²	B1
112	Zakrzów Turawski	24,7 × 11,8	~150 m ²	B1
113	Zamarski	25,8 × 11,5	~180 m ²	B1
114	Zimna Wódka	21,2 × 10,9	~170 m ²	B1
115	Żernica	28,0 × 14,2	~225 m ²	B3

Wnioski:

Znając wymiary zachowanych świątyń, dokonano ich klasyfikacji względem całkowitej długości i szerokości obiektów. Z powyższego wynika, że do najmniejszych świątyń wzniesionych z drewna, zlokalizowanych w obwodzie Górnego Śląska należy kaplica w Bukowie (5,9 m) oraz w Istebnej-Andziółowce (8,5 m). Są to jedyne obiekty zachowane w regionie, których całkowita długość nie przekracza 10 m. Do największych zachowanych kościołów zaliczono grupę 14 obiektów, których całkowita długość przekracza 30 m. Największym z nich jest kościół w Miedznej (39,7 m) oraz w Dobrzemiu Wielkim (39,5 m). Wśród badanej grupy jedynym obiektem, który przekracza długość 40 m, jest kościół w Zabrze-Porębie (44,8 m). Jest to kościół, który na wstępie prowadzonych badań uznano za wyjątek wśród wyznaczonej grupy. Jak wynika z analizy, całkowity wymiar większości kościołów nie przekracza długości 20–25 m (48 obiektów).

4.6 Analiza materiałowo-konstrukcyjna

4.6.1 Analiza materiałowa

Tradycja budownictwa drewnianego sięga czasów zamierzchłych. Obfitość lasów sosnowych, świerkowych i jodłowych zapewniała dostępność budulca, jakim jest drewno, i dała początek budownictwu drewnianemu, dominującemu niegdyś nad budownictwem murowanym. Dostępność materiału i łatwość jego obróbki stwarzały niemalże doskonałe warunki do kształtowania się kultury szeroko pojętego budownictwa drewnianego. Skupiając się na architekturze sakralnej, tym bardziej można dopatrzeć się wyjątkowych rozwiązań ciesielskich, które wciąż podziwiać można w zachowanych do dziś obiektach [293].

W Polsce, w kraju obfitym w lasy, konstrukcje drewniane przybierały w zaskakująco szybkim tempie. Choć najstarsze kościoły drewniane regionu górnośląskiego datowane są na XV w. (Sieroty – 1427 r., Ćwiklice – 1466 r., Łaziska Rybnickie – 1467 r. Grzawa – 1493 r. oraz Księży Las i Poniszowice – 1498 r.), to z zachowanej dokumentacji archiwalnej można przypuszczać, że budowano je znacznie wcześniej. Najstarsze kościoły drewniane są zbiorem różnych rozwiązań architektonicznych i konstrukcyjnych, w których zauważalna jest doskonałość warsztatu ciesielskiego. Gdyby poddać analizie jakość wykonania tych najstarszych zachowanych kościołów, wątpliwe może wydawać się, że były to jedne z pierwszych kościołów, jakie postawiono na ziemiach polskich. Pozwala to przypuszczać, że drewniane budownictwo sakralne musiało rozwijać się już wcześniej, tylko jego ślady nie zachowały się do naszych czasów.

Drewno, tak jak każdy materiał konstrukcyjny, ma swoje zalety oraz wady. Zaletą drewna używanego w konstrukcjach jest między innymi:

- łatwość w obróbce,
- lekkość,
- odporność na działanie czynników chemicznych,
- odporność na korozję chemiczną w środowisku suchym,
- możliwość wymiany elementów,
- szybkość wykonania budowy oraz rozbiórki,
- niska rozszerzalność cieplna jako korzystny współczynnik akumulacji i przenikania ciepła [182].

Ponadto drewno z natury jest bardziej wytrzymałe na działanie sił skierowanych wzdłuż włókien niż w poprzek, przy czym drewno wzdłuż włókien jest bardziej wytrzymałe na rozciąganie niż ściskanie. Wytrzymałość drewna polega na zdolności, jaką wykazuje ono w stosunku do przeciwstawienia się powstającym siłom (rozciąganie, ściskanie, skręcanie lub ścinanie). Pozytywną cechą drewna, w ujęciu konstrukcyjnym, jest też jego stosunkowo duża wytrzymałość przy niewielkim ciężarze własnym. Badania dowodzą, że wytrzymałość drewna podzielona przez ciężar właściwy równa jest wytrzymałości stali, od której drewno jest nieporównywalnie łatwiejsze w obróbce [135]. Drewno wykorzystywane w konstrukcjach budowlanych wykazuje również sporo wad – bez odpowiedniej impregnacji nie będzie zdadne do wykorzystania w budownictwie lub do dalszej eksploatacji obiektu. Podstawową wadą drewna są jego odchylenia od pierwotnej budowy. Rozumie się przez to odkształcenie dające się zaobserwować w bezpośredniej inwentaryzacji oraz nieprawidłowościach wynikających z naturalnej jego budowy. Drewno narażone jest na wpływ czynników atmosferycznych, które przynoszą nieodwracalne skutki doprowadzając do szybszej destrukcji materiału. Opady atmosferyczne, wichury, pożary oraz choroby drewna są główną przyczyną zniszczenia budulca. Naturalne wady drewna, takie jak pęknięcia, skręty włókien, sękowatość, falistość słoików, chłonność wilgoci, łatwopalność, również mają znaczący wpływ na obniżenie wartości technicznych drewna. Przyczyn takiego stanu dopatrywać się można zarówno w naturalnej eksploatacji obiektu, degradacji budulca, warunkach atmosferycznych czy też niewłaściwie wykonanych prac montażowych (ale i naprawczych) [14], [20], [97], [322]. Splot wszystkich wyżej wymienionych czynników zachęca do prowadzenia badań naukowych, których wyniki dowodzą, że przeciętny czas przetrwania budowli drewnianych szacowany jest na dwieście lat [182].

Biorąc pod uwagę powyższe, nasuwa się pytanie, jak w takim razie średniowieczne kościoły przetrwały do czasów obecnych? Po pierwsze, nie można pominąć zasadniczej kwestii, jaką była precyzja i warsztat, którym operowali budowniczowie przy wznoszeniu kościołów. Warto przy tym zaznaczyć, że obiekty, które zostały zbudowane niedbale, nie przetrwały do naszych czasów. Po drugie i być może najważniejsze, istotną kwestią jest opieka nad zachowanymi obiektami. Systematyczna diagnoza jakości drewna i ewentualne wymienianie zdegradowanych elementów konstrukcyjnych na nowe daje możliwość zachowania obiektu w niemalże oryginalnej formie i maksymalnie możliwym czasie.

Do budowy jednego obiektu można użyć jednego rodzaju drewna lub zastosować różne ich gatunki. O wyborze rodzaju drewna decydowała głównie dostępność określonego materiału w okolicznych lasach, ale i to nie jest wyznacznikiem, ponieważ drewno niezbędne do budowy kościoła sprowadzano czasem z innych regionów. Wyrąb drzew przeznaczonych na budulec kościoła trwał w okresie jesienno-zimowym, gdy w tkankach drewna była niska zawartość wody, co zapewniało lepsze cechy budulca. Dzięki temu drewno wykazywało większą odporność na działanie szkodników, wysychanie i co za tym idzie, zmianę kształtu [320]. Drewno używane do budowy oprócz bierwion dębowych (7 lat) i sosnowych (3 lata) nie było sezonowane, ale dzięki odpowiedniej jego selekcji wykorzystywane było do budowy poszczególnych elementów konstrukcyjnych. Z drobnego drewna pozyskiwano poszycie dachowe (dranice, gont) lub wykorzystywano je do wykończenia stropów, ścian czy detalu [182]. Przy wznoszeniu obiektów drewnianych z reguły stosowano drewno miękkie, takie jak sosna, świerk czy jodła. Drewno pozyskane z modrzewia, jesionu, olchy czy klonu jest materiałem drugorzędym i wykorzystywano je głównie do szalowania ścian lub deskowania np. stropów. Ściany zrębowe i konstrukcje dachowe wznoszono na ogół z bierwion jodły, sosny oraz świerka. Do budowy konstrukcji poszczególnych elementów wykorzystywano również gatunki drzew liściastych, takie jak topola, buk czy dąb. Ten ostatni wykorzystywano do wykonywania elementów konstrukcyjnych, takich jak tragarze, podciąg, węgary oraz do budowy elementów szczególnie narażonych na zawilgocenie (podwaliny i pecki). Drewno twarde, takie jak dąb czy buk, wykazujące bardzo dobre parametry wytrzymałościowe, stosowano do budowy konstrukcji słupowych wież i wykorzystywano je także jako belki podwalinowe [242]. Na terenach o podłożu zwartym i stabilnym często stawiano podwaliny budynków bezpośrednio na gruncie, lecz wykonywano również fundamenty z głazów stawianych punktowo lub układanych obwodowo. Przestrzeń między głazami a podwalinami z czasem wypełniano podmurówką z kamienia lub cegły. Pierwotne posadowienie obiektów na głazach czy drewnianych peckach z czasem zastępowano murywanymi z kamienia lub cegły fundamentami, aż wreszcie współcześnie wykonywano je z żelbetu.

W ujęciu materiałowym oprócz wyboru gatunku drewna użytego do budowy, np. podwalin, zrębu ścian czy więźb, przy analizowanych obiektach ocenie poddano między innymi wykończenie posadzek, obudowy ścian, a także poszycia dachowe, które jak wynika z autorskich badań, pomimo powszechnie stosowanych materiałów wykończeniowych są pewnego rodzaju unikatem lub rzadkością przy zastosowanych rozwiązaniach. Faktem jest, że użycie innego, nietypowego materiału może być spowodowane wtórnym wykonaniem np. poszycia dachu, ale i ułożenia podłogi w niespotykany nigdzie indziej w regionie sposób. Przykładem takiego rozwiązania może być poszycie dachu kościoła np. w Miejscu Odrzańskim, które pierwotnie pokryto gontem, kolejno betonową dachówką, a obecnie nad świątynią wznosi się dwuspadowy dach w całości pokryty blachą cynkową.

Górnośląskie kościoły drewniane najczęściej zwieńczał dach w całości pokryty gontem, a znacznie rzadziej blachą. Do wyjątków z pewnością zaliczyć można dwa kościoły zbudowane

przez tego samego wykonawcę, firmę Christop & Unmack z Niesky na Łużycach, obecnie znajdujące się w Górnośląskim Skansenie Etnograficznym w Chorzowie (19) oraz w Zabrze-Mikulczycach (109) [355]. Obydwa obiekty wzniesione zostały w konstrukcji szkieletowej, a ich dachy pokryto papą (obydwa kościoły pochodzą z lat 30 XX w.). Spośród badanej grupy obiektów dachy większości świątyń pokryto gontem, a w nielicznych przypadkach poszycie dachowe wykonano z blachy.

Zróznicowanie użytych materiałów wykończeniowych najsilniej daje się zauważyć we wnętrzach świątyń przy wykonaniu posadzek i ułożeniach drewnianych podłóg. Najstarsze kościoły zbudowane z drewna nie miały podłóg. Układano je w późniejszych czasach na drewnianym ruszcie i legarach, układając deski w układzie podłużnym. Kolejno prowadzone remonty, wzmacnianie posadowień lub ich wymiany z oryginalnych gładów i dębowych podwalin (np. Grzawa) na betonowe (np. Kończyce Wielkie) lub żelbetowe fundamenty (np. Poniszowice) przyczyniły się do wykonywania posadzek ceramicznych, z lastrico czy naturalnego kamienia, które układano w zróżnicowane wzory. W grupie badawczej można też spotkać przypadki wyjątkowe, które są dowodem unikatowych rozwiązań rzadko stosowanych w regionie. Jak wynika z inwentaryzacji oraz wiadomości zawartych w karcie ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa, podłogę w kościele w Brzezinkach ułożono z „pni drzewnych ustawionych pionowo” [55], [KE_014]. Takie rozwiązanie można traktować jako wyjątek dla obiektów objętych procesem badawczym. Wyraźnie zróżnicowane materiałowo było i nadal jest obudowanie konstrukcji ścian kościołów, które wykonywano z zewnątrz, jak i we wnętrzu na całych ścianach lub tylko we fragmentach (w przypadku występowania sobót lub przydaszków konstrukcję ścian poniżej ich występowania najczęściej pozostawiano odsłoniętą). Do obudowy ścian z zewnątrz używano gontu lub desek, których spoiny zasłaniano dodatkowymi węższymi listwami. We wnętrzu konstrukcję ścian najczęściej pozostawiano odsłoniętą, a jeśli ją obudowano, to deskami w układzie pionowym (np. Katowice) lub boazerią (np. Komorzno). Na skutek prowadzonych remontów stosowano również i takie rozwiązania, które należą do wtórnych i są wynikiem indywidualnych decyzji zarządcy obiektem. W nielicznych kościołach ściany zostały otynkowane w całości (np. Miedzna) lub tylko do pewnej wysokości (np. Przewóz). Inny przykład wtórnych, ale przede wszystkim niekorzystnych dla obiektu rozwiązań, prezentował kościół w Księżym Lesie, którego konstrukcja ścian we wnętrzu do 2020 r. zasłonięta była płytami kartonowo-gipsowymi zamocowanymi do metalowego rusztu odstawionego od zrębowej konstrukcji o około 10 cm [388]. Było to jedyne tego typu rozwiązanie w regionie, które nie spotkało się z pozytywną opinią Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Na skutek decyzji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w 2020 r. ruszt został zdemontowany i tym samym odsłonięto oryginalne zręby ścian.

W ujęciu materiałowym można przyjrzeć się jeszcze stolarce okiennej i drzwiowej. W analizowanych kościołach większość okien została już wymieniona na nowe. Ramy okien z zazwyczaj szerokim obramowaniem połączone są z wieńcową konstrukcją ścian na wręb.

Kształt okien jest zwykle prostokątny, czasem zakończony łukowo i znacznie rzadziej (głównie w powiecie oleskim i lublinieckim) okna przyjmowały kształt tzw. czteroliścia. Szklenie okien jest również zróżnicowane. Na ogół stosowano szyby przezroczyste ze szprosami (np. Chocianowice), czasem uzupełniano je witrażami (np. Olszowa) lub szybą gomółkową (np. Łaziska Rybnickie). Okna często są od zewnątrz zakratowane. Drzwi, podobnie jak okna, sukcesywnie wymieniano na nowe z tą różnicą, że w większości kościołów zachowały się oryginalne portale drzwiowe zbudowane z dwóch pionowych słupów i belki pełniącej funkcję nadproża, która ścięta pod skosem łączy się ze słupami połączeniem klinowym. Forma i kształt otworów a także skrzydeł drzwiowych sprowadza się do prostokąta lub łukowo wyprofilowanej belki nadprożowej. Znacznie rzadziej portale wykonane zostały w formie tzw. oślego grzbietu (np. Gliwice-Ostropa). Choć stolarka drzwiowa w poszczególnych obiektach jest do siebie podobna, to jednak poszczególne realizacje wyróżniają się indywidualnym detalem zdobień, okuć oraz wbudowanych zamków.

4.6.2 Konstrukcja

Górnośląskie kościoły drewniane w przeważającej części zbudowane są w zrębowej konstrukcji ścian, z wieżą słupową i dachami o zróżnicowanym ustroju więźb. Elementy konstrukcyjne oraz sposób ich zbudowania szerzej opisano w kolejnym rozdziale niniejszej pracy, niemniej za istotne uznaje się omówienie stosowanych i zaobserwowanych w zachowanych obiektach systemów konstrukcyjnych (rozdział 5). Na wstępie należy zaznaczyć, że występowanie różnych rozwiązań konstrukcyjnych oraz stosowanych form niekoniecznie musi wynikać z regionalizmu, lecz jest lub może być wynikiem zaczerpnięcia pewnych rozwiązań powszechnie stosowanych w innych regionach.

O zmienności i przenikaniu różnych form decydować może podjęcie przez jednego mistrza ciesielskiego realizacji w różnych regionach, a tych, jak dowiadujemy się z literatury, nie brakowało [22]. Wiadomości zawarte w publikacjach Ryszarda Brykowskiego czy Mariana Korneckiego wskazują, że takimi wędrownymi cieślami byli między innymi Tomasz Wądołski i Antoni Waclawik [184].

Niniejsza praca sporządzona została na podstawie wiadomości zawartych w 416 pozycjach literaturowych publikowanych w różnym czasie. Z monografii między innymi Henryka Dienwiebela [70], [71] Ryszarda Brykowskiego [23], [24], Jana Sasa-Zubrzyckiego [334], [335] czy Janusza Kotwicy [189] dowiadujemy się o wielu istotnych dla konstrukcji drewnianych systemach, np. łączenia belek do wzniesienia zrębu ścian, sposobu ułożenia podłóg oraz stropów, a także stosowanych ustrojów, na przykład przy budowie więźb dachowych. Pomimo licznej literatury należy zaznaczyć, że informacje w niej zawarte są wobec siebie spójne, a różnice z nich wynikające są tylko uzupełnieniem wiadomości opisanych przez poprzedniego autora. Zatem nie jest niczym odkrywczym stwierdzenie, że umiejętności rzemieślnicze i ciesielskie odgrywały kluczową rolę przy wznoszeniu konstrukcji drewnianych.

Wyciągając wnioski z prowadzonych analiz, a także porównując je z wiadomościami zawartymi w literaturze przedmiotu, ogólna charakterystyka konstrukcji zachowanych górnośląskich kościołów drewnianych kształtuje się jednoznacznie i sprowadza się do oceny:

- posadowienia,
- ułożenia podłóg,
- konstrukcji ścian oraz połączenia belek w węglach,
- budowy stropów,
- ustrojów więźb dachowych,
- budowy wież oraz sygnaturek,
- wykroju belek na osadzenie okien i drzwi,

a także elementów drugorzędnych, takich jak:

- dobudowa: krucht, kaplic, sobót, przydaszków lub pomieszczeń gospodarczych,
- budowa chóru muzycznego i empor bocznych,
- wykonania poszycia dachowego,
- obudowania zrębu ścian zarówno z zewnątrz, jak i we wnętrzu świątyni.

Ściany kościołów w większości zbudowane zostały w konstrukcji zrębowej, które różnią się jednak od siebie sposobem połączenia belek. Powszechnie znana na Pomorzu Zachodnim i w Wielkopolsce konstrukcja szkieletowa w regionie Górnego Śląska występowała rzadko, a zachowała się tylko w kilku obiektach spośród analizowanej grupy. Kościoły szkieletowe (słupowe) w ujęciu konstrukcyjnym sprowadzają się głównie do posadowienia, układu słupów nośnych, systemu usztywnień międzysłupowych, a także rodzaju wypełnienia pól między elementami konstrukcyjnymi. Wśród badanej grupy obiektów wyróżnić należy trzy kościoły, które zbudowano w systemie szkieletowym: Głogówek (28), Radomierowice (83) oraz Wierzbica Górna (104) (rys. 59).

Rys. 59. Górnośląskie kościoły wzniesione w konstrukcji słupowo-ryglowej: a. Głogówek, b. Radomierowice, c. Wierzbica Dolna. Fotografie własne, 2017 r.

W kościele zlokalizowanym w Górnośląskim Skansenie Etnograficznym w Chorzowie (19), Zabrze-Mikulczycach (109) oraz w Zabrze-Porębie (110) do budowy zastosowano gotowe elementy drewniane, które przywiezione na plac budowy wykorzystywano do złożenia obiektu. Każda z tych świątyń ma bogatą historię i tak jak wspomniany kościół w Chorzowie (rekonstrukcja zniszczonego w pożarze w 2014 r. kościoła w Bytomiu, dzielnicy Bobrek) oraz w Zabrze-Mikulczycach zbudowane zostały przez tego samego wykonawcę: Christoph & Unmack – firmę

założoną przez duńskich konstruktorów specjalizujących się w budowie obiektów mieszkalnych, a także przemysłowych. Świątynia w Zabrze-Porębie odbiega jednak od wszelkich wyznaczonych reguł [355]. Kościół ten już na wstępie prowadzonych badań uznano za wyjątek, do którego się ciągle powraca z uwagi na jego unikatową formę (rys. 60).

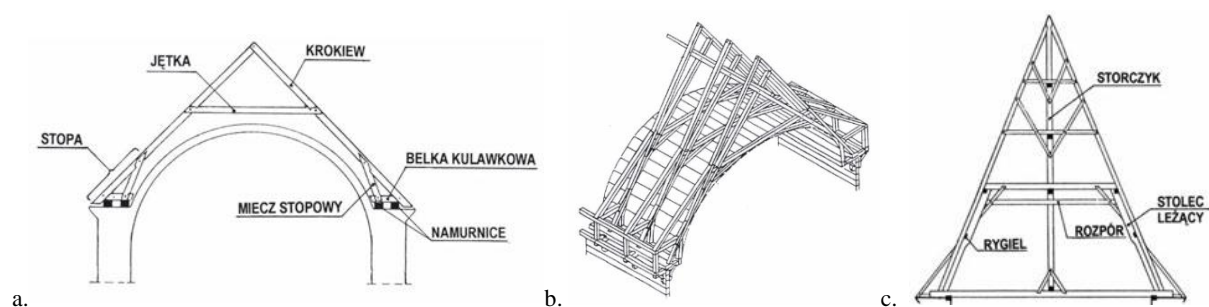

Rys. 60. Górnos Śląskie kościoły wzniesione w konstrukcji szkieletowej: a. Górnos Śląski Skansen Etnograficzny w Chorzów – kościół ewangelicki, b. Zabrze-Mikulczyce, c. Zabrze-Poręba. Fotografie własne, 2017 r.

Unikatowym na terenie województwa śląskiego rozwiązaniem jest stosowanie konstrukcji sumikowo-łątkowej. Jednym z nich, o ile nie jedynym, w którym ściany zbudowano w ten sposób jest kościół w Cynkowie, lecz z uwagi na obustronne osłonięcie obiektu konstrukcja ta nie jest możliwa do zaobserwowania podczas wizji lokalnej [209]. W obszarze badawczym tego typu konstrukcja zastosowana została przy wzniesieniu kościoła w Gierałcicach (25), a także przy budowie zakrystii w kościele w Jankowicach Rybnickich (43) [32].

Rodzaj posadowienia oraz stosowanie różnych kombinacji złączeń ciesielskich przy budowaniu ścian nie były jedynymi elementami zmieniającymi się wraz z rozwojem technologii i doskonaleniem systemów konstrukcyjnych. Ewolucja ta dotyczy również konstrukcji dachowych, np. przy budowie pozornych sklepień kolebkowych [93]. Jak już wspomniano, pierwsze kościoły nakryte były stropami płaskimi. Sklepienia na kształt tzw. pseudokolebki stało się efektem naśladownictwa konstrukcji murowanych i w konsekwencji pociągało za sobą potrzebę redukcji elementów więźb dachowych [297]. Klasycznym, historycznym i wciąż zachowanym rozwiązaniem ustrojów konstrukcji dachowych jest więźba storczykowa. Storczyk zawieszony na dwóch parach zastrzałów ustawianych w co drugim wiązarze. U dołu więźby zastosowano parę mieczy stopowych (podłużnych i poprzecznych), które podciągają jednocześnie belkę wiązarową i podwalinę. Wszystkie wiązary miały długie miecze stopowe, a wiązary niepełne dodatkowo miecze nad obydwoma jętkami. Ramę storczykową tworzyły podwaliny i dwa poziomy rygli ciągłych. Rama usztywniona była zastrzałami w formie krzyża św. Andrzeja. Średniowieczne więźby storczykowe modyfikowano, zastępując je więźbą jętkową. Dzięki takiemu rozwiązaniu można było wykształcić wspomniane już pseudosklepienie na kształt powszechnie znanej i stosowanej w budownictwie murowanym kolebki [320]. W kościołach średniowiecznych przyjęte niegdyś typowe rozwiązania stopniowo zostały wypierane przez postęp technologiczny [91]. Wraz z rozwojem umiejętności ciesielskich i napływem nowych nurtów z Europy Zachodniej wykształciła się więźba stolcowa oraz więźba wieszarowa. Były to rozwiązania stosowane aż do czasów nowożytnych. We wszystkich omówionych wyżej przykładach niezmiernie ważną

funkcję pełniły usztywnienia wzdłużne w postaci ram będących elementem konstrukcyjnym zapewniającym właściwości statyczne. Wspomniane elementy pionowe to stolce lub wieszaki, które ocepione są elementami poziomymi. Pionowe elementy konstrukcyjne posadowiono zazwyczaj na belkach wiązarowych i rzadziej na podwalinach, stężając je mieczami i/lub zastrzałami (rys. 61) [51].

Rys. 61. Schematy więźby: a. jętkowa wolna, b. jętkowa wolna z drewnianą kolebką, c. więźba storczykowa [370]

Konstrukcje dachowe wykonywano zwykle jako dwukalenicowe i kryto je gontem, najczęściej łupanym [23]. Jak się okazuje, obróbka drewna i docelowe wytworzenie z niego np. gontu również znalazło się w kręgu zainteresowań badań naukowych. W publikacjach Ewy Caban [48], Antoniny Żaby [415] czy Marka Grabskiego [108] zawartych jest wiele informacji o genezie, historii, właściwościach i technologii wytwarzania gontu używanego nie tylko do tworzenia poszycia dachowego, ale i osłaniania zrębów ścian [48].

Przy omawianiu konstrukcji drewnianych nie sposób pominąć zagadnień, jakimi są złącza ciesielskie. Są to niezwykle ważne czynniki mające wpływ na statykę konstrukcji. Kluczowym zagadnieniem w kształtowaniu tych ustrojów było wykonywanie oznaczeń umożliwiających montaż przygotowanych, obrobionych belek. Połączenia ciesielskie zespalają elementy budynku w całość, zapewniając przenoszenie występujących sił. Niejednokrotnie świadczyły one o wysoko rozwiniętej technice oraz kunszcie budowniczych. Skomplikowane w formie więźby dachowe wymagały wprowadzenia systemu oznaczeń, który pozwalał na identyfikację poszczególnych elementów, właściwego ich położenia względem siebie oraz ich zastosowania w odpowiednim miejscu budowanej konstrukcji. Znaki ciesielskie najczęściej przybierały formę kresek oraz cyfr rzymskich, które były zarysowane lub wycięte np. dłutem na obrobionych belkach. Przykład oznaczeń ciesielskich na historycznej więźbie dachowej, datowanej na podstawie badań dendrochronologicznych na rok 1492, kościoła Najświętszej Marii Panny w Ingolstad pokazano na poniżej umieszczonych fotografiach (rys. 62).

Rys. 62. Znaki ciesielskie kościoła Najświętszej Marii Panny w Ingolstad [134]

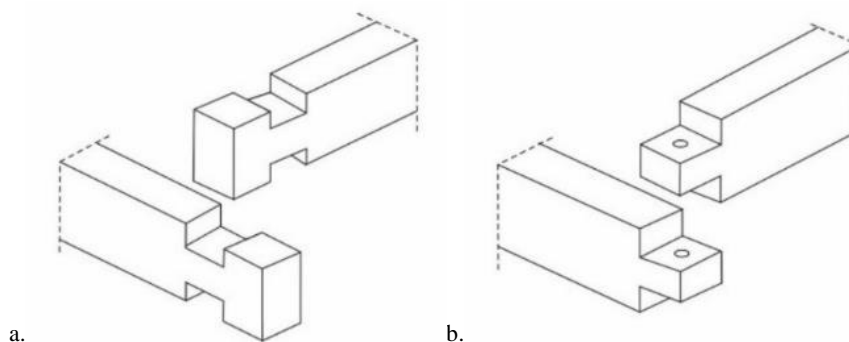
Podczas prowadzonych inwentaryzacji obiektów objętych badaniami pojedyncze znaki ciesielskie zaobserwowano na więźbie dachowej między innymi w kościele w Bieruniu Starym (6), Brušku (13), Ćwiklicach (22), Grzawie (35), Gliwicach-Ostropie (27), Kończycach Wielkich (50), Poniszowicach (77), Smolnicy (92), Zacharzowicach (111), Żernicy (115), a także w Muzeum Wsi Opolskiej, do którego w 1975 r. z Gręboszowa relokowano kościół pw. św. Katarzyny. Ponadto podczas inwentaryzacji kościołów w Istebnej-Kubalonce oraz w Przewozie zaobserwowano znaki ciesielskie występujące na belkach zrębowych (rys. 63).

Rys. 63. Znaki ciesielskie: a. Opole-Bierkowice, Muzeum Wsi Opolskiej, kościół pw. św. Katarzyny, fragment południowej ściany wieży, b. Istebna-Kubalonka, kościół pw. Krzyża Świętego, fragment południowo-wschodniej ściany nawy, c. Przewóz, kościół pw. św. Judy Tadeusza, fragment ściany zamykającej prezbiterium. Fotografie własne, 2022 r.

Celem niniejszego opracowania nie jest opisanie historii konstrukcji drewnianych, lecz zwrócenie uwagi na najważniejsze aspekty mające znaczenie dla zgłębienia podjętego tematu pracy skupiającego się wokół zachowanej architektury sakralnej regionu Górnego Śląska.

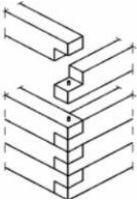
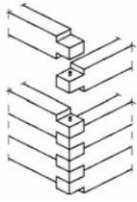
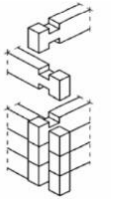
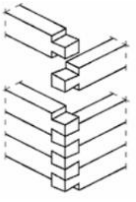
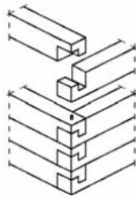
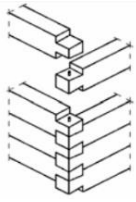
Połączenia ciesielskie zapewniają wzajemne przenoszenie obciążeń, a także ułatwiają odpowiednie położenie elementów względem siebie. Utrzymują zdolność do przenoszenia obciążeń po demontażu i powtórny montaż obiektu, co stanowi ważną cechę z punktu widzenia prac remontowych i konserwatorskich, ale także przy realizacji zadań zmierzających do relokacji obiektów w nowe miejsce [253]. Doskonałym tego przykładem może być Świątynia Wang, zbudowana na przełomie XII i XIII w. w Norwegii, którą zdemontowano i powtórnie złożono w XIX w. w Karpaczu Górnym, gdzie znajduje się dzisiaj [328]. Jest to przykład konstrukcji, w której wszystkie połączenia wykonane zostały za pomocą drewnianych złączy ciesielskich, bez użycia gwoździ [134]. W konstrukcjach historycznych istnieje kilkaset typów połączeń ciesielskich kształtujących się w wyniku doświadczeń cieśli danego regionu lub wykształconych w danym okresie. Połączeniom ciesielskim sporo uwagi poświęca w swoich publikacjach Franciszek Kopkowicz. Ich podział i klasyfikacja połączeń uzależniona jest od formy połączeń formy na trzpień, klej i wręb [66]. Różnorodność połączeń belek występuje w elementach konstrukcyjnych łączenia ścian wieńcowych, połączeń stropów oraz połączeń występujących przy budowie więźb dachowych. Dominujące na Górnym Śląsku konstrukcje zrębowe różnią się od siebie sposobem połączenia belek w narożach z ostatkami lub bez ostatków (rys. 64).

Rys. 64. Schematy prezentujące połączenia ścian konstrukcji zrębowych: a. z ostatkami, b. bez ostatków. Opracowanie własne

Złącza z ostatkami były łatwiejsze w zastosowaniu. Łączono je na zakładkę lub jaskółczy ogon. Połączenia bez ostatków wykonywano, układając bierwiona jedne na drugich i łącząc je w narożnikach na zakładki proste lub ukośne, a następnie mocując ze sobą kołkami. Najbardziej powszechnym i tradycyjnym połączeniem był zamek podhalański i bardziej istotny dla przedmiotowego opracowania zamek słowiański [15]. Zamek słowiański (zwany również pletwowym) wykonywano bez ostatków i zdecydowanie nie był tak estetyczny, jak wcześniej wspomniane zamki podhalańskie (tabela 15).

Tabela 15. Historyczne połączenia ścian zrębowych w węglach. Opracowanie własne na podstawie: Siczkowski J., Nejman T., *Ustroje budowlane*, Warszawa 2006 [344]

Rodzaj połączenia					
nakładka prosta z kołkowaniem	na obłap bez ostatków, nakładka obustronna z kołkowaniem	na obłap z ostatkami, nakładka obustronna	nakładka pletwowa (słowiańska)	nakładka na zamek francuski	nakładka podhalańska
					
belki nacięte w narożnikach mocowane kołkami	naprzemienne mijanie belek łączonych obudtonnie kołkami	naprzemienne mijanie belek z ostatkami wysuniętymi poza lico ściany	wycięcia końcówek belek w układzie poziomym jak i pionowym na kształt trapezu	końcówki belek wyrównane w narożnikach z wycięciem hakowym tworzącym zamek	nakładka wzmocniona klinowymi wypustami odpowiednio wyciętymi w końcówkach belek

W przypadku konstrukcji szkieletowych połączenia ścian z innymi elementami konstrukcyjnymi wykonywano następująco:

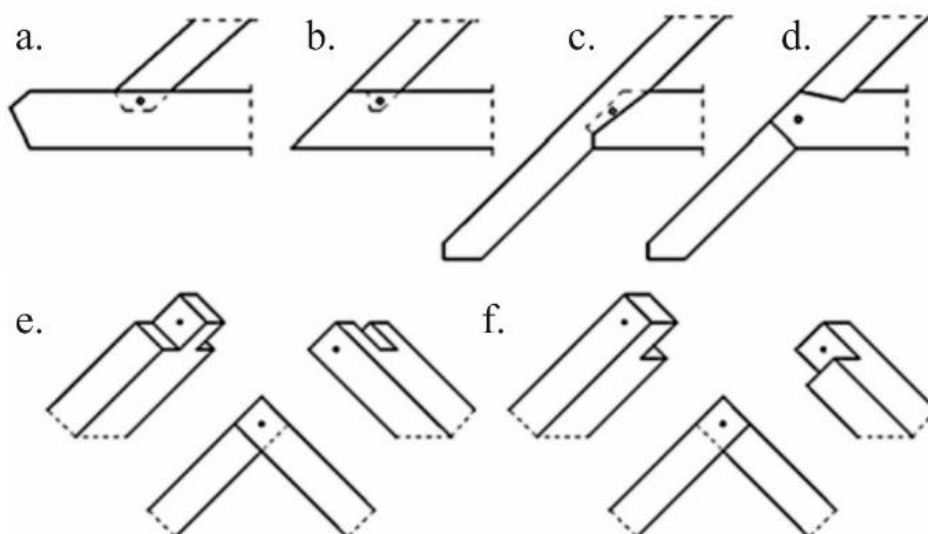
- belki podwalinowe układano na podmurówce, na całej długości łącząc je na zamek,

- słupy pośrednie (wewnętrzne) łączono z podwaliną na czopy proste, słupy narożne osadzano na czopach bocznych,
- zastrzały wpuszczane w podwalinę i oczep na czopy skośne z zaciosem,
- rygle łączono ze słupami na czopy proste, a nad otworami okiennie-drzwiowymi (w nadprożach) łączono je na zacios, a rygle z zastrzałami łączono na czopy skośne,
- w oczepy wpuszczano czopy słupów i zastrzałów,
- na oczepie położone były belki stropowe połączone na wręby (tabela 17) [344].

Tabela 16. Historyczne połączenia ścian szkieletowych. Opracowanie własne na podstawie: Sieczkowski J., Nejman T., Ustroje budowlane, Warszawa 2006 [344]

Rodzaj połączenia	Schemat			
połączenie elementów na długości (podwaliny, oczepy)	<p>nakładka prosta</p>	<p>nakładka skośna</p>	<p>nakładka zazębiona</p>	
	<p>nakładka na znak pioruna</p>	<p>zamek skośny klinowy</p>	<p>zamek na znak pioruna</p>	
	<p>nakładka prosta</p>	<p>nakładka zazębiona</p>		
	<p>nakładka w jaskółczy ogon</p>	<p>zamek francuski</p>		
	połączenia elementów na wręby – podwaliny, oczepy	<p>wręb prosty</p>	<p>wręb podwójny</p>	<p>wręb krzyżowy</p>
		<p>wręb w jaskółczy ogon</p>	<p>wręb narożny</p>	

Sposób wykonania stropów w obiektach historycznych w zasadzie sprowadza się do typowych rozwiązań. Stropy łączono za pomocą połączeń czopowych. W konstrukcjach wieńcowych belki oparte były na ścianach i łączono je ze sobą zamkami, a w konstrukcjach szkieletowych belki umieszczano na czopie, łącząc je ze sobą na wręb. Dla odmiany połączenia występujące w więźbie dachowej były bardziej skomplikowane. Sposób łączenia krokwi z belką wiązarową w więźbie krokwiowej uzależniony był od usytuowania zakończeń tych elementów. Gdy belka wiązarowa wysunięta była poza krokiew, stosowano wręb zębaty z czopami lub bez czopów. W przypadku gdy zarówno krokiew, jak i belka wiązarowa zakończone były w tym samym miejscu, stosowano wręb zębaty cofnięty lub czop odsadzony. Krokiew zwisająca poza belkę wiązarową tworząca okap łączona była na czop z zaciosem, bez zaciosu lub czop na nakładkę. Szczyty więźby w kalenicy z reguły łączono na nakładkę lub zwińdłowanie. Takie rozwiązanie umożliwiało przenoszenie sił osiowych oraz uniemożliwiało przesunięcie krokwi [134] (rys. 65).

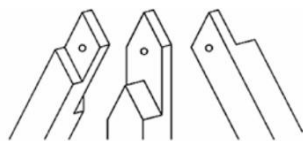
Rys. 65. Połączenie krokwi z belką wiązarową i krokwi w kalenicy. Połączenie krokwi z belką wiązarową: a. na czop zwykły, b. na czop cofnięty, c. na czop z zaciosem, d. na nakładkę. Połączenie krokwi w kalenicy: e. na zwińdłowanie, f. na nakładkę. Opracowanie własne na podstawie: Jasieńko J., Karolak A., T. Nowak, Historyczne złącza ciesielskie, [w:] „Wiadomości Konserwatorskie” 2014, nr 40 [134]

W więźbach jętkowych jętki łączono z krokwiami na jaskółczy ogon, na czopy z kołkowaniem lub po prostu na nakładkę zwykłą. W przypadku stosowania murłat belki wiązarowe układano na murłatach (na wręb). Połączenia krokwi w kalenicy z reguły wykonywano na nakładkę prostą, jaskółczy ogon, na czop i gniazdo zwykłe lub na czop i gniazdo z wrębem. W poniżej umieszczonej tabeli zilustrowano sposoby łączenia storczyków i wieszaków (tabela 17).

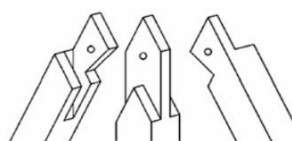
Tabela 17. Złącza elementów więźb dachowych. Opracowanie własne na podstawie: Sieczkowski J., Nejman T., Ustroje budowlane, Warszawa 2006 [344]

Połączenie storczyka z krokwiami

nakładka prosta

Połączenie zapewniające współpracę krokwi i pionowego stężenia dachu. Kołkowanie jest konieczne do zastosowania

zwidłowanie

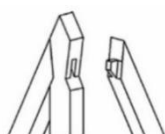
Rozwiązanie podobne do nakładki lecz z bardziej precyzyjnym ustawieniem elementów. Kołkowanie jest konieczne do zastosowania

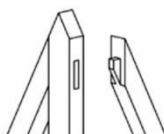
na wręb

Połączenie nie musi przenosić obciążeń pionowych, zapewnia współpracę krokwi i pionowego stężenia dachu

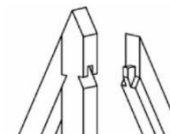
Połączenie wieszaka z krokwiami

Połączenie umożliwia przenoszenie sił występujących między wieszakami a krokwiami

Połączenie umożliwia przenoszenie sił występujących między wieszakami a krokwiami. Zastosowanie ukośnego wieszaka zwiększa nośność połączenia

Połączenie umożliwia przenoszenie sił występujących między wieszakami a krokwiami. Wykonanie wrębów w wieszakach zwiększa nośność połączenia

5. Charakterystyka elementów architektonicznych i konstrukcyjnych

Informacje zawarte w analizowanej literaturze pozwalają jednoznacznie stwierdzić, że w górnośląskim budownictwie kościołów wznoszonych z drewna wykształcił się zespół wyjątkowych konstrukcji ciesielskich, a także charakterystyczna dla tego regionu sylwetka świątyń. Tezę tę potwierdzają również wyniki prowadzonych w latach 2014-2022 autorskich badań nad zachowaną drewnianą architekturą sakralną regionu górnośląskiego. W kościołach drewnianych analizowanego obszaru zaobserwować można ich zależności wynikające lub zaczerpnięte z murowanej architektury sakralnej. Dotyczy to zarówno formy kształtującej rzut poziomy, wykonania pseudo sklepień na wzór murowanych sklepień kolebkowych, jak i snycersko-rzeźbiarskich dekoracji wnętrz. Pomimo, że odzwierciedlenie elementów wywodzących się z rozwiniętego w średniowieczu budownictwa murowanego było czasem naiwne, to zasady wykształcone w pierwotnych kompozycjach zostały zachowane. Świadczyć o tym może zasada wynikająca z regularnych stosunków zasadniczych wymiarów między modularnych lub złotego podziału, o których wyraźnie wypowiedział się Franciszek Kopkowicz w publikacji *Ciesielstwo polskie* z 1958 r. [182].

Ocena typologii architektonicznej i konstrukcyjnej sprowadzająca się do formy użytkowej i ogólnej charakterystyki zachowanych kościołów drewnianych okazuje się niewystarczająca dla podjętego tematu. Nadrzędne jest zatem przeprowadzenie analiz elementów architektonicznych i konstrukcyjnych mających wpływ na kształtowanie się formy, funkcji i konstrukcji sakralnego budownictwa drewnianego. Niniejszy rozdział poświęcony jest analizie podstawowych elementów, począwszy od posadowienia, ułożenia podłóg, wykonania stropów, przez konstrukcję ścian oraz przyjęte rozwiązania więźb dachowych, aż do elementów drugorzędnych, takich jak stolarka okiennie-drzwiowa, soboty i przydaszki oraz detale ciesielskie.

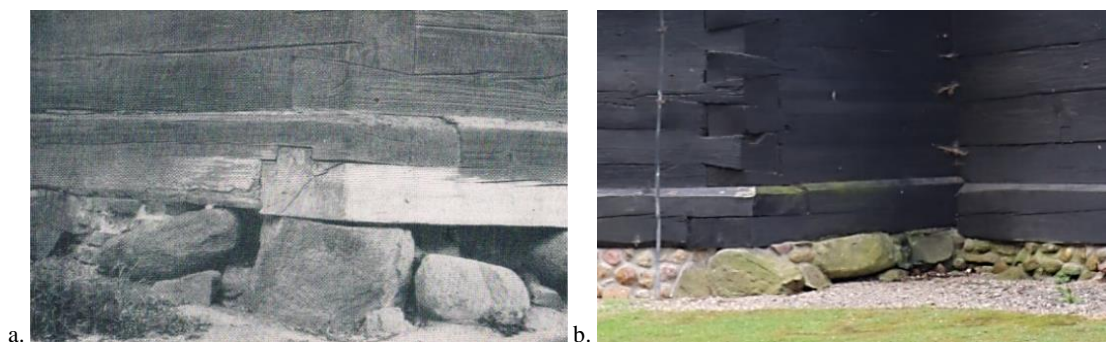
5.1 Posadowienia

Podczas wizji lokalnych badanej grupy obiektów określenie rodzaju zastosowanego posadowienia nie zawsze było możliwe do bezpośredniej oceny. Zatem wnioski w zakresie sposobu posadowienia obiektów zostały opracowane na podstawie wiadomości zawartych w literaturze, informacji ujętych w kartach ewidencyjnych zabytków architektury i budownictwa udostępnionych przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Katowicach z delegaturami w Bielsku-Białej i Częstochowie, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Opolu, z uzupełnieniem o wyniki własnych obserwacji.

Drewniane świątynie wznoszono pierwotnie bez fundamentów. Belki podwalinowe układano na głazach osadzonych w narożach budynku i podpierano na całej długości ściany na tzw. peckach, czyli pojedynczych głazach pokaźnych rozmiarów, stosach płaskich kamieni lub krótkich dębowych klockach. Takie posadowienie obiektu na głazach czy drewnianych peckach nie mieści się jednak we współczesnej definicji fundamentu [239]. Pecki były wkopane

w ziemię, ale nie przekraczały głębokości zamarzania gruntu, stąd budowla podnosiła się razem z zamarzającym gruntem i obniżała podczas roztopów. Pecki drewniane wykonywano z drewna dębowego o grubości najczęściej około 40 cm, a ich krótkie odcinki wbijano w układzie poprzecznym pod pierwsze bierwiona (przyciesia), łącząc je na zamek po to, aby węgła były stabilne i nie wysuwały się ze zrębu [245], [403], [404].

Do czasów obecnych zachowały się kościoły, w których zaobserwować można oparcie pierwszych bierwion na głazach oraz takie rozwiązania, gdzie przestrzeń między głazami a podwaliną wypełniono podmurówką wykonaną z cegły lub/i kamienia, co w większości przypadków należy traktować jako rozwiązanie wtórne. Przykładem takiego stanu rzeczy może być między innymi zachowany kościół pw. św. Piotra i Pawła w Rożnowie (rys. 66).

Rys. 66. Posadowienie kościoła w Rożnowie na głazach kamiennych i kamienną podmurówką: a. fotografia archiwalna [237], b. stan istniejący, fotografia własna, 2021

Innym przykładem jest XVIII-wieczna świątynia w Gołkowicach k. Kluczborka, w której ceglana podmurówka opiera się na narożnych głazach, dokładnie tak jak niegdyś układano przyciesia (rys. 67). Według Józefa Matuszczaka takie rozwiązanie traktować należy jako doraźne i choć wykonana podmurówka nie jest trwała, to jednak wypełnia przestrzeń po stosowanych w przeszłości dębowych peckach [237].

Rys. 67. Posadowienie kościoła w Gołkowicach k. Kluczborka: a. fotografia archiwalna [237], b. stan istniejący, fotografia własna, 2019

Przeprowadzone inwentaryzacje badanych obiektów pozwalają wnioskować, że obecnie najczęściej spotykanym rodzajem posadowienia kościołów w obwodzie Górnego Śląska są podmurówki wykonane z kamienia (m.in. Bielowicko, Księży Las, Miedźna, Sowczyce, Wędrynia) i rzadziej z cegły (m.in. Bąków, Gierałce, Jakubowice, Radomierowice, Świniary

Wielkie), na których układano belki podwalinowe, a na nich wznoszono zrębową konstrukcję ścian (rys. 68).

Rys. 68. Rodzaje stosowanych posadowień – wybrane przykłady: a. posadowienie na otynkowanej, kamiennej podmurówce (Bieruń Stary, 2028), b. posadowienie na głazach i kamiennej podmurówce (Pawelki, 2021), c. posadowienie na głazach i podmurówce wykonanej z kamienia i cegły (Jakubowice, 2020), d. kamienna podmurówka (Biskupice k. Olesna, 2019). Fotografie własne

Całkowicie wtórnym rozwiązaniem są ławy żelbetowe wykonywane podczas współcześnie realizowanych remontów. Ławy żelbetowe zastępujące pierwotne posadowienie (m.in. Ćwiklice, Istebna-Mlaskawka, Jastrzębie-Zdrój, Woźniki), wykonywane na głębokości około 1,20 m poniżej poziomu terenu bez zastosowania odpowiedniej wentylacji mogą, przyczynić się do szybszej degradacji drewnianych elementów konstrukcyjnych zastosowanych w najniższych partiach ścian (podwaliny, legary), ale również ich zastosowanie może przynosić wiele korzyści.

Górny Śląsk jest obszarem o zróżnicowanym podłożu, na którym występują znaczne oddziaływania szkód górniczych, które dla konstrukcji drewnianych są niewątpliwie dużym zagrożeniem. Dotyczy to zarówno deformacji typu ciągłego (zależnych od występowania obiektu względem sieci górniczej) jak i nieciągłych o charakterze lokalnym lub liniowym. Najczęściej zauważalnym skutkiem deformacji terenu są nierównomierne wychylenia ścian obiektu, wysunięcie się belek ze zrębu, deformacje posadzki, odkształcenia stolarki okiennej i drzwiowej. Objawy takie wskazują na konieczność prowadzenia remontów i, przede wszystkim, wykonania wtórnych fundamentów zabezpieczających konstrukcje zachowanych zabytków. W roku 2011 zakończył się remont kościoła w Mikołowie-Borowej Wsi, a efekt prowadzonych prac naprawczych opisany został przez Krzysztofa Gromysza, Andrzeja Kowalskiego, Wiesława Mikę oraz Tomasza Niemca w publikacji *Naprawa zabytkowego kościoła drewnianego znajdującego się na terenie górniczym* [111]. W artykule opisane zostały

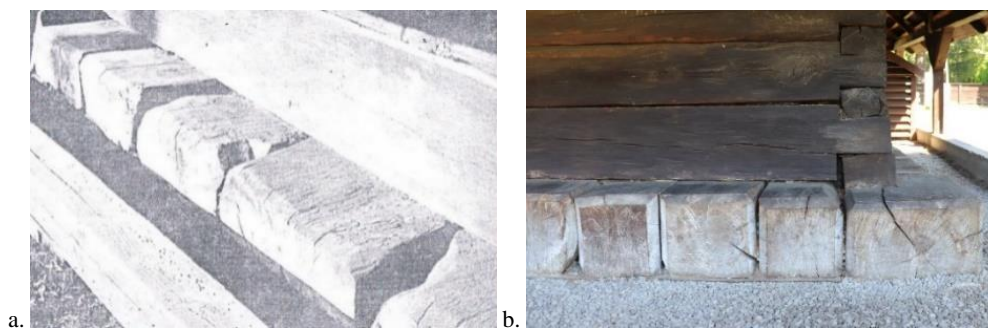
prorowadzone prace naprawczo-remontowe, które doprowadziły do przywrócenia pierwotnego położenia obiektu w układzie pionowym, zwiększyły odporność na wpływy eksploatacji górniczej oraz przystosowały obiekt do ponownego użytkowania. Prostowanie obiektu, tym bardziej zabytkowego, nie należy do zadań łatwych, niemniej okazuje się niezbędne i możliwe do wykonania. Zabezpieczenia obiektu przed różnego rodzaju odkształceniami czy deformacjami możliwe jest dzięki współczesnym technologiom mniej lub bardziej ingerującym w zabytkową i nierzadko unikatową konstrukcję. W przypadku wspomnianego kościoła w Mikołowie-Borowej Wsi naprawa dotyczyła posadowienia obiektu przez wykonanie żelbetowej opaski i wypełnienie jej żelbetową płytą fundamentową (siłowniki podnoszące obiekt zabudowane zostały w otworach wykonanych w betonowych belkach podwalinowych, które ustawiono na żelbetowej płycie). Mając na uwadze prowadzenie prac w obiekcie zabytkowym oraz chcąc osiągnąć zamierzony cel, jakim jest lub powinno być dążenie do przywrócenia pierwotnego kształtu obiektu, nierzadko podejmowane są działania, które wymagają realizacji inwazyjnego remontu, lecz czasem są one nie do uniknięcia (rys. 69) [111].

Rys. 69. Przykładowe odkształcenia i deformacje występujące w kościele w Mikołowie-Borowej Wsi [111]

Pomimo tych zalet konstrukcyjnych fundament żelbetowy bez wykonania otworów wentylacyjnych nie jest właściwym rozwiązaniem dla budownictwa drewnianego. Podobnie wygląda sytuacja w przypadku podmurówek wykonanych z cegły. Brak odpowiedniej izolacji przeciwwilgociowej prowadzi do szybszej destrukcji materiału. Dlatego odpowiednia wentylacja oraz izolacja fundamentu zapewnia większą trwałość belek podwalinowych oraz drewnianych podłóg. Kamienne fundamenty po uprzednim wypoziomowaniu wydają się zatem najbardziej słusznym rozwiązaniem, pozostają bowiem zgodne z pierwotną tradycją i ponadto charakteryzują się dobrymi właściwościami technicznymi.

W większości analizowanych przypadków, w których wtórnie wbudowano fundamenty żelbetowe lub wykonano nową podmurówkę, pozostawiono oryginalnego pochodzenia narożne głazy jako symboliczny wyraz technologii stosowanej w przeszłości. W nielicznych przypadkach do dziś zachowały się tylko fragmenty pochodzące z pierwotnego posadowienia. Narożne głazy fundamentowe zachowały się w kościele w Brzezinkach, Cieszowej, Łaziskach Rybnickich, Rudzińcu, Zacharzowicach czy Żernicy, a do niedawna unikatowe i oryginalne dębowe pecki można było obejrzeć w kościele pw. św. Jana Chrzciciela w Grzawie, które w 1995 r. zastąpiono jednak nowymi (rys. 70) [348].

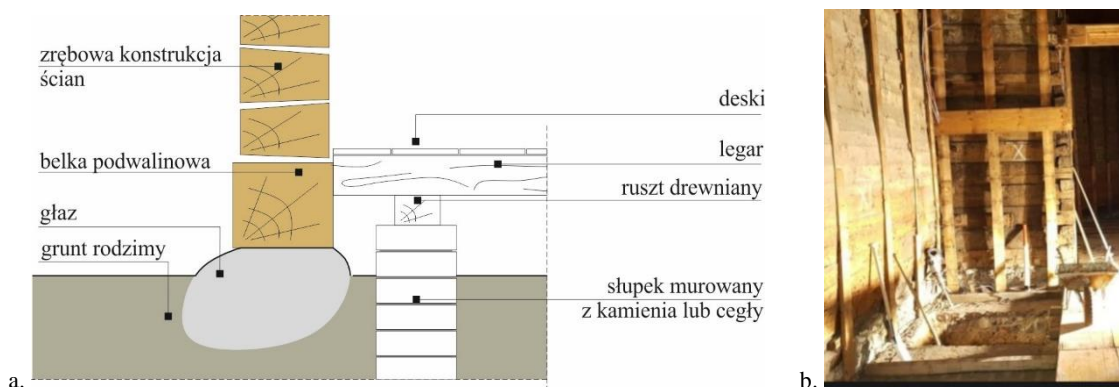

Rys. 70. Posadowienie kościoła pw. św. Jana Chrzciciela w Grzawie: a. fotografia archiwalna [348], b. stan istniejący, fotografia własna 2019

5.2 Podłogi i posadzki

Najstarsze kościoły zbudowane z drewna nie miały posadzek, a podłogą było klepisko. Potrzeby wynikające ze sposobu użytkowania świątyń doprowadziły do coraz częstszego układania podłóg drewnianych lub wykonywania posadzek z cegły, płytek kamiennych lub ceramicznych o zróżnicowanej strukturze i kształcie. Niewątpliwie w przypadku kościołów zbudowanych z drewna najbardziej urokliwym i trafnym rozwiązaniem jest zastosowanie surowych desek. Mimo to rozwój technologii oraz dostępność materiałów zarówno budowlanych, jak i wykończeniowych zaowocowała różnorodnością wykonywanych posadzek wewnątrz świątyń.

Pierwsze podłogi drewniane układano na legarach i ruszcie zbudowanym z drewnianych belek, wspartym na murowanych słupkach (rys. 71).

Rys. 71. Podłoga zbudowana na drewnianych legarach: a. schemat przekroju poprzecznego ułożenia drewnianej podłogi – opracowanie własne, b. remont podłogi w kościele pw. św. Barbary w Strzelcach Opolskich, fotografia: Radosław Dimitrow, 2020

Rozwój ceramiki w XIX w. wprowadził nowe trendy w wyposażeniach kościołów. Wówczas posadzkę często wykańczano płytami ceramicznymi układanymi według upodobań. Znane są również przykłady realizacji prac naprawczo-remontowych, których skutek zaobserwować można w doborze materiałów wykończeniowych o niskiej wartości estetycznej. W niektórych świątyniach podłogę wykonano z laminowanych lub drewnianych paneli, co zdecydowanie pozbawia wnętrze świątyni uroku (np. Mikołów-Borowa Wieś). Poniżej

zaprezentowano kilka najczęściej stosowanych rozwiązań posadzki w górnośląskich kościołach budowanych z drewna (rys. 72).

Rys. 72. Przykładowe wykończenie podłóg: a. deski (Katowice, 2019), b. płytki ceramiczne (Rybnik-Kuźnia Ligocka, 2020), c. cegła (Proślice, 2021), d. panele (Żernica, 2018). Fotografie własne

W kościołach katolickich podłogi w prezbiteriach układano nieco wyżej w stosunku do naw, w odróżnieniu do kościołów ewangelickich, w których podłogi wykonywano na jednakowym poziomie. Na mocy wprowadzonych zmian odnoszących się do postulatów liturgicznych stopień dzielący w kościołach katolickich część kapłańską od miejsca przeznaczonego dla wiernych został zniesiony, a posadzkę wykonywano na tym samym poziomie, bez wyniesienia części sacrum (rys. 73).

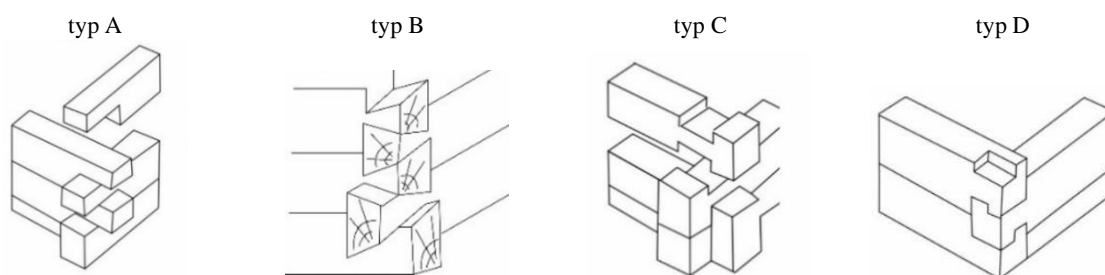
Rys. 73. Przykładowe ułożenie podłóg: a. bez wyniesionego prezbiterium (Gierałcice, 2020), b. wyniesienie części sacrum o 1 stopień względem nawy (Wędrzyna, 2021). Fotografie własne

5.3 Ściany

Konstrukcje zrębowe (wieńcowe) powszechnie stosowane przy budowie górnośląskich kościołów drewnianych nie są efektem braku umiejętności wznoszenia ścian w konstrukcji szkieletowej, lecz celowym wykorzystaniem ich właściwości. Konstrukcje wieńcowe, cechujące się danymi właściwościami termicznymi, chroniły obiekt przed występującymi zmiennymi czynnikami atmosferycznymi.

Ściany zrębowe budowano z belek układanych poziomo, obrabianych na różne sposoby i łączonych w narożnikach zwanych węglami za pomocą odpowiednich zaciosów. Skrzyżowanie się dwóch belek (węglów) zabezpieczano przed rozsunięciem łączeniami w narożnikach. Do budowy ścian używano okrągłaki, połowizny (płazy), ćwiartki, krawędziaki lub bale, które

w ochronie przed szybszą destrukcją osłaniano gontem lub szalowano deskami w układzie pionowym lub poziomym. Ściany zbudowane z drewna okrągłego rozpowszechnione były na terenach obfitych w lasy iglaste (głównie obszary północno-wschodniej Polski). Końce okrągłaków w odcinkach zamków zrębowych w narożnikach ścian obciosywano na kwadrat, co zapewniało dokładniejsze i bardziej trwałe połączenie. Sposób łączenia ścian w górnośląskich kościołach drewnianych nie jest zbyt zróżnicowany. W zasadzie sprowadza się on do konstrukcji zrębowych, i w nielicznych przypadkach, szkieletowych – na Górnym Śląsku szachulcowych oraz słupowo-ramowych (w przypadku wież). Większą różnorodność wprowadza rodzaj łączenia zrębu - Herman Phleps wyróżnia aż 25 metod układania belek zrębowych i aż 49 sposobów ich łączeniach w narożach [305]. W praktyce najczęściej stosowano jednak zamki na zakład (typ A), jaskółczy ogon (typ B), obłap (typ C), czy zacios (typ D) [384]. Poniżej umieszczony schemat prezentuje rodzaje najczęściej stosowanych zamków przy wznoszeniu ścian w konstrukcji zrębowej (rys. 74).

Rys. 74. Przykłady łączenia belek zrębowych [384]

W systemie wieńcowym połączenia bierwion w węglach wykonywano z ostatekami (rys. 75) lub jako wykończone na gładko, bez ostateków (rys. 76). Wiązania z ostatekami są mocniejsze, a długość samych ostateków waha się od kilku do kilkunastu centymetrów. Ostatki zapewniają opóźnienie procesu destrukcji drewna przy samym wiązaniu, są również bardziej odporne na działanie mrozu (przenikanie ciepła wzdłuż włókien drewna jest dwukrotnie większe niż w poprzek, a stosowanie ostateków wydłuża drogę transmisji ciepła).

Rys. 75. Wiązanie ścian konstrukcji zrębowej z ostatekami: a. Chocianowice (2019), b. Lubliniec (2018), c. Maciejów (2020), d. Pawelki (2021), e. Poniszowice (2020), f. Smolnica (2022). Fotografie własne

Rys. 76. Wiązanie ścian konstrukcji zrębowej bez ostatków: a. Bieruń Stary (2019), b. Bojszów (2020), c. Mikołów -Borowa Wieś (2019), d. Brzezinki (2020), e. Stecówka (2019), f. Smolnica (2022). Fotografie własne

Wiadomości zawarte w literaturze z XIX w. (między innymi Herman Luchs [223], [224], Ludwig Dietrichson [72], [73], Carl Cuno [69]) i obszernie publikowanej w XX w. (Tadeusz Dobrowolski [74], [75], Henryk Dienwiebel [70], [71], Herman Phleps [305], Józef Matuszczak [237], [241], [242], [243]), a także w pracach (Grażyna Ruszczyk [329], [330], [331], [332] Jacek Kubik [209]) w odniesieniu do sposobu wznoszenia ścian zrębowych są wobec siebie spójne. Można jedynie wnioskować, że te publikowane w ostatnich latach są uszczegółowieniem wiadomości podanych przez wcześniejszych autorów. Opublikowana w 2014 r. książka G. Ruszczyk oraz książka J. Kubika z 2018 r., choć należą do wydań typowo albumowych, to zawierają sporo informacji o architekturze i konstrukcjach drewnianych. Spójną i ważną informacją, którą potwierdzają autorskie inwentaryzacje, jest zgodność co do grubości i szerokości bierwion użytych do budowy obiektów. Jak wynika z badań, grubości belek są do siebie zbliżone i wahają się od 18 do 22 cm, natomiast szerokość waha się od 20 do 40 cm. Różnice te da się zaobserwować na różnych wysokościach ścian jednego obiektu. Ponadto z obserwacji wynika, że poza pojedynczymi wyjątkami nie łączono ze sobą bierwion, zyskując tym samym dłuższą część nawy. Jeśli długość nawy przekraczała 18 m, jej konstrukcję stanowiły dwa łączone ze sobą w układzie poziomym bierwiona. Do takich wyjątków należy kościół w Bojszowie (9), Ćwiklicach (22) czy Łaziskach Rybnickich (60). Wznoszenie w ten sposób ścian nie dotyczyło tylko prostokątnych naw, ale i nierzadko prezbiteriów.

W starszych świątyniach stosowano drewno grube (okrągłaki i półokrągłaki), co możemy zobaczyć w kościele w Ćwiklicach (22) czy Zacharzowicach (111). Kolejno do budowy kościołów stosowano drewno ociosane. Niekiedy dla usztywnienia konstrukcji wbijano kołki, np. po zewnętrznej stronie nawy jak w kościele w Brzezinkach (14). Rozwiązanie to uznać można za niewłaściwe w przypadku, gdy wewnątrz ścian kościoła zdobią polichromie, jak to miało miejsce w kościele w Gliwicach-Ostropie (27). Przypadek ten został omówiony w podrozdziale 7.5 niniejszego opracowania (podrozdział 7.4).

Obudowanie konstrukcji deskami lub gontem było powszechnie stosowane zarówno przy osłanianiu konstrukcji kościoła od zewnątrz, jak i przy obudowie ściany od strony wewnętrznej. Do szalowania ścian z zewnątrz stosowano gont lub deski, które układano poziomo lub pionowo z osłonięciem spoin węższymi listwami. Nie mocowano ich natomiast w przypadku deskowania poziomego (rys. 77). Deskowanie lub obudowanie gontem ścian zewnętrznych

stosowane jest jako ochrona przed między innymi zawilgoceniem elementów konstrukcyjnych wskutek opadów, przed silnymi wiatrami, a także w celu poprawienia cieplnych właściwości ścian. Deskowania powinny być wykonywane z drewna przepuszczalnego o naturalnej wilgotności, a ich połączenie należy wykonać maksymalnie szczelnie. Bez względu na poziomy czy pionowy układ desek łączy się je bezpośrednio do ścian wieńcowych lub szkieletu konstrukcji słupowych (w przypadku m.in. wież) [182].

Rys. 77. Przykładowe szalowanie zewnętrznych ścian kościoła: a. Ćwiklice – osłonięcie konstrukcji wschodniej ściany prezbiterium listwami oraz gontem (2018), b. Jakubowice – oszalowanie konstrukcji ścian prezbiterium wraz z olistwowaniem spoin (2020), c. Szczepanek – obudowanie wschodniej ściany kościoła gontem (2019). Fotografie własne

W tym miejscu należy również dodać, że podczas wizji lokalnych nie zaobserwowano jednoznacznej reguły, którą kierowano się przy osłanianiu konstrukcji dodatkowym materiałem. Znamy przykłady kościołów, gdzie:

- ściany nawy i prezbiterium od zewnątrz zostały obudowane gontem (np. Malnia) lub deskami (np. Jakubowice),
- konstrukcję ścian nawy od zewnątrz obudowano deskami, a w części prezbiterium pozostawiono ją odsłoniętą (np. Maciejów),
- w przypadku występowania sobót lub przydaszków konstrukcję ścian powyżej ich występowania zabezpieczano dodatkowym materiałem, a poniżej pozostawiano odsłoniętą (np. Miasteczko Śląskie).

We wnętrzach świątyń zauważalna już jest większa różnorodność materiałowra wykończenia ścian. Konstrukcję obudowywano deskami (w celu uzyskania gładkiej powierzchni pod dekoracje malarskie), współczesną boazerią (mocowaną o zróżnicowanym układzie listew) lub tynkowano i malowano, odbierając obiektowi urok charakterystyczny dla drewnianej architektury (rys. 78). W skrajnych przypadkach, współcześnie ściany obudowano płytami gipsowo-kartonowymi.

Rys. 78. Przykładowe szalowanie ścian wnętrza kościoła: a. Dobrodzień – fragment południowej ściany nawy i prezbiterium (2019), b. Komorzno – fragment północnej ściany nawy i prezbiterium (2020), c. Gołkowice k. Wodzisławia Śląskiego – fragment północno-zachodniej ściany nawy (2020). Fotografie własne

Jednak najstarsze kościoły, które pozostawiono w niezmienionej formie, mają odsłoniętą konstrukcję ścian, dzięki czemu podczas bezpośredniej inwentaryzacji można zaobserwować sposób połączenia belek w węglach, rodzaj zastosowanego drewna oraz łatwiej jest monitorować ewentualną degradację budulca. Wśród badanej grupy obiektów wyróżnia się kościoły, których konstrukcja jest odsłonięta od zewnętrznej strony (rys. 79) lub/i we wnętrzu (rys. 80).

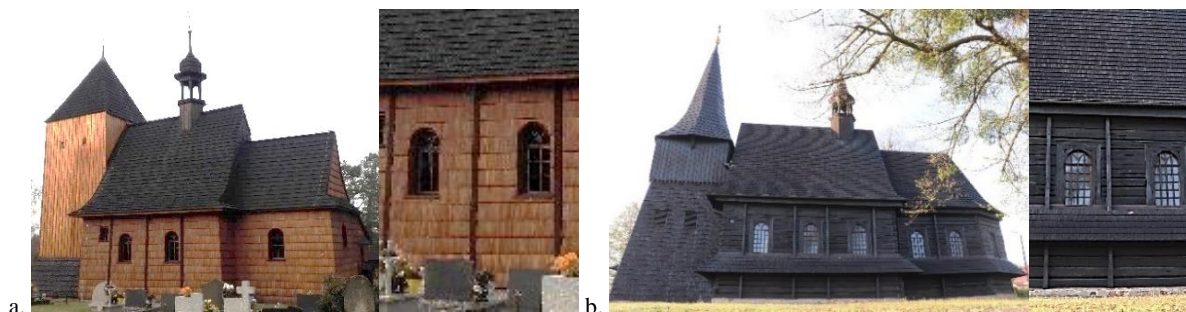
Rys. 79. Kościoły konstrukcji zrębowej nie szalowane – wybrane przykłady: a. fragment południowej elewacji kościoła w Chocianowicach (2021), b. fragment wschodniej ściany prezbiterium w kościele w Krzywiczynach (2008), c. fragment południowej elewacji prezbiterium w kościele w Maciejowie (2019). Fotografie własne

Rys. 80. Wnętrze kościoła z widocznymi belkami zrębowymi – wybrane przykłady: a. fragment północnej ściany nawy, Bierań Stary (2019), b. fragment północnej ściany prezbiterium, Jakubowice (2021), c. fragment ściany tęczowej w południowym narożniku nawa-prezbiterium, Świniary Wielkie (2021), d. fragment południowej ściany nawy (Żernica, 2021). Fotografie własne

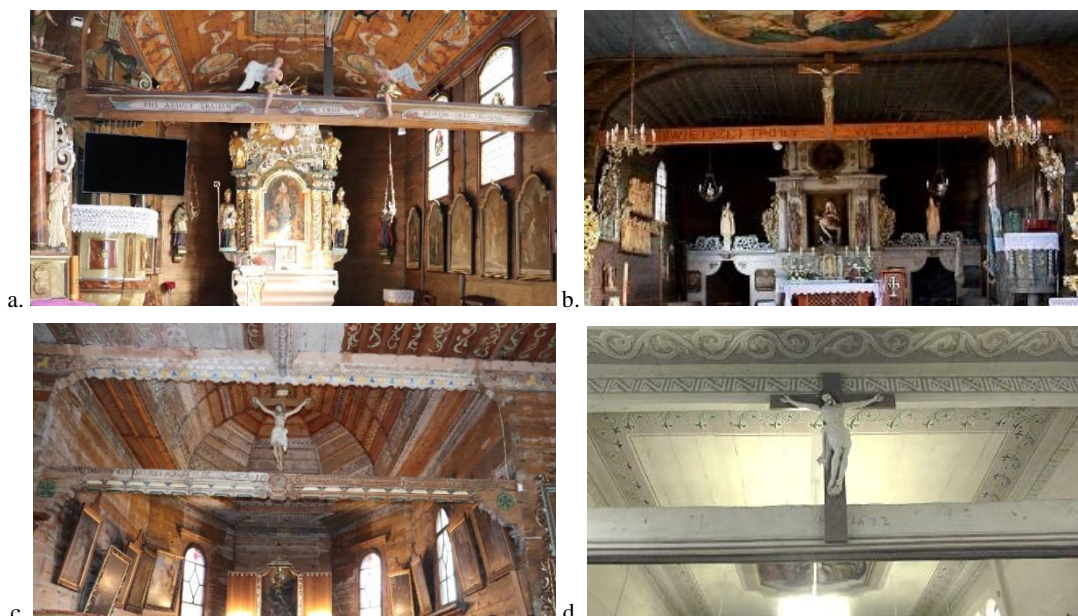
Od początku XX w. ściany zrębowe coraz częściej wzmocniano od zewnątrz lisciami (pionowymi belkami skręcanymi przy pomocy śrub do konstrukcji wieńcowej). Rozwiązanie to miało zwiększyć sztywność obiektu oraz zapobiegać wysuwaniu się belek ze zrębu, co nie zawsze odnajdowało pełne potwierdzenie w praktyce. Niewielkie odchylenia się ściany

w układzie pionowym nie miały wpływu na stabilność całej konstrukcji, ponieważ ściany nie zawsze są względem siebie ściśle prostopadłe [370]. Z uwagi na ustawienie pierwszych bierwion o grubych przekrojach pochylają się one do osi nawy, zwężając swoją rozpiętość ku górze (rys. 81). W części przypadków wbudowanie lisic było uzasadnione, jednak w niektórych obiektach było niepotrzebne, a wprowadziło nieodwracalne zmiany.

Rys. 81. Zastosowanie lisic – wybrane przykłady: a. lisice zamocowane przy południowej ścianie nawy, Brusiek (2019), b. lisice zamocowane przy południowej ścianie nawy i prezbiterium, Żernica (2018). Fotografie własne

Sztywności konstrukcji nie nadaje ściana tęczowa, która jak się okazuje, pełni funkcję tylko symboliczną, oddzielając strefę ziemiańską (*profanum*) od niebiańskiej (*sacrum*). Ściana ta wydaje się istotnym elementem dla typowo śląskich konstrukcji dachowych, których dachy są zwykle dwukalenicowe. Ściana tęczowa oddziela nawę od prezbiterium i choć nie zawsze, to w większości kościołów ma wbudowaną tzw. belkę tęczową, czasem podpartą na krokostynach. W centralnej części belki umieszczany jest krucyfiks z rzeźbami świętych, aniołów lub Grupą Ukrzyżowania. Na belce tęczowej bardzo często odczytać można datę erygowania kościoła, bowiem według tradycji ówczesnych budowniczych to na niej zapisywano datę zakończenia budowy kościoła lub inicjały cieśli (rys. 82).

Rys. 82. Przykładowe zastosowanie belki tęczowej: a. Bieruń Stary (2019), b. Koszęcin (2020), c. Miasteczko Śląskie (2022), d. Świniary Wielkie (2018). Fotografie własne

Konstrukcje zrębowe nie są jedynymi stosowanymi przy wznoszeniu górnośląskich kościołów drewnianych. Choć zdecydowanie konstrukcje zrębowe dominują w górnośląskim budownictwie sakralnym, należy również ująć w analizach te świątynie, które zbudowano w konstrukcji szkieletowej. Spośród badanej grupy kościołów wyróżniamy 3 obiekty zbudowane w konstrukcji szachulcowej (słupowo-ryglowej). Są to kościoły w Głogówku (28), Radomierowicach (83) a także Wierzbicy Górnej (104) (rys. 83). Ponadto w zespole poddanych badaniom wyróżniamy takie obiekty, które wzniesione zostały w konstrukcji słupowo-ramowej (rys. 84). Najnowszym z nich jest świątynia ewangelicka zbudowana na podstawie nieistniejącego, strawionego przez pożar w 2014 r. kościoła w Bytomiu-Bohrku. Kościół ten został zrekonstruowany od podstaw w 2017 r. w nowej lokalizacji tj. w Górnośląskim Skansenie Etnograficznym w Chorzowie. Drugim przykładem jest również kościół ewangelicki zlokalizowany w Zabrze-Mikulzycach. Jest to przykład kościoła o cechach zbliżonych do wspomnianego powyżej odbudowanego kościoła, który zbudowany został według projektu K. Nietzcha oraz wykonany przez firmę budowlaną Christoph & Unmack [355]. Do omówienia pozostaje jeszcze jeden kościół, który wzniesiony został w konstrukcji ramowej. Jest to kościół w Zabrze-Porębie. Jego układ funkcjonalny oraz zastosowane rozwiązania architektoniczno-konstrukcyjne z uwagi na formę, a także konstrukcję można traktować jako wyjątek dla badanej grupy w obszarze badawczym.

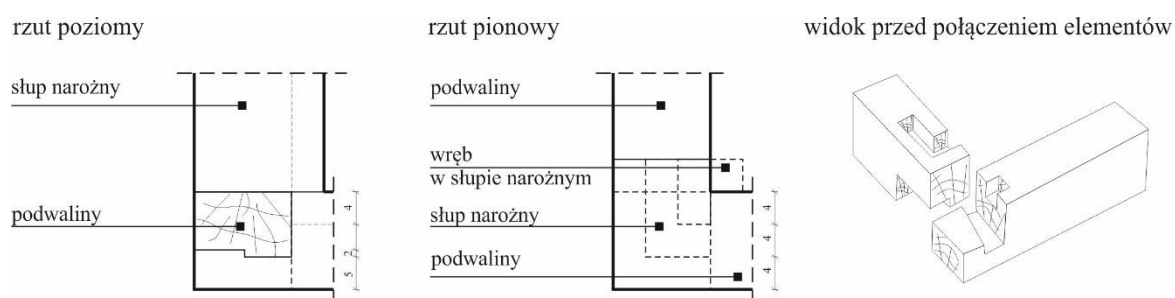
Rys. 83. Górnośląskie kościoły drewniane zbudowane w konstrukcji słupowo-ryglowej: a. Głogówek (2019), b. Radomierowice (2018), c. Wierzbica Górna (2021). Fotografie własne

Rys. 84. Górnośląskie kościoły drewniane konstrukcji szkieletowej: a. Chorzów – Górnośląski Skansen Etnograficzny (2020), b. Zabrze-Mikulzycy (2018), c. Zabrze-Poręba (2029). Fotografie własne

Ściany szkieletowe pomimo wielu zalet nie rozpowszechniły się w Polsce tak jak we Francji czy Niemczech. Podstawową zaletą konstrukcji szkieletowych jest znakomite osiadanie ścian budynku na skutek zsiychania się drewna oraz wykorzystanie małej ilości drewna nawet niższej klasy wytrzymałościowej [182]. Strukturę ścian szkieletowych tworzą pionowe słupy

układane na kamieniach lub podwalinie. Podwaliny pod konstrukcję ścian szkieletowych pierwotnie wykonywano z drewna dębowego, tak samo jak przy konstrukcji zrębowej. Ponadto podwaliny są elementem (w które wpuszczone są na czopy i wręby, słupy oraz zastrzały) przekazującymi obciążenia na fundamenty wykonane z reguły z cegły lub kamienia. W konstrukcji ścian szkieletowych słabym węzłem są narożne złącza podwalin. W złączach tych, oprócz połączenia zbiegających się w tym miejscu podwalin (wykonanych na tzw. zamek francuski), należy wykonać gniazdo na czop słupa narożnego (rys. 85). Aby zapobiec osłabieniu złącza przez gniazdo, podwaliny wykonywane są z belek o przekroju prostokątnym, których wysokość jest większa od szerokości o wymiar głębokości gniazda.

Rys. 85. Złącze narożne podwalin na zamek francuski i słup na czop kątowy. Opracowanie własne na podstawie: Koptkowicz F., Ciesielstwo polskie, Warszawa 2011 [182]

Słupy od góry łączono oczepem oraz poziomymi ryglami, a także ukośnymi zastrzałami. Zastrzały w ścianie szkieletowej przeciwdziałają zwichrowaniu ścian wywołanemu siłami parcia wiatru. Mocuje się je bezpośrednio w polach narożnych ścian, a w szczególnych przypadkach w polu sąsiednim. Zastrzały łączono z podwaliną i oczepem na wręb czołowy z czopem w odległości co najmniej 10 cm od słupa. Stosowanie większych odległości nie jest możliwe z uwagi na występowanie wzdłuż włókien naprężeń. Kąt nachylenia pomiędzy zastrzałą a podwaliną wynosi około 70° [182]. Do konstrukcji szkieletowych używano belki, krawędziaki oraz bale, które łączono na nakładkę lub czop. Pola powstałe między elementami konstrukcyjnymi wypełniano pierwotnie plecionką obrzuconą gliną, słomą okręconą wokół żerdzi oblepioną gliną, igliwem oraz paździerzem lnu. To przykłady konstrukcji szachulcowej, w odróżnieniu do stosowanego wypełnienia z cegły nazywanego murem pruskim. Jak już wspomniano konstrukcje takie są w obszarze Górnego Śląska rzadkością i dotyczą wyłącznie niektórych obiektów.

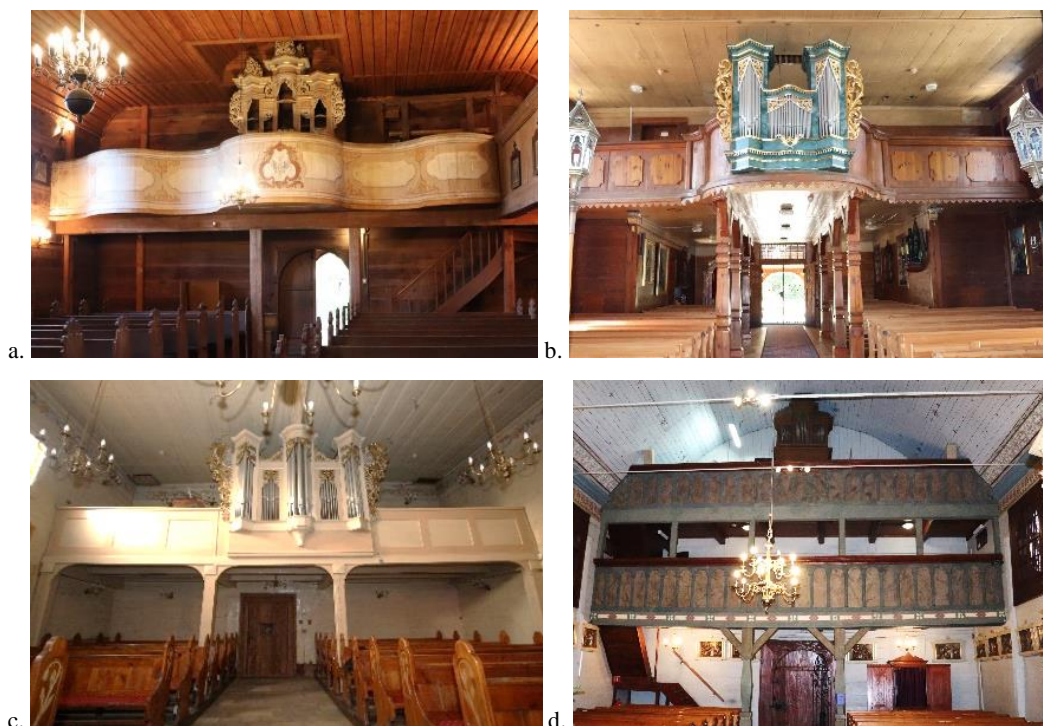
Badania zespołu górnośląskich kościołów drewnianych dowodzą zastosowania przy budowie kościołów, a w szczególności przy ich rozbudowach, innych rozwiązań technologicznych. W obszarze badawczym zaobserwować można obiekty, których ściany, np. w części prezbiteriów, zostały wymurowane (Gliwice-Ostropa, Sieroty, Rachowice) oraz takie, które zostały rozbudowane o murowane kruchty (np. Księży Las), zakrystie (np. Zakrzów Turawski), a czasem dolne partie wież (Bąków) (rys. 86).

Rys. 86. Przykłady kościołów zbudowanych w technologii mieszanej – wybrane przykłady: a. widok murowanego prezbiterium oraz zakrystii w kościele w Sierotach (2019), b. murowana kruchta poprzedzająca nawę w kościele w Księżym Lesie (2018), c. murowana zakrystia w kościele w Zakrzowie Turawskim (2017), d. wieża kościoła w Bąkowie (2018). Fotografie własne

5.4 Chór muzyczny i empory boczne

Kościoły zbudowane do XVI w. nie miały empory organowej. W późniejszym czasie świątynie rozbudowano o chór muzyczny, który nadbudowywano zawsze w tylnej części nawy, tuż nad wejściem do wnętrza świątyni (rys. 87). Czasami do chóru muzycznego przylegały empory boczne, które były nadwieszane lub, podobnie jak chór, podparte słupami. Empory boczne przylegały do jednej bocznej ściany nawy (np. Brzezinki, Kolanowice, Rożnów) lub nadbudowano je po obydwu jej stronach (np. Bąków, Bierdzany, Gierałcice, Komorzno, Krzywiczyny, Wierzbica Dolna) (rys. 88). Chór muzyczny w większości badanych obiektów wykonano w układzie prostokątnym, z parapetem również o linii prostej lub lekko wybrzuszonym w stronę prezbiterium. Wybrzuszenie parapetu w zależności od możliwości finansowych, umiejętności rzemieślniczo-artystycznych lub najwyczejniej gustu miejscowych księży było bardziej lub mniej dekoracyjne.

Rys. 87. Przykładowe rozwiązanie parapetów empor muzycznych: a. falista linia parapetu chóru muzycznego – Gołkowice k. Kluczborka (2019), b. parapet chóru muzycznego z wyrzuszeniem w centralnej części – Wisła Mała (2017), c. empora muzyczna o prostej linii parapetu – Ponsiszowice (2018), d. dwukondygnacyjna empora muzyczna o prostej linii parapetu – Mikołów-Borowa Wieś (2018). Fotografie własne

Rys. 88. Wybrane przykłady empor bocznych: a. Brzezinki (2021), b. Gołkowice k. Kluczborka (2019), c. Krzywiczyny (2021), d. Wierzbica Dolna (2020). Fotografie własne

Komunikację pionową na empore muzyczną rozwiązywano na trzy sposoby: 1. najczęściej schody zlokalizowane były w parterze wieży kościoła, 2. lub/i lokalizowano je w narożniku nawy tuż pod emporą, 3. budowano zewnętrzną klatkę schodową przylegającą do bocznej ściany nawy i, rzadziej, wieży (rys. 89).

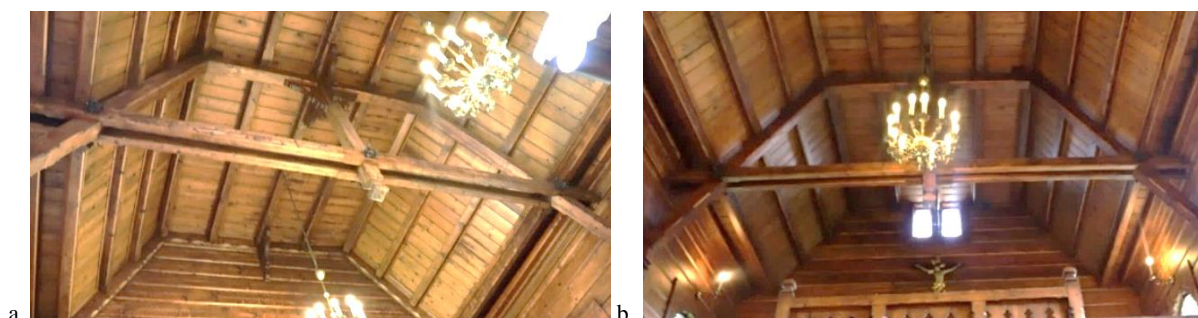

Rys. 89. Dostępność komunikacyjna empory muzycznej: a. Świniary Wielkie: wewnętrzne schody wbudowane w narożniku nawy (2020) b. Kaczyce: schody wbudowane w parterze wieży (2019), c. Komorzno: zewnętrzne schody dostawione do bocznej ściany nawy (2017). Fotografie własne

5.5 Stropy

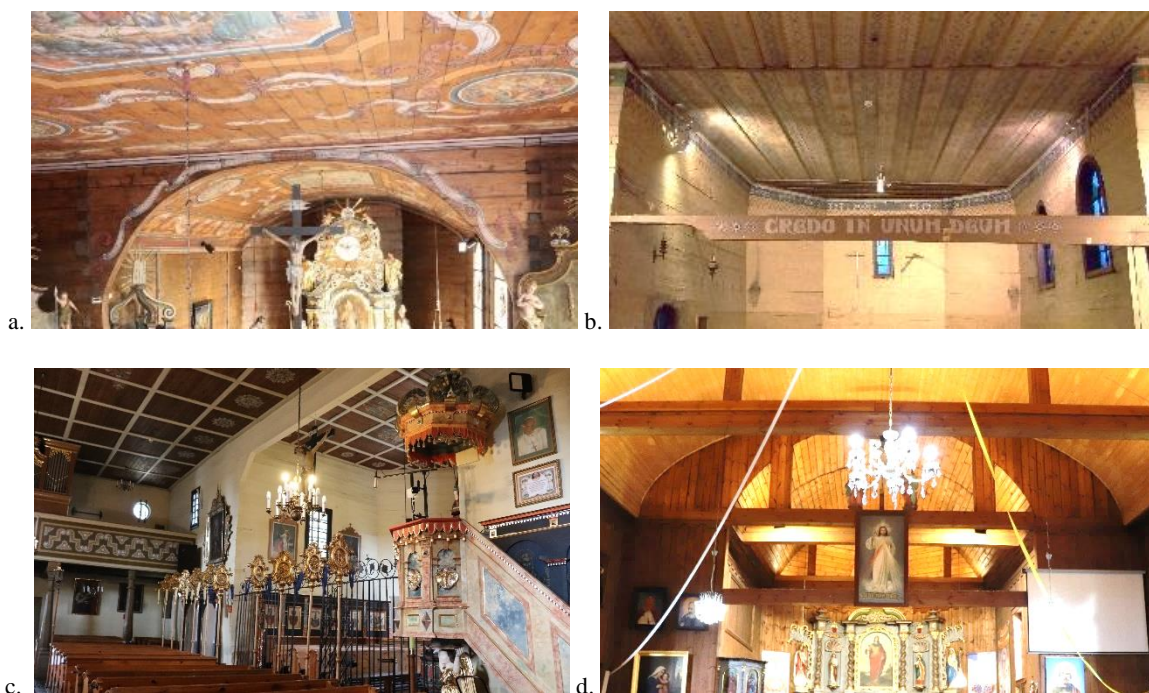
Przyglądając się zachowanym kościołom zbudowanym z drewna, możemy zaobserwować dwa rodzaje wykonania stropów: płaskie i w kształcie pseudokolebki. W większości badanych obiektów stropy nad nawą i prezbiterium wykonane są na jednej wysokości, jako płaskie. Forma ta utrzymała się aż do XIX w., przy czym w nowszych obiektach stosowano stropy z fasetami (narożny ucios). W prezbiterium (w strefie niebiańskiej) wykonywano pseudosklepienie kolebkowe w celu nadania powagi miejscu [np. Bielowicko (4), Goła (29) Maciejów (62)], a w nielicznych kościołach kolebkę zastosowano również w stropie nad nawą [np. Kozłowice (52), Mikołów-Paniowy (69), Szczepanek (97)]. Pseudosklepienie kolebkowe w konstrukcjach drewnianych jest naśladownictwem sklepień kolebkowych w obiektach murowanych. W przypadku kościołów drewnianych takie pseudosklepienie nie pełni funkcji konstrukcyjnej. Łączenie desek stropowych uszczelniano listwami, co optycznie wydłużało świątynię, powodując poczucie dużej przestrzeni. Niemniej, analizując zachowane kościoły drewniane należy zwrócić uwagę, że pierwsze drewniane objekty nie musiały mieć jakichkolwiek przekryć. Konstrukcja dachu mogła być widoczna bezpośrednio z wnętrza nawy lub z prezbiterium, tak samo jak w zachowanych średniowiecznych kościołach w Norwegii. Wśród badanej grupy obiektów takie rozwiązanie zobaczyć można w kaplicach w Bukowie (15), Wiśle Czarne (106) czy w Zabrze-Mikulczycach (rys. 90).

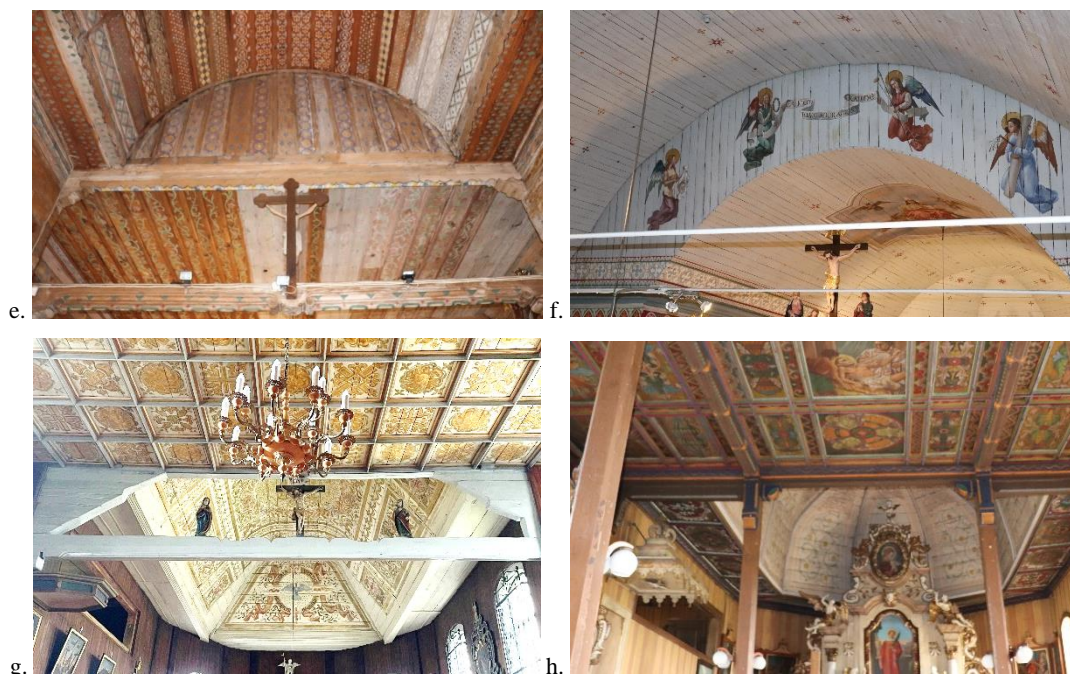

Rys. 90. Konstrukcja dachu widoczna od wewnętrznej strony świątyni. Kaplica pw. św. Jadwigi Śląskiej w Wiśle-Czarne: a. widok w nawie w kierunku prezbiterium, b. widok nad emporą muzyczną. Fotografie własne, 2020

Budowanie stropów płaskich czy sklepień pozornych jest powodem do dyskusji historyków i badaczy, którzy swoje opinie wyrazili w literaturze z początku XX w. oraz współczesnej. Autorzy licznych publikacji poświęconych śląskim kościołom drewnianym Ludwig Burgemeister [44] i Józef Strzygowski [353], [354], uznali pseudosklepienie kolebkowe za dawniej stosowaną formę wywodzącą się z murowanych średniowiecznych kościołów, natomiast strop płaski uznawali za naśladownictwo stropów kasetonowych. Innego zdania są Henryk Dienwiebel [70], [71] oraz Witold Krassowski [196], [201], [202], którzy w swoich publikacjach dowodzą, że najstarszym rozwiązaniem dachowym może odpowiadać tylko strop płaski. W tym miejscu należy przytoczyć inne i równie cenne publikacje z lat 90. XX w. autorstwa architekta i historyka sztuki: Witolda Krassowskiego, w których autor opisał dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski [197], [198], [199], [200]. Z zachowanych protokołów wizytacyjnych dowiadujemy się, że pierwotnie nie stosowano sklepienia, a więźba dachu była otwarta, na wzór bazylik starochrześcijańskich [235]. Ze względów praktycznych zaczęto stosować stropy, których wykonanie przy powszechnym stosowaniu więźby storczykowej nie sprawiało większych trudności technologicznych.

Konstrukcja stropów nie była skomplikowana. Stanowiły ją belki wiązarowe, do których przybijano deski. W niektórych świątyniach stropy podpierano w środkowej części nawy podciągami, czasem podpartymi słupem. W pseudosklepieniach kolebkowych z zasady nie wykorzystywano wiązarów lecz tzw. krążyny, przy czym poddasze adaptowano na magazyn. Ponadto z punktu widzenia konstrukcyjnego rodzaj stosowanej więźby dachowej umożliwiał lub wykluczał stosowanie rozwiązań stropowych. Słuszne wydawać by się mogło stosowanie pseudokolebki przy więźbie dachowej wiązarowej, w odróżnieniu do więźby jętkowej lub storczykowej, która wyklucza jej zastosowanie [182] (rys. 91).

Rys. 91. Wybrane przykłady rozwiązania stropów nad nawami i prezbiteriami: a. pseudokolebka nad prezbiterium i strop płaski nad nawą (Bieruń Stary, 2019), b. strop płaski nad nawą i prezbiterium (Bojszów, 2020), c. płaski strop w nawie, kaplicach bocznych a także w prezbiterium (Boronów, 2018), d. strop w kształcie pozornej kolebki nad nawą i prezbiterium (Jastrzębie-Zdrój, 2021), e. sklepienie w kształcę pseudokolebki nad prezbiterium i płaski strop nad nawą (Miasteczko Śląskie 2022), f. strop w kształcie pozornej kolebki nad nawą i prezbiterium (Mikołów-Borowa Wieś, 2021), g. sklepienie w kształcę pseudokolebki nad prezbiterium i płaski strop nad nawą (Uszyce, 2022), h. płaski strop nad nawą i pseudokolebka nad prezbiterium (Wachów, 2022). Fotografie własne

Obecnie nieodpowiednim rozwiązaniem, przynoszącym więcej negatywnych skutków niż z zasady przyjętych pozytywów, jest często stosowana izolacja wełną mineralną, rozkładaną na folii kładzionej bezpośrednio na drewnianym stropie. Zakładana izolacja termiczna powoduje kondensację wilgoci, a to konsekwentnie prowadzi do szybszej degradacji materiału. Ponadto takie rozwiązanie staje się idealnym środowiskiem dla drewnojadów, pasożytów oraz rozwoju chorób drewna [66].

Stropy bez względu na rodzaj przyjętego rozwiązania z reguły zdobiły polichromie. Na podstawie przeglądu literatury oraz prowadzonych badań wydawać się może, że pierwotnie wszystkie kościoły były ozdabiane malowniczymi polichromiami, które z czasem usuwano lub zastępowano innym. Najstarsze zachowane polichromie na terenie Górnego Śląska pochodzą z XVI w. i do najciekawszych należą między innymi polichromie w kościołach w Bierdzanach (5), Brzezinkach (14), Sierakowicach (90) a także zachowane w szczątkowej formie polichromie w kościołach w Katowicach (46) i w Miechowej (65).

Częste rozbudowy kościołów oraz wydzielenie przestrzeni na prospekt organowy w nadbudowanym chórze muzycznym niosły ze sobą konsekwencje znacznej ingerencji w konstrukcję dachu. Podcięcie oryginalnego stropu i podniesienie go w celu wbudowania empyry muzycznej zaczęto wydzielać w kościołach od XVII w. Wówczas organy z uwagi na ich gabarytowość wymuszały potrzebę podcięcia stropu w części nawy tuż nad wejściem do wnętrza świątyni (rys. 92).

Rys. 92. Widok podcięcia stropu na prospekt organowy – wybrane przykłady: a. Bojszów (2019), b. Jamy (2018), c. Miechowa (2021), d. Zimna Wódka (2020). Fotografie własne

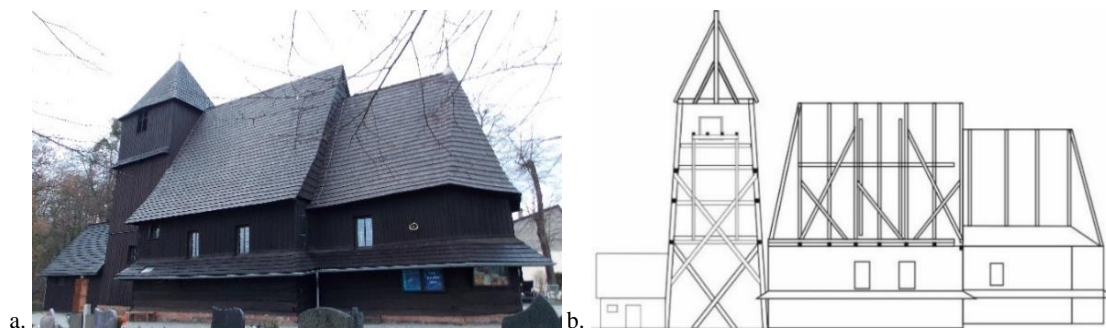
5.6 Dachy

Konstrukcje dachowe, a ściślej ujmując rodzaje stosowanych więźb dachowych, mają wpływ na kształtowanie się wnętrza świątyni. Jak również kryją w sobie splot rozwiązań ciesielskich stosowanych na przestrzeni wieków. Są one świadectwem stosowanych w przeszłości rozwiązań ciesielskich, stąd podjęcie próby ich charakterystyki wymaga dogłębnych analiz. W pierwszej kolejności dokonano ogólnej oceny rodzajów stosowanych konstrukcji dachowych będących świadectwem typowości górnośląskiego regionalizmu. Górnośląskie kościoły drewniane w przeciwieństwie do kościołów innych regionów Polski, w szczególności w odróżnieniu do kościołów małopolskich, charakteryzuje dwukalenicowe rozwiązanie konstrukcji dachowych. Rozwiązanie to, choć jest cechą typowo śląską, zastosowano również w innych polskich regionach, dla których w ujęciu regionalnym stanowi ono może wyjątek (np. Grywałd, Kolbuszowa).

Dachy krokwiowe bez wątplenia są elementem typowym dla konstrukcji szkieletowej w odróżnieniu do konstrukcji zrębowej, zgodnie z którą wniesiono niemalże wszystkie zachowane kościoły zlokalizowane w obszarze badawczym. Konstrukcje szkieletowe stosowane na Śląsku przejęte zostały z niemieckiej sztuki ciesielskiej [238]. Dla wielu badaczy kwestią sporną było pochodzenie dachów krokwiowych. Niemieccy badacze, głównie Carl Lachner [215], Ludwig Burgemeister wraz z Ernstem Wiggertem [44], twierdzili, że w górnośląskich kościołach budowanych z drewna zauważalny jest wpływ zachodnioniemieckiej architektury sakralnej, w szczególności do dachu krokwiowego, stosowania sobót czy podcieni. Zakładając, że konstrukcje krokwiowe przejmowane były z architektury zachodnioeuropejskiej, uzasadnione będzie twierdzenie, że obszar Górnego Śląska przejął je jako pierwszy. W innych regionach Polski położonych dalej na wschód konstrukcja ślegowa i płatwiowa, dłużej narzucająca charakterystyczną dla siebie jedną wspólną kalenicę nad dwoma sąsiadującymi ze sobą przestrzeniami budowli, mogła utrwalić ją jako schemat na dłużej niż na Śląsku [261].

Obszar badawczy określający zachowane kościoły drewniane Górnego Śląska skupia w swoich granicach 115 obiektów sakralnych. Wśród badanej grupy aż 78 kościołów ma dach dwukalenicowy, a w pozostałych przypadkach dachy rozwiązano jako jednokalenicowe.

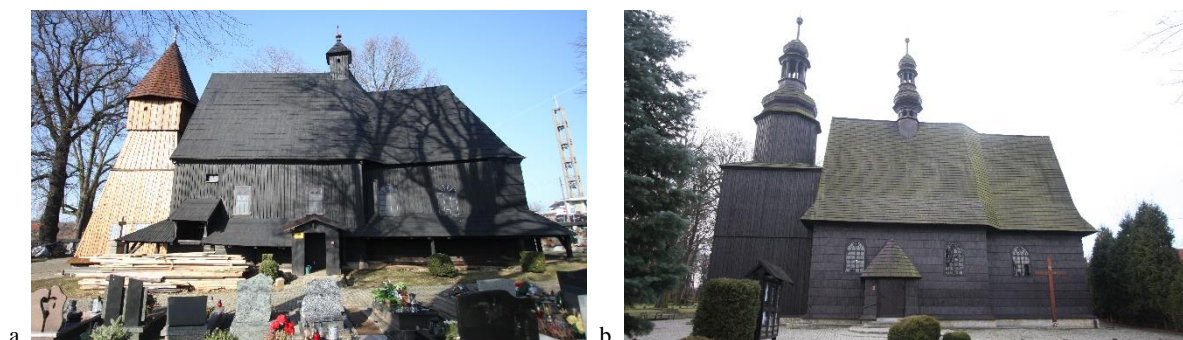
W kościołach, w których dach rozwiązano jako dwukalenicowy, kalenica nad nawą usytuowana jest wyżej w stosunku do kalenicy nad prezbiterium (rys. 93), z wyjątkiem kościoła w Sierotach (91), gdzie dach nad prezbiterium jest wyższy od dachu nad nawą (rys. 94). Zróżnicowanie wysokości kalenicy wykonywano na dwa sposoby. Budowano oddzielne dachy nad nawą i prezbiterium [np. Poniszowice (77), Katowice (46), Mikołów-Paniowy (69)] lub, rzadziej, stosowano delikatne przełamanie kalenicy nad nawą i przeprowadzenie jej nieco niżej nad prezbiterium [np. Dobrzeń Wielki (24), Klucz (47), Przewóz (80)] (rys. 95).

Rys. 93. Przykładowe rozwiązanie dachu dwukalenicowego, kościół pw. św. Michała Archanioła w Rudzińcu: a. widok elewacji południowej, fotografia własna (2019), b. schemat przekroju podłużnego, opracowanie własne dach nad nawą wyższy w stosunku do prezbiterium

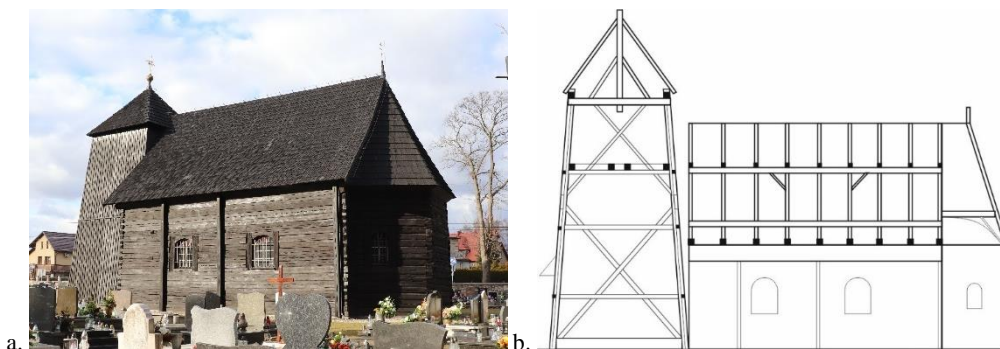
Rys. 94. Przykładowe rozwiązanie dachu dwukalenicowego, kościół pw. Wszystkich Świętych w Sierotach: a. widok elewacji południowej, fotografia własna (2019), b. schemat przekroju podłużnego, opracowanie własne

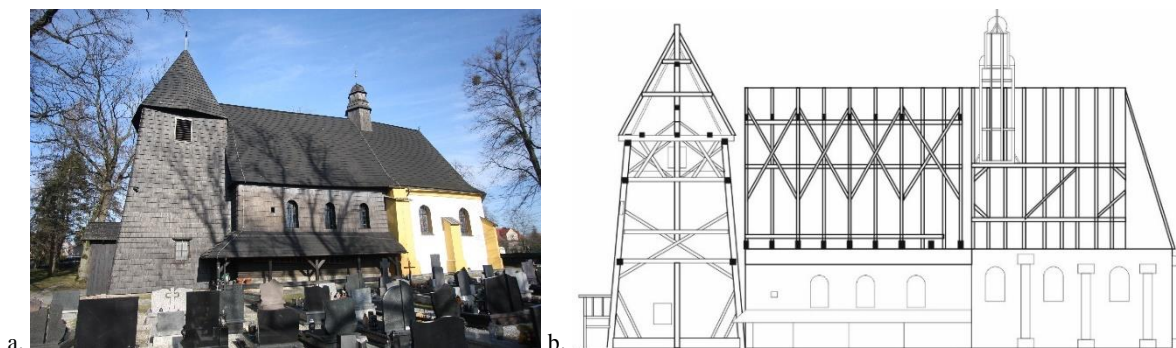
Rys. 95. Rozwiązanie dachu dwukalenicowego o zróżnicowanej linii uskoku: a. widok południowej elewacji kościoła pw. Wszystkich Świętych w Bojszowie, fotografia własna (2020), b. widok elewacji północnej nieorientowanego kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Gliwicach, fotografia własna (2019)

Zdecydowaną mniejszość stanowią kościoły o dachu jednokalenicowym (w obszarze badawczym jest to grupa 37 obiektów). Tego typu rozwiązania można zaobserwować między innymi w kościołach w Gierałcicach (25), Jamach (42), Łaziskach Rybnickich (60), Rachowicach

(81), Smolnicy (92) czy Zamarskach (113). Poniżej zaprezentowano rozwiązanie dachu jednokalenicowego w kościele zbudowanym w całości z drewna (rys. 96), a także w kościele o mieszanej technologii budowania ścian: nawa – konstrukcja zrębowa, prezbiterium – konstrukcja murowana (rys. 97).

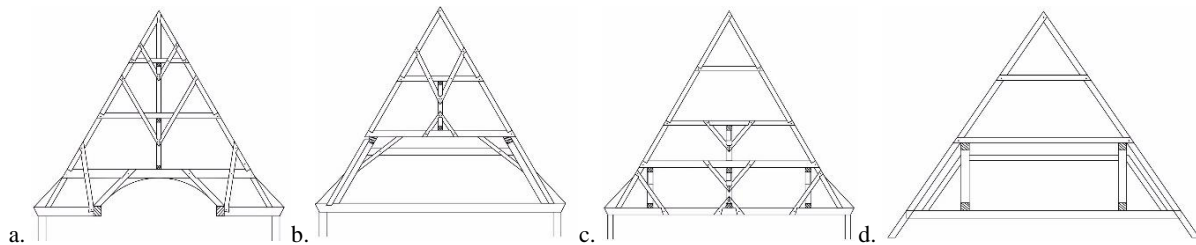

Rys. 96. Rozwiązanie dachu jednokalenicowego kościoła pw. św. Bartłomieja w Smolnicy: a. widok południowej elewacji w kościele, fotografia własna (2022), b. schemat przekroju podłużnego, opracowanie własne

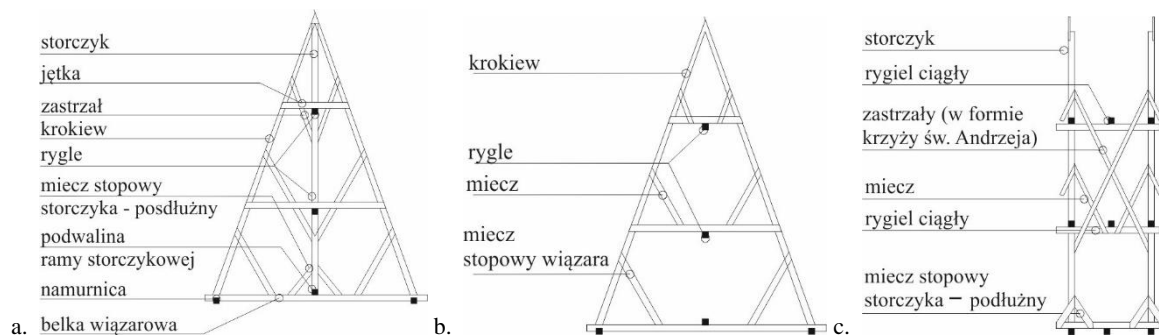
Rys. 97. Rozwiązanie dachu jednokalenicowego kościoła pw. Trójcy Świętej w Rachowicach: a. widok południowej elewacji w kościele, fotografia własna (2020), b. schemat przekroju podłużnego, opracowanie własne

Wśród badanej grupy obiektów zaobserwowano różne rodzaje rozwiązań więźb dachowych i choć większość z nich sprowadza się do więźby storczykowej, powszechnie stosowanej w XV i XVI wieku, to odnajdujemy jeszcze inne rozwiązania, np. prostszą w konstrukcji więźbę jętkową czy stolcową. W badanych obiektach przeważa jednak zastosowanie więźby storczykowej [np. Ćwiklice (22), Księży Las (54), Łaziska Rybnickie (60), Rachowice (81)] z wyjątkowymi rozwiązaniami prostej konstrukcji stolcowej [np. Gliwice (26) Wierzbica Dolna (103)] z dwiema pochyłymi ścianami stolcowymi [np. Krzywiczyny (53)] lub więźbę dachową zbudowaną z wiązarów wieszarowych [np. Pielgrzymowice (75)]. Konstrukcje takie nie dają możliwości tworzenia kolebek ani sklepień, chyba że są to konstrukcje z tzw. stolcem leżącym. Jednak jedyny istniejący wśród górnośląskich kościołów budowanych z drewna jest przykład stolców leżących, kombinowany z zredukowanym storczykiem, a zastosowany np. w 1623 r. przez cieślę Czesława Bitnera w Krzywiczynach [320] (rys. 98).

Rys. 98. Rodzaje stosowanych rozwiązań wiązarów dachowych: a. wiązar storczykowy (Proślice), b. stolcowy prosty (Wierzbica Dolna), c. stolcowy z dwiema ścianami pochyłymi (Krzywiczyny), d. wieszarowy (Pielgrzymowice). Opracowanie własne na podstawie: Kopkowicz F., Ciesielstwo polskie, Warszawa 2011 [182]

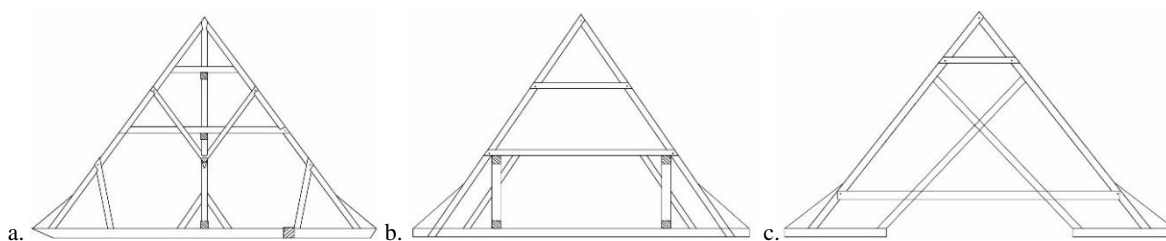
Jak już wspomniano we wstępie, rozwiązanie dachu miało wpływ na wykończenie wnętrza świątyni. Zastosowanie więźby dachowej wolnej umożliwiło wykonanie stropu kolebkowego w części prezbiterium, czego bez ingerencji w istniejącą konstrukcję nie można uzyskać przy tradycyjnym rozwiązaniu wiązarów storczykowych. Zarówno więźba storczykowa, stolcowa, jak i wieszarowa we wszystkich objętych badaniami obiektach występuje w wiązarach pełnych i niepełnych. W obiektach o dość rozbudowanej konstrukcji do usztywnienia wiązarów zarówno nad nawą, jak i nad prezbiterium z reguły stosuje się ramę w układzie przekroju podłużnego. W konstrukcjach dachowych ważnym elementem konstrukcyjnym usztywniającym krokiew z belką wiązarową są miecze. Miecze z reguły są niewielkiej długości i łączą ze sobą ustawione pod kątem zbliżonym do 45° tylko dwa elementy (krokiew i belkę wiązarową). Zastrzały prowadzone zwykle przez kilka elementów konstrukcyjnych, zwane krzyżem św. Andrzeja, stanowią usztywnienie dla konstrukcji (rys. 99).

Rys. 99. Schemat więźby storczykowej z uwzględnieniem wiązara: a. pełnego, b. niepełnego, c. ramy storczykowej. Opracowanie własne na podstawie: Teichman J., *Propozycja systematyki i uporządkowania terminologii ciesielskich konstrukcji dachowych występujących na terenie polski od XIV do XX w.*, [w:] Monument, red. T. Morysiński, Warszawa 2005 [370]

W konstrukcji wiązarów storczykowych stosuje się pojedynczą ramę w osi więźby, co zastosowano między innymi w kościele w Bełku (rys. 100 a), w wiązarach dwustolcowych i wieszarowych występują dwie ramy w osi słupów jak w przypadku kościoła w Bojszowie (rys. 100 b) oraz jak w kościele w Łodygowicach nie zastosowano ramy (rys. 100 c). Przykład kościoła z Łodygowic jest wyjątkiem wobec braku zastosowania ramowych usztywnień wiązarów. Kościół ten należy do jednych z największych zachowanych kościołów o konstrukcji drewnianej (długość nawy 18,5 m, długość prezbiterium 9,70 m). Można zatem przypuszczać,

że zlokalizowana od strony wschodniej wieża, dostawiona do frontu nawy, jest pewnego rodzaju osłoną dla dachu kościoła, a przestrzenna współpraca wiązarów okazuje się wystarczająca do przenoszenia obciążeń wywołanych zmiennymi czynnikami atmosferycznymi [209]. Badania Małgorzaty Bajon-Romańskiej prowadzone na przykładzie wiązarów storczykowych oraz występujących obciążeń statycznych dowodzą, że wykorzystanie nośności przekrojów konstrukcyjnych występuje na poziomie 16%, a stosowanie ramy podłużnej w wielu przypadkach z przyczyn typowo konstrukcyjnych okazuje się zbędne. Obliczenia statyczne świadczyć mogą o nadgorliwości ówczesnych budowniczych. Zapewniają jednak większe zapasy nośności materiału w sytuacji destrukcji poszczególnych belek. Powyższe przesądziło też na wbudowanie w wielu przypadkach wieżyczek na sygnaturki [12].

Rys. 100. Schemat stosowanie rami w wiązarach: a. storczykowych, b. dwustolcowych i wieszarowych, c. bez ramowe. Opracowanie własne na podstawie: Kopkowicz F., Ciesielstwo polskie, Warszawa 2011 [182]

Sposób wykonywania drewnianych konstrukcji dachowych dość precyzyjnie opisali w swoich publikacjach Henryk Dienwiebel [71], Jan Sas-Zubrzycki [334], Jan Tajchman [370] oraz Franciszek Kopkowicz [182]. Oprócz omówionych już występujących rodzajów więźb dachowych należy przeanalizować sposób stosowania łączy, który początkowo ograniczał się do drewnianych kołków stabilizujących połączenia na zakład. Połączenie krokwi z belką wiązarową na czop tuż nad ścianami nawy i prezbiterium według najstarszych i współczesnych badań okazuje się najtrafniejszym rozwiązaniem, stąd zwykle nie szukano innych rozwiązań. Oczywiście znane są przykłady, w których krokiew oparta była na belce wiązarowej poza obrysem ścian osłonowych świątyni, lecz rozwiązanie to w dość szybkim czasie okazało się nietrafionym. Występujące siły mimośrodowe, powodujące nierównomierne rozłożenie sił działających na belkę oczepową, prowadziły do wysuwania się belek poza obrys ścian nawy lub prezbiterium [12], [182], [209]. W odróżnieniu do powyższego belki wiązarowe celowo wysunięte są poza obrys ścian, stanowiąc tym samym osłonę przed zmiennymi czynnikami atmosferycznymi. W kościołach zlokalizowanych w obszarze Górnego Śląska stosowano tuż przy okapie niewielką krokiewkę klinową (przypustnicę), która mocowana do krokwi nieco zmieniała kąt nachylenia dachu, a dzięki temu przez wydłużenie okapu zabezpieczała ścianę przed zamakaniem.

Dachy górnośląskich kościołów są dość strome. Kąt ich nachylenia dachów waha się od 50° [Pielgrzymowice (75)] do 65° [Łaziska Rybnickie (60)]. W rozwiązaniach dwukalenicowych konstrukcji dachowych oraz wydzielenia prezbiterium z nawy skutkuje to zmianą kąta nachylenia dachu nad nawą w stosunku do dachu nad prezbiterium. Kościoły

nierazko były rozbudowywane, a nowe elementy nie zawsze były wkomponowane w formę istniejącego zabytku. Znamy przykłady kościołów, których połać dachu obejmuje również dobudowaną zakrytą [Proślice (79)]. Jednak w większości analizowanych kościołów dachy nad zakrytą, kruchtą, kaplicą boczną, pomieszczeniami gospodarczymi wykonano o oddzielnej konstrukcji. Najczęściej są to dachy pulpitowe lub dwuspadowe, kryte gontem i, zdecydowanie rzadziej, blachą materiałami.

Najbardziej powszechnym materiałem pokrycia dachowego jest gont, zwany również szynkami. Niestety niejednokrotnie prace remontowo-naprawcze konstrukcji dachu doprowadziły do zmiany poszycia dachowego z gontu na blachę. Takie rozwiązanie odbiera urok zabytkowi i w żadnym wypadku nie wpisuje się w tradycje wynikające z regionalizmu.

Osobnym zagadnieniem są soboty oraz dostawiane do istniejących obiektów wieże których dachy rozwiązane są w zupełnie innych konstrukcjach. To zagadnienie zostanie wyjaśnione przy okazji podjęcia tematu sobót i przydaszków (rozdział 5.7) oraz wież i sygnaturek (rozdział 5.8).

5.7 Soboty i przydaszki

Soboty są charakterystyczne dla górnośląskich kościołów drewnianych. Podobnie jak układ funkcjonalny kościoła oraz konstrukcje dachowe, przejęte rzekomo z krajów zachodnioeuropejskich, od lat stanowią kwestię sporną. W literaturze z początku XX w. można doczytać się wielu spekulacji na temat zapoczątkowania stosowania tych rozwiązań, przypisywanych naprzemiennie to polskim, to niemieckim cieślom. O ile całkiem prawdopodobne jest przejście dachu krokwiowego z zachodnioeuropejskich konstrukcji szkieletowych, to mniej prawdopodobne wydaje się stwierdzenie niemieckiego badacza Ludwiga Burgemeistera, że soboty zostały stosowane na wzór drewnianych kościołów budowanych w Norwegii [44]. Tezę tę słusznie podważa Józef Matuszczak, ponieważ stosowanie sobót w kościołach norweskich nie wyklucza możliwości ich występowania w górnośląskim budownictwie zrębowym [245]. W literaturze ani w protokołach wizytacyjnych, stanowiących bazę wiedzy historycznej dla przedmiotowego opracowania, nie znaleziono informacji, od kiedy soboty zaczęto stosować w drewnianej architekturze sakralnej. Zagadnienie to otwiera rozważania na temat genezy stosowania sobót i przydaszków, niemniej dla przedmiotowego tematu nie wnosi to nowych wiadomości.

W zachowanych kościołach drewnianych można dopatrzeć się wielu przyjętych rozwiązań stosowanych przy budowie sobót. Po pierwsze, ich gontowe, jednospadowe zadawanie zawsze wsparte na słupach, wykonywano o prostej lub falistej linii, czasem z wykrojem na otwory okienne lub/i drzwiowe. Soboty nierazko szalowano deskami w celu osłonięcia wydzielonej w nich powierzchni przed czynnikami atmosferycznymi. Były one miejscem schronienia dla wiernych przybywających w soboty z różnych okolicznych miejscowości i oczekujących na niedzielną mszę świętą. Soboty zbudowane przy starszych kościołach były z reguły dość wąskie, natomiast w obiektach z XVII i XVIII wieku budowano

je znacznie szersze (np. Wisła Mała: szerokość w najszerszym miejscu 3,2 m). Słupy wspierające soboty posadowione są na podwalinach lub na stopach fundamentowych (rys. 101).

Rys. 101. Przykładowe posadowienie słupów wspierających zadaszenia sobót: a. Cieszowa: słupy sobót ustawione na podwalinie (2019) b. Grzawa: ustawienie słupów na wtórnym betonowym fundamencie (2018), c. Jankowice Rybnickie: ustawienie słupów na drewnianych krzyżakach położonych na wtórnych betonowych stopach fundamentowych (2021), d. Koszęcin: słupy sobót postawione na murowanych z kamienia stopach fundamentowych (2019). Fotografie własne

Z punktu widzenia architektoniczno-konstrukcyjnego soboty były i nadal są osłoną dolnych partii konstrukcji kościoła przed wiatrem, nadmiernym zawilgoceniem oraz nagraniem drewna. Gdy przestały pełnić funkcję miejsca schronienia wiernych, adaptowano je na dodatkowe pomieszczenia gospodarcze lub likwidowano przy realizowanych pracach remontowo-naprawczych. Skromniejszą formą sobót są przydaszki, które również realizowano w prostszej lub bardziej dekoracyjnej formie [np. Bełk (3), Palowice (73), Wędrynia (102)]. Zarówno soboty (wsparte na słupach), jak i przydaszki (zadaszenia mocowane bezpośrednio do zrębu ścian) okalają nawę i prezbiterium w całości lub w części obiektu. Najczęściej otaczają one prezbiterium i boczne ściany nawy. Wokół wież rzadko budowano soboty [np. Borki Wielkie (10)]. Spośród badanej grupy obiektów aż w 56 kościołach zastosowano soboty i/lub przydaszki. Są one niezwykle malowniczym elementem sprawiającym wrażenie bardziej proporcjonalnego kształtu świątyni (rys. 102).

Rys. 102. Soboty i przydaszki, wybrane przykłady: a. Grodzisko – soboty otwarte wsparte na słupach z mieczowaniami (2020), b. Miedzna – soboty do połowy zabudowane (2018), c. Bielowicko – soboty zamknięte (2019), d. Sieroty – przydaszki z wykrojem na otwory okienne (2018). Fotografie własne

Przydaszki, podobnie jak soboty, stanowiły okap i osłonę konstrukcji ścian przed działaniem czynników atmosferycznych. Mocowano je wspornikowo do ściany zewnętrznych i nie wspierano na słupach. Tadeusz Chrzanowski oraz Ksawery Piwocki twierdzili, że daszki osłaniające nieobudowane konstrukcje ścian wywodzą się z sobót [61]. Wśród badanej grupy obiektów wyróżniamy różnorodne zastosowanie przydaszków, które zaprezentowano na poniżej umieszczonych fotografiach (rys. 103).

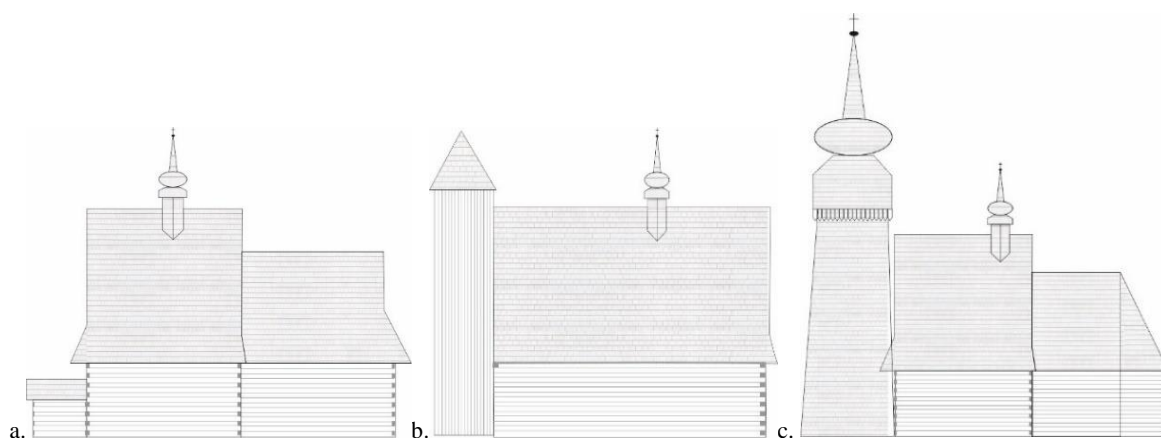

Rys. 103. Przydaszki w zachowanych kościołach Górnego Śląska: a. Bieruń Stary (2019), b. Kubalonka (2018), c. Sieroty (2020), d. Ustroń Nierodzim (2021), e. Wędrynia (2019), f. Zamarski (2018). Fotografie własne

5.8 Wieże i wieżyczki na sygnaturki

Zestawiając ze sobą wyniki analiz w korelacji z dziejami Śląska na tle historycznym, można przypuszczać, że w XVII wieku nasiliła się potrzeba budowania kościołów z drewna, materiału dostępnego i łatwego w obróbce. Wiek XVII dał początek bogactwu zdobienia wnętrza świątyń, ale i wprowadził poważne ingerencje w konstrukcję dachu. Wówczas zaczęto nadbudowywać w dachach kościołów małe wieżyczki mieszczące sygnaturki. Badacze i historycy sztuki nie potrafią jednak znaleźć jednoznacznego uzasadnienia dla powstawania wież wolnostojących znajdujących się na terenie przykościelnym oraz wież dobudowywanych do frontu nawy istniejących już kościołów. Jedni z nich uważają, że wynikało to z potrzeby budowania wież na podłożu typowo religijnym, w których zawieszano dzwony nawołujące lokalną społeczność do uczestnictwa w nabożeństwach [70], a inni, że wieże pełniły wyłącznie funkcję obronną [44]. Zarówno pierwszą, jak i drugą opinię można podważyć. Tezy tej nie potwierdza jednak przypadek kościoła z Katowic (46), pierwotnie zbudowany w Syryni. Otóż w protokołach wizytacyjnych kościół ten nazywany był mianem *domus refugii* (domu

schronienia), a pierwotnie nie miał wieży. W zachowanych protokołach wizytacyjnych odnotowana jest informacja, że jeszcze w XVII w. w wielu przypadkach wieże budowano w oddaleniu od kościoła (*turris campanilis*) lub stawiano je oddzielnie (*seorsim stat*). Wnioskować zatem można, że wznoszenie wieży o charakterze obronnym nie zawsze świadczyło o funkcji obronnej obiektu. Nie myli się Michał Monikowski, twierdząc, że budowanie wież tylko na potrzebę zawieszenia w nich dzwonów nie może być wyznacznikiem ich tworzenia [261]. Protokoły wizytacyjne z przełomu wieku XVII i XVIII dostarczają jednoznacznych informacji o lokalizacji wieży oddalonej od kościoła lub stojącej oddzielnie. Większość zrębowych kościołów zachowanych w obwodzie Górnego Śląska ma słupową wieżę dostawioną do frontu nawy. Niemniej wśród badanej grupy obiektów można odnotować kilka kościołów zabudowanych jako bezwieżowe [np. Istebna-Kubalonka (38), Katowice (46), Lubliniec (59)] lub takie, w bezpośrednim sąsiedztwie których zachowane są wieże wolnostojące [np. Łąka (61), Poniszowice (77)] (rys. 104).

Rys. 104. Schemat kościoła: a. bezwieżowego, b. z wieżą o ścianach prostych, narytą dachem namiotowym, c. z wieżą o ścianach zbiegających się ku górze z baniastym hełmem. Opracowanie własne

Tematem oddzielnym, zupełnie niezależnym od genezy kształtowania się wież i potrzeb ich budowania, są przyjęte rozwiązania konstrukcyjne, które rzecz jasna ulegały zmianom wraz z pojawieniem się nowych nurtów w sztuce, w szczególności mocno zauważalne w baroku. Wieża kościoła budowana była zazwyczaj w konstrukcji słupowej, zawsze na planie zbliżonym do kwadratu, o ścianach najczęściej lekko zwężających się ku górze, kryta pierwotnie dachem namiotowym lub w późniejszym czasie hełmem cebulastym z latarnią. Wieże zwykle dobudowano do już istniejącej nawy jako niezależne konstrukcje. Mimo to nie wszystkie kościoły zostały w ten sposób rozbudowane.

Zespół badawczy o łącznej grupie 115 kościołów i kaplic wybudowanych z drewna stanowi zbiór obiektów, spośród których aż w 72 kościołach wieża poprzedza nawę. W 12 obiektach wieżę nadbudowano nad frontową częścią nawy, a 4 kościoły mają wieżę wolnostojącą. Pozostałe kościoły są bezwieżowe (26 obiektów). Zupełnie innym przykładem jest kościół w Zabrze-Porębie, który ma 4 wieże, po 1 w każdym narożniku. Wśród badanych obiektów, w których wieża dostawiona została do frontu nawy, można odnaleźć przykłady, w których dobudowana wieża jest efektem późniejszych przebudów [np. Bojszów (9)],

wzniesiono ją wraz z budową kościoła [Mikołów-Paniowy (69)] lub są najstarszą częścią, do której dobudowano świątynię [Smolnica (92)]. Wieże przylegające do nawy połączone są przedłużeniem dachu nad nawą, co sprawia wrażenie wspólnej konstrukcji. W badanej grupie obiektów mamy do czynienia i z takimi rozwiązaniami, gdzie wieża łączy się z nawą kościoła tylko w dolnej partii, a pozostała część wieży (przez wyraźnie zwężające się ku górze ściany) jest oddalona od frontu nawy [np. Bojszów (9), Chocianowice (16)] (rys. 105).

Rys. 105. Kościół z wieżą dostawioną do frontu nawy – wybrane przykłady: a. Chocianowice (2021), b. Gołkowice k. Kluczborka (2019), c. Proślice (2021), d. Boronów (2018). Fotografie własne

Wieże na Śląsku wznoszono (jak wszędzie w Polsce) w konstrukcji słupowo-ramowej. Wyjątkiem od tej reguły może być wieża kościoła w Boronowie, którą wzniesiono w konstrukcji zrębowej. Wieże budowano na planie kwadratu lub prostokąta o kształcie zbliżonym do kwadratu. Wieża kościoła w Boronowie zbudowana została na planie ośmioboku i stanowi wyjątek dla badanego zespołu obiektów (rys. 105 d).

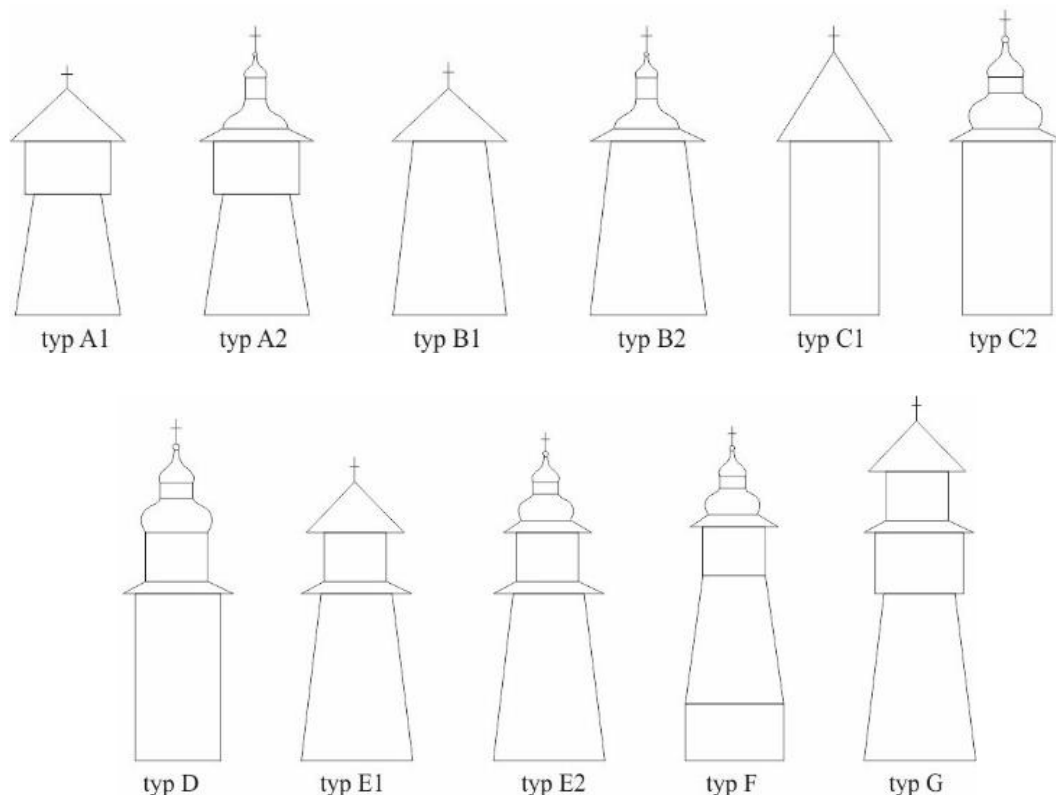
Najstarsze wieże są niskie, zazwyczaj zrównane z okapem hełmu oraz kalenicą nawy. Ściany wież są proste [np. Biskupice k. Kluczborka (8), Cieszowa (20)], proste z przewężeniem w rzucie poziomym [np. Gliwice (26), Gwoździany (36)] lub są lekko pochyłe, zwężające się ku górze [np. Góra (33), Jakubowice (41)]. Zasadniczym elementem konstrukcyjnym wież są cztery narożne słupy, mocowane za pomocą zastrzałów i rygli. Zwężające się ku górze ściany wież według Hansa Lutscha nawiązują do pierwotnych, prymitywnych budowli namiotowych będących wyrazem architektury słowiańskiej [224]. Twierdzenie to jest jednak mylne. Zakładając, że ściany drewnianych wież są pochyłe z uwagi na ukośne ustawienia słupów konstrukcji, to jest to wynik wyłącznie statyczny, bowiem taka konstrukcja lepiej przenosi poziome siły bezwładności wywołane ruchem dzwonów. Podobny cel został osiągnięty przy

zastosowaniu innych rozwiązań w kościołach w Sierakowicach (90) i Sierotach (91), gdzie również z przyczyn statycznych w wieży od poziomu posadowienia wydzielono niezależną konstrukcję. W przypadku wież o ścianach prostopadłych do podłoża, nie bez znaczenia mógł być fakt stopniowego przysuwania, a w końcu przyłączenia wieży do korpusu nawy. Zapewniało to lepsze cechy statyczne i nie wymagało utrzymywania jak wcześniej szerokiej podstawy wież. Wieże zbudowane z XVIII w. są wyższe w stosunku do tych budowanych dawniej i charakteryzują się nie tylko prostymi ścianami, lecz także okazałymi, barokowymi formami hełmów. Ściany wież z uwagi na konstrukcję słupową obudowane są gontem [Miedźna (66)] lub deskami [Lasowice Wielkie (57)]. Wieże kościołów dostawionych do frontu nawy czasem poprzedza niewielkiej wielkości kruchta [Kuźnia Ligocka (87)], lecz zazwyczaj przedświątelnik wydzielony jest w przyziemiu wieży. W przyziemiu zwykle zbudowane są też schody prowadzące na emporę lub/i izbicę wydzieloną w górnej części wież. Izbica jest najwyższą, nadwieszoną kondygnacją mieszczącą dzwony, której forma podporządkowana jest jej funkcji (zapewniając przenoszenie występujących sił mimośrodowych wywołanych pracującymi dzwonami). Ściany izbicy nieznacznie wystają poza obrys ścian niższych partii wieży lub nie wyróżniają się z pozostałych konstrukcji ścian [Zacharzowice (111)]. W izbicy w ścianach bocznych wycięte są niewielkie otwory umożliwiające rozgłos uderzania dzwonów i będące przy okazji naturalnym przewietrzaniem poddasza (rys. 106).

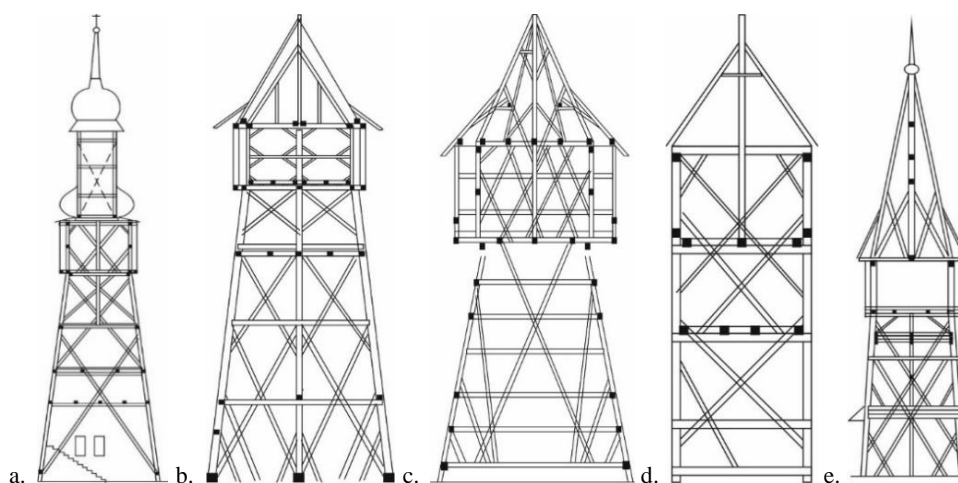

Rys. 106. Przykładowe rodzaje stosowanych wież: a. Bojszów, b. Brusiek (2019), c. Brzezinki (2021), d. Chocianowice (2019), e. Jastrzębie-Zdrój (2020), f. Koszęcin (2019), g. Lasowice Wielkie (2018), h. Łaziska Rybnickie (2021), i. Mikołów-Paniowy (2020), j. Proślice (2021), k. Zamarski (2021), l. Żernica (2021). Fotografie własne

Jak wynika z powyższego, wieże różnią się od siebie kształtem ścian, izbicą oraz sposobem wykonania hełmów je zwieńczających. Poniżej zaprezentowano typologiczne schematy stosowanych kształtów wież (rys. 107) oraz wykonano przykładowy przekrój obrazujący najbardziej charakterystyczne elementy ich ustrojów konstrukcyjnych (rys. 108).

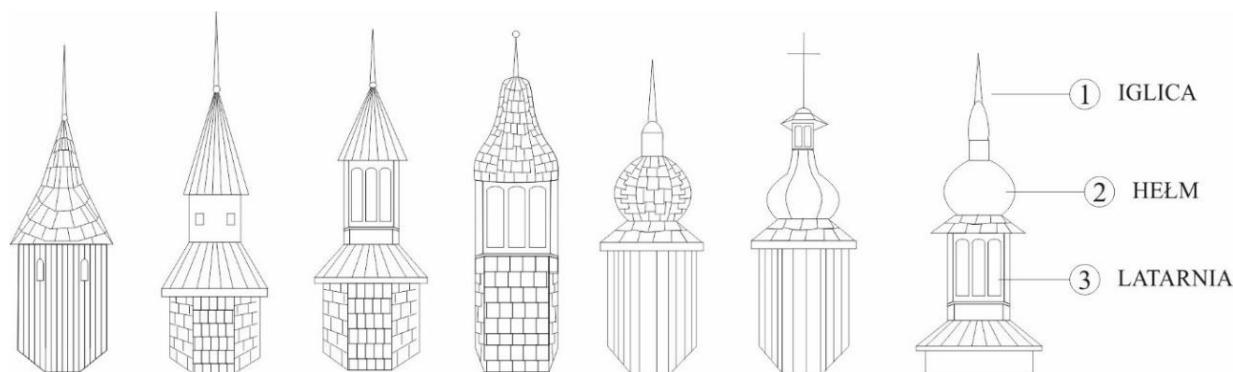
Rys. 107. Przykładowe rodzaje stosowanych wież: a. typ A1 (Bojszów, Stare Olesno, Żernica), typ A2 (Miedzna, Wisła Mała.), typ B1 (Katowice, Radoszów, Sierakowice, Zacharzowice), typ B2 (Biskupice k. Olesna, Grzawa, Góra, Proślice), typ C1 (Bąków, Biskupice k. Kluczborka, Boronów, Kozłowice, Ochodze, Przewóz), typ C2 (Gołkowice, Jamy, Michalice, Wędrynia, Wielkie Borki), typ D (Gliwice), typ E1 (Krzywiczyny), typ E2 (Wachów), typ F (Łodygowice), typ G (Pielgrzymowice). Opracowanie własne

Rys. 108. Rozwiązanie konstrukcji słupowo-ramowej wież na przykładzie kościołów: a. w Belku, b. w Gliwicach-Ostropie, c. w Poniszowicach, d. w Szalszy, e. w Żernicy. Opracowanie własne

Wieże kościołów nakryte są dachami zwanymi hełmami. Ich kształt jest zróżnicowany i zależy od upodobań budowniczych, umiejętności ciesielskich lub możliwości finansowych. Pierwotnie wieże nakrywał dach namiotowy o ścianach 4-bocznych [np. Brusiek (13)] lub 8-bocznych [np. Bojszów (9)]. Na przełomie XVII i XVIII w. przy budowie wież zaczęto stosować formy o baniastych hełmach z latarnią [np. Miedzna (66)]. Zwieńczenie wież z reguły wykończone jest gontem, a znacznie rzadziej blachą [np. Grzawa (35)].

Mniejszą formą wieży jest tzw. wieżyczka na sygnaturkę, którą wprowadzono od XVII w. wraz z budową kościoła. Zaczęto również wbudowywać sygnaturki w istniejących kościołach, znacznie ingerując przy tym w konstrukcję dachu. Konstrukcję wieżyczki na sygnaturkę, podobnie jak konstrukcję wież, stanowi szkielet wsparty na 4, 6 lub 8 słupach opartych na krzyżaku stężonym zastrzałami. Krzyżak oparty jest na belkach lub jętkach wiązarowych [209]. Wieżyczka na sygnaturkę zwieńczona jest hełmem namiotowym lub baniastym z wbudowaną latarnią mieszczącą niewielkich rozmiarów dzwon. Zwieńczenie na sygnaturkę wykonywane było w prostszej formie (z daszkiem namiotowym) lub było wymowną, mniejszą formą dzwonnicy z baniastym hełmem oraz latarnią (rys. 109).

Rys. 109. Schematy przykładowych wież na sygnaturkę. Opracowanie własne

Wieżyczka na sygnaturkę wbudowana była w szczyt dachu nad nawą, rzadziej nad prezbiterium [Koszęcin (51), Rachowice (81)]. Oczywiście występowanie sygnaturek nie było regułą. Spośród badanej grupy 41 świątyń nie ma nadbudowanej sygnaturki, a kościół zlokalizowany w Górnośląskim Skansenie Etnograficznym w Chorzowie, dwukrotnie relokowany (Nieboczowy-Kłokocin-Chorzów) jest jedynym wśród analizowanych 115 świątyń, który w dach nad nawą i prezbiterium ma wbudowane dwie sygnaturki. Przykładowe rozwiązania sygnaturek zaprezentowano na poniższych fotografiach (rys. 110).

Rys. 110. Wieżyczki na sygnaturkę wbudowane w kalenice dachów nad nawami kościołów: a. w Bieruniu (2018), b. w Borowej Wsi (2020), c. w Bruśku (2019), c. w Chocianowicach (2019), e. w Jankowicach Rybnickich (2020), f. w Jastrzębiu-Zdrój (2019). Fotografie własne

5.9 Stolarka okienna

Stolarka okienna, a w szczególności jej rozmieszczenie w obiekcie oraz przyjęte rozwiązania ciesielskie i materiałowe, podobnie jak wyżej omówione elementy mające wpływ na kształtowanie się świątyń, stały się przedmiotem podjętych analiz. Pierwsze kościoły drewniane doświetlano tylko od strony południowej orientowanego kościoła. Podobne podziały jak oddzielenie strefy niebiańskiej (prezbiterium) od ziemiańskiej (nawy) stosowano w doświetleniu wnętrza, wyznaczając stronę czystą (elewacja południowa) i stronę o złych mocach (elewacja północna). Zasadę tę stosowano do końca XVII w. i zdecydowanie miała ona wpływ na łatwość zdobienia ścian polichromią. Z czasem i przy okazji prowadzonych remontów okna lokowano również w północnej ścianie nawy, ustawiając je symetrycznie względem otworów okiennych wpisanych po przeciwnej stronie nawy. Rozświetlenie kościoła światłem dziennym, z wyjątkiem ściany północnej, miało podłoże ideowe. Do końca XVII wieku ludność żyła w przekonaniu, że „północna część Świata jest przepelniona złymi mocami, od których (według opinii Henryka Dienwiebela) należy się izolować” [np. Gliwice-Ostropa (27), Łaziska Rybnickie (60), Miasteczko Śląskie (64), Sowczyce (93), Wierzbica Dolna (103)] [70]. Praktycznie rzecz ujmując, oczywiste jest, że doświetlenie obiektu od strony południowej jest najbardziej optymalnym rozwiązaniem (rys. 111).

Rys. 111. Zastosowanie stolarki okiennej na przykładzie kościoła pw. św. Walentego w Bieruniu Starym: a. doświetlenie kościoła od strony południowej, b. brak okien w elewacji północnej, c. ujęcie niewielkiego okna w ścianie zamykającej prezbiterium. Fotografie własne (2018)

Jak wynika z analiz otwory okienne o zróżnicowanej wielkości i kształcie obecnie najczęściej ulokowane są w bocznych ścianach naw i prezbiteriów. Mniejsze ich formy ujmowano w przybudówkach, zakrystiach, łóżach kolatorskich, kruchtach, kaplicach bocznych czy górnych partiach ścian doświetlając emporę muzyczne. W niektórych kościołach symboliczne, niewielkiej powierzchni okno, wbudowane zostało również centralnie, w ścianie zamykającej prezbiterium. Takie rozwiązanie było symbolicznym wpuszczeniem światła dziennego (tzw. Bóg-światło) do części sacrum [np. Brusiek (9), Ćwiklice (22), Gwoździany (36), Łaziska Rybnickie (60), Radawie (82)] (rys. 112).

Rys. 112. Okna wpisane we wschodnie ściany prezbiteriów: a. Brusiek (2019), b. Ćwiklice (2018), c. Gwoździany (2020), d. Łaziska Rybnickie (2021), Radawie (2021). Fotografie własne

W analizowanych obiektach stolarka okienna zwykle ma kształt prostokątny z szerokim obramowaniem. Otwory okienne najczęściej zaszklone są elementami przezroczystych szyb łączonych ze sobą ołowiem, czasem wypełnione są szybami gomółkowymi lub witrażami. Ponadto, co prawda rzadziej, ale jednak, niewielkie okno ujęte jest w ścianie zamykającej prezbiterium, nadając symboliczny wyraz doświetlenia części sacrum. Kształt okien nie jest zbyt zróżnicowany. Początkowo wykonywano je jako prostokątne, które kolejno zwieńczał łuk pełny lub spłaszczony. Wśród górnośląskich kościołów okna są drewniane, w nielicznych obiektach metalowe z zamontowanymi kratami. Okna zwykle mają szerokie ramy, które połączone są z konstrukcją ściany na wręb. W części badanych obiektów okna podzielone są szprosami, które zaszklono witrażami [12]. Poniżej umieszczono fotografie wybranych przykładów kościołów drewnianych z uwzględnieniem różnych rozwiązań stolarki okiennej (rys. 113).

Rys. 113. Wybrane przykłady stolarki okiennej: a. Bojszów (2018), b. Dobrodzień (2022), c. Łąka (2019), d. Katowice (2020), e. Wilcza (2021), f. Krzywiczyny (2020), g. Pielgrzymowice (2021), h. Zacharzowice (2019), i. Zimna Wódka (2018), j. Żernica (2021). Fotografie własne

5.10 Stolarka drzwiowa

Do wnętrz kościołów prowadzą drzwi główne zlokalizowane w kruchtach lub w parterach wież poprzedzających nawy oraz drzwi boczne, które zwykle wbudowane zostały w południowych elewacjach orientowanych świątyń. W większości badanych obiektów wejścia główne zlokalizowane są w osi naw, ale od tej reguły odnotować można wyjątki, w których wejście usytuowane w bocznej elewacji pełni funkcję wejścia głównego. Boczne wejście, czasem poprzedzone kruchtą, zwykle zlokalizowane jest w elewacji południowej [Gliwice (26)], a w nielicznych przypadkach w elewacji północnej [Koszęcin (51)]. Z przeprowadzonych inwentaryzacji wynika, że drzwi niejednokrotnie bogate w detal ciesielski ujęte są w dodatkowych pomieszczeniach (zakrystia, pomieszczenia gospodarcze, przybudówki, dostępność do łoża kolatorskiej czy empory muzycznej). Portale i skrzydła drzwiowe znacząco różnią się od siebie wymiarem, kształtem, detalem a także wykrojem. Główne wejścia do wnętrz świątyń najczęściej zaakcentowane szerokimi jednoskrzydłowymi lub dwuskrzydłowymi drzwiami, często z zdobnymi okuciami (rys. 114). Drzwi zewnętrzne do wnętrza świątyni ujęte są:

- w parterze wieży (np. Pielgrzymowice),
- w parterze wieży i kruchcie ją poprzedzającą (np. Sierakowice),
- w kruchcie dostawionej do zewnętrznej szczytowej ściany nawy (np. Katowice),
- bezpośrednio w szczytowej ścianie nawy (np. Grodzisko),
- w kruchcie bocznej (np. Koszęcin),
- w zakrystii (z wyjątkiem kilku obiektów, w których dostęp do zakrystii odbywa się tylko od wewnętrznej strony prezbiterium (np. Malnia),

a także w pomieszczeniach gospodarczych, zamkniętych sobotach lub przybudówkach mieszczących schody prowadzące na emporę muzyczną czy łoże kolatorskie.

Drzwi wewnętrzne to głównie drzwi prowadzące z zakrystii do prezbiterium oraz drzwi osadzone w nawie poprzedzonej kruchtą lub wieżą z kruchtą w przyziemiu. Do czasów obecnych zachowały się oryginalne dębowe portale, odrzwia, a także skrzydła drzwiowe. Portal, podobnie jak rama okien, mocowany jest do konstrukcji ścian na wręby. Tworzą go dwa słupy oraz belka pozioma (nadproże), które często zdobiono detalem ciesielskim, wycinano w nich daty budowy, realizowanych remontów oraz inskrypcje z inicjałami cieśli i budowniczych (rys. 115).

Rys. 114. Wybrane przykłady drzwi zewnętrznych: a. Biskupice k. Kluczborka (2018), b. Buków (2018), c. Chorzów (2019), d. Gościecin-Brykasy (2018), e. Istebna-Andziółka (2020), f. Katowice (2019), g. Klucz (2020), h. Miejsce Odrzańskie (2022), i. Stare Olesno (2019). Fotografie własne

Rys. 115. Wybrane przykłady ościeży i drzwi wewnętrznych: a. Chorzów (2019), b. Gołkowice k. Kluczborka (2019), c. Kaczyce (2021), d. Pietrowice Wielkie (2018), e. Żernica (2018), f. Baborów (2022), g. Boronów (2020). Fotografie własne

Wyjątkowym rozwiązaniem jest kościół pw. św. Jerzego w Gliwicach-Ostropie, w którym, w kruchcie bocznej zachował się oryginalny dębowy portal wykonany w kształcie oślego grzbietu, z bogato polichromowanymi drzwiami. Na skrzydle drzwi od wewnętrznej strony kościoła zachowało się malowidło z wizerunkiem Chrystusa Dobrego Pasterza [115] (rys. 116).

Rys. 116. Drzwi w kościele pw. św. Jerzego w Gliwicach-Ostropie: a. portal dębowy wykonany w kształcie oślego grzbietu wieża-nawa (fotografia własna, 2022), b. drzwi wewnętrzne w kruchcie bocznej, c. skrzydło drzwiowe w kruchcie bocznej z polichromią z wizerunkiem Chrystusa Dobrego Pasterza (fotografie: Jacek Hulimka, 2016)

5.11 Detal ciesielski

Snycerka i jej dekoracyjność, a także ornamentyka jest ważnym elementem tworzącym nastrój, przede wszystkim we wnętrzu kościoła. Rozwiązania ciesielskie stosowane w kościołach drewnianych Górnego Śląska nie były tak wymowne, jak te stosowane w regionie Podhala czy Żywiecczyzny. Oczywiście wśród badanej grupy obiektów można odnotować przykłady, w których kunszt ciesielski został zapisany i zachowany do dziś w prawie niezmienionej formie [247]. Zagadnienie ciesielstwa polskiego precyzyjnie wyjaśnili w swoich publikacjach Jan Sas-Zubrzycki [377], Franciszek Kopkowicz [182] a także Franciszek Piścik [308]. Obydwaj autorzy, skupiając się na ciesielstwie polskim przede wszystkim w sakralnym budownictwie drewnianym, opisali zastosowanie zdobnictwa i jego dekoracyjność w ujęciu regionalnym. Odnosi się to do zwieńczeń dachu (pazdury, kozubki), wież (głównie izbic), słupów, balustrad i parapetów empory muzycznej, a także rozwiązań przyjętych przy obróbce stolarki okiennej i drzwiowej [21].

Ściany zewnętrzne górnośląskich kościołów drewnianych na ogół nie były zdobione, a jeśli już, to ograniczało się ono głównie do snycerskiego wykończenia dolnej części deskowania izbic, czego piękniejszymi przykładami są kościoły między innymi w Bierdzanach (5), Miedznej (66), Łaziskach Rybnickich (60), Wilczy (105), oraz delikatnego wykończenia desek oszalowania ścian zrębowych, tak jak w kościele w Pielgrzymowicach (75) (rys. 117). Ponadto ważniejszymi elementami plastycznymi mającymi wpływ na dekoracyjność elewacji kościołów są, między innymi:

- słupy wspierające soboty, których detal poza żłobkowaniem sprowadza się do wykonania gniazd na mieczowania, będące konstrukcyjnym połączeniem słupów z oczepami,
- zadaszenia osłaniające wejścia do wnętrza świątyni,
- zdobienie balustrad zewnętrznych schodów dostawionych do bocznych ścian naw lub prezbiteriów (rys. 118 a, rys. 118 c).

Rys. 117. Przykłady detalu ciesielskiego wykonanego w dolnych partiach nadwieszonej izbicy – wybrane przykłady: a. Łaziska Rybnickie (2020), b. Miedzna (2019), c. Żernica (2018). Fotografie własne

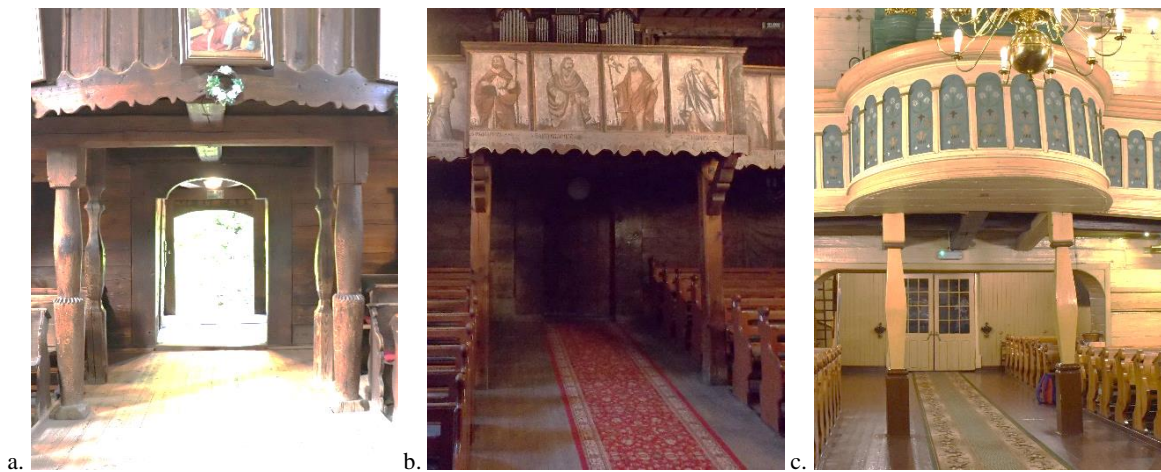
Rys. 118. Przykładowe zastosowanie detalu ciesielskiego – wybrane przykłady: a. Gołkowice k. Wodzisławia Śląskiego: zadaszenie wejścia nad zakrystią oraz zewnętrzne schody prowadzące na lożę kolatorską (2019), b. Gościćin-Bryksy: listwa zwieńczająca zadaszenie kruchty mieszczącej wejście do wnętrza świątyni (2018), c. Istebna-Andziołówka: balustrada na ganku (2020), d. Wisła Mała: słup z mieczowaniem (2021). Fotografie własne

We wnętrzach świątyni detal ciesielski zapisał się znacznie wyraźniej. Zobaczyć go można w skromniejszej lub bardziej dekoracyjnej formie między innymi w:

- słupach wspierających empory,
- zdobieniu otworów loży kolatorskiej,
- balaskach,
- fasetach,
- portalach drzwiowych, a także ujętych na skrzydłach drzwiowych,
- stolarce okiennej,
- ławkach (rys. 119),
- parapetach chóru muzycznego i empor bocznych (rys. 120).

Rys. 119. Zastosowanie detalu ciesielskiego we wnętrzach świątyń – wybrane przykłady: a. Brzezinki – zdobienie dolnej listwy łoża kolatorskiej (2021), b. Cieszowa – słupy wspierające chór muzyczny (2020), c. Gołkowice k. Kluczborka – snycersko wyrzynane ławki (2019), d. Jakobowice, oryginalnie zachowane drzwi wieża-nawa (2021)

Rys. 120. Wybrane przykłady zastosowania detalu ciesielskiego w parapecie chóru muzycznego: a. Cieszowa (2022), b. Rudziniec (2018), c. Wilcza (2019). Fotografie własne

6. Analiza i podział typologiczny kościołów objętych procesem badawczym

Górnośląskie kościoły drewniane, choć wznoszone były w różnych wiekach, stanowią grupę obiektów, których forma architektoniczna i układ konstrukcyjny umożliwiają wyznaczenie wspólnych cech, według których obiekty te były budowane. W niniejszym rozdziale w zestawieniach tabelarycznych zaprezentowane zostały analizy, które ukierunkowano pod kątem architektonicznym i konstrukcyjnym, oceniając między innymi: orientowanie kościoła, sposób zamknięcia prezbiterium, występowanie krucht, wież, a także sygnaturek, rodzaj posadowienia, sposób połączeń ścian w narożach oraz ustroje kształtujące konstrukcje dachowe.

Wyniki analiz przedstawiono w tabelach, uwzględniając numer obiektu zgodny z przyjętym w pracy porządkiem alfabetycznym. Ponadto pozyskane wyniki każdej analizy zilustrowano na osi, prezentując tym samym dominujące rozwiązania przy ocenie poszczególnych elementów kształtujących formy i funkcje badanych świątyń.

6.1 Typologia architektoniczna

Zespół badanych obiektów stanowi zbiór wszystkich zachowanych dotychczas kościołów i kaplic zbudowanych z drewna w granicach Górnego Śląska. W ujęciu typologii architektonicznej zbadano elementy kształtujące układ funkcjonalny świątyń, to jest między innymi:

- kształt ściany zamykającej prezbiterium,
- występowanie zakrystii, krucht, kaplic bocznych, loży kolatorskich, a także wież i sygnaturek,
- sposób wykonania chóru muzycznego i empor bocznych,
- kształt wykroju ściany tęczowej,
- występowanie sobót lub/i przydaszków.

Analizom poddano również elementy kształtujące sposób zwieńczenia hełmów wież kościelnych i sygnaturek. Wyniki przeprowadzonych badań w konsekwencji doprowadziły do określenia najczęściej stosowanych rozwiązań, które potraktowano jako cechy typowe, przyjęte przy budowie świątyń.

6.1.1 Orientowanie świątyń

W architekturze sakralnej usytuowanie świątyń na działce określane jest terminem z łac. *oriens* (wschód). W przeszłości odnosiło się to zatem do zwrócenia części prezbiterium, sacrum w kierunku wschodnim – w stronę grobu Chrystusa w Jerozolimie. Zasada ta w architekturze katolickiej obowiązywała od X wieku aż do XVI w. tj. do Soboru Trydenckiego. W późniejszych latach choć orientowanie nowobudowanych świątyń nie było już obowiązkowe, to zasadę tę wciąż stosowano, uznając ją za pewnego rodzaju tradycję.

Wśród badanej grupy obiektów w przypadku 95 świątyń przestrzeń sacrum jest zwrócona w kierunku wschodnim. Pozostałe obiekty w większości są relokowane, dlatego przy powtórnych ich montażu nie sugerowano się symbolicznym usytuowaniem obiektu w kierunku wschodnim, lecz odniesiono się do bezpośredniego sąsiedztwa, dostępności komunikacyjnej oraz ukształtowania terenu. W poniżej umieszczonym zestawieniu tabelarycznym przedstawiono wykaz świątyń których prezbiterium zwrócone zostało w kierunku wschodnim (tabela 19).

Tabela 18. Orientowanie świątyń

Orientowanie świątyń	
obiekty orientowane	obiekty nieorientowane
2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 115	1, 17, 19, 24, 26, 28, 38, 39, 44, 45, 63, 70, 74, 80, 88, 93, 99, 106, 109, 110
$\Sigma=95$	$\Sigma=20$
<p>Uwagi:</p> <p>Z przeprowadzonych analiz wynika, że wśród 115 kościołów większość jest orientowana, a grupę do nich nienależących w większości stanowią kościoły relokowane. Spośród 20 kościołów nieorientowanych aż 13 zostało przeniesionych w nową lokalizację. Grupę relokowanych kościołów stanowią świątynie zlokalizowane obecnie w: Chorzowie – 17, Chorzowie, Górnośląskim Parku Etnograficznym – 19, Gliwicach – 26, Istebnej-Kubalonce – 38, Istebnej-Młaskawce – 39, Jastrzębiu-Zdroju – 44, Kaczycach – 45, Malni – 63, Ochodzicach – 70, Pawełkach – 74, Przewozie – 80, Rybniku-Wielopolu – 88, Sowczycach – 93).</p>	

6.1.2 Datowanie - podstawy

Określenie daty zbudowania obiektu nie należy do zadań najłatwiejszych. Pomimo dostępności nowych technologii umożliwiających ustalenie wieku drewna należy zaznaczyć, że drewno będące materiałem ulegającym degradacji nierzadko zastępowane jest nowym lub innym czasem pochodzącym z innego zdemontowanego obiektu. Brak informacji o prowadzonych naprawach czy remontach może przyczynić się do błędnej oceny wieku budulca i tym samym może prowadzić do nieprawdziwego określenia czasu budowy badanego obiektu. Zatem daty budowy kościołów przyjęto na podstawie danych zawartych w kartach ewidencyjnych zabytków architektury i budownictwa udostępnionych przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Katowicach z delegaturami w Bielsku-Białej i Częstochowie, a także Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Opolu, wiadomości wynikających z literatury, a także na podstawie wyników badań wieku drewna, które zostały wykonane w 25 obiektach badanego obszaru (tabela 20).

Tabela 19. Datowanie świątyń

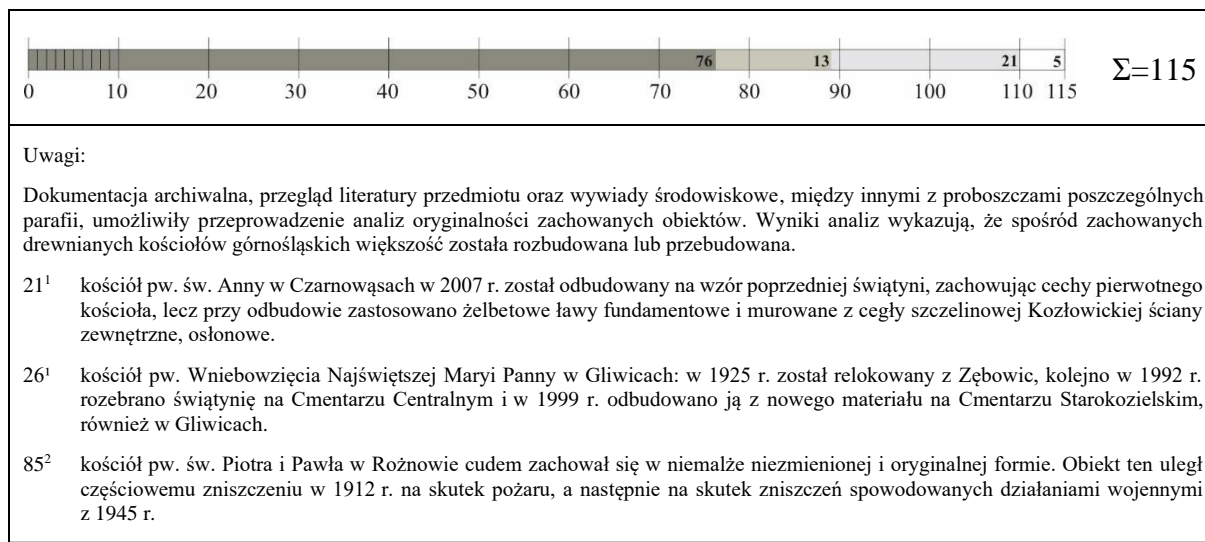
Datowanie obiektu		
data budowy świątyni ustalona na podstawie danych archiwalnych lub zachowanej dokumentacji technicznej	data budowy świątyni ustalona na podstawie badań wieku drewna	niepewna datacja
1, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46 ² , 47, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 70, 72, 74, 75, 76, 78, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 93, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 112, 113, 114	3, 4, 6, 9, 13, 22, 27, 35, 54, 60, 64, 68, 71, 73, 77, 81 ³ , 82, 90, 91, 92, 95, 96, 107, 111, 115	2, 29, 33 ¹ , 52, 62, 66, 79, 94, 102
$\Sigma=81$	$\Sigma=25$	$\Sigma=9$
<p>Uwagi:</p> <p>Wynik przeprowadzonej analizy wykazał, że daty zbudowania większości kościołów drewnianych zlokalizowanych w granicy obszaru badawczego zostały ustalone na podstawie dokumentacji archiwalnych, tj. protokołów wizytacyjnych, zachowanych kronik, a także wiadomości zawartych w kartach ewidencyjnych zabytków architektury i budownictwa. Ponadto z analiz wynika, że wśród badanej grupy obiektów w przypadku 9 kościołów czas budowy podano w przybliżeniu, wskazując jedynie wiek, w którym najprawdopodobniej kościół został zbudowany. Badania laboratoryjne określające wiek drewna wykonane zostały tylko dla 25 obiektów i niewątpliwie jest to wynik wskazujący wyraźną potrzebę wykonania badań dla pozostałych obiektów celem ustalenia pewnej datacji budowy kościoła.</p> <p>33¹ dla kościoła pw. św. Barbary w Górze w 2017 r. Aleksander Konieczny wykonał badania wieku drewna, lecz ich wynik jak dotąd nie został opublikowany. Przypuszcza się jednak, że kościół w Górze został zbudowany w ~1506 r.</p> <p>46² dla kościoła pw. św. Michała Archanioła przed relokacją do Katowic, a jeszcze w Syryni zostały wykonane badania wieku drewna, przeprowadzone przez Marka Krępcę. Badania te potwierdziły rok 1487 jako datę budowy nawy i prezbiterium. W 1938 r. kościół ten został przeniesiony do Katowic-Brynowa. Do powtórnego montażu kościoła użyto drewna rozbiórkowego, lecz z uwagi na powyższe nie ma podstaw, aby uznać, że datę budowy kościoła w Katowicach potwierdziły badania dendrochronologiczne.</p> <p>81³ dla kościoła św. Trójcy w Rachowicach Aleksander Konieczny wykonał badania dendrochronologiczne, których wynik wykazał, że kościół został wybudowany przed 1699 r. bez wskazania konkretnej daty.</p>		

6.1.3 Oryginalność obiektów

Analizowaną grupę obiektów oceniono pod względem oryginalności zachowania układu funkcjonalnego. Odnosi się to do obiektów zachowanych w niemalże niezmienionej formie, ale również świątyń, które rozbudowano, odbudowano od podstaw lub zdecydowano o ich demontażu i powtórny złożeniu w nowym miejscu (tabela 21).

Tabela 20. Oryginalność świątyni

Obiekty zbudowane od podstaw, przeniesione lub odbudowane			
kościół przebudowane	kościół zachowane w oryginalnej formie	kościół relokowane	kościół odbudowane
1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 41, 42, 43, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 71, 72, 75, 76, 77, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 100, 102, 104, 105, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 115	3, 15, 20, 23, 37, 69, 89, 90, 99, 101, 106, 109, 110	kościół przeniesiony wraz z utrzymaniem pierwotnego układu 17, 18, 26 ² , 38, 39, 46, 48, 63, 68, 70, 74, 80, 87, 88, 93, 97 kościół przeniesiony i przebudowany 36, 44, 45, 73, 78	19, 21 ¹ , 40, 85 ³ , 103
$\Sigma=76$	$\Sigma=13$	$\Sigma=16+5$	$\Sigma=5$

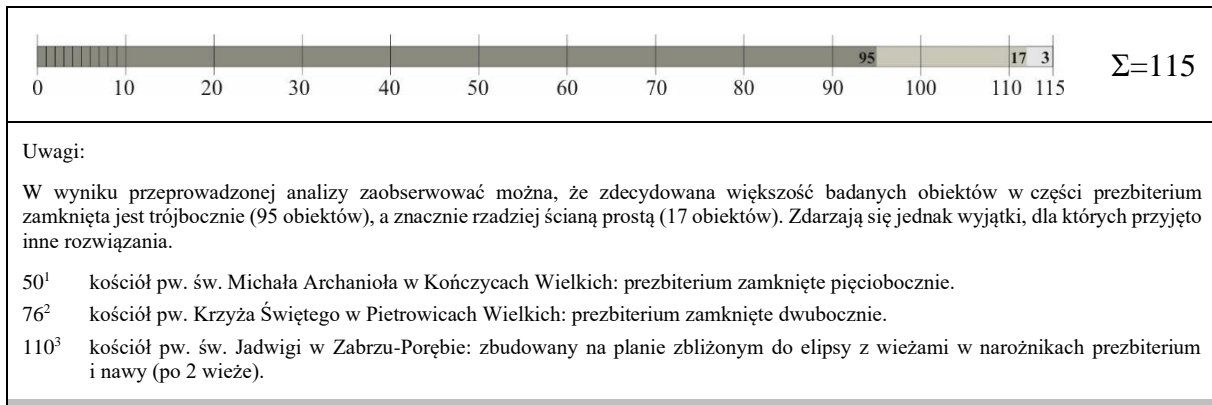

6.1.4 Prezbiteria i sposób ich wydzielenia

Górnośląskie kościoły drewniane niewątpliwie cechuje prezbiterium zamknięte trzema ścianami oktagonu. Wśród badanej grupy obiektów kąt nachylenia ścian w trójbocznie zamkniętym prezbiterium jest zróżnicowany. Bywa spłaszczony jak w kościele w Jastrzębiu-Zdroju (44) lub jest wydatny, jak między innymi w kościele w Sierakowicach (90). Przy budowie świątyni zdecydowanie rzadziej prezbiteria zamknięto ścianami prostymi. Takich rozwiązań najczęściej dopatrzeć się można w kościołach poewangelickich, ale i tego nie należy przyjmować jako reguły. Analizując układy funkcjonalne wyróżniono świątynie jednonawowe (salowe) i dwudzielne w których prezbiterium wydzielone jest od nawy ścianą tęczą. W takim przypadku przestrzeń sacrum zwykle jest węższa od nawy. Poniżej w zestawieniu tabelarycznym zaprezentowano podział badanych obiektów z uwzględnieniem sposobu zamknięcia prezbiterium. Zestawienie to nie uwzględnia otworów okiennych, które stosowano w postaci niewielkich okien mających znaczenie symboliczne dla orientowanego kościoła (tabela 22).

Tabela 21. Sposób zamknięcia ściany prezbiterialnej

Sposób zamknięcia ściany prezbiterialnej		
prezbiterium zamknięte trójbocznie	prezbiterium zamknięte ścianą prostą	inne rozwiązania
 <p>1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 111, 112, 113, 114, 115</p>	 <p>7, 13, 19, 22, 26, 35, 46, 54, 58, 65, 66, 73, 83, 94, 96, 107, 109</p>	 <p>50¹, 76², 110³</p>
Σ=95	Σ=17	Σ=3

Górnośląskie kościoły zbudowane z drewna charakteryzuje dwuczłonowość (nawa i wydzielone od niej mniejsze prezbiterium). Te dwie przestrzenie: ziemiańską i niebiańską, oddziela ściana tęczowa, którą wykonywano o wykroju prostokątnym, trapezowym lub w kształcie łuku. W świątyniach dwudzielnych (w bocznych ścianach nawy) oraz zbudowanych na planie krzyża (w kaplicach bocznych) ustawiano ołtarze boczne.

Analizując cechy typowo architektoniczne przy prowadzonych inwentaryzacjach, analizie poddano również kształt ściany tęczowej (tabela 23) oraz występowanie w niej belki tęczowej (tabela 24).

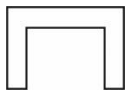
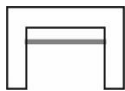
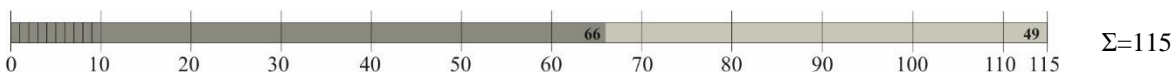
Tabela 22. Ściana tęczowa

Ściana tęczowa			
świątynie bez widocznej ściany tęczowej	ściana tęczowa o półkolistym wykroju	ściana tęczowa o prostokątnym wykroju	ściana tęczowa o trapezowym wykroju
 1, 2, 5, 7, 9, 10, 11 ¹ , 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 25, 26, 28, 30, 32, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 45, 46, 47, 49, 51, 53, 56, 57, 58, 59, 63, 65, 67, 71, 72, 74, 76, 77, 79, 83, 85, 86, 88, 91, 101, 103, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115	 3, 6, 22, 23, 24, 27, 35, 41, 44, 48, 52, 61, 62, 66, 68, 69, 70, 78, 81, 84, 87, 90, 92, 104, 105, 106 <hr/> wykrój ściany tęczowej o spłaszczonym łuku 8, 17, 21, 31, 50, 75, 89, 96, 99	 29, 33, 36, 54, 64, 73, 80, 82, 93, 94, 95, 98	 4, 18, 34, 55, 60, 97, 100, 102
Σ=60	Σ=26+9	Σ=12	Σ=8

Σ=115

Uwagi:
 Jak wynika z autorskich badań, większość świątyń nie ma zaakcentowanej ściany tęczowej (60 obiektów). Pozostałą grupę stanowią świątynie, w których wyróżniono 3 sposoby wykroju belek w ścianie tęczowej: 1 – półkolisty (35 obiektów), 2 – prostokątny (12 obiektów), 3 – trapezowy (8 obiektów).

Tabela 23. Belka tęczowa

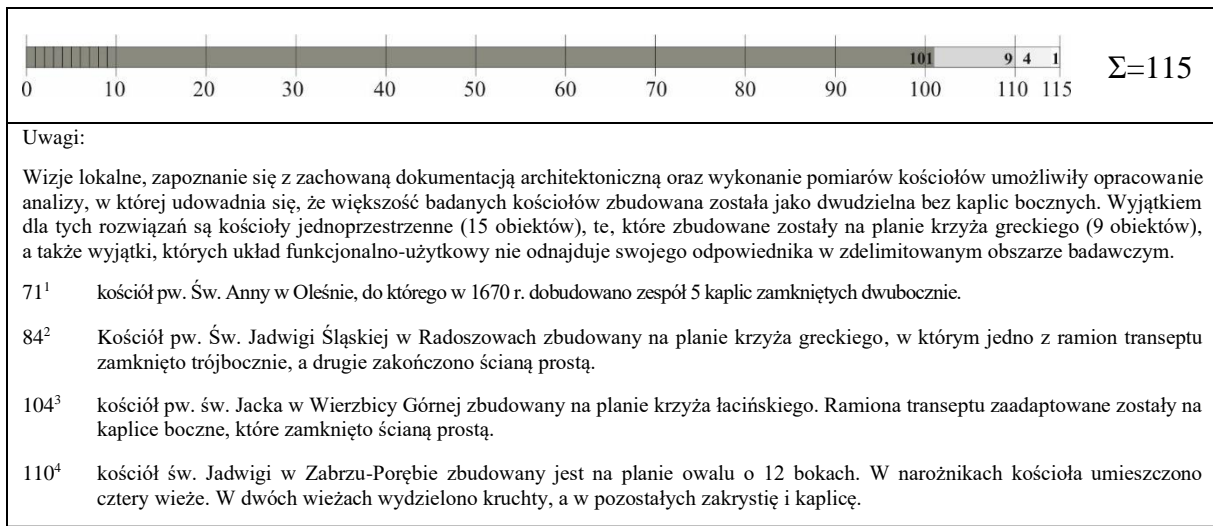
Belka tęczowa	
brak belki tęczowej	występowanie belki tęczowej
	
1, 2, 3, 4, 5, 8, 11, 12, 13, 15, 17, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 39, 41, 43, 47, 49, 50, 55, 58, 59, 60, 61, 66, 67, 73, 74, 75, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 88, 91, 92, 94, 96, 97, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 115	6, 7, 9, 10, 14, 16 ¹ , 18, 21, 27, 29, 30, 32, 34, 38, 40, 42, 44, 45, 46, 48, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 62, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 76, 77, 79, 85, 86, 89, 90, 93, 95, 98, 100, 103, 110, 114
$\Sigma=66$	$\Sigma=49$
	
<p>Uwagi:</p> <p>Jak wynika z obserwacji, belka tęczowa została wbudowana w 49 świątyniach, w związku z czym nie można przyjąć jej symbolicznego występowania jako cechy typowej dla analizowanego obszaru.</p>	

6.1.5 Nawy i kaplice boczne

Większość zachowanych kościołów zbudowano jako jednonawowe z wydzielonym od nawy węższym prezbiterium, bez kaplic bocznych. Grupę 15 świątyń zbudowano jako jednoprzestrzenne, a 9 wzniesiono na planie krzyża greckiego, gdzie kaplice boczne tworzą transept. Jak wynika z analiz, kościoły, w których zbudowano kaplice boczne, wzniesiono lub rozbudowano w XVIII w. (tabela 25).

Tabela 24. Rodzaj wykonania nawy oraz występowania kaplic bocznych

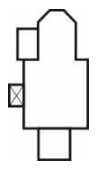
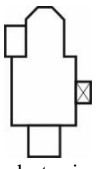
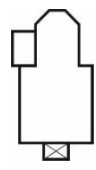
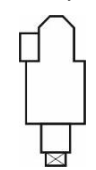
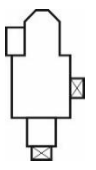
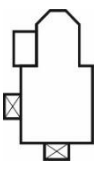
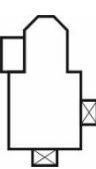
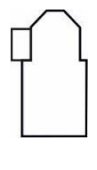
Kaplice boczne				
świątynia jednonawowa z wyodrębnionym, prezbiterium i bez kaplic bocznych	świątynia jednonawowa bez wyodrębnionego prezbiterium i bez kaplic bocznych	świątynia zbudowana na planie krzyża z dwiema kaplicami bocznymi tworzącymi transept	świątynia jednonawowa z jedną kaplicą boczną	inne
				
2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 52, 51, 53, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 71 ¹ , 72, 73, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 111, 112, 113, 114, 115	15, 19, 25, 37, 39, 40, 49, 58, 59, 67, 74, 83, 92, 108, 109	kaplice boczne po lewej i prawej stronie nawy zamknięte trójbocznie 1, 11, 21, 32, 84 ³ , 87, 104 ³	kaplica boczna po prawej stronie nawy zamknięta trójbocznie 54, 68	110 ⁴
$\Sigma=86$	$\Sigma=15$	 kaplice po lewej i prawej stronie nawy zamknięte ścianą prostą 5, 43	 kaplica boczna po lewej stronie nawy zamknięta ścianą prostą 75, 77	
	$\Sigma=101$	$\Sigma=7+2$	$\Sigma=2+2$	$\Sigma=1$

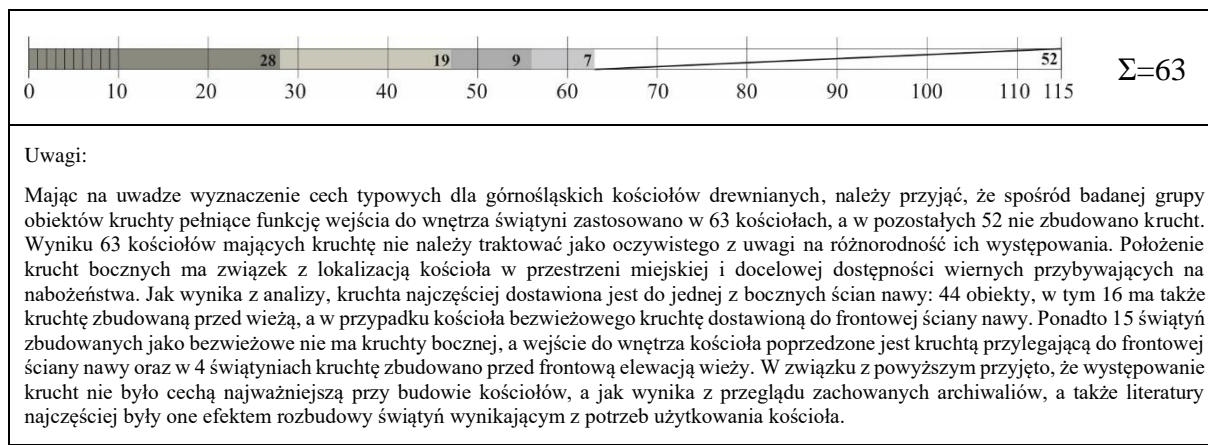

6.1.6 Kruchty

Na podstawie przeprowadzonych analiz stwierdzono, że wśród badanej grupy 115 świątyń, 63 do frontowej lub jednej z bocznych ścian nawy ma dostawioną kruchtę mieszczącą wejście do wnętrza świątyni. Wśród badanej grupy odnajdujemy przykłady, gdzie wieża została poprzedzona dodatkową kruchtą. Najczęściej jednak kruchty dobudowywano do jednej z bocznych ścian nawy (tabela 26).

Tabela 25. Występowanie krucht

Występowanie krucht				
kruchta dostawiona do jednej z bocznych ścian nawy	kruchta poprzedzająca frontową ścianę nawy	kruchta zbudowana przed frontową ścianą wieży oraz dobudowana do jednej z bocznych ścian nawy	kruchta dostawiona do frontowej i jednej z bocznych ścian nawy	świątynie, w których nie zbudowano kruchty
 kruchta dostawiona po lewej stronie nawy 5, 13, 23, 29, 51, 89, 115 kruchta dostawiona do prawej strony nawy 7, 8, 9, 11, 16, 17, 22, 26, 27, 42, 49, 53, 55, 56, 70, 75, 88, 98, 100, 103, 107	 w kościele bezwieżowym 1, 6, 18, 32, 48, 54, 59, 63, 64, 65, 67, 74, 93, 102, 108 kruchta zbudowana przed frontową ścianą wieży 57, 86, 87, 90	 3, 31, 44, 66, 68, 69, 73, 97, 105	 kruchta dostawiona po lewej stronie nawy 46, 110 kruchta dostawiona po prawej stronie nawy 4, 14, 61, 62, 82	 2, 10, 12, 15, 19, 20, 21, 24, 25, 28, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 47, 50, 52, 58, 60, 71, 72, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 91, 92, 94, 95, 96, 99, 101, 104, 106, 109, 111, 112, 113, 114
Σ=21+7	Σ=15+4	Σ=9	Σ=2+5	Σ=52

6.1.7 Zakrystie

W przypadku orientowanego kościoła do prezbiterium od strony północnej przylega niewielkiej powierzchni jednokondygnacyjna zakrystia. Znaczenie rzadziej zakrystie budowano jako dwupoziomowe, w których górną kondygnację adaptowano na łożę kolatorską (32 świątynie), do której dostępność komunikacyjna odbywa się zewnętrznymi schodami dostawionymi do elewacji kościoła lub wewnętrzną klatką schodową wydzieloną w parterze zakrystii. Dach nad zakrystią czasem tworzyło oddzielne zadaszenie, jednak najczęściej stanowiła je przedłużona połączona dachowa nakrywająca prezbiterium (tabela 27).

Tabela 26. Występowanie zakrystii w układzie funkcjonalnym świątyni

Zakrystia					
zakrystia przylegająca po lewej stronie prezbiterium	zakrystia przylegająca po prawej stronie prezbiterium	zakrystia wydzielona w części prezbiterium	dwie zakrystie przylegające do prezbiterium	zakrystia zbudowana za prezbiterium	inne rozwiązania
1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 21, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 111, 112, 114, 115	23, 24, 51, 63, 74, 76, 87	19 ² , 25, 58 ¹ , 83 ⁴ , 89, 107, 109 ²	22, 50, 84, 99, 104, 113	39, 80, 110	15 ¹ , 32 ³ , 37 ¹ , 108,
Σ=88	Σ=7	Σ=7	Σ=6	Σ=3	Σ=4

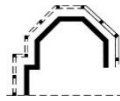
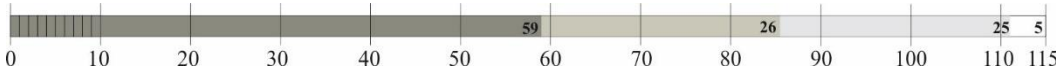
Σ= 115

Uwagi:	
Na podstawie przeprowadzonej analizy stwierdzono, że w 89 kościołach zakrystia przylega do bocznej ściany prezbiterium (po jego lewej stronie, a w przypadku orientowanego kościoła od strony północnej). Pozostałe obiekty stanowią wyjątki będące świadectwem innych rozwiązań architektoniczno-funkcjonalnych.	
15 ¹ , 37 ¹ , 58 ¹	kaplice pw. Matki Boskiej Różańcowej w Bukowie (15), pw. Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej (37), a także pw. Krzyża Świętego w Ligocie Górnej (58) nie mają wydzielonej zakrystii.
19 ² , 109 ²	kościół ewangelickie zlokalizowane w Górnośląskim Skansenie Etnograficznym (19) oraz w Zabrze dzielnicy Mikulezyce zbudowane zostały jako jednoprzestrzenne z dwoma pomieszczeniami przylegającymi do bocznych ścian prezbiterium. Pomieszczenia zaadaptowane na zakrystie nie wyróżniają się z bryły tychże obiektów.
32 ³	w kościele pw. św. Brykjusza w Gościńcinie (32) zakrystia wydzielona została niską ścianą działową w północnym ramieniu transeptu.
83 ⁴	kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Radmierowicach zbudowany jako szachulcowy, salowy, bez wyodrębnionego z nawy prezbiterium, z zakrystią wydzieloną w części sacrum.

6.1.8 Soboty i przydaszki

Soboty są cechą charakterystyczną dla śląskich i małopolskich kościołów drewnianych, jednak jak wynika z analiz, w większości zachowanych kościołów nie zastosowano sobót (wspartych na słupach) ani przydaszek (mocowanych bezpośrednio do elewacji obiektu). Wśród badanej grupy obiektów wyróżnia się takie, które mają soboty obudowane lub/i otwarte oraz takie, które otaczają kościół w całości lub w jego części. Przydaszki są mniejszą formą zadaszka ochraniającego obiekt przed negatywnym działaniem czynników atmosferycznych i zastosowano je w 26 obiektach (tabela 28).

Tabela 27. Występowanie sobót i przydaszków

Soboty i przydaszki				
brak sobót i przydaszków	przydaszki	soboty otwarte	soboty zamknięte	inne rozwiązania
				
1, 2, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 32, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 47, 49, 50, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 65, 70, 72, 74, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 100, 103, 104, 109, 110	3, 5, 6, 17, 18, 28, 38, 46, 67, 68, 69, 73, 75, 78, 79, 86, 88, 91, 95, 99, 102, 105, 106, 111, 113, 114	9, 16, 20, 21, 24, 31, 33, 34, 35, 43, 45, 48, 51, 60, 64, 76, 90, 101, 107, 108, 112	4, 10	przydaszki i soboty zamknięte 77, 115
		Soboty otwarte oraz zamknięte 		przydaszki i soboty otwarte 71, 66, 34
		54, 81		
$\Sigma=59$	$\Sigma=26$		$\Sigma=21+2+2$	$\Sigma=2+3$
				$\Sigma=115$

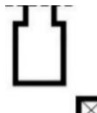

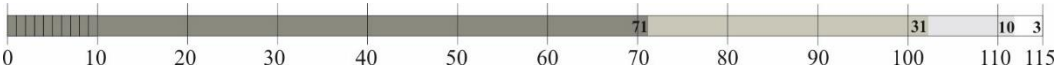
Uwagi:

Na podstawie inwentaryzacji bezpośredniej badanych obiektów wnioskuje się, że w odniesieniu do występowania w różnych konfiguracjach sobót otwartych i zamkniętych oraz przydaszków, przeważającą część stanowią obiekty niemające podcieni. Ponadto podczas wizji lokalnych stwierdzono występowanie sobót i przydaszków w różnych układach i kombinacjach np. soboty otwarte i przydaszki, soboty nieokalające świątyni dookoła, przy czym są one częściowo otwarte i zamknięte. W kościele w Czarnowicach (21) soboty odtworzono na wzór poprzedniej świątyni strawionej w pożarze w 2005 r.

6.1.9 Wieże

Klasyfikacja wież kościelnych kształtuje się następująco: budowano je jako wolnostojące (4 obiekty), niewielkie wieże nadbudowywano w dach nad nawą (10 obiektów), ale z reguły dostawiano je do frontowej elewacji nawy (71 obiektów), które czasem poprzedzała kruchta (13 obiektów). Wieże budowano na planie kwadratu lub prostokąta, a ich forma sprowadza się do ścian względem siebie równoległych oraz zwężających się ku górze z namiotowym zadaszaniem lub baniastym hełmem na szczycie. Wieże zbudowane zostały w konstrukcjach słupowo-ryglowych, z wyjątkiem wieży kościoła w Boronowie (11), którą do poziomu pierwszego piętra zbudowano z belek układanych na zrąb. Ponadto wieża tego obiektu jest jedyną wśród badanej grupy, którą zbudowano na planie ośmioboku. W poniżej umieszczonych zestawieniach tabelarycznych zaprezentowano: występowanie wież kościelnych (tabela 29), kształt ścian (tabela 30) oraz rodzaj zwieńczenia hełmów (tabela 31).

Tabela 28. Występowanie wież

Występowanie wież kościelnych					
wieża dostawiona do frontowej ściany nawy	wieża dostawiona do frontowej ściany nawy z kruchtą ją poprzedzającą	kościół bezwieżowy	kościół bezwieżowy z wolnostojącą dzwonnica	wieża wbudowana w dach nad nawą świątyni	inne rozwiązania
					
2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 20, 22, 23, 25, 26, 27 ¹ , 29, 30, 33, 35 ² , 36, 41, 42, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 60, 70, 72, 75, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 88, 91, 92, 94, 96, 98, 100, 101, 103, 104 ⁷ , 107, 111, 112, 113, 115	3, 31, 44, 57, 66, 68, 69, 73, 86, 87, 90, 97, 105	1, 6, 15, 18, 19, 21, 24, 28, 32, 34, 37, 38, 43, 48 ⁴ , 54, 58, 59, 62, 67, 74, 76, 78 ⁵ , 89, 93, 95, 106, 109	46 ³ , 61, 64, 77	4, 14, 39, 40, 63, 65, 71, 82, 99 ⁶ , 102	108 ⁸ , 110 ⁹ , 114 ⁸
Σ= 58	Σ=13	Σ=27	Σ=4		
	Σ= 71		Σ=31	Σ=10	Σ=3
					Σ=115

Uwagi:

Na podstawie przeprowadzonej analizy wywnioskować można, że 71 świątyni ma wieże dostawione do frontowych ścian naw, a w 10 kościołach wieże nadbudowano w dachy nad nawami. Pozostałe kościoły są bezwieżowe lub wieże zbudowane zostały oddzielnie jako wolnostojące. Wśród badanej grupy wyróżnia się również wyjątki, których rozwiązań nie spotyka się nigdzie indziej w regionie.

27¹ wieża kościoła pw. św. Jerzego w Gliwicach-Ostropie (27) zbudowana została później niż prezbiterium i wcześniej niż nawa (datowanie: prezbiterium XV w., nawa 1665 r., wieża 1544 r.).

35² wieża w kościele pw. Męczeństwa św. Jana Chrzciciela w Grzawie (35), datowana na 1493 r., została na nowo zbudowana w 1811 r.

46³ wolnostojąca dzwonnica w kościele pw. św. Michała Archanioła w Katowicach (46) zbudowana została z nowego materiału w 1990 r.,

48⁴ kościół pw. św. Barbary w Kolanowicach (48) jest bezwieżowy, lecz przy północno-zachodnim narożniku nawy zbudowano wolnostojącą dzwonnice

78⁵ kościół pw. Matki Boskiej i św. Andrzeja w Popielowie pierwotnie miał wieżę dostawioną do frontowej ściany nawy, którą prawdopodobnie w latach 50. XX w. rozebrano. Obecnie kościół jest bezwieżowy.

99⁶ wieża kościoła pw. św. Anny w Ustroniu-Nierodzimiu z 1769 r została zrekonstruowana w 1938 r.

104⁷ Hełm wieży kościoła pw. św. Jacka w Wierzbicy Górnej (104) z 1722 r. został przebudowany w 1930 r., na skutek czego całkowicie zmieniono jego kształt.

108⁸, 114⁸ wieża w kościele pw. św. Walentego w Woźnikach (108) oraz wieża w kościele pw. Marii Magdaleny w Zimnej Wódce (114) dostawiona jest do frontu nawy i łączy się z zadaszeniem osłaniającym wejście do wnętrza świątyni.

110⁹ kościół pw. św. Jadwigi w Zabrze-Porębie (110), w którym zbudowano 4 wieże (2 w narożnikach nawy, 2 w narożnikach prezbiterium), stanowi wyjątek dla badanej grupy obiektów.

Tabela 29. Sposób wykonania wież w układzie pionowym

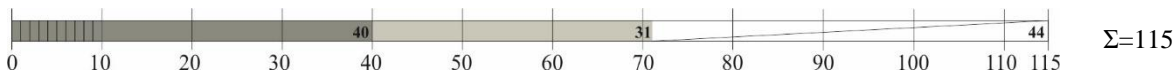

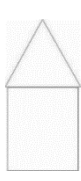

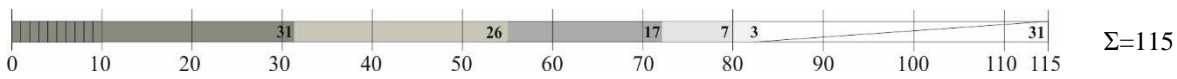
Ściany wież		
zbieżne ściany wież	ściany równoległe	inne rozwiązania
 <p>wieże poprzedzające frontową ścianę nawy</p> <p>3, 5, 9, 12, 17, 25, 27, 31, 33, 35, 41, 44, 45, 49, 50, 51, 56, 60, 66, 68, 69, 73, 75, 79, 81, 84, 88, 90, 91, 94, 97, 98, 100, 101, 103, 105, 107, 111, 113, 115</p>	 <p>wieże poprzedzające frontową ścianę nawy</p> <p>2, 7, 8, 10, 11, 13, 16, 20, 22, 23, 26, 29, 30, 36, 42, 47, 52, 53, 55, 57, 70, 72, 80, 83, 85, 86, 87, 92, 96, 104, 112</p>	 <p>kościół bezwieżowe</p> <p>1, 6, 15, 18, 19, 21, 24, 28, 32, 34, 37, 38, 43, 46, 48, 54, 58, 59, 62, 61, 64, 67, 74, 76, 77, 78, 89, 93, 95, 106, 109</p> <p>wieża nadbudowana w dach nad nawą</p> <p>4, 14, 39, 40, 63, 65, 71, 82, 99, 102</p> <p>formy i konstrukcje wież nie odnajdujące swoich odpowiedników w regionie</p> <p>108¹, 110², 114¹</p>
$\Sigma=40$	$\Sigma=31$	$\Sigma=31+10+4$
 <p style="text-align: right;">$\Sigma=115$</p>		
<p>Uwagi:</p> <p>Z analizy wynika, że 71 kościołów ma wieże dostawione do frontowych ścian naw. Pozostałe obiekty są bezwieżowe (31 obiektów) lub mają wieże nadbudowane w dach nad nawą (10 obiektów). Spośród badanej grupy konstrukcje ścian wież obudowane są gontem lub deskami w układzie pionowym, a w górne partie bocznych ścian wbudowane zostały otwory dzwonowe (wentylacyjne), które osłonięto drewnianymi żaluzjami. Wyjątkiem dla badanej grupy jest wieża kościoła w Boronowie (11), którą do poziomu pierwszego piętra wzniesiono w zrębowej konstrukcji ścian. Wieża ta jest jedyną wśród badanej grupy, którą zbudowano na planie ośmioboku. Ponadto wśród analizowanych obiektów znajdują się trzy o nietypowym rozwiązaniu wież, które zakwalifikowano do wyjątków:</p> <p>108¹, 114¹ kościoły w Woźnikach (108) oraz w Zimnej Wódce (114) mają wieże dostawione do frontowej ściany nawy, które łączą się z zadaszeniem osłaniającym wejście do wnętrza świątyni.</p> <p>wyjątkiem dla grupy badawczej jest kościół św. Jadwigi w Zabrze-Porębie (110²) z czterema wieżami o prostych ścianach, którego z uwagi na unikatową, współczesną formę nie uznano za obiekt, na podstawie którego można poszukiwać typowych cech architektoniczno-konstrukcyjnych.</p>		

Tabela 30. Kształt hełmów wież

Hełmy wież					
dach namiotowy (czteroboczny)	baniasty hełm z latarnią	dach namiotowy (ośmioboczny)	baniasty hełm bez latarni	inne rozwiązania	kościół bezwieżowe
 <p>7, 13, 17, 27, 33², 39*, 40*, 42, 44, 56, 70, 72⁴, 73, 80, 84², 86, 88⁷, 92, 96, 98, 100, 104, 111</p> <p>z nadbudowaną mniejszą formą wieżyczki</p> <p>14*, 31¹, 65*, 75⁵, 87⁶, 101⁸, 102*, 113¹²</p>	 <p>ujęty w dach czteroboczny</p> <p>3, 5, 8, 10, 20, 22, 23, 30, 35, 36, 45, 50, 51, 63*, 66, 68, 69, 79, 83, 85, 91, 99*</p> <p>ujęty dach ośmioboczny</p> <p>26, 82*, 97, 103</p>	 <p>2, 9, 11, 12, 16, 25, 41, 47³, 49, 52, 53, 55, 81, 90, 94, 105⁹, 115</p>	 <p>hełm wieży wpisany w dach czteroboczny</p> <p>4*, 57, 60, 71*, 107, 112</p> <p>hełm wieży wpisany w dach ośmioboczny</p> <p>29</p>	 <p>108¹⁰, 110¹¹, 114¹³</p>	 <p>1, 6, 15, 18, 19, 21, 24, 28, 32, 34, 37, 38, 43, 46, 48, 54, 58, 59, 61, 62, 64, 67, 74, 76, 77, 78, 89, 93, 95, 106, 109</p>
$\Sigma=23+8$	$\Sigma=22+4$	$\Sigma=17$	$\Sigma=6+1$	$\Sigma=3$	$\Sigma=31$
					
<p>Uwagi:</p> <p>Hełmy zwieńczające wieże kościelne sprowadzają się do dachów namiotowych (cztero- i ośmiobocznych) oraz barokowych, baniastych kształtów, nad którymi wykonano latarnię (26 obiektów). W analizie uwzględniono: kościoły z wieżą dostawioną do frontu nawy (71 obiektów), a także świątynie, w których wieżę wbudowano w szczyt dachu nad nawą (10 obiektów).</p> <p>* kościoły w Bielowicku (4), Brzezinkach (14), Istebnej-Mlaskawce (39), Istebnej-Stecówce (40), Malni (63), Miechowej (65), Oleśnie (71), Radawiu (82), Ustroniu-Nierodzimiu (99), a także w Wędrzynie (102) mają wieżę nadbudowaną w dach nad nawą.</p> <p>31¹ wieża w kościele w Gołkowicach k. Kluczborka nakryta jest czterospadowym zadaszeniem z ostrosłupową wieżyczką na szczycie.</p> <p>33², 84² wieże w kościołach w Górze (33) oraz Radoszowach (84) nakryte zostały czterobocznym dachem, który w zwieńczeniu przechodzi w ośmioboczny.</p> <p>47³ zadaszenie wieży w kościele w Kluczu (47) łączy się z kalenicą dachu nad nawą, dlatego wykonano je z trzech stron wieży jako dach sześcioboczny.</p> <p>72⁴ zadaszenie wieży w kościele w Olszowej (72) łączy się z kalenicą dachu nad nawą, dlatego wykonano je z trzech stron jako dach trójpołaciowy.</p> <p>75⁵ wieża w kościele w Pielgrzymowicach (75) zwieńczona jest dachem czterobocznym, na którym ustawiona została czteroboczna wieżyczka z zadaszeniem wykonanym w kształcie ostrosłupa czterokątnego.</p> <p>87⁶ wieża w Kuźni Ligockiej (87) zadaszona jest czterospadowym zadaszeniem, wyprofilowanym łukowo, na którym zbudowano prostopadłościenną wieżyczkę z hełmem w kształcie spłaszczonej bani.</p> <p>88⁷ wieża w kościele w Rybniku-Wielopolu (88) zwieńczona jest czterołaciowym, ostrosłupowym zadaszeniem</p> <p>101⁸ kościół w Wachowie (101) ma wieżę z czterobocznym zadaszeniem, nad którym wznosi się również czteroboczna mniejsza forma wieży z hełmem wykonanym w kształcie dzwonu.</p> <p>105⁹ wieża kościoła w Wilczy (105) ma wieżę zadaszoną ośmiobocznym dachem z strzelistym również ośmiobocznym hełmem na szczycie.</p> <p>108¹⁰ kościół w Woźnikach (108) z ośmioboczną wieżą dobudowaną do frontowej ściany nawy, która w dolnych partiach łączy się z zadaszeniem osłaniającym wejście do wnętrza kościoła i zwieńczona jest ośmiobocznym gontowym hełmem w kształcie dzwonu</p> <p>110¹¹ kościół pw. św. Jadwigi w Zabrze-Porębie, w którym zbudowano 4 wieże (2 w narożnikach nawy, 2 w narożnikach prezbiterium</p> <p>14, 113¹² wieże kościołów w Brzezinkach (14) a także w Zamarskach (113) zwieńcza czterołaciowe zadaszenie, nad którym wznosi się ośmioboczny, ostrosłupowy hełm.</p> <p>114¹³ kościół w Zimnej Wódce (114) ma wieżę dostawioną do frontowej ściany nawy, której ściany łączą się z zadaszeniem osłaniającym wejście do wnętrza świątyni.</p>					

6.1.10 Sygnaturki

Z przeprowadzonych analiz wynika, że wieżyczki na sygnaturki zostały wbudowane w kalenice dachów nad nawami i znacznie rzadziej w kalenice dachów nad prezbiteriami (tabela 32). Wyjątkiem jest kościół pw. św. Józefa Robotnika, zlokalizowany w Górnos Śląskim Parku Etnograficznym w Chorzowie, który ma dwie sygnaturki. Sygnaturki, podobnie jak wieże kościelne, nakryte zostały dachami namiotowymi lub zwieńczają je baniaste hełmy. Wśród badanej grupy wyróżniamy takie obiekty, które mają różne kształty zadaszenia wież i sygnaturek. Dotyczy to kościołów, w których wieże zwieńczają np. dachy namiotowe, a sygnaturki baniaste hełmy (tabela 33). Przykładem takich rozwiązań mogą być kościoły w Borkach Wielkich (10), Boronowie (11), Bruśku (13), Chorzowie (17) czy Ochodzach (70). Niewątpliwie najbardziej spójne rozwiązania odnotować można w obiektach, w których zwieńczenia hełmów zarówno wież, jak i jej mniejszych form (sygnaturki) wykonano, zachowując te same lub podobne cechy stylowe. Do grupy tej należy np. kościół w Chocianowicach (16), Miedźnej (66), Mikołowie-Borowej Wsi (68), Mikołowie-Paniowach (69) czy Sierotach (91).

Tabela 31. Występowanie wieżyczek na sygnaturkę

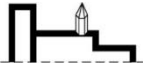

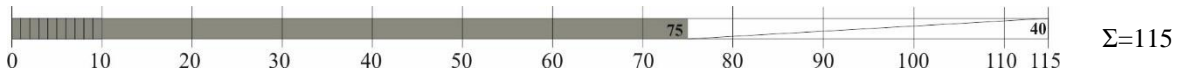

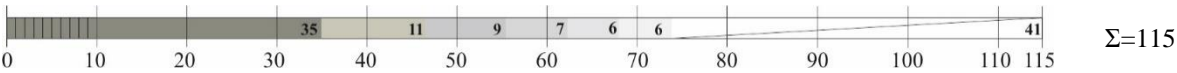
Wieżyczka na sygnaturkę		
sygnaturka wbudowana w kalenicę dachu nad nawą	sygnaturka wbudowana w kalenicę dachu nad prezbiterium	świątynia bez sygnaturki
 <p>1¹, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 43, 44, 46, 47, 48, 54³, 55, 58, 59, 60, 61, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 102, 105, 106, 109, 112, 114, 115</p>	 <p>31, 51, 81, 91</p>	 <p>2, 4, 7, 12, 14, 23, 25, 29, 30, 33, 39, 40, 41, 42, 45, 49, 50, 52, 53, 56, 57, 62, 63, 65, 79, 83, 84, 85, 86, 92, 98, 99, 101, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 113</p>
$\Sigma=70$	$\Sigma=4$	
Sygnaturka wbudowana w kalenicę dachu nad nawą, a także nad prezbiterium		
18 ²		$\Sigma=1$
$\Sigma=70+4+1$		$\Sigma=40$
 <p style="text-align: right;">$\Sigma=115$</p>		
<p>Uwagi:</p> <p>Na podstawie przeglądu zachowanej dokumentacji oraz przeprowadzonych wizji lokalnych można wnioskować, że spośród badanych obiektów 75 obiektów ma wieżyczkę na sygnaturkę – w 70 przypadkach sygnaturka wbudowana jest w kalenicę dachu nad nawą, w 4 przypadkach sygnaturka została wbudowana w kalenicę dachu nad prezbiterium oraz 1 z nich ma dwie sygnaturki. Pozostałą grupę 40 obiektów stanowią kościoły, które nie mają sygnaturki. W grupie tej wyróżnia się obiekty w których sygnaturka została wykonana wtórnice Czarnowąsy (21) lub ją przebudowano Księży Las (54).</p> <p>1¹ sygnaturka kościoła w Baborowie (1) pierwotnie była wbudowana na skrzyżowaniu naw. Obecnie wpisana jest w kalenicę dachu nad nawą, tuż nad wejściem do wnętrza świątyni.</p> <p>18² kościół pw. św. Józefa Robotnika znajdujący się w Górnos Śląskim Skansenie Etnograficznym w Chorzowie (18) jest jedynym wśród grupy badawczej, który ma dwie wieżyczki mieszczące sygnaturki. Sygnaturki te zwieńczone są baniastymi hełmami. Jedna wpisana jest w kalenicę nad nawą, tuż nad wejściem do świątyni, druga nad prezbiterium.</p> <p>54³ wieżyczka na sygnaturkę w kościele pw. Trójcy Świętej w Koszęcinie (54) została przebudowana w 1960 r. z ostrosłupowej na baniasty hełm i kolejno w 2019 r. przywrócono jej pierwotny kształt, odbudowując sygnaturkę na wzór oryginalnej zbudowanej w 1498 r.</p>		

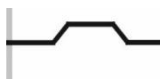

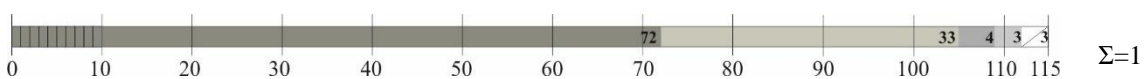
Tabela 32. Kształt hełmów wieżyczek na sygnaturkę

Hełmy wieżyczek na sygnaturkę						
zwieńczenie baniastym hełmem z latarnią	namiotowy dach z latarnią	baniasty hełm z latarnią i baniastą podstawą	zwieńczenie daszkiem ostrosłupowym	dach namiotowy bez latarni	zwieńczenie baniastym hełmem bez z latarni	świątynie bez sygnaturki
 <p>1¹, 5, 6, 10, 11, 13, 15, 17, 18², 20, 21³, 22, 27⁴, 28, 35, 38, 51, 55, 60, 61, 64⁹, 67, 75, 76, 87, 89, 91, 95, 97, 102, 105, 112, 114</p> <p>hełm esowaty 3, 26</p>	 <p>37, 43, 47, 48, 59⁸, 72, 73, 74, 78¹⁰, 96, 106</p> <p>bez latarni 93, 94</p>	 <p>24, 32, 66, 68, 69, 77, 80, 81, 100</p>	 <p>16, 31⁵, 34, 46, 54⁷, 88, 115</p>	 <p>9, 16, 19, 44, 58, 109</p>	 <p>8, 36, 70, 71, 82, 90</p>	 <p>2, 4, 7, 12, 14, 23, 25, 29, 30, 33, 39, 40, 41, 42, 45⁶, 49, 50, 52, 53, 56, 57, 62, 63, 65, 79, 83, 84, 85, 86, 92, 98, 99, 101, 103, 104, 107, 108, 110, 111, 113</p>
Σ= 33+2	Σ=9+2	Σ=9	Σ=7	Σ=6	Σ=6	Σ=41
						
<p>Uwagi:</p> <p>Jak wynika z analizy, 74 kościoły zlokalizowane w obszarze badawczym mają wieże na sygnaturki. Są to niewielkie wieżyczki wbudowane w kalenicę dachu nad nawą i rzadziej nad prezbiterium. Kościoły w Gołkowicach k. Wodzisławia Śląskiego (31), Koszęcinie (51), Rachowicach (81) oraz w Sierotach (91) są przykładami rozwiązania wieżyczki na sygnaturkę, którą wbudowano w kalenicę dachu nad prezbiterium. Wieżyczki te różnią się od siebie formą i konstrukcją, choć zdecydowanie najczęściej wykonano na sześciobocznej podstawie z latarnią i baniastym hełmem, kulą i iglicą na szczycie.</p> <p>1¹ sygnaturka kościoła w Baborowie (1) pierwotnie była wbudowana na skrzyżowaniu naw. Obecnie wpisana jest w kalenicę dachu nad nawą, tuż nad wejściem do wnętrza świątyni.</p> <p>18² kościół pw. św. Józefa w Górnos Śląskim Skansenie Etnograficznym w Chorzowie (18) jest jedynym kościołem spośród badanej grupy, który ma dwie wieżyczki na sygnaturki.</p> <p>21³ sygnaturka w kościele pw. św. Anny w Czarnowasach (21) została odbudowana w 2007 r. na wzór poprzedniej całkowicie zniszczonej w pożarze z 2005 r.</p> <p>27⁴ wieżyczka na sygnaturkę w kościele pw. św. Jerzego w Gliwicach-Ostropie (27) została przebudowana z ostrosłupowej na baniasty hełm z ośmioboczną latarnią.</p> <p>kościół św. Anny w Gołkowicach k. Wodzisławia Śląskiego (31) ma sygnaturkę wykonaną w stylu gotyckim, z ośmioboczną latarnią i ostrosłupowym hełmem pokrytym blachą. Takie rozwiązanie nie ma swojego odpowiednika wśród analizowanej grupy obiektów.</p> <p>kościół relokowany z Ruptawy do Kaczyc (45). Jak wynika z danych archiwalnych, pierwotnie w kalenicę dachu nad prezbiterium wpisana była ośmioboczna sygnaturka z latarnią i baniastym hełmem, której podczas prac montażowych kościoła w Kaczycach nie zastosowano.</p> <p>w kościele pw. św. Michała Archaniola (54) oryginalna sygnaturka wybudowana została jako stożkowa. W 1960 r. sygnaturkę przebudowano, zmieniając jej hełm na baniasty z latarnią. W 2021 r. przywrócono pierwotną formę sygnaturki, odbudowując jej hełm na kształt oryginalnego.</p> <p>kościół pw. św. Anny w Lublińcu (59) został zrekonstruowany w 2004 r. na wzór poprzedniej świątyni. Pierwotnie wieżyczka na sygnaturkę była wykonana o bardziej strzelistej formie i smuklejszym kształcie.</p> <p>kościół pw. św. Jerzego i Wniebowzięcia NMP w Miasteczku Śląskim (64) ma sygnaturkę przebudowaną w 1928 r., która obecnie zbudowana jest na sześciobocznej latarni z cebulastym hełmem pokrytym gontem.</p> <p>kościół pw. Matki Boskiej i św. Andrzeja w Popielowie (78) pierwotnie miał czteroboczną sygnaturkę, zwieńczoną czterospadowym gontowym zadaszeniem z cebulastym hełmem, kulą i iglicą na szczycie. Po relokacji kościoła na cmentarz parafialny w Popielowie przy pracach montażowych zmieniono kształt i formę sygnaturki. Obecnie jest ona sześcioboczna z blaszanym zadaszeniem wspartym na sześciu słupach.</p>						

6.1.11 Empory

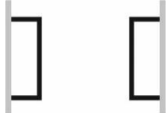

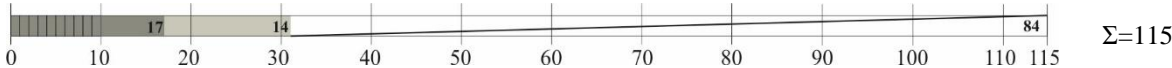
Empory muzyczne [za wyjątkiem trzech świątyń: Buków (15), Ligota Górna (58) oraz Zabrz-Mikulczyce (109)] w każdym z analizowanych obiektów zlokalizowany jest w nawie, tuż nad wejściem do wnętrza kościoła, z dostępem wewnętrzną klatką schodową wbudowaną w parterze wieży lub/i w nawie, gdzie ulokowano schody jednobiegowe lub zabiegowe przylegające do bocznych ścian nawy. Znacznie rzadziej budowano zewnętrzne schody przylegające do jednej z bocznych ścian naw lub wież. Jak wynika z analiz, empory muzyczne zazwyczaj budowano o prostych liniach parapetów bez empor bocznych, zazwyczaj wspartych na słupach o bardziej lub mniej dekoracyjnych wykrojach. Zarówno linie parapetu, jak i detal ciesielski uzależnione były od umiejętności budowniczych, ale i od możliwości finansowych. W zestawieniu tabelarycznym zaprezentowano zastosowanie linii parapetów chórów muzycznych (tabela 34) oraz występowanie empor bocznych (tabela 35).

Tabela 33. Rodzaje wykonania linii parapetu chóru muzycznego

Parapet empory muzycznej				
parapet prosty	parapet z występem w centralnej części	parapet falisty	parapet z wcięciem w centralnej części	bez empory muzycznej
 5, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 21, 25, 27, 29, 31, 32, 33, 36, 37, 39, 40, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 64, 66, 67, 68, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 103, 106, 108, 112, 113, 114, 115 9, 51, 104	 23, 24, 26, 34, 38, 46, 60, 62, 65, 73, 86, 92, 97, 111 4, 7, 20, 22, 28, 41, 42, 63, 69, 91, 99, 105, 107 70, 81, 110 1, 2, 35	 3, 30, 79, 85	 16, 43, 102	 15, 58, 109
$\Sigma=69+3$	$\Sigma=14+13+3+3$	$\Sigma=4$	$\Sigma=3$	$\Sigma=3$
				
<p>Uwagi:</p> <p>Wszystkie analizowane świątynie mające chóry muzyczne pogrupowano, upraszczając ich formę do sposobu wykonania linii zamykającej parapet empory. Jak wynika z własnych obserwacji, większość chórów muzycznych wykonano o płaskim parapecie (72 obiektów) i do nich również zaliczono również trzy obiekty, w których skrajne ściany prostego parapetu wykonano ukośnie (Bojszów (9), Koszęcin (51), Wierzbica Górna (104)). W 33 obiektach wykonano parapet z występem w centralnej jego części. Zalicza się tu cztery sposoby wysunięcia parapetu do wewnątrz nawy: prostokątne (14 obiektów), półkoliste (13) oraz zamknięte prostokątne z ukośnie wykonanymi, bocznymi ścianami (6 obiektów). W analizowanej grupie obiektów odnaleźć można również rzadziej stosowane rozwiązania, jak np. parapet o falistej linii (4 obiekty) lub z parapetem, którego centralna część wsunięta została we wnętrze nadwieszzonego chóru. Ponadto w zespole badawczym odnajduje się 3 obiekty, w których nie ma chóru muzycznego: Buków (15), Ligota Górna (58), Zabrze-Mikulczyce (109).</p>				

Do chóru muzycznego często przylegają empory muzyczne, ale i to nie jest regułą. Wśród badanej grupy obiektów empory boczne wykonano w 31 obiektach. Wykonano je po obydwu stronach nawy (17 obiektów) lub przylegają one do jednej z jej bocznych ścian (14 obiektów). Sposób wykonania empor bocznych jest równie zróżnicowany, jak forma i kształt wykonania chóru muzycznego. Empory są nadwieszane lub wsparte na słupach, przylegają do bocznej ściany nawy na całej jej długości lub tylko w części, a ich podłoga zazwyczaj zbudowana jest na tym samym poziomie co przylegający do niej chór muzyczny. Informacje te jednak nie są wyznacznikiem budowania chórów i empor bocznych. Wśród badanej grupy obiektów są i takie, których empory boczne nie są połączone z chórem muzycznym, a dostęp do nich odbywa się oddzielnymi schodami. W zestawieniu tabelarycznym (tabela 35) zaprezentowano występowanie empor bocznych oraz sposobu wykonania parapetu je zamykającego.

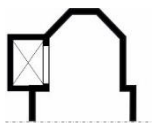
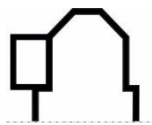

Tabela 34. Występowanie empor bocznych oraz sposób wykonania parapetu je zamykającego

Empory muzyczne, boczne		
występowanie empory po obydwu stronach nawy	empora przylega do jednej z bocznych ścian nawy	świątynie, w których nie ma empor bocznych
 <p>2, 5, 25, 32, 41, 42, 43¹, 49, 53, 63, 65, 79², 82, 83, 84³, 103, 104</p>	 <p>empora przylega do lewej ściany nawy</p> <p>7, 10, 14, 30, 46, 55, 57, 58, 64, 71, 85, 108</p> <hr/> <p>empora przylega do prawej ściany nawy</p> <p>48, 62</p>	 <p>1, 3, 4, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 44, 45, 47, 50, 51, 52, 54, 56, 59, 60, 61, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115</p>
$\Sigma = 17$	$\Sigma = 12 + 2$	$\Sigma = 84$
 <p style="text-align: right;">$\Sigma = 115$</p>		
<p>Uwagi:</p> <p>Empory boczne wbudowane zostały w 31 obiektach, a w pozostałe 84 obiekty nie mają empor bocznych. Wśród badanej grupy obiektów odnajduje się wyjątki, których rozwiązania nie zostały powtórzone w innych drewnianych świątyniach regionu górnośląskiego.</p> <p>43¹ empory boczne w kościele pw. Bożego Ciała w Jankowicach Rybnickich (43) ulokowane są w ramionach transeptu, a parapet je zamykający łączy się z bocznymi ścianami nawy.</p> <p>79² świątynię pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Proślicach (49) cechują empory boczne o zróżnicowanej linii parapetu oraz sposobie ich wykonania. Empora przylegająca na całej długości północnej ściany nawy połączona jest z chórem muzycznym, natomiast empora południowa jest pewnego rodzaju balkonem z niezależnym wejściem dostawionym do zewnętrznej elewacji kościoła. Parapet południowej empory jest lekko wybrzuszony w centralnej części.</p> <p>84³ kościół w Radoszowach (84) wzniesiony został na planie krzyża greckiego i ma empory, które zostały wbudowane w ramiona transeptu.</p>		

6.1.12 Łoże kolatorskie

Łoża kolatorska w większości badanych obiektów jest zlokalizowana na drugim poziomie zakrystii i otwarta jest w stronę prezbiterium prostokątnym otworem o zróżnicowanej linii wykroju belek. Zdarza się, że obecnie pełni ona funkcję pomieszczenia gospodarczego, a czasem zaadaptowana została na salkę z przeznaczeniem do użytku ministrantów. Bywa również, że z uwagi na nieużytkowanie pomieszczenia zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem otwór ten został zasłonięty deskami (tabela 36).

Tabela 35. Występowanie łoża kolatorskiej

Łoża kolatorskie	
występowanie łoża kolatorskiej	świątynie, w których nie ma łoża kolatorskiej
 <p>1, 5, 6, 7, 14, 20, 26, 29, 31, 34, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50¹, 51, 52, 55, 62, 67, 71, 72, 75, 77, 79, 82, 91, 99, 100, 101, 103, 112, 114</p>	 <p>2, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 46, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 74, 76, 78, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 115</p>
$\Sigma = 37$	$\Sigma = 78$
 <p style="text-align: right;">$\Sigma = 115$</p>	
<p>Uwagi:</p> <p>Większość zachowanych kościołów drewnianych regionu Górnego Śląska nie ma łoża kolatorskiej. Wśród badanych obiektów 37 z nich ma łożo kolatorską wydzieloną na górnej kondygnacji zakrystii przylegającej do bocznej ściany prezbiterium.</p> <p>50¹ kościół pw. św. Michała Archanioła w Kończycach Wielkich (50) ma dwie łoża kolatorskie wbudowane po obydwu stronach prezbiterium</p>	

6.2 Typologia konstrukcyjna

Typologiczny podział konstrukcyjny odnosi się przede wszystkim do podstawowych sposobów rozwiązań przy budowie posadowienia, ścian, stropów i dachów które opisane zostały w rozdziale 5. Spośród badanej grupy obiektów większość wzniesiona została w konstrukcji zrębowej, do której wykorzystano z reguły bierwiona drewna jodłowego oraz sosnowego. Sposób łączenia belek w węglach najczęściej wykonano na zakład, rzadziej na jaskółczy ogon i zamek. Ważnym i charakterystycznym elementem dla badanej grupy są dachy, które rozwiązano jako jednokalenicowe lub dwukalenicowe o stromym kącie nachylenia połaci (wahającym się od $\sim 50^\circ$ do 64°). Wieżby dachowe sprowadzają się do kilku podstawowych typowych rozwiązań charakterystycznych dla okresu, w którym obiekty te były budowane. W obiektach zbudowanych w XV–XVII w. z reguły stosowano wieżbę storczykową, rzadziej stolcową [321]. Obiekty wzniesione w późniejszym czasie charakteryzuje wieżba wieszarowa, ale i tego nie można przyjąć za regułę, według której konstruowano dachy górnośląskich

kościół drewnianych. Podobnie sytuacja wygląda z posadowieniem. Pierwotnie obiekty posadowiono na głazach narzutowych, na których wspierano dębowe podwaliny i kolejno budowano najczęściej zrębowe ściany. Z czasem przestrzeń między głazami a konstrukcją ścian wypełniano kamiennymi lub ceglanymi podmurówkami. Wiek XX dał początek zastępowania dotychczas stosowanego i zachowanego oryginalnego czy też już wtórnego posadowienia betonowym lub żelbetowym fundamentom. Analiza badawcza zaprezentowana została w zestawieniach tabelarycznych zaprezentowanych poniżej.

6.2.1 Posadowienia

Charakterystyka rodzaju posadowienia badanych obiektów opisana została w podrozdziale 5.1. Na podstawie wizji lokalnych dokonano podziału posadowienia zachowanych obiektów z uwzględnieniem rodzaju posadowienia (tabela 37). Trzeba mieć tu świadomość, że znaczna część obecnie obserwowanych wzniesień jest wtórna.

Tabela 36. Rodzaj posadowienia

Rodzaj posadowienia					
kamienna podmurówka	podmurówka z cegły	fundament żelbetowy	fundament betonowy	podmurówka z kamienia i cegły	posadowienie na głazach i peckach
1, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 23, 24, 26, 29, 32, 37, 42, 43, 45, 47, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 74, 85, 86, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 97, 101, 102, 103, 105, 106, 111, 113, 114, 115	2, 9, 16, 25, 28, 30, 34, 41, 48, 49, 53, 62, 75, 78, 79, 83, 84, 96, 98, 100, 104, 107, 109, 112	19, 21, 22, 27, 36, 38, 39, 40, 44, 46, 73, 76, 77, 81, 82, 87, 88, 108, 110	31, 50, 59, 63, 80, 92, 99	33, 51, 71, 72	7, 35, 60,
$\Sigma=58$	$\Sigma=24$	$\Sigma=19$	$\Sigma=7$	$\Sigma=4$	$\Sigma=3$
<p>Uwagi:</p> <p>Analiza posadowienia dotyczy stanu aktualnego. Jak wynika z przeglądu zachowanych archiwaliów, wiadomości ujętych w kartach ewidencyjnych zabytków architektury i budownictwa, a także informacji zawartych w literaturze, w większości zachowanych obiektów jest ono wtórne. Wymienione w tabeli rodzaje posadowień nie są łatwe do jednoznacznej oceny z uwagi na występowanie mieszanych rozwiązań materiałowych, a czasem jest ono niemożliwe do bezpośredniej oceny z uwagi na obudowanie konstrukcji ścian gontem lub listwami do poziomu gruntu. Jednak obecnie zachowane kościoły w większości posadowione są na kamiennej podmurówce.</p>					

6.2.2 Podłogi

Z analiz wynika, że pomimo zróżnicowania materiałowego i układania drewnianych podłóg czy wykonywania kamiennych i ceramicznych posadzek najczęściej do ich budowy stosowano drewno. Biorąc pod uwagę, że w obszarze badawczym nie brakuje świątyń, w których zastosowano odmienne materiały przy wykonaniu podłogi w nawie i w prezbiterium, w zestawieniu tabelarycznym: *klasyfikacja materiałowa ułożenia podłóg* oddzielnie

zaprezentowano materiał, z którego ułożono podłogę w prezbiterium oraz w nawie (tabela 38) i (tabela 39).

Tabela 37. Klasyfikacja materiałowa ułożenia podłogi w prezbiterium

Podłoga w prezbiterium					
deski	płytki kamienne	płytki ceramiczne	cegła	panele drewniane	lastrico
1, 5, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 71, 72, 74, 75, 78, 82, 85, 86, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114	6, 21, 26, 27, 28, 36, 44, 61, 69, 73, 76, 77, 80, 81, 87, 88, 89, 110	2, 3, 4, 9, 11, 32, 39, 54, 67, 83, 84, 91, 94	57, 65, 70, 79, 104	22, 40, 68, 115	43, 90, 106
$\Sigma=72$	$\Sigma=18$	$\Sigma=13$	$\Sigma=5$	$\Sigma=4$	$\Sigma=3$
<p>Uwagi:</p> <p>Jak wynika z obserwacji, w zachowanych kościołach drewnianych podłoga ułożona jest z desek, a rzadziej z kamienia naturalnego i płytek ceramicznych. Ponadto należy mieć na uwadze, że znaczna część tych rozwiązań ma charakter wtórny.</p>					

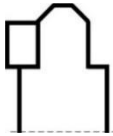
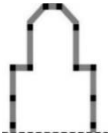

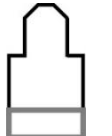
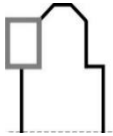

Tabela 38. Klasyfikacja materiałowa ułożenia podłogi w nawie

Podłoga w nawie					
deski	płytki kamienne	płytki ceramiczne	panele drewniane	lastrico	cegła
1, 3, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 29, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 63, 64, 66, 70, 71, 72, 74, 75, 82, 85, 86, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 114	6, 21, 26, 27, 28, 36, 61, 69, 73, 76, 77, 78, 81, 87, 88, 89, 110	2, 9, 30, 32, 39, 54, 59, 67, 80, 83, 84, 91, 94, 113	22, 40, 68, 115	4, 43, 90, 106,	65, 79, 104
$\Sigma=73$	$\Sigma=17$	$\Sigma=14$	$\Sigma=4$	$\Sigma=4$	$\Sigma=3$
<p>Uwagi:</p> <p>W większości analizowanych kościołów podłogę w nawie ułożono z desek, a znacznie rzadziej ułożono ją z kamiennych płyt. W bezpośredniej inwentaryzacji obiektów dopatrzono się również zastosowania innych materiałów, z których wykonano posadzki, lecz są to pojedyncze rozwiązania: panele drewniane ułożono w 4 obiektach, podłogę wykonaną z lastrico stanowią również 4 obiekty, a cegłę klinkierową zastosowano przy budowie podłogi w 3 świątyniach. Trzeba mieć na uwadze, że znaczna część tych rozwiązań ma charakter wtórny.</p>					

6.2.3 Ściany

Ściany górnośląskich kościołów drewnianych z reguły budowano w konstrukcji zrębowej o zróżnicowanym rodzaju połączenia ścian w węglach. Znacznie rzadziej stosowano konstrukcje słupowo-ryglowe, których przykładami są kościoły w Głogówku (28), Radomierowicach (83), a także w Wierzbicy Górnej (104). Ponadto w obszarze badawczym zlokalizowane są świątynie, które zbudowano jako szkieletowe, i należą do nich kościoły: w Chorzowie – Górnośląskim Skansenie Etnograficznym (19), Zabrze-Mikulczycach (109) oraz w Zabrze-Porębie (110). Z uwagi na prowadzone przebudowy i rozbudowy obiektów wśród analizowanej grupy zachowały się takie, których bryła została wzbogacona o między innymi murowane zakrystie (np. Zakrzów Turawski) lub kruchty (np. Księży Las). Zupełnie inny temat otwierają trzy obiekty zlokalizowane w powiecie gliwickim, które są jedynymi w grupie analizowanych obiektów, których prezbiterium zostało wzniesione w technologii murowanej (Gliwice-Ostropa, Rachowice, Sieroty). W tym miejscu warto dodać, że w każdej z tych świątyń prezbiterium jest starsze od dobudowanej w późniejszym okresie nawy (tabela 40).

Tabela 39. Rodzaj stosowanych konstrukcji wznoszenia ścian

Konstrukcje ścian					
konstrukcja zrębowa	konstrukcje szkieletowe	konstrukcja zrębowa z murowanym prezbiterium i zakrystią	konstrukcja zrębowa z murowaną kruchtą	konstrukcja zrębowa z murowaną zakrystią	inne
 <p>1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 25¹, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 61¹, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 111, 113, 114, 115</p>	 <p>19, 109, 110</p> <p>konstrukcje słupowo-ryglowe</p> <p>28, 83, 104</p>	 <p>27, 81, 91</p>	 <p>48, 54</p>	 <p>60, 112</p>	 <p>21</p>
$\Sigma=101$	$\Sigma=3+3$	$\Sigma=3$	$\Sigma=2$	$\Sigma=2$	$\Sigma=1$
 <p style="text-align: right;">$\Sigma=115$</p>					
<p>Uwagi:</p> <p>Spośród badanej grupy obiektów tylko nieliczne zostały zbudowane w konstrukcji mieszanej, tj. drewnianej i murowanej. Wyjątki te są efektem późniejszych przebudów istniejących obiektów lub są pozostałością po obiekcie murowanym, do którego dobudowano konstrukcje drewniane. Zupełnie inne rozwiązanie prezentuje kościół w Czarnowasach (21), którego ściany zostały zbudowane w technologii murowanej. Obiekt ten nie wykluczono z badań z uwagi na odbudowanie nowopowstałego w 2007 r. kościoła na wzór poprzedniej świątyni doszczętnie zniszczonej w pożarze, który miał miejsce w 2005 r. Kościół ten z uwagi na zastosowanie cech po pierwsze wzorowanych na pierwotnym wyglądzie nieistniejącej już świątyni i po drugie prezentujący szereg cech typowych dla drewnianej architektury sakralnej (zastosowanie sobót, obudowanie zewnętrznych ścian gontem, wbudowanie drewnianej konstrukcji wieżyczki na sygnaturkę z baniastym hełmem na szczycie) odbierany jest jako drewniany</p>					

Wśród badanej grupy obiektów większość w całości została zbudowana w konstrukcji zrębowej (104 obiekty). Konstrukcje te cechują różne sposoby łączenia belek w węglach, które zaprezentowano w poniższym zestawieniu tabelarycznym (tabela 41). Analiza połączeń belek w narożach wykonana została podczas wizji lokalnych, a także na podstawie wiadomości zawartych w archiwaliach i literaturze. Ponadto wśród grupy badawczej wyróżnia się 12 świątyń, w których konstrukcja ścian została obustronnie obudowana, co uniemożliwia ocenę połączenia belek w węglach, a wiadomości zawarte w dostępnych źródłach są wobec siebie sprzeczne lub nie odnoszą się do określenia rodzaju ich połączeń w narożach.

Tabela 40. Rodzaj stosowanych połączeń węglów w konstrukcji zrębowej

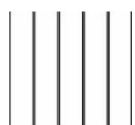

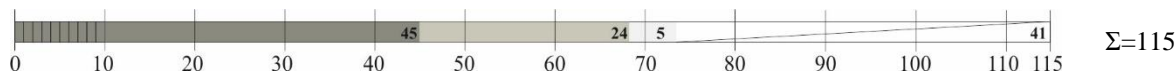
Połączenia ścian konstrukcji zrębowej w węglach					
zakład	jaskółczy ogon	inne kombinacje połączeń konstrukcji zrębowych	konstrukcje szkieletowe	zamek	niemożliwe do oceny w bezpośredniej inwentaryzacji
1 ¹ , 4, 5, 6, 8, 9, 11, 13, 14, 16, 20, 22, 23, 24, 26, 29, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 42, 43 ⁴ , 46, 50, 52, 53, 54, 59, 62, 66, 67, 70, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 84, 86, 88, 89, 90, 94, 95, 96, 97, 98, 108, 111, 113, 114	2, 7, 17, 18, 25 ³ , 30, 31, 40, 47, 48, 49, 55, 63, 64, 68, 69, 80, 82, 85, 92, 102, 105, 107, 112, 115	zakład, jaskółczy ogon 3, 33, 60, 61, 87, 99, 106 zakład, jaskółczy ogon, zamek 51	19, 28, 83, 104, 109, 110	10, 15, 58, 75, 103	obustronne obudowanie ścian, a także brak adnotacji w dokumentacji archiwalnej i technicznej 12, 21 ² , 32, 36, 44, 45, 56, 57, 65, 72, 93, 100, 101
zakład i murowane prezbiterium 27, 81, 91					
Σ=55+3	Σ=25	Σ=7+1	Σ=6	Σ=5	Σ=13
<p>Uwagi:</p> <p>Na podstawie wizji lokalnej oraz wiadomości zawartych w literaturze wnioskować można, że w większości zachowanych kościołów połączenie ścian w węglach zostało wykonane na zakład. Z uwagi na obustronne szalowanie obiektów i brak danych technicznych bez ingerencji w istniejącą strukturę obiektu, określenie sposobu połączenia ścian w węglach nie jest możliwe.</p> <p>1¹ zrębową konstrukcję ścian kościoła w Baborowie (1) połączono w węglach na zakład i jaskółczy ogon</p> <p>21² kościół w Czarnowasach (21) ma obustronnie obudowane ściany nawy i prezbiterium co uniemożliwia ocenę konstrukcji ścian podczas wizji lokalnej, lecz jak wynika z zachowanej dokumentacji technicznej obiekt odbudowano w konstrukcji murowanej przy zachowaniu oryginalnych cech i form poprzedniej świątyni</p> <p>25³ ściany kościoła pw. św. Michała Archaniola w Gieralcicach (25) zostały zbudowane w konstrukcji zrębowej i sumikowo-łatkowej</p> <p>43⁴ w Jankowicach Rybickich w kościele pw. Bożego Ciała (43) zrębową konstrukcję ścian nawy i prezbiterium połączono w węglach na zakład, natomiast ściany zakrystii wzniesiono w konstrukcji sumikowo-łatkowej</p>					

Obiekty objęte procesem badawczym różnią się od siebie również sposobem osłonięcia szkieletowych wież (tabela 42) oraz zrębu ścian prezbiteriów i naw, zarówno z zewnątrz (tabela 43), jak i we wnętrzach obiektów (tabela 44). Wieże z uwagi na ich słupową konstrukcję w każdym przypadku od zewnątrz są obudowane gontem lub deskami, a we wnętrzach

zazwyczaj konstrukcja jest odsłoniętą - ale i tego nie można przyjąć za regułę. Wieże, w których przyziemia zaadaptowane zostały na kruchty mieszczące wejścia do wnętrza obiektów, wykańczano deskami, boazerią lub zwyczajnie pozostawiano tę konstrukcję odsłoniętą, w zależności od upodobań zarządcy lub możliwości finansowych. Obudowanie ścian we wnętrzu wież kościelnych nie ma wpływu na kształtowanie się formy obiektów, dlatego w analizie wykazano materiał, którym od zewnątrz obudowano wieże. W trakcie prowadzenia badań terenowych i podczas zestawienia wyników analiz nie zaobserwowano reguły, zgodnie z którą ściany prezbiteriów, naw oraz wież kościelnych były obudowane. Natomiast dopatrzeć się można kilku różnych rozwiązań osłonięcia konstrukcji ścian w jednym obiekcie, w którym na przykład.:

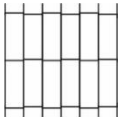

- górne partie ścian zostały obudowane gontem, a dolne, tuż pod sobotami lub przydaszkami pozostawiono odsłonięte (np. Bełk, Góra, Łaziska Rybnickie),
- konstrukcję ścian prezbiterium pozostawiono odsłoniętą, a ściany nawy obudowano deskami (np. Maciejów),
- konstrukcję ścian nawy osłonięto gontem i ściany prezbiterium otynkowano (np. Gliwice-Ostropa).

Tabela 41. Osłonięcie konstrukcji wież kościelnych

Osłonięcie zewnętrznych ścian wież		
szalowanie ścian deskami	osłonięcie konstrukcji gontem	inne rozwiązania
		
2 ¹ , 7, 8 ² , 10, 11, 12, 13, 16, 20, 22, 25, 26, 29, 30, 36, 41, 42, 47 ⁴ , 49 ⁵ , 51 ⁵ , 52, 53 ⁵ , 55, 56, 57, 68, 69, 72, 73 ⁵ , 79, 80 ¹ , 84, 85, 86, 87, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 112 ³	3*, 5*, 9, 17*, 23, 27*, 31*, 33*, 35, 44*, 45*, 50*, 60*, 66*, 70, 75*, 81, 88 ⁶ , 90, 105*, 107*, 111, 113 ⁹ , 115	inne rozwiązania niespotykane nigdzie indziej w regionie 108 ⁷ , 110 ⁸ , 114 słupowo-ryglowa konstrukcja wież 83, 104
$\Sigma=45$	$\Sigma=24$	$\Sigma=3+2$
		
<p>Uwagi:</p> <p>Analiza dotyczy tylko tych świątyń, które mają wieżę dostawioną do frontu nawy. Grupę tę stanowią 74 obiekty, przy czym w 5 z nich zastosowano indywidualne dla obiektu rozwiązania. Ściany wież kościelnych z uwagi na ich szkieletową konstrukcję w każdym przypadku obudowane były gontem lub deskami. Badaniom poddano obiekty, których nawa poprzedzona jest wieżą. Obiekty bezwieżowe lub te, w których wieża została nadbudowana w dach nad nawą, nie są przedmiotem niniejszych analiz. Ponadto przyjętą klasyfikację należy potraktować jako informację ogólną z uwagi na zastosowanie w jednym obiekcie indywidualnych rozwiązań. Odstępstwa te wyszczególnione zostały poniżej:</p> <p>* ściany wież obudowano gontem, a konstrukcję nadwieszonych izbic osłonięto deskami z ozdobnie wyżynaną listwą. Takie rozwiązanie zastosowano w kościołach pw. Marii Magdaleny w Bełku (3), pw. św. Jadwigi Śląskiej w Bierdzanach (5), pw. św. Wawrzyńca w Chorzowie (17), pw. św. Jerzego w Gliwicach-Ostropie (27), pw. św. Anny w Gołkowicach k. Wodzisławia Śląskiego (31), pw. św. Barbary w Górze (33), pw. Bożego Ciała w Jastrzębiu-Zdroju (44), pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Kaczycach (45) pw. św. Michała Archaniola w Kończycach Wielkich (50), pw. Wszystkich Świętych w Łaziskach Rybnickich</p>		

	(60), pw. św. Klemensa Papieża Męczennika w Miedźnej (66), pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Pielgrzymowicach (75), pw. św. Mikołaja w Wilczy (105), a także w kościele pw. św. Jakuba Starszego Apostoła w Wiśle Małej (107)
2 ¹ 80 ¹	w kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Bąkowie (2), a także w kościele pw. św. Judy Tadeusza w Przewozie (80) parter wież został od zewnątrz otynkowany, a powyżej konstrukcje wież osłonięto deskami z olistwowaniem spoin
8 ²	w kościele pw. św. Jadwigi Śląskiej w Biskupicach k. Olesna (8) do bocznych ścian wieży dostawione są dwa aneksy, które razem z wieżą wykończone zostały deskami wraz z olistwowaniem spoin
23 ³ 112 ³	w kościele pw. św. Walentego w Dobrodzieniu (23), a także w kościele pw. św. Piotra i Pawła w Zakrzowie Turawskim (112) do bocznych ścian wież dostawione są po dwa aneksy, które razem z wieżami wykończone zostały gontem
47 ⁴	wieża kościoła pw. św. Elżbiety Węgierskiej w Kluczu obudowana została z dwóch materiałów. Do poziomu drugiej kondygnacji wież obudowano deskami, a powyżej osłonięto ją gontem.
49 ⁵ 51 ⁵ 53 ⁵	w kościołach pw. św. Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Jadwigi Śląskiej w Komorznie (49), pw. Trójcy Świętej w Koszęcinie (51) oraz w kościele pw. św. Trójcy Świętej w Krzywiczynach (53) słupowo-ryglowe wieże w dolnych partiach ścian wykonano z szerokimi fartuchami obudowanymi gontem, powyżej konstrukcje wież obudowano deskami.
73 ⁵	w kościele pw. Trójcy Przenajświętszej w Palowicach (73) wieża obudowana jest gontem, a w dolnych partiach osłonięta deskami.
88 ⁶	wieża w kościele pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej i Matki Boskiej Różańcowej w Rybniku-Wielopolu (88) do poziomu drugiej kondygnacji obudowana została gontem, a powyżej konstrukcję osłonięto deskami z nadwieszoną izbicą, którą od zewnątrz również obudowano deskami.
108 ⁷	wieża w kościele pw. św. Walentego w Woźnikach (108) została dobudowana do zachodniej ściany nawy i nadbudowana nad zadaszeniem kruchty poprzedzającej wejście do wnętrza świątyni. Jest to niewielka ośmioboczna wieża, która stanowi wyjątek w grupie badawczej.
110 ⁸	kościół pw. św. Jadwigi w Zabrze-Porębie (110) jest jedynym obiektem wśród grupy badawczej, który ma cztery wieże
113 ⁹	wieża w Kościele pw. św. Rocha w Zamarskach (113) obudowana została gontem z wydatnym okalającym ją fartuchem, poniżej którego konstrukcję osłonięto deskami i doświetlono powstałą w niej kruchtę sporej powierzchni oknami

Tabela 42. Osłonięcie konstrukcji ścian z zewnątrz prezbiterium oraz nawy

Osłonięcie konstrukcji ścian od zewnątrz		
osłonięcie konstrukcji gontem	szalowanie ścian deskami	konstrukcja odsłonięta i inne rozwiązania
		
prezbiterium		
1, 4 ¹ , 5, 9 ² , 10 ¹ , 11, 13, 14, 17, 20, 21, 23, 25, 26, 32, 34, 36, 38, 45, 48, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 63, 64, 69, 70, 71, 73, 76, 77, 88, 90, 93, 94, 96, 97, 99, 101, 102, 108, 111, 112	2, 3, 6, 7, 8, 12, 19 ³ , 22 ⁴ , 24, 29, 30, 31, 33, 35, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 55, 60, 61, 65, 66, 67, 72, 75, 79, 80, 82, 84, 86, 87, 100, 105, 107 ⁵ , 109 ³ , 110, 114	15, 16, 18, 37, 39, 40, 53, 58, 59, 62, 68, 74, 78 ³ , 85, 89, 92, 95, 98, 103, 106, 113, 115 konstrukcja słupowo-ryglowa 28, 83, 104 technologia murowana, ściany otynkowane 27, 81, 91
Σ=46	Σ=41	Σ=22+3+3
		
nawa		
1, 4 ¹ , 5, 10 ¹ , 11, 13, 14, 17, 20, 21, 23, 25 ⁵ , 26, 27, 32, 34, 36, 38, 45, 48, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 63, 64, 69, 70, 71, 73, 76, 77, 81, 88, 90, 91, 93, 94, 96, 97, 99, 101, 102, 108, 111, 112	2, 3, 6, 7, 8, 9, 12, 19 ³ , 22 ⁴ , 24, 29, 30, 31, 33, 35, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 55, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 72, 75, 78 ³ , 79, 80, 82, 83, 86, 87, 100, 105, 107 ⁵ , 109 ³ , 110, 114	15, 16, 18, 37, 39, 40, 53, 58, 59, 74, 85, 89, 92, 95, 98, 103, 106, 113, 115 konstrukcja słupowo-ryglowa 28, 83, 104
Σ=48	Σ=45	Σ=19+3

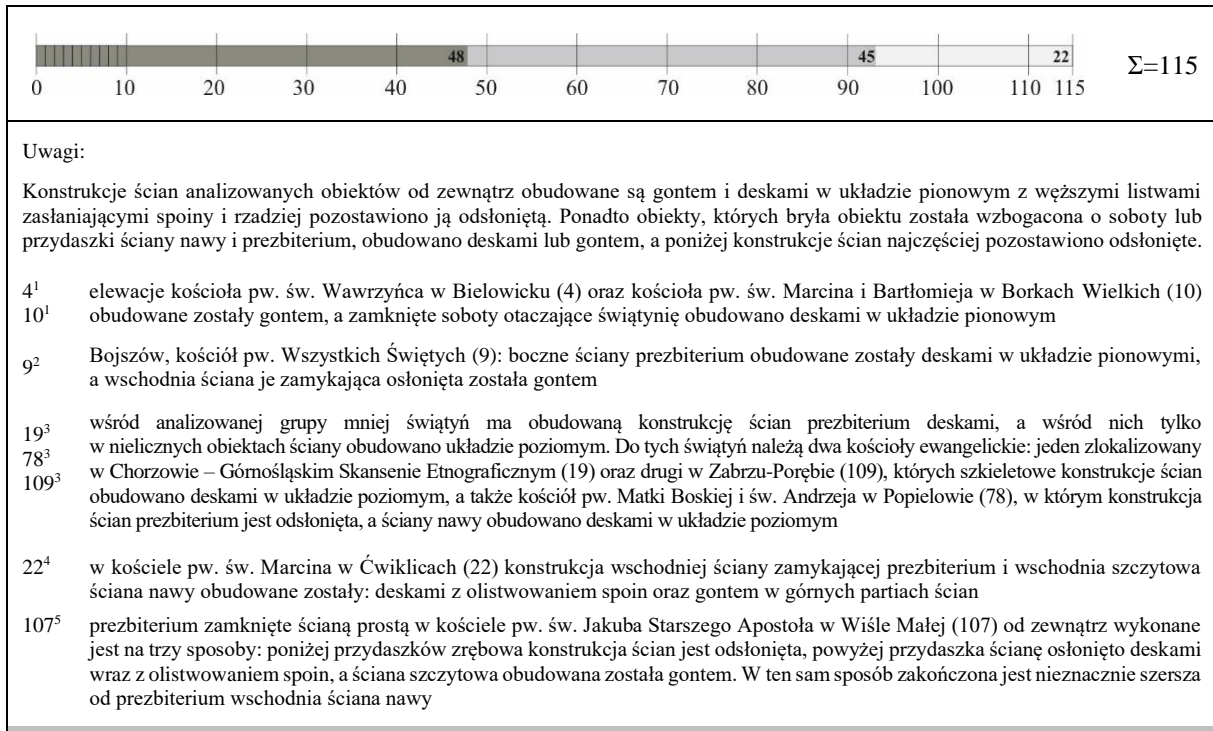
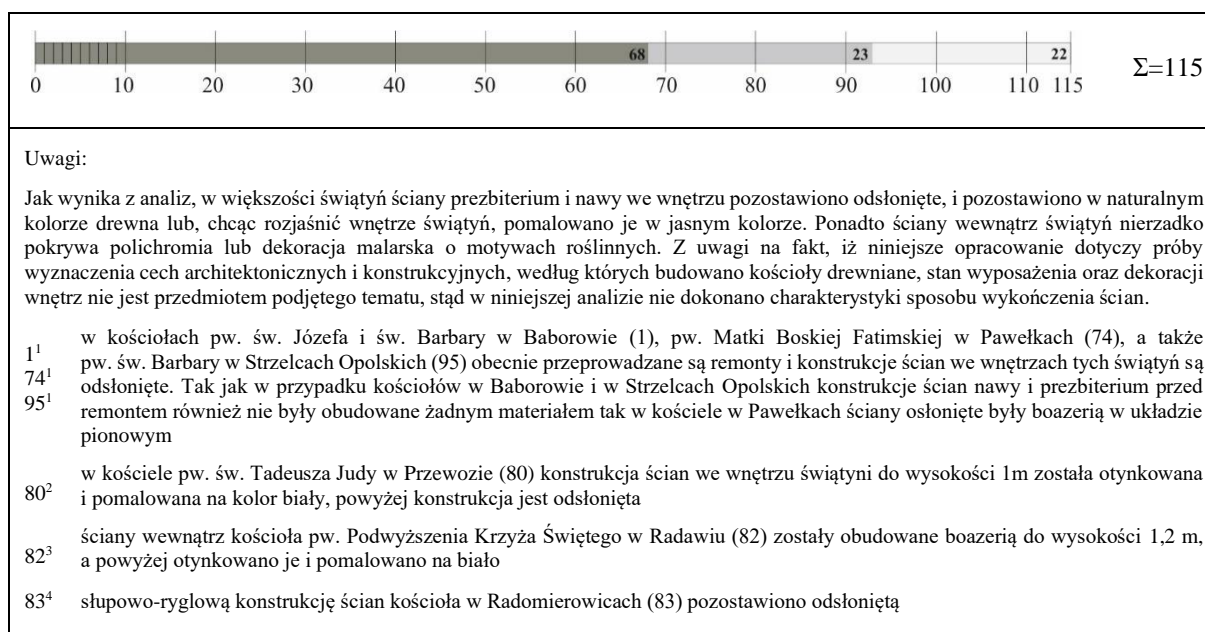

Tabela 43. Sposób wykończenia ścian prezbiterium i nawy wewnątrz obiektu

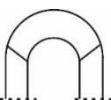

Sposób wykończenia ścian we wnętrzu obiektu		
Prezbiterium		
odsłonięta konstrukcja ścian	boazeria	inne rozwiązania
1 ¹ , 2, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 22, 24, 25, 30, 32, 34, 37, 38, 40, 41, 42, 47, 48, 50, 51, 52, 54, 55, 59, 60, 64, 68, 69, 70, 71, 74 ¹ , 75, 76, 77, 78, 79, 80 ² , 85, 86, 90, 93, 95 ¹ , 96, 98, 99, 103, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 114, 115	układ pionowy 3, 7, 29, 45, 65, 72, 73, 84, 87, 88, 94, 100 układ poziomy 23, 43, 62, 89, 113 inne rozwiązanie 39, 49, 53, 56, 57, 58	deski 18, 21, 26, 33, 35, 36, 44, 46, 63, 66, 92, 97, 101 tynk 27, 28, 31, 61, 67, 81, 82 ³ , 83 ⁴ , 91, 104, 110 płyty k-g i inne 19, 102, 109
Σ=65	Σ=12+5+6	Σ=13+11+3
nawa		
odsłonięta konstrukcja ścian	boazeria	inne rozwiązania
1 ¹ , 2, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 22, 24, 25, 27, 30, 32, 34, 37, 38, 40, 41, 42, 47, 48, 50, 51, 52, 54, 55, 59, 60, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 74 ¹ , 75, 76, 77, 79, 80 ² , 81, 85, 86, 90, 92, 93, 95 ¹ , 96, 98, 99, 103, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 114, 115	układ pionowy 3, 7, 29, 43, 45, 49, 53, 56, 58, 72, 73, 78, 84, 87, 88, 94, 100 układ poziomy 23, 62, 89, 113 inne rozwiązanie 39, 57	deski 18, 21, 26, 33, 35, 36, 44, 46, 63, 66, 97, 101 tynk 28, 31, 61, 67, 82 ³ , 83 ⁴ , 91, 104, 110 płyty k-g i inne 19, 102, 109
Σ=68	Σ=17+4+2	Σ=12+9+3

6.2.4 Stropy

Pierwsze kościoły drewniane przykryte były stropami płaskimi zarówno w części prezbiteriów jak i naw. Wpływy zaczerpnięte z architektury murowanej przeniesione do konstrukcji drewnianych przyczyniły się do wykształcenia sklepień pozornych (kolebek), które stosowano w prezbiteriach i rzadziej nad nawami. Wśród zespołu badanych obiektów wyróżnia się obiekty, w których stropy wykończone są fasetami lub przyjmują półokrągły kształt na wzór oślego grzbietu. Czasem również pseudosklepienia zakończone są fasetami. Rozwiązania te podnoszą urokliwość miejsca, niemniej dla przedmiotowego opracowania stanowią temat poboczny. W przedmiotowej analizie uwagę skupiono na wytypowaniu podstawowych kształtów zbudowania stropów nad prezbiteriami (tabela 45) oraz nawami (tabela 46). W przypadku obiektu jednoprzestrzennego ocenę wykonania stropu wykonano w części profanum i oddzielnie w części sacrum, którą wyznacza występowanie stołu ołtarzowego i ołtarza głównego.

Tabela 44. Rodzaj wykonania stropu w prezbiterium

Rodzaj stropu w prezbiterium		
płaski	pseudosklepienie kolebkowe	inne
 <p>2, 3, 5, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 21², 22, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 33, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 45, 47, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 67, 70, 71³, 72, 73, 78, 80, 82, 83, 85, 88, 89, 91*, 95, 97, 98, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114</p>	 <p>1, 4, 6, 8, 12, 18, 23, 29, 32, 34, 37, 40, 43, 44, 46, 48, 49, 52, 53, 60, 62, 64, 66, 68, 69, 75, 76, 77, 79, 81*, 84, 86, 87, 90, 92, 93, 94, 96, 99, 100, 101, 104, 105, 113, 115</p>	 <p>strop krzyżowy 27*</p> <p>brak stropu 19¹, 74¹</p>
Σ=66	Σ=46	Σ=3

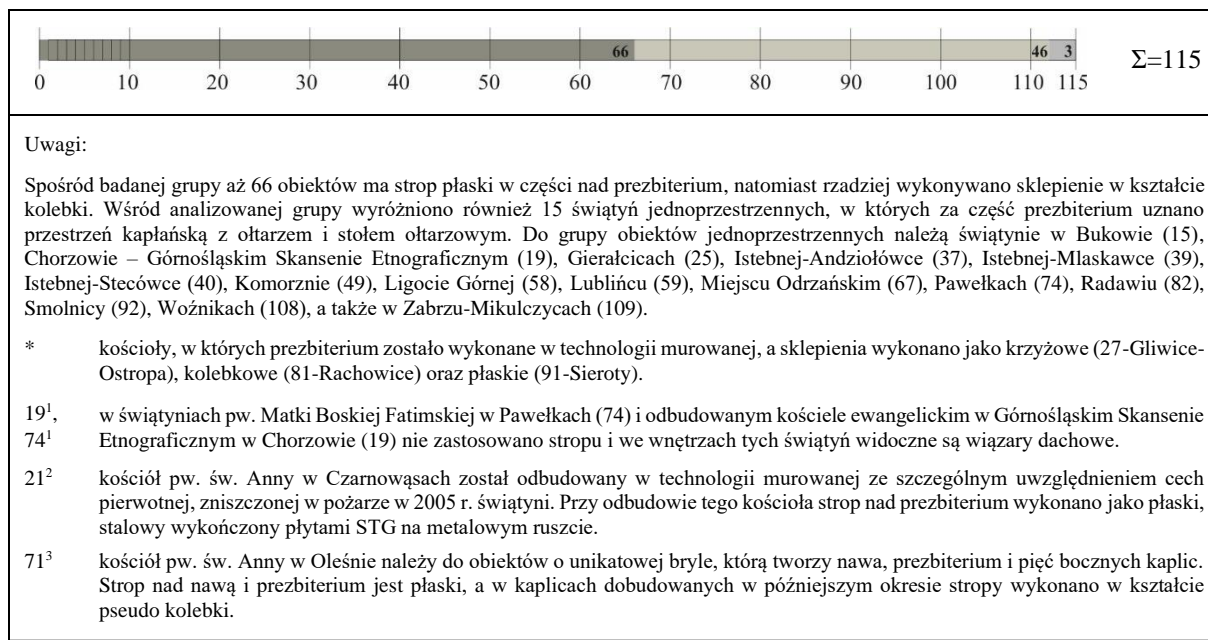
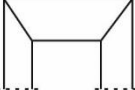

Tabela 45. Rodzaj wykonania stropu w nawie

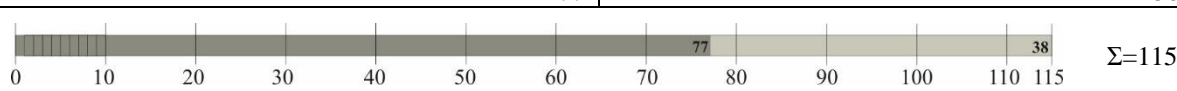
Rodzaj stropu w nawie		
płaski	pseudosklepienie kolebkowe	Inne
 <p>2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21¹, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71¹, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115</p> <p>Σ=94</p>	 <p>1, 3, 32, 37, 40, 44, 49, 52, 53, 62, 68, 69, 79, 84, 87, 97, 104</p> <p>Σ=17</p>	 <p>brak stropu 19, 74³, 106, 109</p> <p>Σ=4</p>
<p>Σ=115</p>		
<p>Uwagi:</p> <p>Z przeprowadzonej analizy wynika, że stropy w większości kościołów wykonano jako płaskie nad nawą i prezbiterium. Pozorne sklepienie kolebkowe nad nawą wykonano w 17 świątyniach. Ponadto w 4 kościołach nie wykonano stropu, co powoduje otwarcie świątyni niemalże do szczytu dachu z widoczną konstrukcją dachową, jak w przypadku kaplicy pw. św. Jadwigi Śląskiej w Wiśle Czarnej (106)</p> <p>21¹ kościół pw. św. Anny w Czarnowąsach został odbudowany w technologii murowanej ze szczególnym uwzględnieniem cech pierwotnej, zniszczonej w pożarze w 2005 r. świątyni. Przy odbudowie tego kościoła strop nad nawą (i transeptem) wykonano jako płaski, stalowy wykończony płytami STG na metalowym ruszcie.</p> <p>71² w starej części kościoła św. Anny w Oleśnie strop nad nawą i prezbiterium jest płaski, w kaplicach dobudowanych w późniejszym okresie strop wykonano w kształcie kolebki</p> <p>74³ w kościele w Pawełkach nie zastosowano stropu</p>		

6.2.5 Dachy

Kościoły zlokalizowane w obszarze badawczym wyróżniają dachy jednokalenicowe i dwukalenicowe (tabela 47). Dwukalenicowy dach nad nawą jest zwykle wyższy od dachu nad

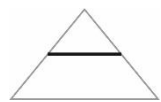
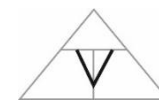
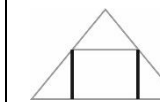

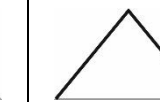
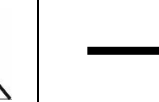
prezbiterium, a linia załamania pomiędzy dachami mogła przyjmować miękki kształt, lecz z reguły w przypadku dachu dwudzielnego stosowano ostre odcięcie obydwu konstrukcji.

Tabela 46. Rodzaj wykonania dachu

Dach	
kościół dwukalenicowy	kościół jednokalenicowy
 <p>2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 43, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 55, 56, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 84, 85, 86, 88, 90, 91², 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 111, 112, 114, 115</p>	 <p>1, 5, 11, 15, 19, 21, 25, 28, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 49, 50, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 67, 74, 79, 81, 83, 87, 89, 92, 93, 99, 104, 106, 108, 109, 110, 113</p>
$\Sigma=77$	$\Sigma=38$
 <p style="text-align: right;">$\Sigma=115$</p>	
<p>Uwagi:</p> <p>W większości badanych obiektów dach wykonano jako dwukalenicowy, z uwzględnieniem dachu względem nawy nieco niższego nad prezbiterium. Takie rozwiązanie może być wykonane poprzez zastosowanie uskoku [np. kościół pw. św. Michała Archaniola w Żernicy (115) czy kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Wierzbicy Dolnej (103)]. Rzadszym rozwiązaniem są dachy jednokalenicowe (wspólne nad nawą i prezbiterium). Wyjątek wśród przyjętych rozwiązań stanowi kościół pw. Wszystkich Świętych w Sierotach (91). Kościół ten jest również dwukalenicowy, lecz jego wyższa część dachu nakrywa prezbiterium, a nie nawę. Inne nietypowe rozwiązanie zastosowano w kościele pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Brzezinkach (14), gdzie dach kościoła zbudowany jest jako trzykalenicowy, którego kalenice stopniowo obniżają się w kierunku prezbiterium.</p>	

Dachy kościołów górnośląskich w zdecydowanej większości wykonywano jako dwukalenicowe. Stąd w poniższym zestawieniu tabelarycznym oddzielnie zaprezentowano rozwiązanie więźb dachowych nad prezbiteriami (tabela 48) i nad nawami (tabela 49). W rozwiązaniach więźb dachowych do XVII w. budowano więźby w ustroju storczykowym zarówno nad nawami (51 obiektów), jak i prezbiteriami (40 obiektów). Rzadziej stosowano więźby stolcowe, wieszarowe, a w przypadku sklepień pozornych z reguły wykonywano więźby jętkowe, charakterystyczne dla kolebek drewnianych. Dachy nad zakrystią, pomieszczeniami gospodarczymi, kaplicami wykonywane były jako pulpitowe lub siodłowe.

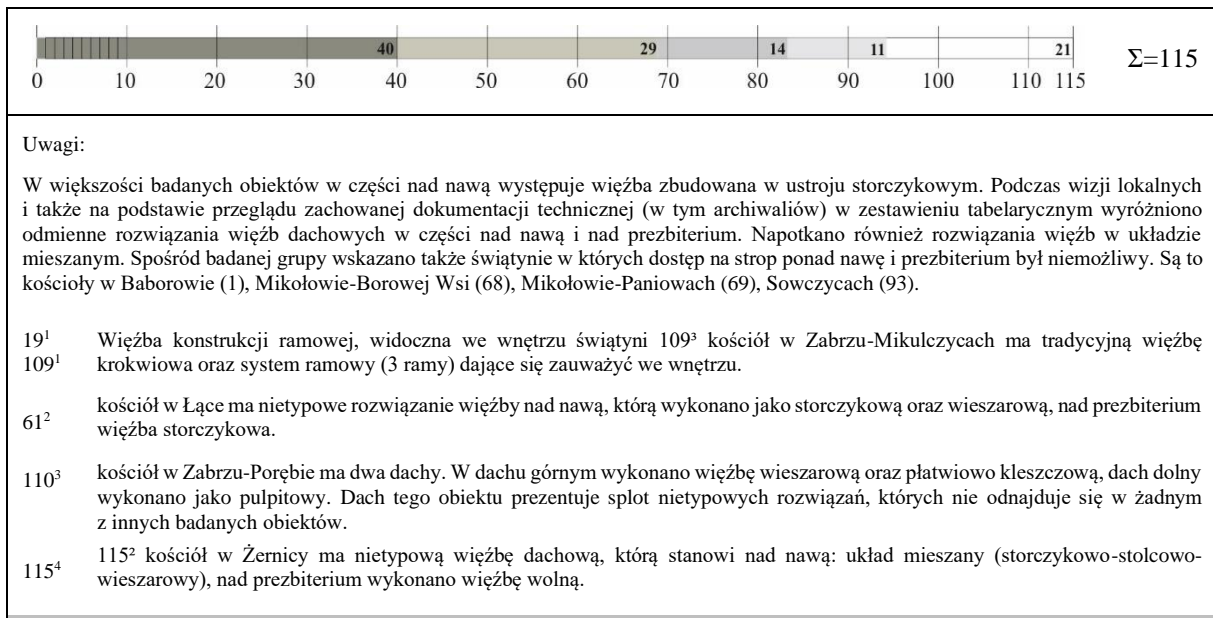
Tabela 47. Rodzaj więźby dachowej nad prezbiterium

Rodzaj więźby nad prezbiterium					
jętkowa	storczykowa	stolcowa	wieszarowa	krokwiowa	inne
					
<p>jednojętkowa</p> <p>5, 13, 15, 17, 18, 20, 22, 25, 26, 31, 35, 37, 39, 40, 42, 43,</p>	<p>jednojętkowa</p> <p>2, 4, 7, 14, 16, 24, 33, 34, 41, 47, 48, 62, 70, 72, 82, 89,</p>	<p>jednojętkowa</p> <p>9, 10, 12, 23, 29, 49, 51, 53, 55, 100, 111, 114</p>	<p>jednojętkowa</p> <p>8, 65, 75, 83</p>	<p>44</p>	<p>stolcowo-płatwiowa</p> <p>32, 59, 101, 104</p>

46, 52, 56, 58, 64, 66, 71, 74, 76, 77, 87, 88, 90, 92, 96, 105 dwujętkowa 57, 69, 84, 86, 115	94, 97, 98, 103, 108, 112 dwujętkowa 3, 6, 38, 54, 60, 61 ² , 79, 91, 95 trzyjętkowa 81	dwujętkowa 11, 28, 30, 36, 50, 63, 73, 80, 85, 99, 102, 107, 113	dwujętkowa 78, 106		więźba nad nawą o zróżnicowanym ustroju wiązarów 27, 45, 110 rama 19 ¹ , 109 ¹ niemożliwy dostęp 1, 67, 68, 93 konstrukcja stalowa 21
$\Sigma=32+5$	$\Sigma=22+9+1$	$\Sigma=12+13$	$\Sigma=4+2$	$\Sigma=1$	$\Sigma=4+3+2++4+1$
<p>Uwagi:</p> <p>W większości badanych obiektów w części nad prezbiterium występuje więźba zbudowana w ustroju jętkowym i storczykowym. Podczas wizji lokalnych oraz przeglądu zachowanej dokumentacji zaobserwowano stosowanie odmiennych rozwiązań więźb dachowych w części nad nawą i nad prezbiterium. Napotkano również rozwiązania więźb w układzie mieszanym. Spośród badanej grupy wskazano także świątynie w których dostęp na strop ponad nawę i prezbiterium był niemożliwy. Są to kościoły w Baborowie (1), Mikołowie-Borowej Wsi (68), Mikołowie-Paniowach (69), Sowczycach (93).</p> <p>19¹ Więźba konstrukcji ramowej, widoczna we wnętrzu świątyni 109³ kościoł w Zabrze-Mikulczycach ma tradycyjną więźbę krokwiową oraz system ramowy (3 ramy) dające się zauważyć we wnętrzu.</p> <p>61² 61 kościoł w Łące ma nietypowe rozwiązanie więźby nad nawą, którą wykonano jako storczykową oraz wieszarową, nad prezbiterium więźba storczykowa, dwujętkowa.</p>					

Tabela 48. Rodzaj więźby dachowej nad nawą

Rodzaj więźby nad nawą				
storczykowa	stolcowa	jętkowa	wieszarowa	inne
jednojętkowa 2, 5, 22, 41, 86, 90, 108 dwujętkowa 3, 4, 6, 7, 14, 16, 24, 25, 29, 34, 43, 47, 48, 54, 60, 62, 64, 70, 71, 73, 77, 79, 81, 82, 88, 89, 95, 97, 98, 103, 105, 111, 112	jednojętkowa 20, 33, 35, 37, 49, 51, 56, 72, 74, 100, 114 dwujętkowa 9, 10, 11, 12, 13, 18, 28, 38, 42, 50, 53, 63, 76, 80, 85, 99, 102, 107	jednojętkowa 15, 39, 40, 46, 58, 92, 96, 113 dwujętkowa 57, 68, 69, 84, 87, 91	jednojętkowa 8, 23, 31, 52, 83 dwujętkowa 17, 65, 75, 78, 106 trzyjętkowa 36	więźba nad nawą o zróżnicowanym ustroju wiązarów 26, 27, 44, 45, 55, 61 ² , 66, 110 ³ , 115 ⁴ stolcowo-płatwiowa 30, 32, 59, 94, 101, 104 rama 19 ¹ , 109 ¹ niemożliwy dostęp 1, 67, 93 konstrukcja stalowa 21
$\Sigma=7+33$	$\Sigma=11+18$	$\Sigma=8+6$	$\Sigma=5+5+1$	$\Sigma=9+6+2+3+1$

6.3 Wnioski

Wykonane badania umożliwiły wyznaczenie typowych cech zarówno w ujęciu architektonicznym, jak i konstrukcyjnym. Badania przeprowadzono na podstawowych elementach funkcjonalnych oraz konstrukcyjnych, a ich wyniki umożliwiły wskazanie cech typowych dla kościołów budowanych z drewna w regionie Górnego Śląska. Zrealizowane badania wskazują w każdym z badanych elementów grupę obiektów o przeważającej liczbie stosowanych rozwiązań. Efektem tego jest wskazanie cech typowych dla górnośląskiej architektury drewnianej. Wyniki badań przedstawiono w zestawieniach tabelarycznych z uwzględnieniem podstawowych cech architektonicznych (tabela 50), konstrukcyjnych (tabela 51), a także dokonano charakterystyki bezpośredniego otoczenia (tabela 52).

Cechy odnoszące się do otoczenia uwzględniają podstawowe elementy wynikające z zagospodarowaniem terenu, których oceny dokonano podczas wizji lokalnych. Trzeba mieć tu na uwadze wpływ czasu na zmiany części opisywanych cech. W aspekcie architektonicznym i konstrukcyjnym w części analizowanych obiektów pojawiały się zmiany nie zawsze możliwe do oceny, co powoduje pewne zafałszowanie wniosków w stosunku do niemożliwych do odtworzenia cech pierwotnych. Najwięcej wątpliwości budzi ocena zagospodarowania terenu – stąd dane takie jak np. obecność zieleni lub typ ogrodzenia należy traktować jako wyłącznie informacyjne, praktycznie bez wartości budowlanej.

Przeprowadzona analiza pozwala wnioskować, że w granicy obszaru badawczego zachowało się najwięcej kościołów typu B (w szczególności B1 i B3). Łącznie kościołów typu B wyróżniono 52 ze 115 obiektów objętych procesem badawczym. Skupiając wysiłek na osiągnięciu wyników badań wnioskować można, że większość z analizowanych świątyń zbudowano jako dwudzielne, z prezbiteriami wydzielonymi od naw, które najczęściej zamknięto trzema ścianami oktagonu. Ponadto plany świątyń tworzą zakrystie (najczęściej przylegające do północnych ścian prezbiteriów) i czasem kruchty, które dostawiano do jednej

z bocznych (rzadziej frontowych) ścian naw. O tym najczęściej decydowały warunki terenowe, a także możliwości komunikacyjne wiernych przybywających na nabożeństwa. Typową cechą architektoniczno-konstrukcyjną wyróżniającą górnośląskie kościoły drewniane są łamane kalenice (wyższe nad nawami i niższe nad prezbiteriami). W kalenice dachów nad nawami zwykle wbudowane są wieżyczki na sygnaturki. Z badań wynika, że większość kościołów ma wieże dostawione do frontowych ścian naw. Bywa również, że w bezpośrednich sąsiedztwach kościołów zbudowane zostały wieże wolnostojące, jednak w większości wieże bez względu na to, czy zostały relokowane, zbudowane przy budowach świątyni, czy wzniesiono je w późniejszym czasie, zawsze były dostawiane do frontowych ścian naw. Przyjmowały one różne kształty i zwieńczone były hełmami o różnorodnych formach. Dodatkowo za cechę budowania górnośląskich kościołów można przyjąć doświetlenia świątyni światłem dziennym. W przypadku kościołów orientowanych okna usytuowane były na znacznej wysokości w południowych ścianach prezbiteriów i w naw, lecz nie można tego przyjąć za regułę. W czasie realizacji prac remontowych zdecydowano się na wprowadzenie doświetlenia również od stron północnych, czego w przeszłości z przyczyn ideowych nie stosowano. Okna w kościołach budowanych z drewna były stosunkowo małe co można łączyć z dbałością o jak najmniejsze osłabienie konstrukcji. Kształt okien naśladował cechy stolarki stosowanej w obiektach murowanych co daje się zaobserwować przez zwieńczenie okien ostrołukowo lub półkoliście, ale jednak najczęściej budowano je jako prostokątne z zaskleniem witrażami, szybami gomółkowymi lub zastosowaniem zróżnicowanego podziału szprosów. Ponadto pomimo usytuowania okien na poziomie niedostępnym z otoczenia, często były one zakratowane. Zrębowe konstrukcje ścian zabezpieczano od zewnątrz gontem i znacznie rzadziej osłaniano je deskami. Wokół kościołów budowano soboty lub przydaszki jednak, jak wynika z badań, ich zastosowanie należy do mniejszości. Poniżej zaprezentowano wyniki badań z uwzględnieniem podstawowych cech architektonicznych, dla których przyjęto następujące oznaczenia (tabela 50):

data	<ul style="list-style-type: none"> ▪ wskazano datę budowy najstarszej części kościoła ▪ (R) => świątynie relokowane, wskazano datę relokacji obiektu w nowe miejsce
typ	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zgodnie z przyjętym w pracy podziałem wskazano typ: A, B (B1, B2, B3, B4), C, D, E, F
zamknięcie prezbiterium	<ul style="list-style-type: none"> ▪ P => ścianą prostą ▪ 2 => dwubocznie ▪ 3 => trójbocznie ▪ 5 => pięciobocznie
ściana tęczowa	<ul style="list-style-type: none"> ▪ X => bez widocznej ściany tęczowej ▪ $\cap$ => wykrój półkolisty ▪ Π => wykrój prostokątny ▪ T => wykrój trapezowy
belka tęczowa:	<ul style="list-style-type: none"> ▪ + => jest ▪ X => nie ma

- kaplica boczna
  - L => lewa ściana nawy
  - P => prawa ściana nawy
  - LP => lewa i prawa ściana nawy
  - X => nie ma

- kruchta dostawiona do nawy
  - F => do frontowej ściany nawy
  - L => do lewej ściany nawy
  - P => prawej strony nawy
  - X => nie ma

- linia zamknięcia parapetu chóru
  - F => falista
  - P => prosta
  - T => trapezowa
  - W => wklęsła
  - X => nie ma

- Empory boczne
  - L => lewa
  - P => prawa
  - X => nie ma

- Loża kolatorska
  - + => jest
  - X => nie ma

- wieża
  - W => poprzedzająca nawę
  - WN => nadbudowana nad nawę
  - WS => wolnostojąca
  - X => brak wieży
  - II => ściany równoległe
  - /\ => ściany zbieżne

- sygnaturka
  - N => nad nawą
  - P => nad prezbiterium
  - X => brak

- soboty i przydaszki
  - Sz => soboty zamknięte, So => soboty otwarte
  - P => przydaszki
  - X => brak

- inne
  - (!) => przyjęte rozwiązanie jest wyjątkiem dla przyjętej grupy badawczej

Tabela 49. Zestawienie wyników badań analizowanych obiektów w ujęciu architektonicznym

ARCHITEKTURA														
LP.	Miejscowość	Data	Typ	Zamknięcie prezbiterium	Ściana tęczowa	Belka tęczowa	Kaplica boczna	Kruchta dostawiona do nawy	Linia zamknięcia parapetu chóru	Empory boczne	Loża kolatorska	Wieża	Sygnaturka	Soboty i przydaszki
1	Baborów	1700	D	3	X	X	L, P	F	W	X	+	X	N	X
2	Bąków	XV / XVI	B1	3	X	X	X	X	W	L, P	X	W II	X	X
3	Bełk	1754	B4	3	∩	X	X	F, P	F	X	X	W / \	N	P
4	Bielowicko	1542	B3	3	T	X	X	F, P	W	X	X	WN	X	Sz

ARCHITEKTURA														
LP.	Miejscowość	Data	Typ	Zamknięcie prezbiterium	Ściana tęczowa	Belka tęczowa	Kaplica boczna	Krucichta dostawiona do nawy	Linia zamknięcia parapetu chóru	Empory boczne	Loża kolatorska	Wieża	Sygnaturka	Soboty i przydaszki
5	Bierdzany	1711	D	3	X	X	L, P	L	P	L, P	+	W /\	N	P
6	Bieruń Stary	1679	A	3	∩	+	X	F	P	X	+	X	N	P
7	Biskupice k. Kluczborka	1626	E	P	X	+	X	P	W	L	+	W II	X	X
8	Biskupice k. Olesna	1718	B3	3	∩	X	X	P	P	X	X	W II	N	X
9	Bojszów	1506	B3	3	X	+	X	P	P	X	X	W /\	N	So
10	Borki Wielkie	1697	B1	3	X	+	X	X	P	L	X	W II	N	Sz
11	Boronów	1611	D	3	X	X	L, P	P	P	X	X	W II	N	X
12	Boroszów	1679	B1	3	X	X	X	X	P	X	X	W /\	X	X
13	Brusiek	1593	E	P	X	X	X	L	P	X	X	W II	N	X
14	Brzezinki	1550	B4	3	X	+	X	F, P	P	L	+	WN	X	X
15	Buków	1770	F	3	X	X	X	X	X	X	X	X	N	X
16	Chocianowice	1662	B3	3	X	+	X	P	T	X	X	W II	N	So
17	Chorzów	1938 (R)	B3	3	∩	X	X	P	P	X	X	W /\	N	P
18	Chorzów – Gómośląski Park Etnograficzny	1997 (R)	A	3	T	+	X	F	P	X	X	X	P	P
19	Chorzów – Gómośląski Park Etnograficzny	2017 (R)	F	P	X	X	X	X	P	X	X	X	N	X
20	Cieszowa	1751	C	3	X	X	X	X	W	X	+	W II	N	So
21	Czarnowąsy	2007	D	3	∩	+	L, P	X	P	X	X	X	N	So
22	Ćwiklice	1466	E	P	∩	X	X	P	W	X	X	W II	N	X
23	Dobrodzień	1630	B3	3	∩	X	X	L	W	X	X	W II	X	X
24	Dobrzeń Wielki	1658	C	3	∩	X	X	X	W	X	X	X	N	So
25	Gierałcice	1617	F	3	X	X	X	X	P	L, P	X	W /\	X	X
26	Gliwice	2000 (R)	E	P	X	X	X	P	W	X	+	W II	N	X
27	Gliwice -Ostropa	1665	B2	3	∩	+	X	P	P	X	X	W /\	N	X
28	Głogówek	1705	A	3	X	X	X	X	W	X	X	X	N	P
29	Goła	XVII/ XVIII	B3	3	∏	+	X	L	P	X	+	W II	X	X

ARCHITEKTURA														
LP.	Miejscowość	Data	Typ	Zamknięcie prezbiterium	Ściana tęczowa	Belka tęczowa	Kaplica boczna	Krucieżta dostawiona do nawy	Linia zamknięcia parapetu chóru	Empory boczne	Loża kolatorska	Wieża	Sygnaturka	Soboty i przydaszki
30	Gołkowice k. Kluczbork	1767	B1	3	X	+	X	X	F	L	X	W II	X	X
31	Gołkowice k. Wodzisławia Śląskiego	1878	B1	3	∩	X	X	F	P	X	+	W /\	P	So
32	Gościęcín	1661	D	3	X	+	L, P	F	P	L, P	X	X	N	X
33	Góra	1506	B3	3	∏	X	X	X	P	X	X	W /\W	X	So
34	Grodzisko	1710	A	3	T	+	X	X	W	X	+	X	N	So, P
35	Grzawa	1493	E	P	∩	X	X	X	W	X	X	W /\	N	So
36	Gwoździany	1978 (R)	B1	3	∏	X	X	X	P	X	X	W II	N	X
37	Istebna -Andziółówka	1923	F	3	X	X	X	X	P	X	X	X	N	X
38	Istebna -Kubalonka	1958 (R)	A	3	X	+	X	X	W	X	X	X	N	P
39	Istebna -Młaskawka	1997 (R)	F	3	X	X	X	X	P	X	X	WN	X	X
40	Istebna -Stecówka	2016	F	3	X	+	X	X	P	X	X	WN	X	X
41	Jakubowice	1585	B1	3	∩	X	X	X	W	L, P	+	W /\	X	X
42	Jamy	1792	B3	3	X	+	X	P	W	L, P	+	W II	X	X
43	Jankowice Rybnickie	1674	D	3	X	X	L, P	X	T	L, P	+	X	N	So
44	Jastrzębie-Zdrój	1974 (R)	B4	3	∩	+	X	P	P	X	+	W /\	N	X
45	Kaczyce	1972 (R)	B1	3	X	+	X	X	P	X	+	W /\	X	So, Sz, P
46	Katowice	1938 (R)	E	P	X	+	X	F, L	W	L	X	WS	N	P
47	Klucz	1748	C	3	X	X	X	X	P	X	+	W II	N	X
48	Kolanowice	1811 (R)	A	3	∩	+	X	F	P	P	+	X	N	So
49	Komorзно	1753	F	3	X	X	X	F, P	P	L, P	+	W /\	X	X
50	Kończyce Wielkie	1777	C	5	∩	X	X	X	P	X	+	W /\	X	X

ARCHITEKTURA														
LP.	Miejscowość	Data	Typ	Zamknięcie prezbiterium	Ściana tęczowa	Belka tęczowa	Kaplica boczna	Krucichta dostawiona do nawy	Linia zamknięcia parapetu chóru	Empory boczne	Loża kolatorska	Wieża	Sygnaturka	Soboty i przydaszki
51	Koszęcín	1724	B3	3	X	+	X	L	P	X	+	W /\	P	So
52	Kozłowice	XVII	B1	3	∩	+	X	X	P	X	+	W II	X	X
53	Krzywiczyny	1623	B3	3	X	+	X	P	P	L, P	X	W II	X	So
54	Księży Las	1498	E	P	II	+	P	F	P	X	X	X	N	Sz
55	Laskowice	1686	B3	3	T	X	X	P	P	L	+	W II	N	X
56	Lasowice Małe	1688	B3	3	X	+	X	P	P	X	X	W /\	X	X
57	Lasowice Wielkie	1599	B1	3	X	+	X	F, P	P	L	X	W II	X	X
58	Ligota Górna	1974	F	P	X	X	X	X	X	L	X	X	N	X
59	Lubliniec	2004	F	3	X	X	X	F	P	X	X	X	N	X
60	Łaziska Rybnickie	1467	B1	3	T	X	X	X	W	X	X	W /\	N	So
61	Łąka	1660	A	3	∩	X	X	F, P	P	X	X	WS	N	X
62	Maciejów	XVI / XVII	A	3	∩	+	X	F, P	W	P	+	X	X	X
63	Malnia	1977 (R)	B1	3	X	+	X	F	W	L, P	X	WN	X	X
64	Miasteczko Śląskie	1667	A	3	II	+	X	F	P	L	X	WS	N	So
65	Miechowa	1529	E	P	X	+	X	F	W	L, P	X	WN	X	X
66	Miedzna	XVII	E	P	∩	X	X	F, P	P	X	X	W /\	N	So, P
67	Miejsce Odrzańskie	1626	F	3	X	X	X	F	P	X	+	X	N	P
68	Mikołów -Borowa Wieś	1937 (R)	B4	3	∩	+	P	F, P	P	X	X	W /\	N	P
69	Mikołów -Paniowy	1757	B4	3	∩	+	X	F, P	W	X	X	W /\	N	P
70	Ochodze	1941 (R)	B3	3	∩	+	X	P	W	X	X	W II	N	X
71	Olesno	1518	A	3	X	+	(!)	X	P	L	+	WN	N	P, So
72	Olszowa	1679	C	3	X	+	X	X	P	X	+	W II	N	X

ARCHITEKTURA														
LP.	Miejscowość	Data	Typ	Zamknięcie prezbiterium	Ściana tęczowa	Belka tęczowa	Kaplica boczna	Kruczta dostawiona do nawy	Linia zamknięcia parapetu chóru	Empory boczne	Loża kolatorska	Wieża	Sygnaturka	Soboty i przydaszki
73	Palowice	1981 (R)	E	P	Π	X	X	F, P	W	X	X	W / \	N	P
74	Pawełki	1956 (R)	F	3	X	X	X	F	P	X	X	X	N	X
75	Pielgrzymowice	1675	B3	3	∩	X	L	P	P	X	+	W / \	N	P
76	Pietrowice Wielkie	1667	A	2	X	+	X	X	P	X	X	X	N	So
77	Poniszowice	1498	A	3	X	+	L	X	P	X	+	WS	N	Sz, P
78	Popielów	1889 (R)	A	3	∩	X	X	X	P	X	X	X	N	X
79	Proślice	XVI	B1	3	X	+	X	X	F	L, P	+	W / \	X	X
80	Przewóz	1937 (R)	B1	3	Π	X	X	X	P	X	X	W II	N	X
81	Rachowice	1699	B2	3	∩	X	X	X	W	X	X	W / \	P	So, Sz
82	Radawie	1542	B4	3	Π	X	X	F, P	P	L, P	+	WN	N	X
83	Radmierowice	1786	F	P	X	X	X	X	P	L, P	X	W II	X	X
84	Radoszowy	1730	D	3	∩	X	X	X	P	L, P	X	W / \	X	X
85	Rożnów	1788	B1	3	X	+	X	X	F	L	X	W II	X	X
86	Rudziniec	1644	B1	3	X	+	X	F, P	W	X	X	W II	X	P
87	Rybnik -Ligocka Kuźnia	1975 (R)	D	3	∩	X	L, P	F, P	P	X	X	W II	N	X
88	Rybnik -Wielopole	1976 (R)	B3	3	X	X	X	P	P	X	X	W / \	N	P
89	Rzeczce	1751	A	3	∩	+	X	L	P	X	X	X	N	X
90	Sierakowice	1675	B1	3	∩	+	X	F	P	X	X	W / \	N	So
91	Sieroty	1427	B2	3	X	X	X	X	W	X	+	W / \	P	P
92	Smolnica	1777	F	3	∩	X	X	X	W	X	X	W II	X	X
93	Sowczyce	1917 (R)	A	3	Π	+	X	F	P	X	X	X	N	X
94	Stare Olesno	2 p. XVII	E	P	Π	X	X	X	P	X	X	W / \	N	X
95	Strzelce Opolskie	1683	A	3	Π	+	X	X	P	X	X	X	N	P
96	Szałsza	1554	E	P	∩	X	X	X	P	X	X	W II	N	X

ARCHITEKTURA														
LP.	Miejscowość	Data	Typ	Zamknięcie prezbiterium	Ściana tęczowa	Belka tęczowa	Kaplica boczna	Krucieżta dostawiona do nawy	Linia zamknięcia parapetu chóru	Empory boczne	Loża kolatorska	Wieża	Sygnaturka	Soboty i przydaszki
97	Szczepanek	1958 (R)	B4	3	T	X	X	F, P	W	X	X	W / \	N	X
98	Świniary Wielkie	1762	B3	3	II	+	X	P	P	X	X	W / \	X	X
99	Ustrów -Nierodzim	1769	C	3	∩	X	X	X	W	X	+	WN	X	P
100	Uszyce	1517	B3	3	T	+	X	P	P	X	+	W / \	N	X
101	Wachów	1706	B1	3	X	X	X	X	P	X	+	W / \	X	So
102	Wędrynia	XVII/ XVII	B1	3	T	X	X	F	T	X	X	WN	N	P
103	Wierzbica Dolna	1688	B3	3	X	+	X	P	P	LP	+	W / \	X	X
104	Wierzbica Górna	1722	D	3	∩	X	X	X	P	LP	X	W II	X	X
105	Wilcza	1755	B4	3	∩	X	X	F, P	W	X	X	W / \	N	P
106	Wisła Czarne	1909	A	3	∩	X	X	X	P	X	X	X	N	P
107	Wisła Mała	1775	E	P	X	X	X	P	W	X	X	W / \	X	So, P
108	Woźniki	1696	F	3	X	X	X	F	P	L	X	(!)	X	So
109	Zabrze -Mikulczyce	1937	F	P	X	X	X	X	X	X	X	WN	X	X
110	Zabrze-Poręba	1929	(!)	(!)	X	+	(!)	F, L	W	X	X	(!)	X	X
111	Zacharzewice	1570	B1	3	X	X	X	X	W	X	X	W / \	X	P
112	Zakrzów Turawski	1759	B1	3	X	X	X	X	P	X	+	W II	N	So
113	Zamarski	1731	B1	3	X	X	X	X	P	X	X	W / \	X	P
114	Zimna Wódka	1748	C	3	X	+	X	X	P	X	+	(!)	N	X
115	Żernica	1661	B3	3	X	X	X	L	P	X	X	W / \	N	Sz, P

Cechy konstrukcyjne zaprezentowane zostały z uwzględnieniem rodzaju posadowień, konstrukcji zbudowania ścian wraz ze wskazaniem ich połączeń oraz ułożenia stropów w nawach oraz prezbiteriach. Wskazano rodzaj kształtów dachów (jedno/dwukalenicowego), w które najczęściej zostały wbudowane wieżyczki na sygnaturki oraz zaprezentowano rodzaj zastosowanych ustrojów wieżb dachowych. Ponadto w zestawieniu tabelarycznym uwzględniono materiały wykorzystane do ułożenia podłóg/posadzek, a także wykończeń konstrukcji ścian z zewnątrz i we wnętrzach świątyń.

Oznaczenia przyjęte w tabeli 51:

posadowienie	<ul style="list-style-type: none"> ▪ PK => podmurówka z kamienia ▪ PC => podmurówka z cegły ▪ FŻ => fundament żelbetowy ▪ FB => fundament betonowy ▪ GP => posadowienie na głazach i peckach
podłoga	<ul style="list-style-type: none"> ▪ D => deski ▪ L => lastrico ▪ PC => płytki ceramiczne ▪ PK => płytki kamienne ▪ C => cegła ▪ K => kamień naturalny
ściany	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Z => zrębowe ▪ KS => szkieletowe ▪ M => murowane
połączenie ścian	<ul style="list-style-type: none"> ▪ zakład ▪ jaskółczy ogon ▪ zamek ▪ ks => konstrukcje szkieletowe ▪ m => murowane ▪ => ściany obustronnie obudowane, brak możliwości oceny połączeń zrębu
osłonięcie konstrukcji ścian	<ul style="list-style-type: none"> ▪ G => gont ▪ D => deski ▪ B => boazeria
W => wieża N => nawa P => prezbiterium	<ul style="list-style-type: none"> ▪ P => płyty ▪ T => tynk ▪ KO => konstrukcja odsłonięta
dach	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 1 => jednokalenicowy ▪ 2 => dwukalenicowy ▪ X => brak możliwości dostępu
typ więźby N – nawa P – prezbiterium	<ul style="list-style-type: none"> ▪ J => jętkowa ▪ S => storczykowa ▪ St => stolcowa ▪ K => krokwiowa ▪ W => wieszarowa ▪ R => rama ▪ 1 => jednojętkowa, 2 => dwujętkowa, 3 => trzyjętkowa
strop N – nawa P – prezbiterium	<ul style="list-style-type: none"> ▪ P => płaski ▪ K => pseudosklepienie kolebkowe ▪ X => nie ma
inne	<ul style="list-style-type: none"> ▪ (!) => przyjęte rozwiązanie jest wyjątkiem dla przyjętej grupy badawczej

Tabela 50. Zestawienie wyników badań analizowanych obiektów w ujęciu konstrukcyjnym

KONSTRUKCJA													
Lp.	Miejscowość	Posadowienie	Podłoga		Ściany	Połączenia ścian	Szalowanie ścian		Dach	Typ więźby		Strop	
			N	P			zew.	wew.		N	P	N	P
1	Baborów	PK	D	D	Z	zakład	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	1	X	X	K	K
2	Bąków	PC	PC	PC	Z	II	W: M, D N: D P: D	W: T, KO N: KO P: KO	2	S 1J	S 1J	P	P
3	Bełk	PK	D	PC	Z	zakład, jaskółczy ogon	W: G N: D P: D	W: B N: KO P: KO	2	S 2J	S 2J	K	P
4	Bielowicko	PK	L	PC	Z	zakład	W: X N: G P: G	W: KO, D N: KO P: KO	2	S 2J	S 1J	P	K
5	Bierdzany	PK	D	D	Z	zakład	W: G N: G P: G	W: KO N: KO P: KO	1	S 1J	J1	P	P
6	Bieruń Stary	PK	PK	PK	Z	zakład	W: X N: D P: D	N: KO P: KO	2	S 2J	S 2J	P	K
7	Biskupice k. Kluczborka	GP	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: D N: D P: D	W: KO N: B P: B	2	S 2J	S 1J	P	P
8	Biskupice k. Olesna	PK	D	D	Z	zakład	W: D N: D P: D	W: KO N: KO P: KO	2	W 1J	W 1J	P	K
9	Bojszów	PC	PC	PC	Z	zakład	W: G N: D P: D	W: KO N: KO P: KO	2	St 2J	St 1J	P	P
10	Borki Wielkie	PK	D	D	Z	II	W: D N: G P: G	W: KO N: KO P: KO	2	St 2J	St 1J	P	P
11	Boronów	PK	D	PC	Z	II	W: D N: G P: G	W: KO N: KO P: KO	1	St 2J	St 2J	P	P
12	Boroszów	PK	D	D	Z	II	W: D N: D P: D	W: KO N: KO P: KO	2	St 2J	St 1J	P	K
13	Brusiek	PK	D	D	Z	zakład	W: D N: G P: G	W: KO N: KO P: KO	2	St 2J	J1	P	P
14	Brzezinki	PK	D	D	Z	zakład	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	3	S 2J	S 1J	P	P
15	Buków	PK	D	D	Z	zamek	W: X N: KO P: KO	N: KO P: KO	1	J1	J1	P	P

KONSTRUKCJA													
Lp.	Miejscowość	Posadowienie	Podłoga		Ściany	Połączenia ścian	Szalowanie ścian		Dach	Typ więźby		Strop	
			N	P			zew.	wew.		N	P	N	P
16	Chocianowice	PC	D	D	Z	zakład	W: D N: KO P: KO	W: KO N: KO P: KO	2	S 2J	S 1J	P	P
17	Chorzów	PK	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: G N: G P: G	W: KO N: KO P: KO	2	W 2J	J1	P	P
18	Chorzów – Górnśląski Park Etnograficzny	PK	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: X N: KO P: KO	N: D P: D	2	St 2J	J1	P	K
19	Chorzów – Górnśląski Park Etnograficzny	FŻ	D	D	KS	ks	W: X N: D P: D	N: P P: P	1	R	R	X	X
20	Cieszowa	PK	D	D	Z	zakład	W: D N: G P: G	W: KO N: KO P: KO	2	St 1J	J1	P	P
21	Czarnowasy	FŻ	PK	PK	M	X	W: X N: G P: G	N: D P: D	1	(!)	(!)	P	P
22	Ćwiklice	FŻ	PD	PD	Z	zakład	W: D N: D P: D	W: D N: KO P: KO	2	S 1J	J1	P	P
23	Dobrodzień	PK	D	D	Z	zakład	W: G N: G P: G	W: KO N: B P: B	2	W 1J	St 1J	P	K
24	Dobrzeń Wielki	PK	D	D	Z	zakład	W: X N: D P: D	N: KO P: KO	2	S 2J	S 1J	P	P
25	Gierałcice	PC	D	D	Z	II	W: D N: G P: G	W: KO N: KO P: KO	1	J2	J1	P	P
26	Gliwice	PK	PK	PK	Z	zakład	W: D N: G P: G	W: D N: D P: D	2	(!)	J1	P	P
27	Gliwice -Ostropa	FŻ	PK	PK	Z, M	zakład, m	W: G N: G P: M	W: KO N: KO P: T	2	(!)	(!)	P	(!)
28	Głogówek	PC	PK	PK	KS	ks	W: X N: KR P: KR	N: T P: T	1	St 2J	St 2J	P	P
29	Goła	PK	D	D	Z	zakład	W: D N: D P: D	W: B N: B P: B	2	S 2J	St 1J	P	K
30	Gołkowice k. Kluczbork	PC	PC	D	Z	II	W: D N: D P: D	W: D N: KO P: KO	2	(!)	St 2J	P	P
31	Gołkowice k. Wodzisławia Śląskiego	FB	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: G N: D P: D	W: T N: T P: T	2	W 1J	J1	P	P

KONSTRUKCJA													
Lp.	Miejscowość	Posadowienie	Podłoga		Ściany	Połączenia ścian	Szalowanie ścian		Dach	Typ więźby		Strop	
			N	P			zew.	wew.		N	P	N	P
32	Gościęcín	PK	PC	PC	Z	II	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	2	(!)	(!)	K	K
33	Góra	PKC	D	D	Z	zakład, jaskółczy ogon	W: G N: D P: D	W: B N: D P: D	2	St 1J	S 1J	P	P
34	Grodzisko	PC	D	D	Z	zakład	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	2	S 2J	S 1J	P	K
35	Grzawa	GP	D	D	Z	zakład	W: G N: D P: D	W: D, KO N: D P: D	2	St 1J	J1	P	P
36	Gwoździany	FŻ	PK	PK	Z	II	W: D N: G P: G	W: B N: B P: B	2	W 3J	St 2J	P	P
37	Istebna -Andziółwka	PK	D	D	Z	zakład	W: X N: KO P: KO	N: KO P: KO	1	St 1J	J1	K	K
38	Istebna -Kubalonka	FŻ	D	D	Z	zakład	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	2	St 2J	S 2J	P	P
39	Istebna -Młaskawka	FŻ	PC	PC	Z	zakład	W: X N: KO P: KO	N: B P: B	1	J1	J1	P	P
40	Istebna -Stecówka	FŻ	PD	PD	Z	jaskółczy ogon	W: X N: KO P: KO	N: KO P: KO	1	J1	J1	K	K
41	Jakubowice	PC	D	D	Z	zakład	W: D N: D P: D	W: KO N: KO P: KO	1	S 1J	S 1J	P	P
42	Jamy	PK	D	D	Z	zakład	W: D N: D P: D	W: KO N: KO P: KO	1	St 2J	J1	P	P
43	Jankowice Rybnickie	PK	L	L	Z	zakład	W: X N: D P: D	N: B P: KO	2	S 2J	J1	P	K
44	Jastrzębie-Zdrój	FŻ	D	PK	Z	II	W: G N: D P: D	W: D N: D P: D	1	(!)	K	K	K
45	Kaczyce	PK	D	D	Z	II	W: G N: G P: G	W: D N: D P: D	2	(!)	(!)	P	P
46	Katowice	FŻ	D	D	Z	zakład	W: X N: D P: D	N: KO, D P: D	2	J1	J1	P	K
47	Klucz	PK	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: GD N: D P: D	W: KO, D N: KO P: KO	2	S 2J	S 1J	P	P

KONSTRUKCJA													
Lp.	Miejscowość	Posadowienie	Podłoga		Ściany	Połączenia ścian	Szalowanie ścian		Dach	Typ więźby		Strop	
			N	P			zew.	wew.		N	P	N	P
48	Kolanowice	PC	D	D	Z, M	II	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	2	S 2J	S 1J	P	K
49	Komorzno	PC	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: GD N: D P: D	W: KO N: B P: B	1	St 2J	St 1J	K	K
50	Kończyce Wielkie	FB	D	D	Z	zakład	W: G N: G P: G	W: N: KO P: KO	1	St 2J	St 2J	P	P
51	Koszęcin	PK	D	D	Z	zakład, zamek, jaskółczy ogon	W: GD N: G P: G	W: KO N: KO P: KO	2	St 1J	St 1J	P	P
52	Kozłowice	PK	D	D	Z	zakład	W: D N: G P: G	W: KO N: KO P: KO	2	W 1J	J1	K	K
53	Krzywiczyny	PC	D	D	Z	zakład	W: GD N: KO P: KO	W: KO N: B P: B	1	St 2J	St 1J	K	K
54	Księży Las	PK	PC	PC	Z, M	zakład	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	1	S 2J	S 2J	P	P
55	Laskowice	PK	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: D N: D P: D	W: D N: KO P: KO	2	(!)	St 1J	P	P
56	Lasowice Małe	PK	D	D	Z	II	W: D N: G P: G	W: B N: B P: B	2	St 1	J1	P	P
57	Lasowice Wielkie	PK	D	C	Z	II	W: D N: G P: G	W: B N: B P: B	1	J2	J2	P	P
58	Ligota Górna	PK	D	D	Z	zamek	W: X N: KO P: KO	N: B P: B	1	J1	J1	P	P
59	Lubliniec	FB	PC	D	Z	zakład	W: X N: KO P: KO	N: KO P: KO	1	(!)	(!)	P	P
60	Łaziska Rybnickie	GP	D	D	Z, M	zakład, jaskółczy ogon	W: G N: D P: D	W: B N: KO P: KO	1	S 2J	S 2J	P	K
61	Łąka	PK	PK	PK	Z	zakład, jaskółczy ogon	W: X N: D P: D	N: T P: T	2	(!)	S 2J	P	P
62	Maciejów	PC	D	D	Z	zakład	W: X N: D P: KO	N: B P: B	2	S 2J	S 1J	K	K
63	Malnia	FB	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	2	St 2J	St 2J	P	P

KONSTRUKCJA													
Lp.	Miejscowość	Posadowienie	Podłoga		Ściany	Połączenia ścian	Szalowanie ścian		Dach	Typ więźby		Strop	
			N	P			zew.	wew.		N	P	N	P
64	Miasteczko Śląskie	PK	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	2	S 2J	J1	P	K
65	Miechowa	PK	C	C	Z	II	W: X N: D P: D	N: KO P: KO	2	W 2J	W 1J	P	P
66	Miedzna	PK	D	D	Z	zakład	W: G N: D P: D	W: D N: D P: D	2	(!)	J1	P	K
67	Miejsce Odrzańskie	PK	PC	PC	Z	zakład	W: X N: D P: D	N: T P: T	1	X	X	P	P
68	Mikołów -Borowa Wieś	PK	PD	PD	Z	jaskółczy ogon	W: D N: D P: KO	W: D N: KO P: KO	2	J2	X	K	K
69	Mikołów -Paniowy	PK	PK	PK	Z	jaskółczy ogon	W: D N: G P: G	W: D N: KO P: KO	2	J2	J2	K	K
70	Ochodze	PK	D	C	Z	zakład	W: G N: G P: G	W: KO N: KO P: KO	2	S 2J	S 1J	P	P
71	Olesno	PKC	D	D	Z	zakład	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	2	S 2J	J1	P	P
72	Olszowa	PKC	D	D	Z	II	W: D N: D P: D	W: B N: B P: B	2	St 1J	St 1J	P	P
73	Pałowice	FŻ	PK	PK	Z	z	W: G N: G P: G	W: B N: B P: B	2	S 2J	St 2J	P	P
74	Pawelki	PK	D	D	Z	zakład	N: KO P: KO	N: KO P: KO	1	St 1J	J1	X	X
75	Pielgrzymowice	PC	D	D	Z	zamek	W: G N: D P: D	N: KO P: KO	2	W 2J	W 1J	P	K
76	Pietrowice Wielkie	FŻ	PK	PK	Z	zakład	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	2	St 2J	J1	P	K
77	Poniszowice	FŻ	PK	PK	Z	zakład	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	2	S 2J	J1	P	K
78	Popielów	PC	PK	D	Z	zakład	W: X N: D P: KO	N: B P: KO	2	W 2J	W 2J	P	P
79	Proślíce	PC	C	C	Z	zakład	W: D N: D P: D	W: D N: KO P: KO	1	S 2J	S 2J	K	K
80	Przewóz	FB	PC	PK	Z	II	W: M, D N: D P: D	W: T, KO N: T, KO P: KO, T	2	St 2J	St 2J	P	P

KONSTRUKCJA													
Lp.	Miejscowość	Posadowienie	Podłoga		Ściany	Połączenia ścian	Szalowanie ścian		Dach	Typ więźby		Strop	
			N	P			zew.	wew.		N	P	N	P
81	Rachowice	FŻ	PK	PK	Z, M	zakład, m	W: G N: G P: M	W: KO N: KO P: T	1	S 2J	S 3J	P	(!)
82	Radawie	FŻ	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: X N: D P: D	N: T, B P: T, B	2	S 2J	S 1J	P	P
83	Radomierowice	PC	PC	PC	KS	ks	W: G N: D P: D	W: KO N: KO P: KO	1	W 1J	W 1J	P	P
84	Radoszowy	PC	PC	PC	Z	zakład	W: KR N: KR P: KR	W: D N: D P: D	2	J2	J2	K	K
85	Rożnów	PK	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: D N: KO P: KO	W: D N: KO P: KO	2	St 2J	St 2J	P	P
86	Rudziniec	PK	D	D	Z	zakład	W: D N: D P: D	W: D N: KO P: KO	2	S 1J	J2	P	K
87	Rybnik-Ligocka Kuźnia	FŻ	PK	PK	Z	zakład, jaskółczy ogon	W: D N: D P: D	W: B N: B P: B	1	J2	J1	K	K
88	Rybnik-Wielopole	FŻ	PK	PK	Z	zakład	W: GD N: G P: G	W: B N: B P: B	2	S 2J	J1	P	P
89	Rzepcze	PK	PK	PK	Z	zakład	W: X N: KO P: KO	N: KO P: KO	1	S 2J	S 1J	P	P
90	Sierakowice	PK	L	L	Z	zakład	W: G N: G P: G	W: KO, D N: KO P: KO	2	S 1J	J1	P	K
91	Sieroty	PK	PC	PC	Z, M	zakład, m	W: D N: G P: M	W: KO N: T P: T	2	J2	S 2J	P	(!)
92	Smolnica	FB	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: D N: KO P: KO	W: KO N: KO P: KO	1	J1	J1	P	K
93	Sowczyce	PK	D	D	Z	II	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	1	X	X	P	K
94	Stare Olesno	PK	PC	PC	Z	zakład	W: D N: G P: G	W: KO, D N: D P: D	2	(!)	S 1J	P	K
95	Strzelce Opolskie	PK	D	D	Z	zakład	W: X N: KO P: KO	N: KO P: KO	2	S 2J	S 2J	P	P
96	Szalsza	PC	D	D	Z	zakład	W: D N: G P: G	W: KO N: KO, D P: KO	2	J1	J1	P	K

KONSTRUKCJA													
Lp.	Miejscowość	Posadowienie	Podłoga		Ściany	Połączenia ścian	Szalowanie ścian		Dach	Typ więźby		Strop	
			N	P			zew.	wew.		N	P	N	P
97	Szczepanek	PK	D	D	Z	zakład	W: D N: G P: G	W: B N: B P: B	2	S 2J	S 1J	K	P
98	Świniary Wielkie	PC	D	D	Z	zakład	W: D N: KO P: KO	W: D N: KO P: KO	2	S 2J	S 1J	P	P
99	Ustroń -Nierodzim	FB	D	D	Z	zakład, jaskółczy ogon	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	1	St 2J	St 2J	P	K
100	Uszyce	PC	D	D	Z	II	W: D N: D P: D	W: B N: D P: D	2	St 1J	St 1J	P	K
101	Wachów	PK	D	D	Z	II	W: D N: G P: G	W: KO, D N: D P: D	2	(!)	(!)	P	K
102	Wędrynia	PK	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: X N: G P: G	N: T P: T	2	St 2J	St 2J	P	P
103	Wierzbica Dolna	PK	D	D	Z	zamek	W: D N: KO P: KO	W: KO N: KO P: KO	2	S 2J	S 1J	P	P
104	Wierzbica Górna	PC	C	C	KS	ks	W: KR N: KR P: KR	W: T N: T P: T	1	(!)	(!)	K	K
105	Wilcza	PK	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: G N: D P: D	W: KO N: KO P: KO	2	S 2J	J1	P	K
106	Wisła Czarne	PK	L	L	Z	zakład, jaskółczy ogon	W: X N: KO P: KO	N: KO P: KO	1	W 2J	W 2J	(!)	P
107	Wisła Mała	PC	D	D	Z	jaskółczy ogon	W: G N: D P: D	W: KO N: KO P: KO	2	St 2J	St 2J	P	P
108	Woźniki	FŻ	D	D	Z	zakład	W: X N: G P: G	N: KO P: KO	1	S 1J	S 1J	P	P
109	Zabrze -Mikulczyce	PC	D	D	KS	ks	W: X N: D P: D	N: T P: T	1	R	R	X	P
110	Zabrze -Poręba	FŻ	PK	PK	KS	ks	W: D N: D P: D	W: P N: P P: P	1	(!)	(!)	P	P
111	Zacharzowice	PK	D	D	Z	zakład	W: G N: G P: G	W: D N: KO P: KO	2	S 2J	St 1J	P	P
112	Zakrzów Turawski	PC	D	D	Z, M	jaskółczy ogon	W: D N: G P: G	W: KO N: KO P: KO	2	S 2J	S 1J	P	P

KONSTRUKCJA													
Lp.	Miejscowość	Posadowienie	Podłoga		Ściany	Połączenia ścian	Szalowanie ścian		Dach	Typ więźby		Strop	
			N	P			zew.	wew.		N	P	N	P
113	Zamarski	PK	PC	D	Z	zakład	W: G N: KO P: KO	W: KO N: D P: D	1	J1	St 2J	P	K
114	Zimna Wódka	PK	D	D	Z	zakład	W:D N: D P: D	W: KO, D N: KO P: KO	2	St 1J	St 1J	P	P
115	Żernica	PK	PD	PD	Z	jaskólczy ogon	W: G N: KO P: KO	W: KO N: KO P: KO	2	(!)	J2	P	K

Tabela 51. Zestawienie wyników badań analizowanych obiektów w relacji z otoczeniem

OTOCZENIE						
Ip.	Miejscowość	Orientowanie tak (+), nie (-)	Cmentarz	Ogrodzenie	Zieleń	Relokacja
1	Baborów	—	użytkowany	kamienne słupy, przęśła nowe, żeliwne	starodrzew (lipy) oraz nowe nasadzenia	—
2	Bąków	+	użytkowany	kamienny mur średniej wysokości z murowanymi słupkami wypełnionymi poziomymi deskami. Brama główna drewniana, mocowana do dwóch masywnych, murowanych filarów, na których oparty jest dwuspadowy gontowy daszek.	starodrzew (lipy) oraz nowe nasadzenia	—
3	Bełk	+	nieczynny	murowane z kamienia, daszek kryty gontem	starodrzew (dęby) oraz nowe nasadzenia	—
4	Bielowicko	+	użytkowany	brama główna metalowa, betonowe słupki, do których zamocowane są metalowe przęśła	brak zieleni wysokiej, nowe nasadzenia zieleni niskiej	—
5	Bierzany	+	—	podmurówka i słupki z kamienia wypełnione drewnianymi przęśłami	starodrzew (dęby) oraz nowe nasadzenia	—
6	Bieruń Stary	+	użytkowany	ogrodzenie murowane wypełnione deskami w układzie poziomym, nakryte daszkiem z desek w układzie podłużnym	kilka pojedynczych drzew	—
7	Biskupice k. Kluczborka	+	—	słupki murowane wypełnione deskami w układzie poziomym. Brama wsparta na dwóch murowanych słupach z gontem i daszkiem dwuspadowym,	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—
8	Biskupice k. Olesna	+	użytkowany	słupki murowane wypełnione drewnianymi przęśłami	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—
9	Bojszów	+	użytkowany	podmurówka i słupy kamienne, pomiędzy słupami deski w układzie poziomym	starodrzew (dęby, lipy) oraz nowe nasadzenia	—
10	Borki Wielkie	+	użytkowany	średniej wysokości podmurówka, a na niej przęśła metalowe	starodrzew (dęby, lipy) oraz nowe nasadzenia	—
11	Boronów	+	użytkowany	brama główna wsparta na 4 słupach drewnianych	starodrzew (dęby) oraz nowe nasadzenia zieleni niskiej	—

OTOCZENIE						
Ip.	Miejscowość	Orientowanie tak (+), nie (-)	Cmentarz	Ogrodzenie	Zieleń	Relokacja
				z czterospadowym zadaszaniem. Ogrodzenie stanowią słupki betonowe, wypełnione deskami w układzie poziomym		
12	Boroszów	+	użytkowany	drewniane przęsła oparte na betonowych prefabrykacjach. Brama dwudzielna (furtka, brama) nakryta gontowym daszkiem	starodrzew oraz nowe nasadzenia zieleni niskiej	—
13	Brusiek	+	użytkowany	drewniane sztachetki pomiędzy betonowymi słupkami	brak zieleni wysokiej, nieliczne gatunki zieleni niskiej	—
14	Brzezinki	+	użytkowany	drewniane słupki wypełnione pełnym deskowaniem w układzie poziomym. Brama główna wsparta na 4 słupach, nakryta gontowym daszkiem	starodrzew oraz nowe nasadzenia zieleni niskiej	—
15	Buków	+	—	—	zieleni niska	—
16	Chocianowice	+	—	sztachetki ułożone na krzyż, mocowane do metalowych słupków. Od strony północnej metalowe przęsła.	starodrzew oraz nowe nasadzenia zieleni niskiej	—
17	Chorzów	—	—	dwie żeliwne bramy, ogrodzenie mурowane z kamienia, bez zadaszania	kilka drzew zieleni wysokiej	Knurów => obecne miejsce
18	Chorzów – Gómośląski Park Etnograficzny	+	—	—	kilka drzew zieleni wysokiej	dwukrotnie relokowane: Nieboczowy => Kłokocin => obecne miejsce
19	Chorzów – Gómośląski Park Etnograficzny	—	—	—	kilka drzew zieleni wysokiej	zrekonstruowany na podstawie spalonego kościoła w Bytomiu-Bobrku
20	Cieszowa	+	użytkowany	betonowe słupki wypełnione pełnym deskowaniem w układzie poziomym z daszkiem. Brama główna wsparta na słupach z gontowym daszkiem dwuspadowym	nieliczne nowe nasadzenia	—
21	Czarnowąsy	+	użytkowany	pełne mурowane ogrodzenie z gontowym daszkiem. Brama trójdzielna (2 furtki, 1 brama) o współczesnej formie, nakryta gontowym daszkiem wspartym na dwóch słupach. Wewnątrz, brama wolnostojąca poprzedzająca nawę kościoła	starodrzew oraz nowe nasadzenia zieleni niskiej	—
22	Ćwiklice	+	użytkowany	mурowane z cegły słupki z daszkiem dwuspadowym, a w nich stacje drogi krzyżową pomiędzy słupkami pełne deskowanie w układzie poziomym	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—
23	Dobrodzień	+	użytkowany	mурowane słupki wypełnione kutymi przęsłami	nowe nasadzenia	—
24	Dobrzeń Wielki	—	użytkowany	słupki mурowane z ażurowym wypełnieniem z cegły opartym na ceglanej podmurówce	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—

OTOCZENIE						
Ip.	Miejscowość	Orientowanie tak (+), nie (-)	Cmentarz	Ogrodzenie	Zieleń	Relokacja
25	Gierałcice	+	użytkowany	wysoka podmurówka z cegły, słupy murowane z cegły wypełnione	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—
26	Gliwice	—	nieczynny	murowane pełne z kutymi niewielkiej wielkości przesłami	starodrzew oraz nowe nasadzenia	dwukrotnie relokowany: Zrębówice => Cmentarz Centralny w Gliwicach => obecne miejsce
27	Gliwice-Ostropa	+	—	pozostałości po starym ogrodzeniu	starodrzew (3 jesiony)	—
28	Głogówek	—	użytkowany	ogrodzenie z siatki	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
29	Goła	+	—	betonowe słupki wypełnione drewnianymi sztachetkami	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
30	Gołkowice k. Kluczborka	+	brak (kilka wiekowych nagrobków)	pionowe drewniane sztachetki	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
31	Gołkowice k. Wodzisławia Śląskiego	+	—	murowane słupki oraz podmurówka, obudowane czerwoną cegłą wypełnione metalowymi przesłami	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
32	Gościęcín	+	użytkowany	betonowe słupki wypełnione drewnianymi sztachetkami	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
33	Góra	+	użytkowany	betonowa podmurówka ze stalowymi słupkami wypełnionymi deskami w układzie poziomym. Daszek jednospadowy, kryty gontem. Brama główna trójdzielna (2 furtki, brama) z daszkiem czterospadowym	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
34	Grodzisko	+	użytkowany	drewniane sztachetki na podmurówce	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
35	Grzawa	+	użytkowany	murowane słupki wypełnione pełnym deskowaniem w układzie poziomym. Całość kryta daszkiem	większe skupiska wiekowych zadrzewień (lipy) oraz nowe nasadzenia	—
36	Gwoździany	+	—	—	nowe nasadzenia oraz zieleń niska	Kościelisko => obecne miejsce
37	Istebna -Andziółówka	+	—	murowane z kamienia ogrodzenie nakryte gontowym daszkiem	kaplica zlokalizowana wśród zieleni leśnej	—
38	Istebna -Kubalonka	—	—	deski ułożone w układzie poziomym z niewielkim gontowym daszkiem	starodrzew wycięty, nowe nasadzenia	Przyszwice => obecne miejsce
39	Istebna -Młaskawka	—	—	kościół otoczony prywatnym ogrodzeniem sąsiednich posesji. Od frontu brak ogrodzenia	—	Jaworzynka-Trzycatek => obecne miejsce
40	Istebna -Stecówka	+	—	murowane słupki wypełnione deskami w układzie poziomym	kilka nowych nasadzeń	—
41	Jakubowice	+	użytkowany	słupki murowane z drewnianymi przesłami	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—

OTOCZENIE						
Ip.	Miejscowość	Orientowanie tak (+), nie (-)	Cmentarz	Ogrodzenie	Zieleń	Relokacja
42	Jamy	+	użytkowany	słupki murowane z drewnianymi sztachetkami	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—
43	Jankowice Rybnickie	+	brak (kilka wiekowych nagrobków)	murowane słupki wypełnione sztachetkami	starodrzew (dęby) oraz nowe nasadzenia	—
44	Jastrzębie-Zdrój	—	—	betonowe słupki wypełnione drewnianymi sztachetkami	zieleń wysoka (modrzew) oraz nowe nasadzenia	Jedłownik => obecne miejsce
45	Kaczyce	—	—	deski w układzie poziomym mocowane do drewnianych słupków. Całość nakrywa gontowy daszek.	nowe nasadzenia	Ruptawa => obecne miejsce
46	Katowice	+	brak (kilka wiekowych nagrobków)	deski w układzie poziomym mocowane do słupków nakrywa gontowy daszek. W ogrodzeniu wydzielono 3 bramy (główną oraz 2 mniejsze)	zieleń niska, kościół zlokalizowany wśród zieleni parkowej	Syrnia => obecne miejsce
47	Klucz	+	—	—	nowe nasadzenia	—
48	Kolanowice	+	użytkowany	słupki murowane z cegły z drewnianymi sztachetkami	zieleń niska	Opole => obecne miejsce
49	Komorzno	+	użytkowany	ogrodzenie z siatki, bramy i furtki żeliwne	zieleń wysoka oraz nowe nasadzenia	—
50	Kończyce Wielkie	+	użytkowany	ogrodzenie z siatki stalowej	nowe nasadzenia	—
51	Koszęcin	+	użytkowany	po między murowanymi, otynkowanymi słupami ażurowe wypełnienie z cegły	nowe nasadzenia	—
52	Kozłowice	+	użytkowany	murowane słupy nakryte drewnianym daszkiem, przęsła z drewnianych sztachetek	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
53	Krzywiczyny	+	użytkowany	betonowe słupki oraz przęsła	zieleń wysoka oraz nowe nasadzenia	—
54	Księży Las	+	użytkowany	metalowa siatka, słupki żeliwne. W ogrodzeniu wydzielona metalowa brama	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
55	Laskowice	+	użytkowany	słupki murowane z cegły, wypełnienie drewnianymi sztachetkami układanymi pionowo	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
56	Lasowice Małe	+	użytkowany	po między murowanymi słupkami drewniane sztachetki ułożone w układzie pionowym	zieleń wysoka oraz nowe nasadzenia	—
57	Lasowice Wielkie	+	użytkowany	drewniane słupki oraz pełne deskowanie	nowe nasadzenia	—
58	Ligota Górna	+	użytkowany	betonowe słupki oraz drewniane sztachetki	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
59	Lubliniec	+	—	—	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
60	Łaziska Rybnickie	+	użytkowany	murowane słupki wypełnione sztachetkami	skupiska wiekowych zadrzewień (dęby, świerki) oraz nowe nasadzenia	—

OTOCZENIE						
Ip.	Miejscowość	Orientowanie tak (+), nie (-)	Cmentarz	Ogrodzenie	Zieleń	Relokacja
61	Łąka	+	użytkowany	betonowe słupki wypełnione deskami w układzie poziomym	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
62	Maciejów	+	użytkowany	betonowe słupki z drewnianymi sztachetkami	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
63	Malnia	—	w oddaleniu od kościoła, użytkowany	—	nowe nasadzenia	Kostów => obecne miejsce
64	Miasteczko Śląskie	+	—	murowane, kamienne słupki wypełnione metalowymi segmentami oraz sztachetkami	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
65	Miechowa	+	—	murowane słupki, metalowe przęsła	nowe nasadzenia	—
66	Miedzna	+	użytkowany	słupy oraz podmurówka z kamienia wypełnione sztachetkami	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
67	Miejsce Odrzańskie	+	użytkowany	wysoka podmurówka, a na niej drewniane słupki oraz drewniane przęsła	nowe nasadzenia	—
68	Mikołów-Borowa Wieś	+	—	betonowe słupki wypełnione deskami w układzie poziomym przykryte daszkiem gontowym	kilka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	Przyszwice => obecne miejsce
69	Mikołów-Paniowy	+	użytkowany	murowane ogrodzenie z kutą bramą	nowe nasadzenia	—
70	Ochodze	—	—	murowane ogrodzenie z drewnianymi deskami w układzie poziomym	kilka wiekowych drzew (głównie lip) oraz nowe nasadzenia	Komprachcice => obecne miejsce
71	Olesno	+	użytkowany	słupki drewniane z deskowaniem w układzie poziomym. W ogrodzenie wbudowane (murowane z cegły) stacje drogi krzyżowej	większe skupiska zieleni wysoka wiekowych drzew oraz nowe nasadzenia	—
72	Olszowa	+	użytkowany	masywne, murowane	nowe nasadzenia	—
73	Palowice	+	—	drewniane słupy wypełnione również drewnianymi belkami. Całość nakrywa gontowy daszek	nowe nasadzenia	Leszczyny => obecne miejsce
74	Pawelki	—	—	betonowe słupki wypełnione siatką oraz sztachetkami	nowe nasadzenia	Brzozy => obecne miejsce
75	Pielgrzymowice	+	użytkowany	drewniane słupki wypełnione deskowaniem w układzie poziomym. Bram główna drewniana z daszkiem dwuspadowym	kilka starodrzewów oraz nowe nasadzenia	—
76	Pietrowice Wielkie	+	—	—	nowe nasadzenia oraz kilka starodrzewów	—
77	Poniszowice	+	użytkowany	murowane od frontu, cokół murowany na nim siatka ogrodzeniowa	kilka starodrzewów	—
78	Popielów	+	użytkowany	betonowe przęsła	nowe nasadzenia	Popielów => obecne miejsce
79	Proślice	+	użytkowany	murowane słupki wypełnione drewnianymi przęsłami	kilka starodrzewów (lipy) oraz nowe nasadzenia	—

OTOCZENIE						
Ip.	Miejscowość	Orientowanie tak (+), nie (-)	Cmentarz	Ogrodzenie	Zieleń	Relokacja
80	Przewóz	—	użytkowany	od frontu z okrągłych bali, pozostałe wykonane z metalowych przęseł	pojedyncze wiekowe drzewa oraz nowe nasadzenia	Gierałtowie => obecne miejsce
81	Rachowice	+	użytkowany	brama nowa, odtworzona. Ogrodzenie murowane, z drewnianymi deskami i gontem daszkiem	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—
82	Radawie	+	użytkowany	betonowe słupki z drewnianymi przęslami, od frontu murowane z cegły słupki oraz brama trójdzielna (2 furtki, 1 brama)	zielen niska	—
83	Radomierowice	+	użytkowany	metalowe przęsla	zielen wysoka, pojedyncze wiekowe drzewa oraz nowe nasadzenia	—
84	Radoszowy	+	użytkowany	słupki murowane z cegły z metalowymi przęslami	nowe nasadzenia	—
85	Rożnów	+	użytkowany	ogrodzenie metalowe, od strony południowej drewniane słupki wypełnione pełnym deskowaniem nakryte dwuspadowym daszkiem	starodrzew (głównie lip) oraz nowe nasadzenia	—
86	Rudziniec	+	użytkowany	murowane, z drewnianymi deskami i daszkiem krytym gontem	starodrzew (6 lip) oraz nowe nasadzenia	—
87	Rybnik-Ligocka Kuźnia	+	brak (kilka wiekowych nagrobków)	słupki murowane wypełnione deskami w układzie pionowym. Brama główna trójdzielna (2 furtki, brama) z daszkiem dwuspadowym i niewielką wieżyczką w centralnej części	nowe nasadzenia	Boguszowice => obecne miejsce
88	Rybnik-Wielopole	—	—	słupki murowane wypełnione deskami w układzie poziomym.	nowe nasadzenia	Gierałtowie => obecne miejsce
89	Rzepece	+	użytkowany	drewniane przęsla, od frontu brama kuta z zadaszeniem wspartym na dwóch słupach	nowe nasadzenia	—
90	Sierakowice	+	użytkowany	zachowana oryginalna drewniana brama, ogrodzenie metalowe	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—
91	Sieroty	+	użytkowany	pełne, murowane z kamienia	starodrzew wycięto, pozostało kilka drzew zieleni wysokiej oraz występują nowe nasadzenia	—
92	Smolnica	+	użytkowany	pełne, murowane z kamienia	—	—
93	Sowczyce	—	użytkowany	niskie, poziome deskowanie pomiędzy drewnianymi słupkami	nowe nasadzenia	Łomnica => obecne miejsce
94	Stare Olesno	+	użytkowany	pełne deskowanie na podmurówce	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—
95	Strzelce Opolskie	+	użytkowany	przęsla drewniane mocowane do murowanych z kamienia słupków	większe skupiska zieleni wysokiej oraz nowe nasadzenia	—
96	Szałsza	+	użytkowany	brama żelazna oraz metalowa siatka	—	—

OTOCZENIE						
Ip.	Miejscowość	Orientowanie tak (+), nie (-)	Cmentarz	Ogrodzenie	Zieleń	Relokacja
97	Szczepanek	+	—	sztachetki w układzie pionowym mocowane do drewnianych słupków	zieleń niska	Polska Nowa Wieś => obecne miejsce
98	Świniary Wielkie	+	—	niskie przęsła metalowe na niewielkim podmurowaniu	starodrzew (2 lipy) oraz nowe zieleń niska	—
99	Ustroń-Nierodzim	—	użytkowany	murowane z kamienia	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—
100	Uszyce	+	—	murowane słupki, do których zamocowane są drewniane przęsła (sztachetki w układzie pionowym)	zieleń niska	—
101	Wachów	+	kilka wiekowych nagrobków	sztachetki w układzie krzyżowym mocowane do betonowych słupków	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—
102	Wędrynia	+	użytkowany	drewniane przęsła na podmurowaniu, brama główna drewniana wbudowana w murowane obramienie	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—
103	Wierzbica Dolna	+	—	drewniane przęsła (u podstawy pełne, w górnej partii ażurowe) nakryte daszkiem. W ogrodzeniu wydzielona brama nakryta daszkiem dwuspadowym	starodrzew	—
104	Wierzbica Górna	+	—	drewniane (u podstawy pełne, w górnej partii ażurowe) nakryte daszkiem	zieleń wysoka oraz nowe nasadzenia	—
105	Wilcza	+	nieczynny	nowe, drewniane sztachetki nakryte daszkiem	nowe nasadzenia	—
106	Wisła Czarne	—	—	obiekt zlokalizowany w parku przy pałacu prezydenckim, ogrodzenie całego założenia	nowe nasadzenia, lokalizacja wśród zieleni leśnej, parkowej	—
107	Wisła Mała	+	użytkowany	słupki drewniane wypełnione deskami w układzie poziomym. Całość nakrywa gontowy daszek	starodrzew (lipy, dęby) oraz nowe nasadzenia	—
108	Woźniki	+	użytkowany	wysoka murowana podmurówka, na niej słupki wybudowane z cegły oraz ażurowe wypełnienie z cegły pomiędzy słupkami	nowe nasadzenia	—
109	Zabrze-Mikulczyce	—	—	ogrodzenie z metalowej siatki	nowe nasadzenia	—
110	Zabrze-Poręba	—	—	murowane słupki z metalowymi przęsłami	nowe nasadzenia	—
111	Zacharzowice	+	użytkowany	nowe, słupki stalowe z drewnianymi poziomymi deskami	starodrzew (dęby) oraz nowe nasadzenia	—
112	Zakrzów Turawski	+	użytkowany	od frontu metalowe przęsła oraz kuta brama, pozostałe ogrodzenie wykonane z betonowych przęseł	starodrzew (lipy) oraz nowe nasadzenia	—
113	Zamarski	+	użytkowany	nowe murowane i pozostałości po starym ogrodzeniu z siatki	starodrzew oraz nowe nasadzenia	—
114	Zimna Wódka	+	brak (pozostały dwa krzyże nagrobne)	wysoka, kamienna podmurówka. Słupki murowane wypełnione metalowymi przęsłami	nowe nasadzenia	—

OTOCZENIE						
lp.	Miejscowość	Orientowanie tak (+), nie (-)	Cmentarz	Ogrodzenie	Zieleń	Relokacja
115	Żernica	+	-	-	starodrzew (lipy) oraz nowe nasadzenia	-

Ogólna ocena zachowanych, górnośląskich kościołów drewnianych prowadzi do wniosku, że pomimo wyznaczenia typowych cech architektonicznych i konstrukcyjnych należy mieć na względzie, że część z nich ma charakter wtórny co spowodowane jest między innymi:

- a. degradacją budulca i koniecznością zamiany go na nowy,
- b. deformacjami terenu mającymi wpływ na odkształcenia konstrukcji i prowadzącymi do konieczności wymiany posadowienia (obecnie najczęściej żelbetowego) lub wzmocnienia ścian (lisicami lub stalowymi słupami tworzącymi ruszt),
- c. eksploatacją obiektu (układanie podłóg i wykonywanie posadzek),
- d. realizacją prac naprawczo-remontowych, nierzadko mającą wpływ na oryginalność zachowanej dotychczas formy (np. dachu),

Zestawienie tabelaryczne prezentuje wykaz pozyskanych w badaniach cech sakralnego budownictwa drewnianego wznoszonego na przestrzeni wieków w granicach Górnego śląska (tabela 53).

Tabela 52. Zestawienie wyników badań

Lp.	Elementy poddane badaniom	
1	Kościoły orientowane (tab. 16)	
	świątynie orientowane	$\Sigma=95*$
	świątynie nieorientowane	$\Sigma=20$
2	Datowanie obiektu (tab. 17)	
	data zbudowania świątyni ustalona na podstawie dokumentacji archiwalnej	$\Sigma=81*$
	data wybudowania świątyni ustalona na podstawie dendrochronologicznych	$\Sigma=25$
	niepewna datacja	$\Sigma=9$
3	Obiekty zbudowane od podstaw, przeniesione, odbudowane (tab. 18)	
	świątynie przebudowane	$\Sigma=76*$
	świątynie zachowane w oryginalnej formie	$\Sigma=13$
	świątynie relokowane w nowe miejsce	$\Sigma=21$
	świątynie odbudowane	$\Sigma=5$
4	Sposób zamknięcia ściany prezbiterialnej (tab. 19)	
	prezbiterium zamknięte trójbocznie	$\Sigma=95*$
	prezbiterium zamknięte ścianą prostą	$\Sigma=17$
	inne rozwiązanie	$\Sigma=3$
5	Ściana tęczowa (tab. 20)	
	świątynia bez widocznej ściany tęczowej	$\Sigma=60*$
	ściana tęczowa o półkolistym wykroju	$\Sigma=35$
	ściana tęczowa o prostokątnym wykroju	$\Sigma=12$

Lp.	Elementy poddane badaniom	
	ściana tęczowa o trapezowym wykroju	$\Sigma=8$
6	Belka tęczowa (tab. 21)	
	brak belki tęczowej	$\Sigma=66*$
	występowanie belki tęczowej	$\Sigma=49$
7	Nawa i kaplice boczne (tab. 22)	
	świątynia jednonawowa z wyodrębnionym prezbiterium i bez kaplic bocznych	$\Sigma=87*$
	świątynia jednonawowa bez wyodrębnionego prezbiterium i bez kaplic bocznych	$\Sigma=14$
	świątynia na planie krzyża z dwiema kaplicami bocznymi	$\Sigma=7$
	świątynia jednonawowa z jedną boczną kaplicą	$\Sigma=4$
	inne rozwiązanie	$\Sigma=3$
8	Występowanie krucht (tab. 23)	
	świątynie bez krucht	$\Sigma=52*$
	kościół z wieżą i kruchtą dostawioną do jednej z bocznych ścian nawy	$\Sigma=28$
	kruchta poprzedzająca nawę	$\Sigma=19$
	kościół z kruchtą poprzedzającą frontową ścianę wieży i kruchtą dostawioną do bocznej ściany nawy	$\Sigma=9$
	kościół z kruchtą dostawioną do jednej z bocznych ścian nawy, a także z kruchtą poprzedzającą frontową ścianę nawy	$\Sigma=7$
9	Występowanie zakrystii (tab. 24)	
	zakrystia przylegająca po lewej stronie prezbiterium	$\Sigma=88*$
	zakrystia przylegająca po prawej stronie prezbiterium	$\Sigma=7$
	dwie zakrystie przylegające do prezbiterium	$\Sigma=7$
	zakrystia wydzielona w części prezbiterium	$\Sigma=6$
	zakrystia wybudowana za prezbiterium	$\Sigma=3$
	inne rozwiązanie	$\Sigma=4$
10	Występowanie sobót i przydaszków (tab. 25)	
	brak sobót i przydaszków	$\Sigma=59*$
	przydaszki	$\Sigma=26$
	soboty otwarte	$\Sigma=21$
	soboty otwarte oraz zamknięte	$\Sigma=2$
	soboty zamknięte	$\Sigma=2$
	inne rozwiązanie	$\Sigma=5$
11	Wieże (tab. 26)	
	wieża dostawiona do frontu nawy	$\Sigma=71*$
	kościół bez wieży	$\Sigma=27$
	wieża wbudowana w dach nad nawą świątyni	$\Sigma=10$
	kościół z wieżą wolnostojącą	$\Sigma=4$
	inne rozwiązanie	$\Sigma=3$
12	Ściany wież (tab. 27)	
	wieża o ścianach zwężających się ku górze	$\Sigma=40*$
	ściany wieży są względem siebie równoległe	$\Sigma=31$
	świątynie bezwieżowe, z wieżami nadbudowanymi w dach nad nawą i inne rozwiązania	$\Sigma=44$

Lp.	Elementy poddane badaniom	
13	Helmy wież (tab. 28)	
	dach namiotowy czteroboczny	$\Sigma=31*$
	zwieńczenie wieży baniastym hełmem z latarnią	$\Sigma=26$
	dach namiotowy ośmioboczny	$\Sigma=17$
	zwieńczenie wieży baniastym hełmem bez latarni	$\Sigma=7$
	inne rozwiązania	$\Sigma=3$
	obiekty bezwieżowe	$\Sigma=31$
14	Wieżyczka na sygnaturkę (tab. 29)	
	sygnaturka wbudowana w kalenicę dachu nad nawą	$\Sigma=70*$
	sygnaturka wbudowana w kalenicę dachu nad prezbiterium	$\Sigma=4$
	sygnaturka wbudowana w kalenicę dachu nad nawą i nad prezbiterium	$\Sigma=1$
	obiekty bez sygnaturki	$\Sigma=40$
15	Helmy wieżyczek na sygnaturkę (tab. 30)	
	sygnaturka zwieńczona baniastym hełmem z latarnią	$\Sigma=35*$
	sygnaturka przykryta dachem namiotowym z latarnią	$\Sigma=11$
	sygnaturka zwieńczona baniastym hełmem z latarnią i baniastą podstawą	$\Sigma=9$
	sygnaturka zwieńczona daszkiem ostrosłupowym	$\Sigma=7$
	sygnaturka zwieńczona baniastym hełmem bez latarni	$\Sigma=6$
	sygnaturka przykryta dachem namiotowym bez latarni	$\Sigma=6$
	obiekty bez sygnaturki	$\Sigma=41$
16	Parapet empory muzycznej (tab. 31)	
	prosta linia parapetu	$\Sigma=72*$
	parapet z występem w centralnej części	$\Sigma=33$
	falista linia parapetu	$\Sigma=4$
	parapet z wcięciem w centralnej części	$\Sigma=3$
	świątynie bez empory muzycznej	$\Sigma=3$
17	Empory muzyczne, boczne (tab. 32)	
	świątynie, w których nie ma empor bocznych	$\Sigma=84*$
	występowanie empory po obydwu stronach nawy	$\Sigma=17$
	empora przylega do jednej z bocznych ścian nawy	$\Sigma=14$
18	Łoża kolatorska (tab. 33)	
	brak łoża kolatorskiej	$\Sigma=78*$
	występowanie łoża kolatorskiej	$\Sigma=37$
19	Rodzaj posadowienia (tab. 34)	
	kamienna podmurówka	$\Sigma=59*$
	podmurówka z cegły	$\Sigma=24$
	fundament żelbetowy	$\Sigma=18$
	fundament betonowy	$\Sigma=7$
	podmurówka z kamienia i cegły	$\Sigma=4$
	posadowienie na głazach i peckach	$\Sigma=3$
20	Klasyfikacja materiałowa ułożenia podłogi w prezbiterium (tab. 35)	
	deski	$\Sigma=72*$

Lp.	Elementy poddane badaniom	
	płytki kamienne	$\Sigma=18$
	płytki ceramiczne	$\Sigma=13$
	cegła	$\Sigma=5$
	panele drewniane	$\Sigma=4$
	lastrico	$\Sigma=3$
21	Klasyfikacja materiałowa ułożenia podłogi w nawie (tab. 36)	
	deski	$\Sigma=73*$
	płytki kamienne	$\Sigma=17$
	płytki ceramiczne	$\Sigma=14$
	cegła	$\Sigma=4$
	panele drewniane	$\Sigma=4$
	lastrico	$\Sigma= 3$
22	Konstrukcja ścian (tab. 37)	
	konstrukcja zrębowa	$\Sigma=102*$
	konstrukcja szkieletowa	$\Sigma=6$
	zrębowa konstrukcja ścian nawy z murowanym prezbiterium	$\Sigma=3$
	kościół o konstrukcji zrębowej z murowaną kruchtą	$\Sigma=2$
	kościół o konstrukcji zrębowej z murowaną zakrystią	$\Sigma=2$
23	Rodzaj łączenia ścian w węglach (tab. 38)	
	zakład	$\Sigma=59*$
	jaskółczy ogon	$\Sigma=25$
	zamek	$\Sigma=5$
	konstrukcje kombinowane (zakład + jaskółczy ogon / zakład + zamek + jaskółczy ogon)	$\Sigma=8$
	konstrukcje szkieletowe	$\Sigma=6$
	inne rozwiązania	$\Sigma=11$
24	Oslonięcie konstrukcji ścian wieży (tab. 39)	
	szalowanie konstrukcji deskami	$\Sigma= 45*$
	osłonięcie konstrukcji gontem	$\Sigma=24$
	inne rozwiązania	$\Sigma=5$
	kościoły bezwieżowe	$\Sigma=41$
25	Oslonięcie zewnętrznej konstrukcji ścian prezbiterium (tab. 40)	
	osłonięcie ścian gontem	$\Sigma= 46*$
	szalowanie ścian deskami	$\Sigma=41$
	konstrukcja odsłonięta	$\Sigma=22$
	inne rozwiązania	$\Sigma=6$
26	Oslonięcie zewnętrznej konstrukcji ścian nawy (tab. 40)	
	osłonięcie ścian gontem	$\Sigma= 48*$
	szalowanie ścian deskami	$\Sigma=45$
	konstrukcja odsłonięta	$\Sigma=19$
	inne rozwiązania	$\Sigma=3$
28	Obudowanie konstrukcji ścian nawy we wnętrzu prezbiterium (tab. 41)	
	konstrukcja ścian odsłonięta	$\Sigma= 65*$

Lp.	Elementy poddane badaniom	
	konstrukcja ścian obudowana boazerią	$\Sigma=23$
	konstrukcja ścian obudowana deskami	$\Sigma=13$
	konstrukcja ścian otynkowana	$\Sigma=11$
	inne rozwiązania	$\Sigma=3$
29	Obudowanie konstrukcji ścian nawy we wnętrzu nawy (tab. 41)	
	konstrukcja odsłonięta	$\Sigma=68*$
	konstrukcja ścian obudowana boazerią	$\Sigma=23$
	konstrukcja ścian obudowana deskami	$\Sigma=12$
	konstrukcja ścian otynkowana	$\Sigma=9$
	inne rozwiązania	$\Sigma=3$
30	Rodzaj wykonania stropu w prezbiterium (tab. 42)	
	płaski	$\Sigma=66*$
	pseudosklepienie kolebkowe	$\Sigma=46$
	inne rozwiązania	$\Sigma=3$
31	Rodzaj wykonania stropu w nawie (tab. 43)	
	płaski	$\Sigma=94*$
	pseudosklepienie kolebkowe	$\Sigma=17$
	inne rozwiązania	$\Sigma=4$
32	Dach (tab. 44)	
	dach dwukalenicowy	$\Sigma=77*$
	dach jednokalenicowy	$\Sigma=38$
23	Rodzaj więźby dachowej nad prezbiterium (tab. 45)	
	jętkowa	$\Sigma=36*$
	storczykowa	$\Sigma=33$
	stolcowa	$\Sigma=24$
	wieszarowa	$\Sigma=6$
	krokwiowa	$\Sigma=1$
	inne rozwiązania (ustroje więźb mieszane, kombinowane)	$\Sigma=15$
24	Rodzaj więźby dachowej nad nawą (tab. 46)	
	storczykowa	$\Sigma=40*$
	stolcowa	$\Sigma=29$
	jętkowa	$\Sigma=14$
	wieszarowa	$\Sigma=11$
	inne rozwiązania (ustroje więźb mieszane, kombinowane)	$\Sigma=21$

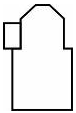
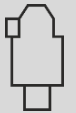

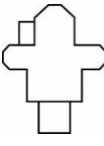
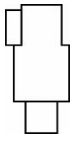

7. Koncepcja modelowego górnośląskiego kościoła drewnianego

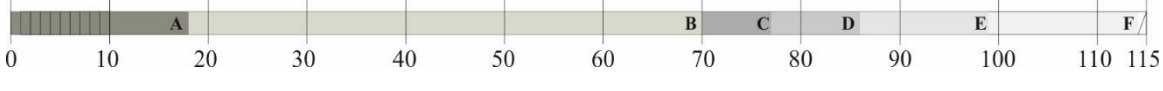
7.1 Założenia ogólne

Analiza wiadomości zawartych w literaturze (416 pozycji), archiwaliach oraz wynikach własnych badań zrealizowanych w terenie w latach 2014–2022 doprowadziła do wskazania najczęściej stosowanych rozwiązań przy budowie kościołów drewnianych regionu górnośląskiego. Wnioski sformułowane na podstawie wyżej wymienionych badań w konsekwencji umożliwiły wyznaczenie dominujących cech jakimi kierowano się przy budowie kościołów oraz przy realizacji prowadzonych w nich w późniejszym okresie prac remontowo-naprawczych. Nie znaczy to oczywiście, że wyznaczony zbiór cech zastosowany został w jednym, konkretnym obiekcie. Wyodrębnione w badaniach cechy stanowią jedynie syntetyczną diagnozę obecnego stanu zachowanych obiektów, z uwzględnieniem wprowadzonych w nich zmian. Ponadto, zestaw cech bazuje na statystyce uzyskanej w badaniach zachowanych do dzisiaj obiektów i odnosi się do typologii architektonicznej i konstrukcyjnej zaprezentowanej w zestawieniach tabelarycznych (rozdział 6). Tym samym nie uwzględniono w nim obiektów już nieistniejących, co niewątpliwie w jakimś stopniu zaburza obraz uzyskanych rozwiązań. Interpretacja wyników badań skutkuje również ryzykiem uwzględnienia cech wtórnych (np. wykonania podmurówki w miejsce wysoce prawdopodobnego pierwotnego posadowienia na głazach i peckach czy rozbudowania obiektu o kruchty, pomieszczenia gospodarcze lub obudowane schody zewnętrzne) lub pominięcia części cech pierwotnych (np. sobót, mogących istnieć w większości kościołów w ich pierwotnej formie). W sposób oczywisty nie można też ująć takich cech jak ogrodzenia z charakterystycznymi bramami czy też występowanie zieleni wysokiej, te bowiem w większości przypadków są inne, niż w okresie wznoszenia kościołów, a porównania z dokumentacją archiwalną (w tym fotograficzną) pozwalają dopatrzeć się wielu różnic.

Wśród badanej grupy obiektów dominuje plan kościoła zwany w pracy typem B. Do tej grupy obiektów należą 52 świątynie, których rzuty funkcjonalne tworzą nawy i wydzielone od nich prezbiteria zamknięte trzema ścianami oktagonu, z bocznymi zakrystiami oraz wieżami poprzedzającymi nawy (tabela 54).

Tabela 53. Typologiczny podział planów funkcjonalnych analizowanych obiektów

TYP A	TYP B (B1, B2, B3, B4)	TYP C	TYP D	TYP E	TYP F	INNY
						
18	52	7	9	13	15	1

Jednocześnie, wyznaczenie grup typologicznych o podobnej formie pozwala uporządkować i sklasyfikować ilościowo obiekty pod kątem charakterystyki przyjętych rozwiązań architektoniczno-konstrukcyjnych (tabela 55).

Tabela 54. Charakterystyka kategoryzacji analizowanych obiektów

Lp.	Elementy poddane badaniom	Obiekty należące do badanej grupy
1	prezbiteria orientowane w kierunku wschodnim (tab. 19)	2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 115 95 z 115
2	data budowy kościołów ustalona na podstawie danych archiwalnych lub dokumentacji technicznej (tab. 20)	1, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46 ² , 47, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 70, 72, 74, 75, 76, 78, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 93, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 112, 113, 114 81 z 115
3	świątynie przebudowane (tab. 21)	1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 41, 42, 43, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 71, 72, 75, 76, 77, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 100, 102, 104, 105, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 115 76 z 115
4	prezbiteria zamknięte trójbocznie (tab. 22)	1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 111, 112, 113, 114, 115 95 z 115
5	świątynie bez widocznych ścian tęczowych (tab. 23)	1, 2, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 25, 26, 28, 30, 32, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 45, 46, 47, 49, 51, 53, 56, 57, 58, 59, 63, 65, 67, 71, 72, 74, 76, 77, 79, 83, 85, 86, 88, 91, 101, 103, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115 60 z 115
6	brak belek tęczowych w ścianach tęczowych (tab. 24)	1, 2, 3, 4, 5, 8, 11, 12, 13, 15, 17, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 39, 41, 43, 47, 49, 50, 55, 58, 59, 60, 61, 66, 67, 73, 74, 75, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 88, 91, 92, 94, 96, 97, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 115 66 z 115
7	świątynie jednonawowe bez kaplic bocznych (tab. 25)	2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 51, 53, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115 101 z 115
8	występowanie krucht bocznych (tab. 26)	kruchta dostawiona do jednej z bocznych ścian nawy 1, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 16, 17, 18, 22, 23, 26, 27, 29, 32, 42, 48, 49, 51, 53, 54, 55, 56, 59, 63, 64, 65, 67, 70, 74, 75, 88, 89, 93, 98, 100, 102, 103, 107, 108, 115 lub / i frontowej ściany nawy 3, 4, 14, 31, 44, 46, 57, 61, 62, 66, 68, 69, 73, 82, 86, 87, 90, 97, 105, 110 63 z 115

Lp.	Elementy poddane badaniom	Obiekty należące do badanej grupy
9	zakrycie przylegające do północnych ścian prezbiteriów (tab. 27)	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 21, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 111, 112, 114, 115 88 z 115
10	brak sobót i przydaszków (tab. 28)	1, 2, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 32, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 47, 49, 50, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 65, 70, 72, 74, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 100, 103, 104, 109, 110 59 z 115
11	wieże dostawione do frontowych ścian naw (tab. 29)	2, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 41, 42, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 56, 60, 66, 68, 69, 70, 72, 73, 75, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 104, 105, 107, 111, 112, 113, 115 71 z 115
12	wieże o ścianach zwężających się ku górze (tab. 30)	3, 5, 9, 12, 17, 25, 27, 31, 33, 35, 41, 44, 45, 49, 50, 51, 56, 60, 66, 68, 69, 73, 75, 79, 81, 84, 88, 90, 91, 94, 97, 98, 100, 101, 103, 105, 107, 111, 113, 115 40 z 71
13	zwieńczenie wież czterobocznymi dachami namiotowymi (tab. 31)	7, 13, 14, 17, 27, 31, 33, 39, 40, 42, 44, 56, 65, 70, 72-73, 75, 80, 84, 86, 87, 88, 92, 96, 98, 100, 101, 102, 104, 111, 113 31 z 71
14	wieżyczki na sygnaturki wbudowane w kalenice dachów nad nawami (tab. 32)	1, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 43, 44, 46, 47, 48, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 102, 105, 106, 109, 112, 114, 115 71 z 115
14	wieżyczki na sygnaturki zwieńczone baniastymi helmami z latarniami (tab. 33)	1, 3, 5, 6, 10, 11, 13, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 26, 27, 28, 35, 38, 51, 55, 60, 61, 64, 67, 75, 76, 87, 89, 91, 95, 97, 102, 105, 112, 114 35 z 71
15	chóry muzyczne o prostych liniach parapetów (tab. 34)	5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 21, 25, 27, 29, 31, 32, 33, 36, 37, 39, 40, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 64, 66, 67, 68, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 103, 104, 106, 108, 112, 113, 114, 115 72 z 112
16	brak empor bocznych (tab. 35)	1, 3, 4, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 44, 45, 47, 50, 51, 52, 54, 56, 59, 60, 61, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115 84 z 115
17	brak łóż kolatorskich (tab. 36)	2, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 46, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 74, 76, 78, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 115 78 z 115
18	posadowienia kościołów wykonane na kamiennych podmurówkach (tab. 37)	1, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 23, 24, 26, 29, 32, 37, 42, 43, 45, 47, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 74, 85, 86, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 97, 101, 102, 103, 105, 106, 111, 113, 114, 115 58 z 115
19	podłogi w prezbiteriach ułożone z desek (tab. 38)	1, 5, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 71, 72, 74, 75, 78, 82, 85, 86, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114 72 z 115

Lp.	Elementy poddane badaniom	Obiekty należące do badanej grupy
20	podłogi w nawach ułożone z desek (tab. 39)	1, 3, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 29, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 63, 64, 66, 70, 71, 72, 74, 75, 82, 85, 86, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 114 <i>73 z 115</i>
21	ściany prezbiteriów i naw wzniesione w konstrukcji zrębowej (tab. 40)	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 111, 113, 114, 115 <i>101 z 115</i>
22	połączenia bierwion w węglach na zakład (tab. 41)	1, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 13, 14, 16, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 46, 50, 52, 53, 54, 59, 62, 66, 67, 70, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 81, 84, 86, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 108, 111, 113, 114 <i>58 z 115</i>
23	szkieletowe konstrukcje ścian wież, od zewnątrz obudowane deskami (tab. 42)	2, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 16, 20, 22, 25, 26, 29, 30, 36, 41, 42, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 68, 69, 72, 73, 79, 80, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 112 <i>45 z 115</i>
24	obudowanie gontem zewnętrznych konstrukcji ścian prezbiterium i nawy (tab. 43)	prezbiterium 1, 4, 5, 9, 10, 11, 13, 14, 17, 20, 21, 23, 25, 26, 32, 34, 36, 38, 45, 48, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 63, 64, 69, 70, 71, 73, 76, 77, 88, 90, 93, 94, 96, 97, 99, 101, 102, 108, 111, 112 <i>46 z 115</i> nawa 1, 4, 5, 10, 11, 13, 14, 17, 20, 21, 23, 25, 26, 27, 32, 34, 36, 38, 45, 48, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 63, 64, 69, 70, 71, 73, 76, 77, 81, 88, 90, 91, 93, 94, 96, 97, 99, 101, 102, 108, 111, 112 <i>48 z 115</i>
25	nieobudowane konstrukcje ścian we wnętrzach prezbiteriów i naw (tab. 44)	prezbiterium 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 22, 24, 25, 30, 32, 34, 37, 38, 40, 41, 42, 47, 48, 50, 51, 52, 54, 55, 59, 60, 64, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 85, 86, 90, 93, 95, 96, 98, 99, 103, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 114, 115 <i>65 z 115</i> nawa 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 22, 24, 25, 27, 30, 32, 34, 37, 38, 40, 41, 42, 47, 48, 50, 51, 52, 54, 55, 59, 60, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 85, 86, 90, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 103, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 114, 115 <i>68 z 115</i>
26	płaskie stropy w prezbiteriach (tab. 45)	2, 3, 5, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 33, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 45, 47, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 67, 70, 71, 72, 73, 78, 80, 82, 83, 85, 88, 89, 91, 95, 97, 98, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114 <i>66 z 115</i>
27	płaskie stropy w nawach (tab. 46)	2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71 ² , 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115 <i>94 z 115</i>
28	dachy dwukalenicowe (tab. 47)	2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 43, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 55, 56, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 84, 85, 86, 88, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 111, 112, 114, 115 <i>77 z 115</i>

Lp.	Elementy poddane badaniom	Obiekty należące do badanej grupy
29	jętkowe więźby dachowe nad prezbiteriami (tab. 48)	5, 13, 15, 17, 18, 20, 22, 25, 26, 31, 35, 37, 39, 40, 42, 43, 46, 52, 56, 57, 58, 64, 66, 69, 74, 76, 77, 84, 86, 87, 88, 90, 92, 96, 105, 115 36 z 115
30	storczykowe więźby dachowe nad nawami (tab. 49)	2, 3, 4, 5, 6, 7, 14, 16, 22, 24, 25, 29, 34, 41, 43, 47, 48, 54, 60, 62, 64, 70, 71, 73, 77, 79, 81, 82, 86, 88, 89, 90, 95, 97, 98, 103, 105, 108, 111, 112 40 z 115

Z powyższych zestawień wynika, że do dominujących i najczęściej stosowanych przy budowie kościołów drewnianych rozwiązań należą:

- świątynie orientowane,
- prezbiteria zamknięte trójbocznie,
- świątynie bez widocznych ścian tęczowych,
- brak belek tęczowych w ścianach tęczowych,
- świątynie jednonawowe z wyodrębnionymi prezbiteriami i bez kaplic bocznych,
- kruchty dostawione do jednej z bocznych ścian naw i, rzadziej, do frontowych ścian wież lub naw*,
- zakrycie przylegające do północnych ścian prezbiteriów,
- brak sobót i przydaszków,
- wieże dostawione do frontowych ścian naw,
- wieże zbudowane o ścianach zwężających się ku górze,
- dachy wież namiotowe, czteroboczne,
- wieżyczki na sygnaturki wbudowane w kalenice dachów nad nawami,
- zwieńczenie wieżyczek na sygnaturki baniastymi hełmami z latarniami,
- chóry muzyczne o prostych liniach parapetów,
- brak empor bocznych,
- brak łóż kolatorskich,
- świątynie posadowione na kamiennych podmurówkach,
- podłogi w prezbiteriach i nawach ułożone z desek,
- zrębowe konstrukcje ścian prezbiteriów i naw,
- połączenia belek w węglach na zakład,
- szkieletowe konstrukcje wież, od zewnątrz obudowano deskami,
- osłonięcie zewnętrznych konstrukcji ścian prezbiteriów i naw gontem,
- wewnątrz prezbiteriów i naw konstrukcje ścian odsłonięte,
- płaskie stropy w prezbiteriach i nawach,
- dachy dwukalenicowe,
- jętkowe więźby dachowe w prezbiteriach,
- storczykowe więźby dachowe w nawach.

* jak wynika z badań, kościoły miały dobudowaną jedną lub dwie kruchty boczne, jednak ich występowanie nie jest możliwe do jednoznacznej oceny. Można przypuszczać, że większość z nich ma charakter wtórny i została zbudowana ze względów lokalizacyjnych świątyni, i dla wygody przybywających do niej wiernych.

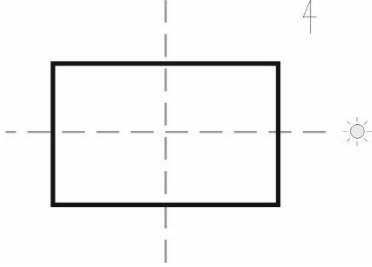
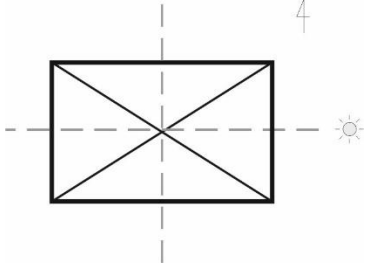
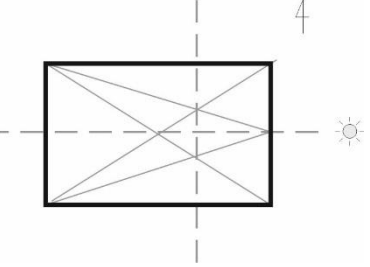
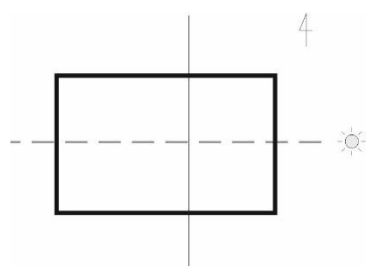
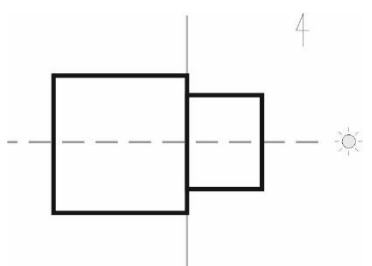
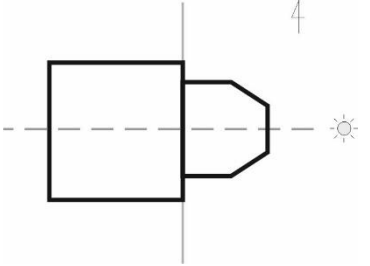
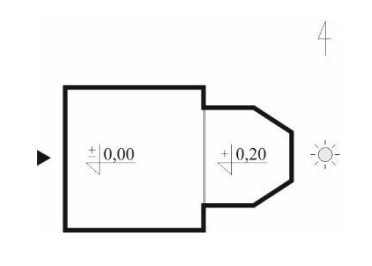
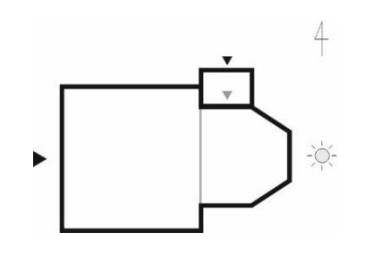
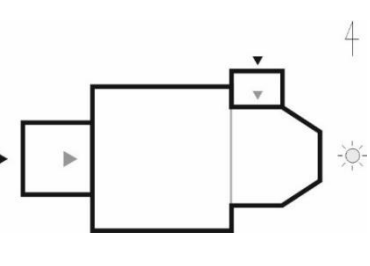
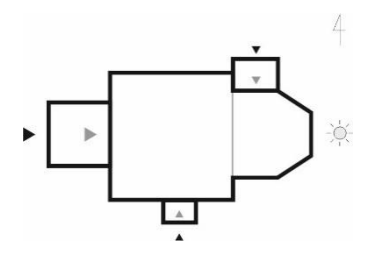
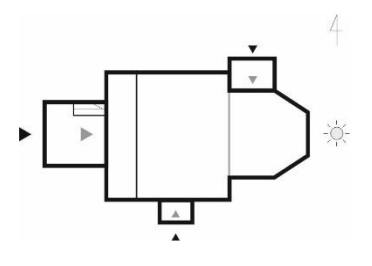
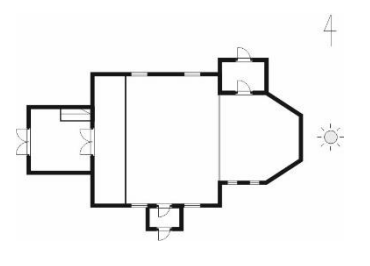
Podejmując temat dysertacji doktorskiej sugerowano się czynnikami wynikającymi z własnych obserwacji dotyczących ochrony zabytków, opieki nad nimi, prowadzonych prac remontowo-naprawczych, a także realizacjami związanymi z relokacją, a nawet rekonstrukcją obiektów. Analiza wyżej wymienionych czynników, poprzez przegląd dokumentów archiwalnych i technicznych oraz indywidualną ocenę każdego z badanych obiektów doprowadziła do opracowania kart katalogowych będących załącznikiem do niniejszej pracy. Zadania te zostały wykonane z myślą o dziedzictwie kulturowym, którego stan liczbowy się zmniejsza, co potwierdzają wyniki badań literaturowych i studialnych.

Prowadzone badania z założenia ukierunkowano pod kątem opracowania zbioru informacji wyznaczających typologię architektoniczno-konstrukcyjną drewnianego budownictwa sakralnego regionu górnośląskiego, a uzyskane w badaniach wyniki mogą być pomocne do, między innymi:

- prowadzenia dalszych badań nad sakralną architekturą drewnianą,
- realizacji prac naprawczych, remontowych i konserwatorskich zachowanych obiektów i ewentualnej ich rekonstrukcji, zgodnie z najbardziej prawdopodobną pierwotną formą tych obiektów,
- skatalogowania aktualnych stanów zachowania obiektów, z oceną formy pierwotnej i wtórnie wprowadzonych zmian,
- zgromadzenia danych inwentaryzacyjnych, które można wykorzystać łącząc inne, cyfrowe metody gromadzenia danych o obiektach (np. metodę fotogrametryczną).

Biorąc pod uwagę zestawienie typowych cech architektonicznych i konstrukcyjnych wykonano schematy prezentujące etapowość kształtowania się formy obiektów, przy uwzględnieniu pozyskanych w badaniach wyników. W efekcie prowadzonych prac uzyskano modelowy obiekt sakralny reprezentujący zespół najczęściej stosowanych rozwiązań (tabela 56).

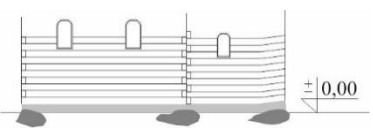
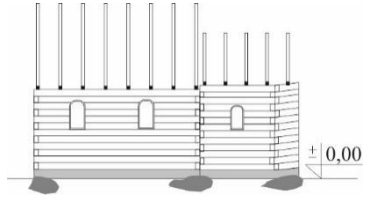
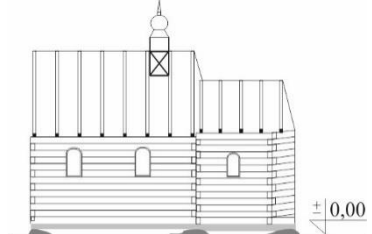
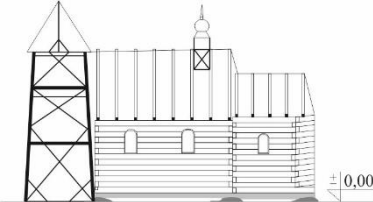
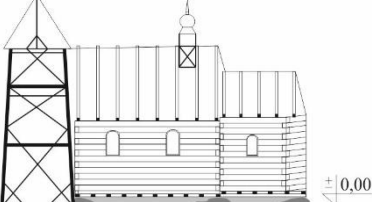
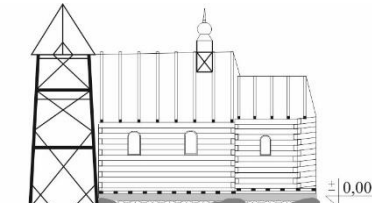
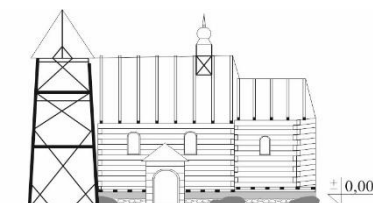
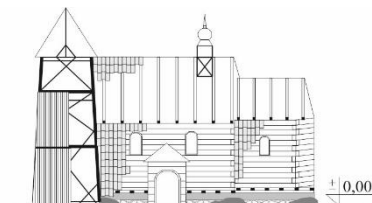
Tabela 55. Podział funkcjonalny z uwzględnieniem etapowości kształtującej formę obiektu

Schematy prezentujące etapowość kształtowania się formy kościoła		
 <p>wytyczenie obszaru pod zabudowę z uwzględnieniem zwrócenia prezbiterium w kierunku wschodnim</p>	 <p>wyznaczenie przekątnych i osi symetrii</p>	 <p>wyznaczenie linii podziału kształtujących dwudzielną przestrzeń kościoła</p>
 <p>wydzielenie przestrzeni profanum i sacrum</p>	 <p>wykształcenie prezbiterium wydzielonego od nawy ścianą tęczową</p>	 <p>trójboczne zamknięcie prezbiterium</p>
 <p>wyniesienie prezbiterium poprzez ułożenie podłogi o dwa stopnie wyżej względem nawy</p>	 <p>budowa zakrystii i dostawienie jej do północnej ściany prezbiterium</p>	 <p>dobudowanie wieży do frontowej ściany nawy</p>
 <p>budowa kruchty bocznej mieszczącej wejście do wnętrza kościoła</p>	 <p>nadbudowa chóru muzycznego z dostępem klatką schodową umieszczoną w parterze wieży i/lub w jednym z narożników nawy</p>	 <p>wykonanie stolarki okiennej i drzwiowej zapewniającej dostęp światła dziennego do wnętrza obiektu</p>

Oczywistym jest również fakt, że razem z kształtującą się funkcją obiektu kształtuje się jego forma. Schematy zaprezentowane w tabeli 57 przedstawiają uproszczone etapy budowy kościołów drewnianych z uwzględnieniem uzyskanych wyników badań. W tabeli, oprócz

posadowienia obiektu, budowy ścian oraz wznoszenia konstrukcji dachowych wraz z budową wieżyczki na sygnaturkę uwzględniono dobudowanie wieży kościelnej do frontowej ściany nawy, a także kruchty mieszczącej boczne wejście do wnętrza obiektu.

Tabela 56. Schematy prezentujące kształtującą się formę obiektu przy założeniu wyznaczonych typowych cech górnośląskich kościołów drewnianych

Schematy przekroju podłużnego kształtującej się formy kościoła		
		
wytczenie obszaru pod zabudowę z uwzględnieniem zwrócenia prezbiterium w kierunku wschodnim	ustawienie gładów, na których wspierano belki podwalinowe	wyznaczenie przestrzeni kościoła na strefę wiernych (nawa, profanum) i strefę kapłańską (prezbiterium, sacrum)
		
ustawienie belek podwalinowych na gładach	wzniesienie ścian w konstrukcji zrębowej oraz budowa stolarki okiennej i drzwiowej	budowa więźby dachowej (nawa: więźba storczykowa, prezbiterium: więźba jętkowa)
		
budowa wieżyczki na sygnaturkę w kalenicę dachu nad nawą	dobudowanie słupowej wieży do frontowej ściany nawy	budowa podłogi na drewnianym ruszcie i ułożenie jej z drewnianych desek wynosząc prezbiterium o dwa stopnie względem nawy
		
wykonanie kamiennej podmurówki	dobudowanie kruchty do bocznej ściany nawy	obudowanie ścian wieży deskami oraz nawy i prezbiterium gontem, wykonanie poszycia dachowego z gontu

7.2 Przykładowe zastosowanie wyników badań

Prowadzone badania umożliwiły zebranie wiadomości historycznych i danych archiwalnych, ale przede wszystkim doprowadziły do opracowania zbioru aktualnych informacji na temat stanu zachowania górnośląskich drewnianych obiektów sakralnych. W pracy zaprezentowano rozwiązania architektoniczne i konstrukcyjne zastosowane przy budowie kościołów drewnianych, z uwzględnieniem opisu i oceny badanych elementów traktowanych jako cechy typologiczne, dominujące lub będące unikatowym dla regionu przykładem.

W pracach terenowych, w celu zebrania wstępnych danych o obiektach posłużono się rysunkiem odręcznym. Pomimo szybkiego rozwoju technik komputerowych i coraz częściej stosowanych przy inwentaryzacjach obiektów metod fotogrametrycznych, rysunek odręczny wciąż pozostaje szybkim i wydajnym narzędziem projektowym. Elementy rysunku odręcznego umiejętnie połączone z analizą fotograficzną i technikami komputerowymi mogą stanowić pomocne narzędzie w procesach inwentaryzacyjnych na przykład poprzez zestawienia fotografii istniejących obiektów z pozyskanymi rysunkami. Wizualizacje komputerowe upowszechniły się jako standardowa dziś forma prezentacji projektów jednak jak piszą Tomasz Bradecki i Michał Stangel w publikacji pt.: *Freehand drawing for understanding and imagining urban space in design education* z 2014 r. rysunek odręczny wciąż należy do najcenniejszej formy komunikacji w dziedzinie projektowania [19].

Załącznikiem do pracy jest katalog, w którym zestawiono czterostronicowe karty zabytków opracowane dla wszystkich obiektów zlokalizowanych w obszarze badawczym. Zbiór badań i interpretacja ich wyników umożliwiają, między innymi:

- wyodrębnienie typologii architektonicznej i konstrukcyjnej drewnianych kościołów regionu górnośląskiego,
- prowadzenie prac remontowo-naprawczych przy zachowaniu maksymalnie możliwych oryginalnych elementów kształtujących formy architektoniczne i konstrukcyjne zachowanych świątyń,
- przywrócenie oryginalnych form obiektom, które na skutek niewłaściwie prowadzonych prac remontowych uległy całkowitej lub częściowej przebudowie, niezgodnej z autentycznym wyrazem,
- na podstawie zebranych danych (opisanych w pracy i zaprezentowanych w katalogu kart – załącznik) opracowanie ogólnych modeli pozwalających na cyfrową rekonstrukcję nieistniejących obiektów, a w efekcie, na ich docelową odbudowę,
- dostarczenie danych wyjściowych o obiektach, które poddane będą inwentaryzacji przestrzennej (skan 3D, fotogrametria).

Wydana w 2016 r. publikacja Jerzego Uścińowicza pt.: *Standardy dokumentacji konserwatorskiej obiektów architektury drewnianej, jako podstawa monitoringu i zarządzania* stanowi kompendium wiedzy dotyczących ochrony konserwatorskiej architektury drewnianej.

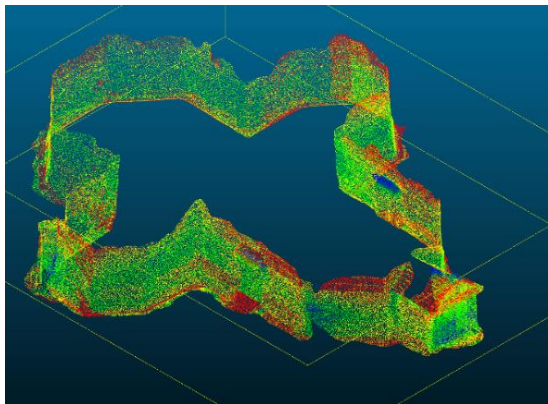
W publikacji przywołane zostały akty prawne, stanowiące podstawę w kształtowaniu się polityki konserwatorskiej ochrony i opieki nad zabytkami, ale również wyszczególnione są w niej etapy procesu ochrony dziedzictwa kulturowego wraz z rejestrowaniem jego wartości kulturowych, ich monitorowania oraz ewidencjonowania. Autor wskazał formy sporządzania dokumentacji, dokumentowania i monitorowania obiektów zabytkowych jako powszechnie stosowanych uwarunkowań prawnych. Wyróżnił obowiązujące formy sporządzania dokumentacji projektowej odnoszącej się do planowania, realizacji i dalszej eksploatacji obiektów zabytkowych zwracając szczególną uwagę na inwentaryzacje architektoniczno-konserwatorskie, które bez wątpienia są podstawową i najważniejszą formą dokumentacji technicznej. Opisane w artykule formy sprowadzają się głównie do metod tradycyjnych natomiast wyróżnione są również, coraz bardziej powszechne, cyfrowe techniki w zakresie pozyskiwania danych metodą digitalizacji i fotogrametrii [394]

Dla niniejszej dysertacji doktorskiej coraz bardziej powszechne i dostępne metody skaningu laserowego są tematem pobocznym, choć ważnym przy założeniu celu jakim jest dążenie do zachowania obiektów, w szczególności zabytkowych, w ich niezmienionej formie. Dzięki metodom fotogrametrycznym możliwe jest wykonanie w krótkim czasie inwentaryzacji obiektu, a także monitorowanie zachodzących w nim zmian (np. wyboczenia konstrukcji ścian). Takie działania umożliwiają szybką reakcję na zagrożenia, poprzez wprowadzenie wzmocnień lub podjęcie natychmiastowych decyzji o realizacji prac naprawczo-remontowych. Ponadto, w metodach laserowego skanowania obiektów dostrzega się celową interpretację stanu istniejącego w korelacji z planowanymi inwestycjami dotyczącymi np. remontu dachu, wymiany stolarki okiennej-drzwiowej czy naprawy elewacji. Przy wykorzystaniu tzw. bliźniaka cyfrowego można zaplanować zakres prac, ale przede wszystkim zobaczyć efekt planowanych zmian i poddać go krytycznej ocenie, w efekcie unikając podejmowania błędnych decyzji. Wszystko to w połączeniu z pozyskanymi w badaniach wynikami umożliwia:

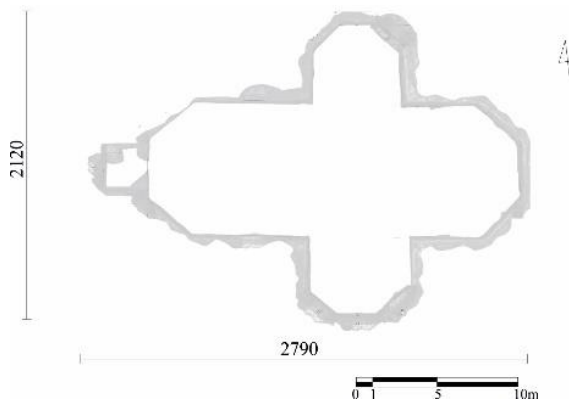
- wykreowanie modelu nieistniejącego obiektu przy zachowaniu szczątkowych danych,
- przywrócenie oryginalnych form obiektom, które zostały częściowo lub całkowicie przebudowane,
- wykonaniu symulacji komputerowych planowanych prac remontowych mając do dyspozycji materiały wyjściowe jakimi są archiwalia, dokumentacje techniczne, opis aktualnego stanu obiektu oraz fotografie.

Rozwój technik komputerowych i informatycznych umożliwił opracowanie przykładowej inwentaryzacji obiektu przy użyciu tradycyjnych metod pomiarowych (dalmierz, koło miernicze) w połączeniu z laserowym skanowaniem obiektu metodą fotogrametryczną. W celu zaprezentowania takich możliwości zbierania danych o obiekcie wybrano kościół pw. św. Brykcjusza w Gościńcu z 1661 r. Autorskich pomiarów tejże świątyni dokonano wiosną 2022 r., wykorzystując tradycyjne metody pomiarowe, a także metody cyfrowe. Z uwagi na ograniczone możliwości dostępu do profesjonalnego sprzętu, skanowanie obiektu

oraz zbiór danych wykonane zostały przy użyciu amatorskiej kamery cyfrowej. Stąd model ten należy traktować jako wstęp do dalszej pracy i odkrywanie nowych możliwości technologicznych łącząc materiały wyjściowe (archiwalne, inwentaryzacyjne) z technikami digitalizacji cyfrowej. Metodę tę planuje się zgłębić przy kolejnych etapach realizacji pracy naukowo-badawczej nad sakralną architekturą drewnianą.

Rys. 121. Model przestrzenny pozyskany podczas pomiarów wykonanych

Rys. 122. Schemat fotorzutu pozyskany badaniach laserowego skanowania obiektu metodą fotogrametryczną

Rys. 123. Fragmentaryczne opracowanie modelu, widok kościoła od północnego zachodu [296]

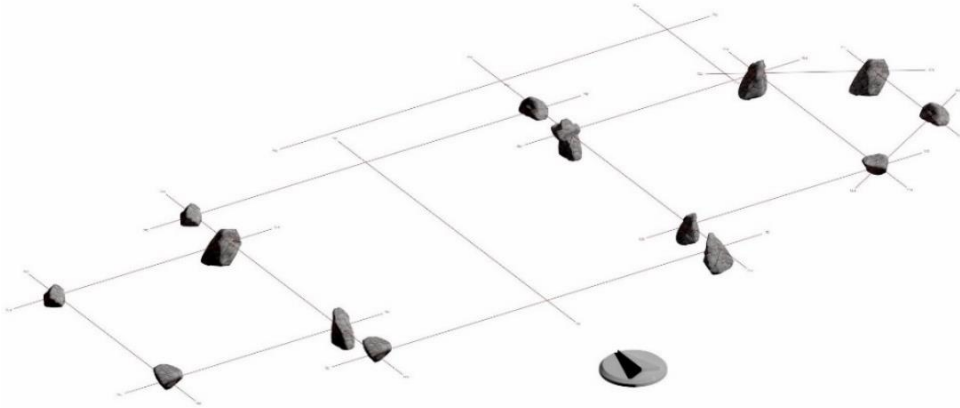

Rys. 124. Fragmentaryczne opracowanie modelu, widok kościoła od południowego wschodu [296]

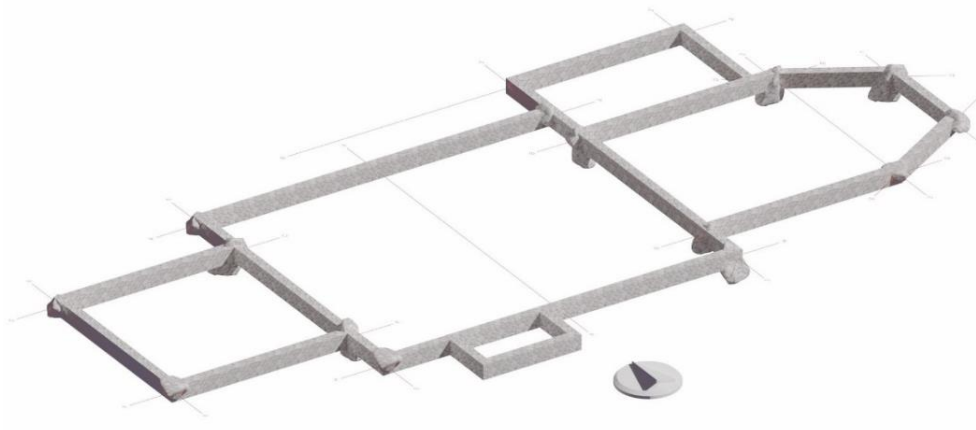
7.3 Model drewnianego kościoła bazujący na wyznaczonych typowych cechach architektoniczno-konstrukcyjnych

Model prezentujący zbiór najbardziej typowych cech jakimi kierowano się przy budowie drewnianych kościołów górnośląskich został opracowany na podstawie wizji lokalnych badanych obiektów, zgromadzonej dokumentacji fotograficznej (archiwalnej i aktualnej), a także badań in-situ podczas których sporządzono schematy rzutów poziomych i określono podstawowe ich parametry, w tym wymiary. Pomiary świątyń wykonane zostały metodą tradycyjną. Badania w terenie umożliwiły również określenie formy i kształtu obiektu, które poddano dalszej ocenie. Wykonanie inwentaryzacji wszystkich obiektów badawczych doprowadziło do sformułowania wniosków i określenia typologii drewnianej górnośląskiej architektury sakralnej. Na podstawie zebranych danych opracowano model kościoła

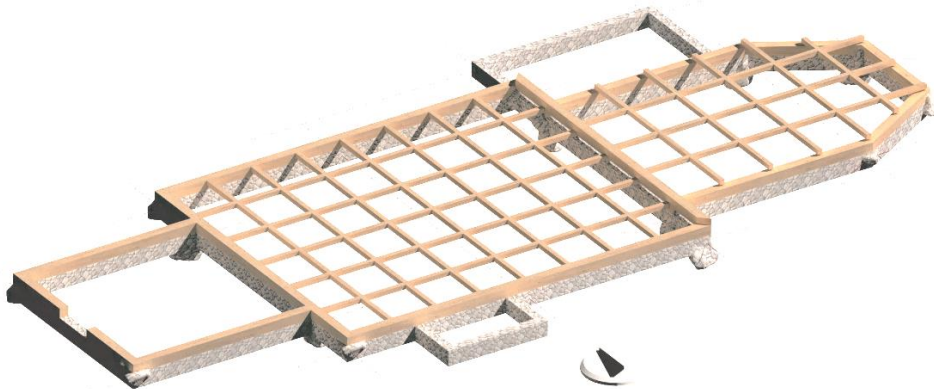
prezentujący dominujące cechy architektoniczne i konstrukcyjne, które zaprezentowano w tabeli 55.

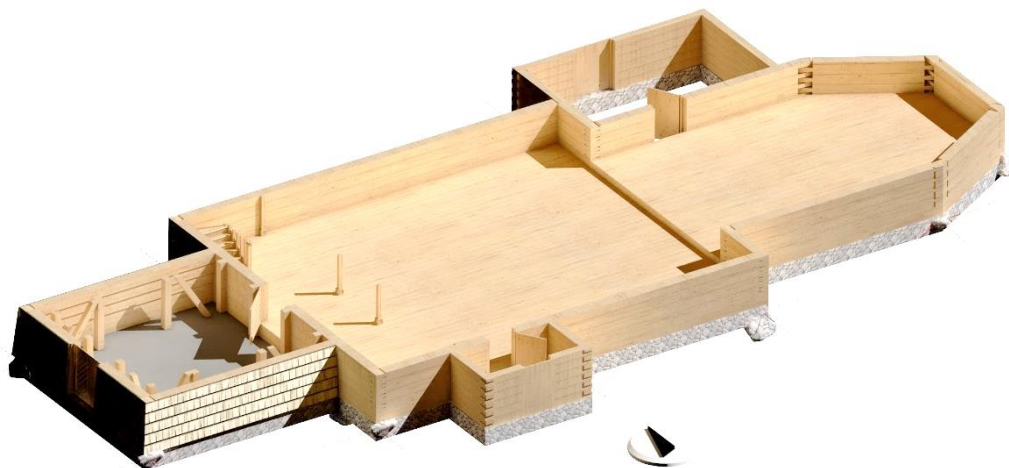
Rys. 125. Widok aksonometryczny ustawienia głazów, na których układano belki podwalinowe

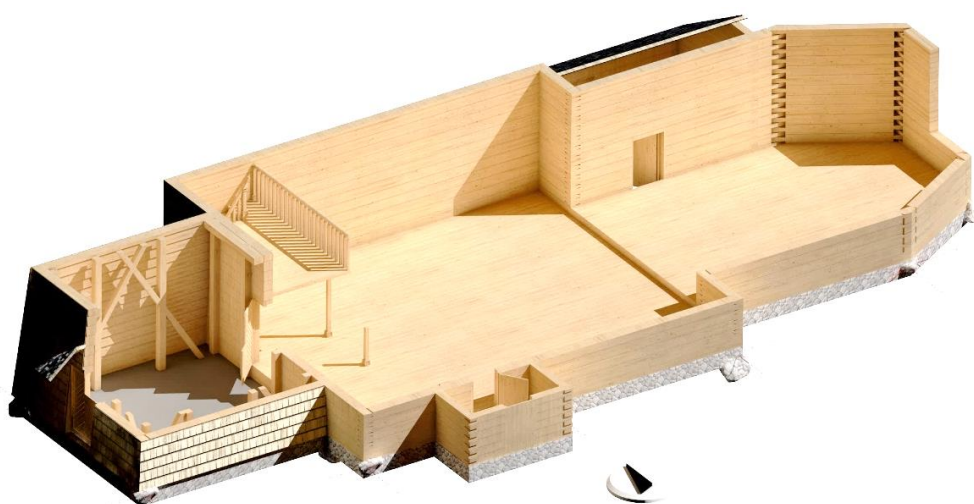
Rys. 126. Widok aksonometryczny kształtujący formę i funkcję obiektu

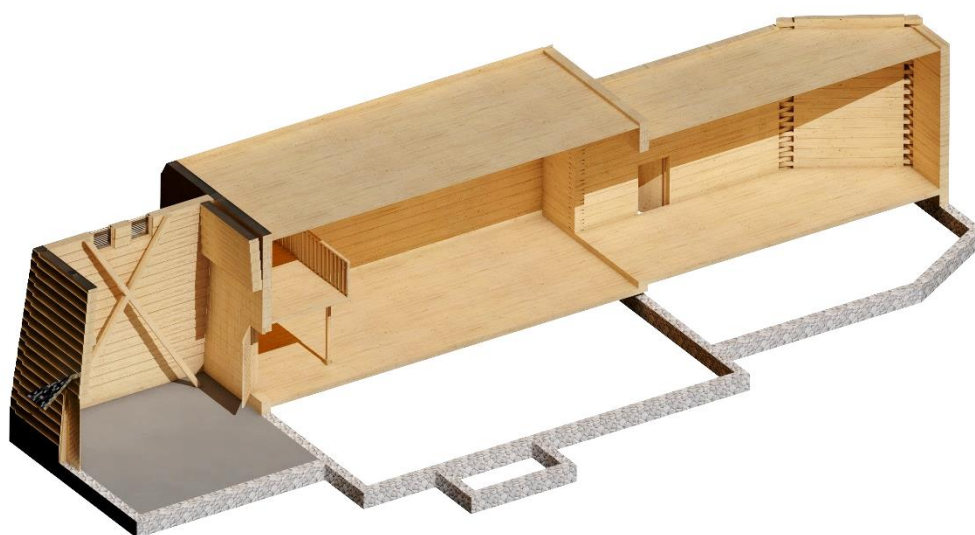
Rys. 127. Widok aksonometryczny z uwzględnieniem ułożenia podłogi w nawie i prezbiterium na drewnianym ruszcie i legarach

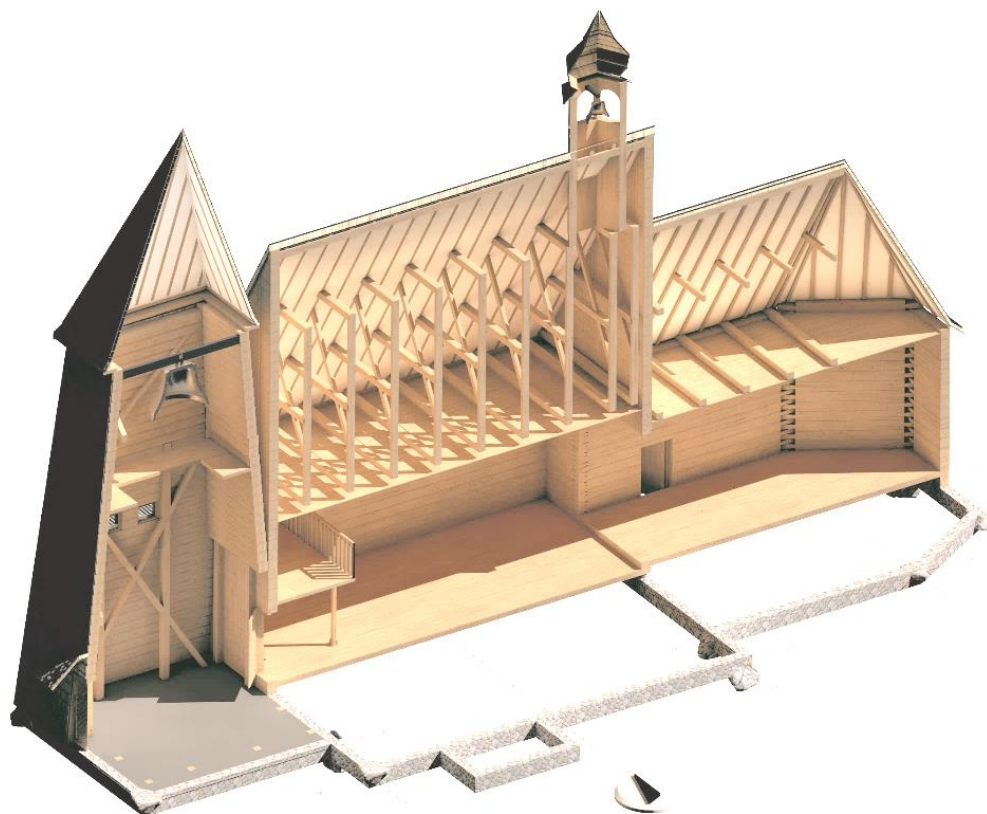
Rys. 128. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

Rys. 129. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

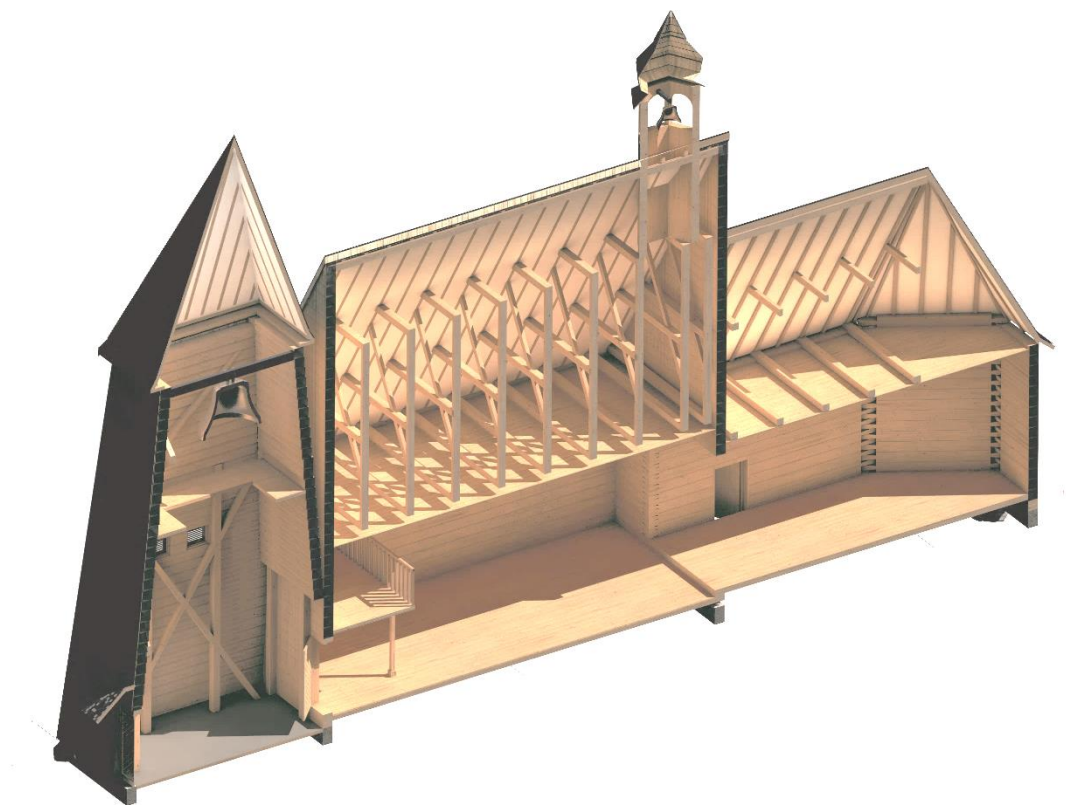
Rys. 130. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

Rys. 131. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

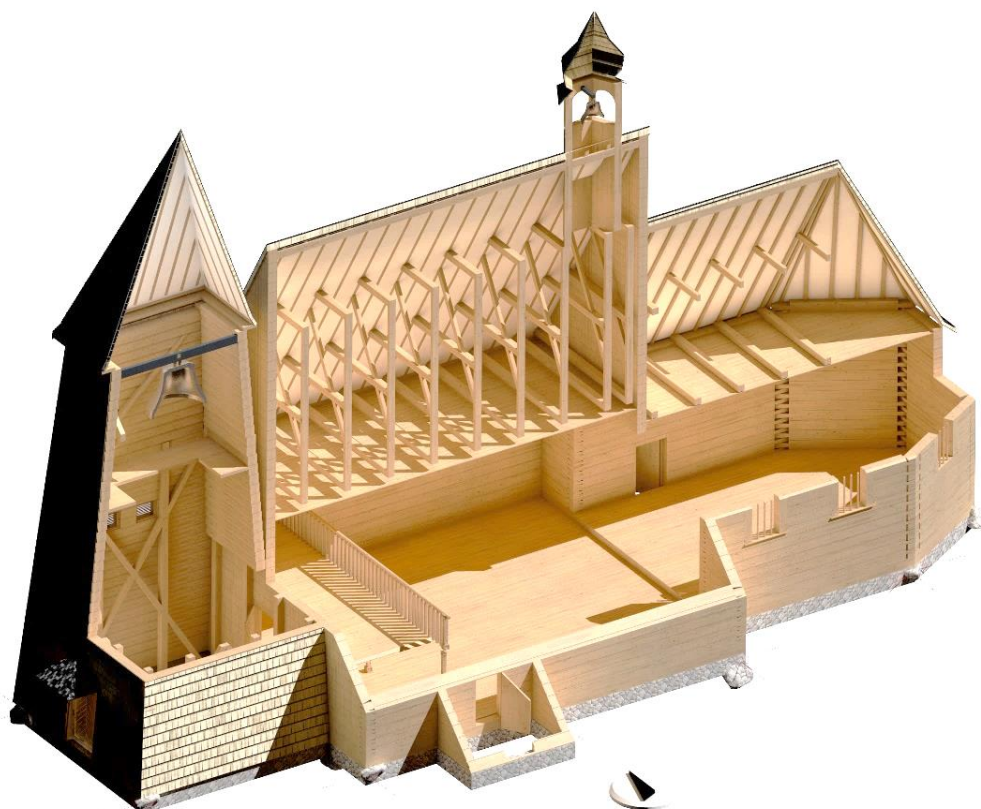
Rys. 132. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

Rys. 133. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

Rys. 134. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

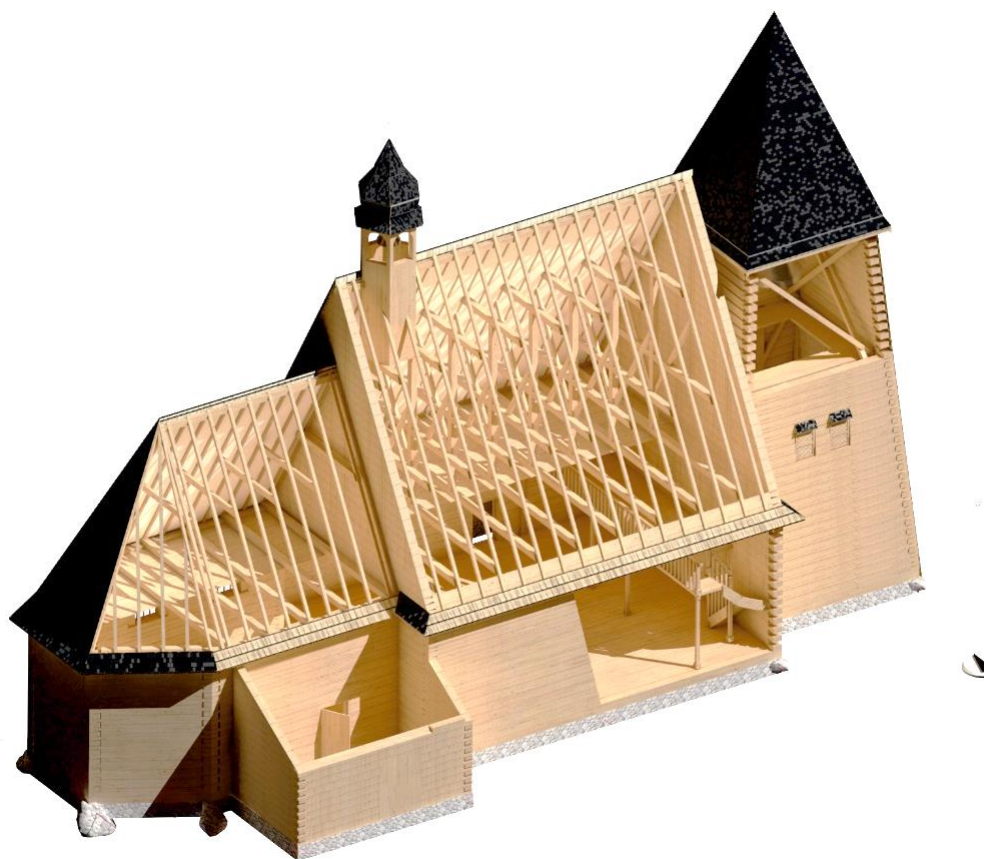
Rys. 135. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

Rys. 136. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

Rys. 137. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

Rys. 138. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

Rys. 139. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

Rys. 140. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

Rys. 141. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

Rys. 142. Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni

7.4 Wybrane przykłady możliwości zastosowania wyznaczonych cech przy prowadzeniu prac remontowo-naprawczych

Realizacja prac naprawczych i remontowych w obiektach drewnianych jest nieunikniona. Pomimo dającej się zauważyć większej dbałości o obiekty zabytkowe wciąż jesteśmy świadkami sytuacji, kiedy nieprzemyślany zakres prac remontowych prowadzi do powstania nieodwracalnych szkód wpływających na oryginalność danego obiektu, a czasem wręcz do jego zniszczenia. Remonty zrealizowane w przeszłości w wybranych obiektach obszaru badawczego prowadzą do następujących wniosków ogólnych lub szczegółowych:

- budowa nowej świątyni w bezpośrednim sąsiedztwie drewnianego kościoła skutkuje okazjonalnym użytkowaniem lub opuszczeniem zabytkowej świątyni, z której wyposażenie najczęściej przenoszone jest do nowo zbudowanego kościoła. Takie obiekty z czasem niszcją i popadają w ruinę. Przykładem takiego stanu może być kościół pw. św. Marcina i Bartłomieja w Borkach Wielkich (10),
- zwlekanie z powtórным montażem rozebranych kościołów prowadzi nie do ich relokacji, lecz co najwyżej rekonstrukcji, jak to miało miejsce w przypadku kościoła pw. Najświętszej Maryi Panny w Gliwicach (26) oraz pw. św. Anny w Lublińcu (59),
- w kościele pw. św. Jerzego w Gliwicach Ostropie (27) podczas remontu wykonano ściany o zdwojonej konstrukcji, dostawiając do zrębowych ścian drewniany ruszt, który nieudolnie skręcono do oryginalnych zrębowych belek, uszkadzając przy tym polichromię we wnętrzu świątyni. W tym samym czasie przywrócono strzelistą formę dachów nad prezbiterium i nawą, które pod koniec XIX w. zdecydowano przebudować na wspólny, niemal płaski dach,
- podczas remontu kościoła pw. Trójcy Świętej w Koszęcinie (51) przebudowano część dachu, zmieniając jego kształt i wprowadzając nieodwracalne szkody w obrębie wówczas oryginalnie zachowanej więźby dachowej,
- dwukrotna ingerencja w bryłę kościoła pw. Trójcy Świętej w Księżym Lesie (55) doprowadziła do przebudowania wieżyczki na sygnaturkę z ostrosłupowej na baniastą, i, kolejno, przywrócenia jej pierwotnej formy (niepotrzebne ingerencje w oryginalną konstrukcję dachu). Drugi nieudolny remont doprowadził do obudowania ścian we wnętrzu świątyni tzw. przedściankami z suchej zabudowy, które ostatecznie w 2021 r. zdemontowano, odsłaniając zrębową konstrukcję ścian nawy i prezbiterium.

Opisane wyżej obiekty są wybranymi przykładami prezentującymi niewłaściwe realizacje prowadzonych prac remontowo-naprawczych, których efekty doprowadziły do zaburzenia wówczas oryginalnie zachowanych form świątyń. Działania te, oprócz znacznej ingerencji w kształty, formy, a także konstrukcje obiektów, mogły niezamierzenie przyczynić się do ich szybszej destrukcji. Dane wyjściowe jakimi są, między innymi, zachowane archiwalia w postaci dokumentacji technicznych czy fotografii mogą posłużyć do naprawy, a nawet odbudowy nieistniejących świątyń. Przy zachowaniu szczątkowych danych

i wykorzystaniu wyników badań możliwe jest wykonanie modelu obrazującego prawdopodobny wygląd pierwotnego kościoła. Ponadto, opisany w kartach katalogowych (załącznik) świątynie w połączeniu z nowymi technologiami (w szczególności pomiarami fotogrametrycznymi) umożliwiają wykonanie modelu tak zwanego bliźniaka cyfrowego w którym, w wersji elektronicznej, możliwe jest wprowadzanie wszelkich zmian będących wynikiem planowanych remontów. Takie możliwości dają możliwość monitorowania niepożądanych działań, które mogą mieć wpływ na oryginalność zabytkowych obiektów lub ich części. Znamy przykłady świątyń, które zostały przebudowane, zatracając tym samym ich oryginalność. W dalszej części rozprawy opisane zostały wybrane przykłady górnośląskich świątyń, zbudowanych z drewna, w których realizacje prac naprawczych miały znaczący wpływ na zanik autentycznych cech tychże obiektów.

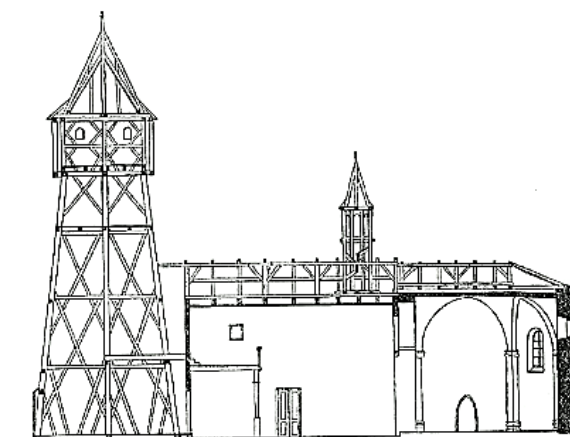
7.4.1 Charakterystyka i ocena prac remontowo-naprawczych zrealizowanych w kościele pw. św. Jerzego w Gliwicach-Ostropie

Orientowaną świątynię zbudowano w 1665 r. w konstrukcji zrębowej (nawa), słupowej (wieża) oraz murowanej (prezbiterium). Do nawy, wzniesionej na planie zbliżonym do kwadratu ($11,4 \times 9,4$ m), przylega węższe, zamknięte trójbocznie, murowane prezbiterium ($9 \times 6,2$ m), z dobudowaną do północnej ściany, prostokątną zakrystią (również murowaną) (rys. 143).

Rys. 143. Kościół w Gliwicach-Ostropie: a. widok od północnego zachodu, b. widok od południowego wschodu. Fotografia własna, 2019 r.

Pod koniec XIX w. w kościele planowano realizację remontu dachu, który zakończył się jego całkowitą przebudową. Wówczas strome dachy nad prezbiterium i nawą przebudowano na niemalże płaskie, pokryte blachą dachy (rys. 144). Następnie w latach 70. XX w., podczas prowadzenia kolejnych prac remonowo-naprawczych przywrócono pierwotny kształt dachu, tym razem pokrywając go gontem (rys. 145, rys. 146), lecz przy okazji zastosowano inny niż woryginalne typ konstrukcji ciesielskiej.

Rys. 144. Archiwalny schemat przekroju podłużnego prezentujący przebudowaną konstrukcję dachu [43]

Rys. 145. Widok przywróconej, strzelistej formy dachów [239]

Rys. 146. Widok przywróconej, strzelistej formy dachów.
Źródło: WUOZ w Katowicach, fotografia z 1972 r.

W tym samym czasie zrębową konstrukcją ścian nawy kościoła, zdecydowano obudować dodatkową konstrukcją drewnianą (projekt: Schwarz, 1995 r.). Szkielet został wykonany od północy, południa i zachodu nawy, tworząc „obudowę” dla istniejącej konstrukcji zrębowej (rys. 147, rys. 148). Wtórna konstrukcję szkieletową wsparto (poprzez podwalinę) na żelbetowej ławie fundamentowej i skręcono ją śrubami do istniejącej konstrukcji zrębowej.

Rys. 147. Widok fragmentu wtórnej konstrukcji szkieletowej dostawionej do północnej ściany nawy.
Fotografia: J. Hulimka, 2008 r.

Rys. 148. Widok fragmentu wtórnej konstrukcji szkieletowej dostawionej do północnej ściany nawy.
Fotografia: J. Hulimka, 2008 r.

Niepożądanym skutkiem tych działań stało się przewiercenie belki zrębowej w północnej elewacji nawy, z uszkodzeniem XVII-wiecznej polichromii (rys. 149).

Rys. 149. Widok fragmentu polichromii w północnej ścianie nawy z zaznaczonym uszkodzeniem. Fotografia własna, 2019 r.

Budowa dodatkowej konstrukcji miała na celu przenoszenie obciążeń zewnętrznych od wiatru, jednak obserwacje wykazały lokalnie duże przemieszczenia fragmentów oryginalnej ściany północnej, co mogło być skutkiem działania na nią sił poziomych. Biorąc pod uwagę powyższe, budowa konstrukcji szkieletowej osłaniającej istniejącą, zrębową konstrukcję nawy okazała się nieudana, co zresztą udowodniono w sporządzonej ekspertyzie technicznej autorstwa J. Hulimki i K. Ficińskiego (2008 r.) [126]. Gliwicka świątynia nie jest jedynym obiektem, w którym w przeszłości zrealizowano remonty, których skutki znacznie wpłynęły na oryginalny stan zachowania obiektu. W tym przypadku również słuszne wydaje się wykreowanie modelu tzw. bliźniaka, w którym przy użyciu technik komputerowych można dokonywać symulacji projektowanych zmian oceniając ich możliwe skutki przed realizacją [31], [70], [71], [105], [127], [153], [157], [299], [KE_027].

7.4.2 Charakterystyka i ocena prac remontowo-naprawczych zrealizowanych w kościele pw. Trójcy Świętej w Koszęcinie

Świątynia zbudowana została w latach 1721–1724 z wykorzystaniem elementów uratowanych z poprzedniego, nieistniejącego już obiektu. Obiekt, o wymiarach 35,6 × 18,3 m szerokości, zalicza się do grupy największych kościołów drewnianych zlokalizowanych na terenie Górnego Śląska. Kościół jest orientowany i został zbudowany w konstrukcji zrębowej, o połączeniach belek w węglach na jaskółczy ogon, zamek oraz zakład (rys. 150, rys. 151).

Rys. 150. Widok kościoła od południowego zachodu.
Fotografia własna, 2018 r.

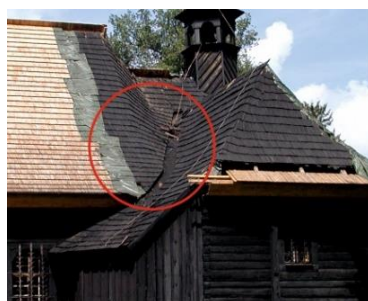

Rys. 151. Widok kościoła od północnego wschodu.
Fotografia własna, 2018 r.

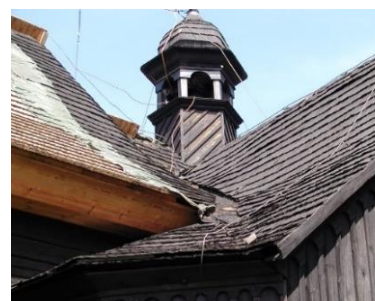
W efekcie przeglądu dokumentacji archiwalnych, zapoznania się z zachowaną dokumentacją techniczną oraz własnych obserwacji kościołów w Koszęcinie wybrano jako kolejny przykład obiektu, w którym zrealizowane prace naprawczo-remontowe doprowadziły do nieodwracalnych szkód (w tym przypadku naruszenia oryginalności konstrukcji dachowej). W trakcie trwającej rozbudowy kościoła w narożniku pomiędzy południową ścianą nawy a zachodnią ścianą zakrystii dobudowane zostały dwie przedścianki stanowiące obudowę klatki schodowej prowadzącej na lożę kolatorską (wydzieloną w górnej kondygnacji zakrystii). W efekcie dobudowania tychże ścian istotnej zmianie uległa geometria dachu na styku nawy i prezbiterium. Pierwotnie istniał tam uskoki pomiędzy połaciami obydwu dachów, będący typowym elementem architektonicznym drewnianych kościołów na Śląsku, a styk dachu prezbiterium i zakrystii tworzył typowy kosz odpływu wody deszczowej i roztopowej (rys. 152). Jak wynika z opinii technicznej z 2012 r. autorstwa Jacka Hulimki, po dobudowaniu wysokich ścian osłaniających zewnętrzne schody i przekryciu ich dachem będącym przedłużeniem dachu nad zakrystią doszło do utworzenia bezodpływowej przestrzeni na styku nawy i prezbiterium. Aby umożliwić spływ wody zmieniono wówczas oryginalne połączenie obydwu dachów, zmieniając skokowy styk na łagodne przejście po krzywiźnie (rys. 153, rys. 154).

Rys. 152. Widok fragmentu dachu z zaznaczonym uskokiem u styku nawy i zakrystii [187]

Rys. 153. Widok fragmentu dachu z zaznaczonym uskokiem u styku nawy i zakrystii. Fotografia: J. Hulimka, 2012 r.

Rys. 154. Widok fragmentu dachu z zaznaczonym uskokiem u styku nawy i zakrystii. Fotografia: J. Hulimka, 2012 r.

Dla zachowania symetrii dachów identyczne rozwiązanie zastosowano po stronie północnej. W 2012 r. podczas realizacji remontu dachów zdecydowano o przywróceniu oryginalnego

kształtu połaci dachowych, co udało się zrealizować od strony północnej, natomiast zadanie to, bez większej ingerencji w konstrukcję dachu, okazało się niemożliwe do wykonania od strony południowej. Gdyby dach został przebudowany na wzór oryginału, efektem byłoby powstanie bezodpływowego obszaru nad obudowanymi schodami zewnętrznymi. Wobec powyższego, aby przywrócić oryginalny kształt dachu należy a: rozebrać przybudówkę mieszczącą schody, b: obniżyć ściany przybudówki tak aby możliwa była przebudowa dachu. Tym samym wprowadzone wcześniej zmiany skutkowały koniecznością kolejnych ingerencji w konstrukcję i architekturę obiektu. Niepożądane skutki wszelkich rozbudów obiektów lub ich części najczęściej prowadzą do konieczności przywrócenia oryginalnych form, co związane jest z realizacją kolejnej inwestycji generującej koszty i co najważniejsze, powtórne ingerencje w ich konstrukcje [38], [76], [187], [278], [281], [293], [386], [KE_051]

7.4.3 Charakterystyka i ocena prac remontowo-naprawczych zrealizowanych w kościele pw. Trójcy Świętej w Księżym Lesie

Orientowaną świątynię zbudowano w centrum miejscowości Księży Las, należącej do gminy Zbrosławice. Świątynię wzniesiono bez wieży, jako dwudzielną, o niewielkiej powierzchni użytkowej. Dwuczłonowość kościoła podkreśla szersza nawa ($8,3 \times 7,8$ m) oraz wyodrębnione od niej prezbiterium ($6,0 \times 5,6$ m). W przeszłości świątynię wielokrotnie poddawano pracom remontowo-naprawczych podczas których ulegała ona sukcesywnym rozbudowom. W XVIII w. do południowej ściany nawy dobudowana została kaplica boczna o trójbocznym zamknięciu i z wielopołaciowym, gontowym zadaszeniem, którą w 2016 r. na skutek niemalże całkowitego zniszczenia materiału konstrukcyjnego od podstaw odbudowano, z nowego materiału. W 1905 r. do frontowej, zachodniej ściany nawy dobudowana została murowana z nieotynkowanej cegły kruchta mieszcząca wejście do wnętrza świątyni. Jej forma, choć zupełnie nie nawiązuje do drewnianej architektury sakralnej regionu górnośląskiego, w niezmienionej formie zachowała się do czasów obecnych. Kościół ucierpiał podczas działań wojennych, lecz szkody nimi wywołane usunięto przy realizacji prac remontowych zrealizowanych w 1955 r. Na kartach historii kościoła najbardziej zapisała się przebudowa dachu w 1960 r., kiedy to przebudowano hełm wieżyczki na sygnaturę, zmieniając jej oryginalną, ostrosłupową formę (rys. 155) na nieproporcjonalny baniasty hełm (rys. 156, rys. 157). Podczas prac konserwatorskich prowadzonych w latach 2019–2021 przywrócono pierwotny kształt i formę sygnaturki, której czteroboczne ściany jak dawniej zwieńczono stożkowym hełmem pokrytym gontem (rys. 158).

Rys. 155. Widok oryginalnej formy wieżyczki na sygnaturkę [115]

Rys. 156. Widok wtórnej sygnaturki przebudowanej w 1960 r. [239]

Rys. 157. Widok sygnaturki przed przebudową. Fotografia własna, 2019 r.

Rys. 158. Widok sygnaturki po przebudowie. Fotografia własna, 2021 r.

We wnętrzu konstrukcja ścian, do niedawna obudowanych płytami gipsowo-kartonowymi, zamocowanymi do stalowego rusztu (1999 r.) (rys. 159), decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach została odsłonięta, dzięki czemu na bocznych ścianach nawy można dopatrzeć się szcążkowo zachowanych polichromii (rys. 160). Kościół w Księżym Lesie jest obiektem, w którym realizowane prace wykonywane były jako nieprzemysłane, skutkujące trwałymi zniszczeniami elementów konstrukcyjnych (jak w przypadku przebudowy wieżyczki na sygnaturkę) lub prowadzących do być może szybszej degradacji budulca (jak to miało miejsce przy obudowaniu oryginalnej, zrębowej konstrukcji ścian nawy i prezbiterium wtórnie wykonaną przedścianką zbudowaną z płyt gipsowo-kartonowych) [51], [71], [153], [340], [388], [KE_54].

Rys. 159. Widok fragmentu północnej ściany nawy i prezbiterium obudowanej płytami gipsowo-kartonowymi. Fotografia własna, 2019 r.

Rys. 160. Widok fragmentu nieobudowanej zrębowej konstrukcji północnej ściany nawy i prezbiterium. Fotografia własna, 2021 r.

7.5 Wnioski końcowe

Drewniane obiekty budowlane, przy największej nawet o niedbałości, należą do najbardziej narażonych na zniszczenie – całkowite, wskutek np. pożarów lub wieloletniego braku dbałości (co jest charakterystyczne dla budynków wyłączonych z użytkowania) lub częściowe, zwykle w wyniku lokalnych zawilgoceń lub zagrzybień. Powyższe dotyczy także kościołów drewnianych. Dość często mamy tu do czynienia z obiektami wyłączonymi z użytkowania wskutek wybudowania nowej, większej świątyni, a także z kościołami których kolejni użytkownicy wprowadzali szereg zmian konstrukcyjnych i architektonicznych, często nieudokumentowanych. Odrębną grupę stanowią kościoły relokowane, często odtwarzane z zupełnie nowych materiałów i z dość przypadkowymi zmianami. Tym samym zachowane do dzisiaj obiekty można podzielić na względnie oryginalne (z niewielkimi lub jednoznacznie określonymi zmianami) oraz w różnym stopniu odbiegające od oryginału.

Zaprezentowane w dysertacji badania skupiły się na wyodrębnieniu tych cech architektonicznych i konstrukcyjnych, które można uznać za modelowe dla drewnianych kościołów górnośląskich. Tym samym stworzona została koncepcja „idealnego” kościoła modelowego, łączącego w sobie najczęściej spotykane rozwiązania w zakresie architektury i konstrukcji. Oczywiście, każdy z rzeczywistych obiektów w jakimś stopniu odbiega od tej koncepcji, jednak ze statystycznego punktu widzenia to ona właśnie obrazuje obiekt najbardziej pasujący do ideału.

Tak stworzony model ma różnorakie zastosowania, które omówiono w niniejszym rozdziale. Po pierwsze, pozwala on na wysoce wiarygodne odtworzenie obiektów już nieistniejących, o których istnieją szczątkowe wiadomości w postaci np. archiwalnych rysunków, fotografii lub opisów, względnie zachowane resztki fundamentów lub elementów konstrukcyjnych. W połączeniu z danymi płynącymi ze stworzonego rozwiązania modelowego nawet wyrywkowe dane pozwalają na wiarygodne odtworzenie takiego obiektu zarówno w zakresie jego formy architektonicznej, jak i rozwiązań konstrukcyjnych. W tym zakresie możliwe jest zarówno odtworzenie danego obiektu w rzeczywistości, jak i opracowanie go w formie cyfrowej (cyfrowy bliźniak). Zwłaszcza to drugie rozwiązanie jest bardzo obiecujące, bowiem pozwala na uzyskanie alternatywnych rozwiązań bazujących na posiadanej wiedzy. Możliwość opracowania „od podstaw” takiego modelu pokazano w podrozdziale 7.1. Zaprezentowany tu kościół ma charakter przykładowy i nie bazuje na danych rzeczywistych, jednak na każdym etapie jego tworzenia można oczywiście uwzględnić dowolne, posiadane wiadomości (pojedyncze wymiary, dane o detalach architektonicznych lub elementach konstrukcyjnych).

Kolejnym, ważnym zastosowaniem stworzonego modelu jest możliwość przywrócenia oryginalnej formy kościołom, które w przeszłości zostały w niewłaściwy sposób przebudowane lub wyremontowane. Również w takich przypadkach wiedza o typowych rozwiązaniach pozwala na wiarygodne odtworzenie oryginalnych rozwiązań, które zostały zmienione lub

wręcz zniszczone skutek niefachowo prowadzonych prac. Przykłady możliwych działań w tym zakresie pokazano w rozdziale 7.4.

W kontekście opisanych zastosowań stworzonego modelu warto wspomnieć o koncepcji tworzenia tak zwanych cyfrowych bliźniaków istniejących obiektów. Bazując na dostępnych metodach skanowania przestrzennego i danych wynikających ze stworzonej koncepcji modelowej można nie tylko wykonać ścisły model cyfrowy istniejącego obiektu, ale także wychwycić wprowadzone w przeszłości zmiany i zaproponować (zwizualizować) ich efekty. Tym samym uzyskać można szereg alternatywnych modeli cyfrowych odtwarzających obiekt w jego historycznych formach. W razie uszkodzenia lub zniszczenia oryginalnego obiektu, taki cyfrowy bliźniak (a nawet grupa modeli obrazujących różne przejściowe formy obiektu) pozwala na zachowanie praktycznie wszystkich danych i na szczegółowe odtworzenie kościoła w jego wybranej formie (z uwzględnieniem historycznych przeróbek lub bez nich).

8. Podsumowanie

Obiekty zabytkowe pełnią istotną rolę w kształtowaniu dziedzictwa materialnego i kulturowego. Konstruktorzy, architekci i budowniczowie na przestrzeni wieków wykazywali się ogromną wiedzą i umiejętnością budowania i kształtowania form obiektów sakralnych, nadając im niepowtarzalny wyraz, często charakterystyczny dla danego regionu. Dowodem tego stanu rzeczy jest wciąż licznie zachowane drewniane kościoły w regionie Górnego Śląska.

Jako podstawowy cel przedmiotowej rozprawy doktorskiej przyjęto opracowanie typologii rozwiązań architektonicznych i konstrukcyjnych obiektów sakralnych zbudowanych z drewna, zlokalizowanych w obszarze badawczym Górnego Śląska. W opracowaniu wyznaczono kryteria według których dokonano klasyfikacji analizowanych obiektów, a pozyskane w badaniach wyniki umożliwiły wytypowanie szeregu najczęściej stosowanych rozwiązań architektonicznych i konstrukcyjnych. Tym samym stworzono rozwiązanie modelowe łączące najpowszechniejsze cechy, którymi budowniczowie i cieśle kierowali się przy wznoszeniu do dziś zachowanych obiektów. Aby uwiarygodnić wyniki badań wykonano analizy dotyczące zagadnień z pogranicza dwóch, a nawet trzech dziedzin: historii, architektury i budownictwa. W zakresie historycznym analizie poddano zachowane i dostępne materiały źródłowe umożliwiające między innymi przyjęcie daty budowy kościołów oraz zebrania informacji wstępnych na temat dziejów analizowanych świątyń i, nierzadko, parafii. Również w aspekcie historycznym przeanalizowano pojęcie Górnego Śląska, wyodrębniając obszar objęty badaniami. W odniesieniu do architektury i budownictwa badania skupiono na pracach w terenie (in situ) oraz przeglądzie literatury przedmiotu. Analizie poddano literaturę polską i zagraniczną (głównie niemiecką) w liczbie 416 pozycji.

Dodatkowym efektem opisanych prac było stworzenie katalogu czterostronicowych kart, obejmującego 150 analizowanych obiektów.

Tezą niniejszej dysertacji była możliwość stworzenia zestawu cech architektonicznych i konstrukcyjnych drewnianych kościołów, charakterystycznych dla Górnego Śląska. Cel ten osiągnięto analizując częstość występowania poszczególnych rozwiązań w grupie 150 obiektów przeanalizowanych w latach 2015-2022. Tym samym uzyskano zespół najbardziej charakterystycznych cech, pozwalających na stworzenie rozwiązania modelowego kościoła najlepiej wpisującego się w regionalne rozwiązania architektoniczne i konstrukcyjne.

Uzyskane rozwiązanie modelowe pozwala na prowadzenie szeregu prac, w tym odtwarzanie nieistniejących obiektów na podstawie szczątkowych danych, analizę prawidłowości wykonania dotychczasowych remontów i przebudów, projektowanie prac remontowych, w tym prowadzących do odtworzenia oryginalnych rozwiązań oraz udział w tworzeniu tak zwanych cyfrowych bliźniaków obiektów istniejących (z uwzględnieniem alternatywnych rozwiązań usuwających skutki niewłaściwie prowadzonych remontów i przebudów).

Zrealizowane opracowanie nie ma charakteru zamkniętego – traktuję je jako bazę do dalszych działań poświęconych drewnianym kościołom Górnego Śląska. W szczególności zamierzam skupić się na:

- próbach odtworzenia (jako modeli cyfrowych) zniszczonych obiektów co do których dostępne są szczątkowe dane,
- próbach odtworzenia (w formie cyfrowych modeli) oryginalnych form wybranych kościołów których wprowadzono w przeszłości istotne zmiany architektoniczne lub konstrukcyjne,
- tworzeniu cyfrowych bliźniaków wytypowanych, istniejących kościołów o największej wartości historycznej (z uwzględnieniem ewentualnych zmian w okresie ich istnienia).

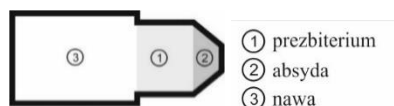
9. Słownik stosowanej terminologii

W poniżej umieszczonym słowniku wyjaśniono znaczenie terminologii, którą posługiwano się w niniejszym opracowaniu. Została ona sporządzona w odniesieniu do drewnianej architektury. Są to objaśnienia dla części czytelników zapewne oczywiste, mogą jednak być pomocne w odbiorze treści. Schematy i rysunki zostały wykonane na podstawie literatury przedmiotu oraz własnych badań. Ponadto terminologię wyjaśniono bazując na ogólnodostępnych słownikach terminologii przedmiotu [248], [370] oraz korzystając z literatury przywołanej w ogólnym spisie bibliografii.

A

absyda

pomieszczenie półkoliste lub wieloboczne, zamykające prezbiterium lub nawę kościoła, czasem także transept czy nawy boczne. Przejęta przez chrześcijaństwo z architektury rzymskiej. Absyda wykorzystywana była najczęściej w architekturze sakralnej murowanej. Termin ten zaczęto również stosować przy świątyniach drewnianych, co na podstawie własnej interpretacji nie jest właściwym określeniem. W kościołach zbudowanych z drewna prawidłowym określeniem jest zamknięcie prezbiterium ścianą np. prostą lub wieloboczną (trójboczną).

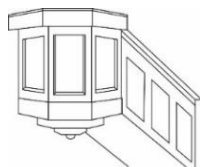

akt erekcyjny

dokument rozpoczynający w uroczysty sposób budowę, inicjatywę przedsięwzięcia, założenia np. fundacji. Często uroczystie podpisywany i wmurowywany w fundament rozpoczętej budowy. Wymienia się w nim inicjatorów, fundatorów i budowniczych danego przedsięwzięcia.

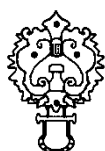
ambona

kazalnica, w budownictwie sakralnym miejsce służące duchownym do czytania tekstów liturgicznych i głoszenia kazań. W analizowanych obiektach kosz ambony był bogato zdobiony malowidłami lub rzeźbami świętych. Nad amboną czasami nadwieszony był baldachim, wykonany w tym samym stylu co sama ambona.

antaba

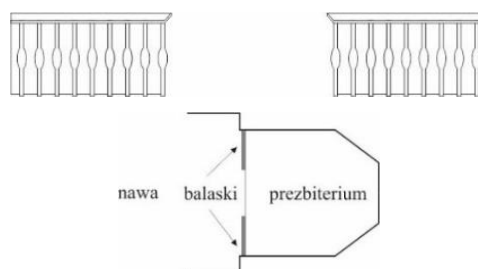
stały lub ruchomy uchwyt wykonany z metalu umieszczony na drzwiach lub bramach, najczęściej w postaci lwiej głowy z ruchomą obręczą. Antaba służyła często za kołatkę. Współcześnie używana jest jako element dekoracyjny.

B

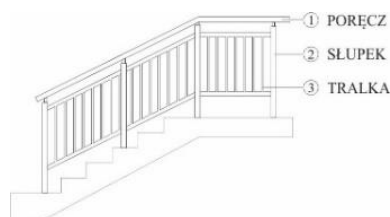
balaski

pionowe elementy balustrady oddzielające nawę od prezbiterium, usytuowane przy stopniu komunijnym. Balaski mogą być wykonane w kształcie słupka, kolumnienki lub płycinowo. W kościołach drewnianych bywa, że są bogato zdobione. Ich wysokość nie przekracza 1 m.

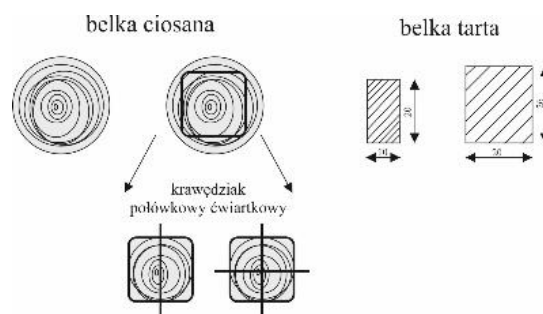
balustrada

ażurowa ścianka stosowana w ogrodzeniach do zabezpieczania budowli, schodów, tarasów, balkonów itp. Stosowana do podziałów wnętrza, w kościołach dla oddzielenia prezbiterium od nawy (tzw. balaski). Balustrada składa się z tralek, połączonych u podstaw cokołem, a u góry poręczą.

belka

element drewniany (ociosany lub tarty) o dużym przekroju.

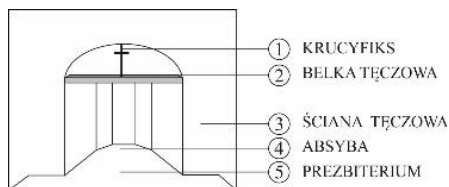

belka stropowa

poziomy element nośny stropu.

belka tęczowa

pozioma belka, umieszczana na ścianie tęczowej, pomiędzy prezbiterium a nawą. Może być prosta lub zdobiona (często stosowana w okresie baroku). Zazwyczaj umieszczany jest na niej krucyfiks oraz figury Matki Bożej i św. Jana.

belka wiązarowa

element wiązara dachowego oparty na oczepie.

biblia pauperum (biblia ubogich)

rękopiśmienne księgi, prezentujące w sposób skrócony, przystępny o odbioru sceny najczęściej ze Starego Testamentu. W architekturze sakralnej prezentowana jest w postaci polichromii, która pokrywa ściany wnętrza kościołów, stropy oraz parapety empor muzycznych.

biegun pionowy

czop służący do zawieszania drzwi lub wrót.

bierwiono

element drewniany (okrągły, ciosany lub przetarty) używany do budowy ścian o konstrukcji zrębowej lub konstrukcji sumikowo-łatkowej.

C**chór muzyczny**

element architektoniczny występujący najczęściej w kościele w postaci odrębnej kondygnacji o charakterze antresoli, zazwyczaj umieszczony nad głównymi drzwiami nawy, naprzeciw ołtarza głównego. Bywa, że chór muzyczny, w przypadku kościołów drewnianych, tworzy literę U lub L jednak najczęściej nie ma empor bocznych. Boczne empory chóru nie zawsze są zbudowane na tym samym poziomie co sam chór. W przypadku kościołów o konstrukcji drewnianych chór wbudowany był w część nawy w późniejszym czasie niż sam kościół. Chór zwykle dostępny jest z parteru wieży lub nawy, rzadziej z zewnątrz.

Patrz => empora

cmentarz przykościelny

nazwa terenu otaczającego kościół, związana z grzebaniem umarłych przy świątyniach.

cokół

najniższy nadziemny człon budowli lub poszczególnych elementów architektonicznych (np. kolumny, filaru, portalu),

stanowiący ich podstawę konstrukcyjną. Cokół na ogół jest wysunięty uskokowo w stosunku do górnych partii muru, często wyodrębniony odmiennym materiałem i osobnym gzymsem zwanym cokołowym. W większych budynkach występuje na całej dolnej kondygnacji zwanej wówczas przyziemem cokołowym.

czop

jeden ze sposobów łączenia dwóch elementów drewnianych na długość lub pod kątem, w postaci wypustu osadzanego w otworze.

D**dach**

część budynku ograniczająca go od góry i zabezpieczająca przed wpływami atmosferycznymi. Ochronia bezpośrednio strop lub sklepienia najwyższej kondygnacji, bądź stanowi bezpośrednie nakrycie wnętrza.

dach czterospadowy

dach o czterech połaciach, gdzie styk dwóch większych tworzy kalenicę.

dach dwuspadowy (siodłowy)

zwany siodłowym, szczytowym, dwupołaciowym. Dach o dwóch połaciach, których styk tworzy kalenicę. Spośród grupy analizowanych obiektów wyróżniono dachy

- jednokalenicowe, gdy wysokość dachów nad nawami i prezbiteriami jest jednakowa,
- dwukalenicowe, gdy dachy nad nawami i prezbiteriami mają różne wysokości, a w związku z tym oddzielne kalenice, co jest cechą charakterystyczną dla górnośląskich kościołów drewnianych.

dach jednospadowy

dach pulpitowy, dach o jednej ukośnej połaci.

dach namiotowy

dach o kilku trójkątnych połaciach zbiegających się w jednym wierzchołku. Liczba połaci zależy od planu budynku, najpowszechniejsze są czteropołaciowe Często stosowany w zwieńczeniach wież drewnianych kościołów.

dach siodłowy => patrz dach dwuspadowy

E**empora**

rodzaj galerii otwartej do wnętrza, głównie w kościołach, mającej na celu powiększenie powierzchni, mieszczącej w przypadku kościoła instrumenty muzyczne, muzyków czy wiernych. Empora często wsparta jest na słupach lub filarach.

epitafium

napis upamiętniający zmarłą osobę. Często umieszczany na nagrobkach.

epitafium obrazowe

pomnik ku czci zmarłego umieszczony zwykle nie w miejscu pochówku, lecz w innym miejscu związanym z daną osobą, najczęściej w kościele, na ścianie lub filarze.

Składa się z płyty z napisem właściwego epitafrum oraz obrazu – najczęściej malowanych lub rzeźbionych. Epitafrum obrazowe ukazuje zwykle portret zmarłego lub zmarłych, czasem w towarzystwie jego świętego patrona.

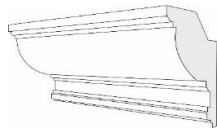
F

fachwerk

termin ten odnosi się do określenia konstrukcji szkieletowych, które do zabudowy świeckiej jak i sakralnej zostały przejęte z Europy Zachodniej (głównie Francji i Niemiec).

faseta

rodzaj detalu umieszczonego w narożniku pomiędzy ścianą a stropem. Zwykle ukośny lub zaokrąglony.

faza

ukośne ścięcie krawędzi traktowane jako motyw zdobniczy, rodzaj profilu.

filar

w architekturze pionowa podpora, najczęściej wolnostojąca, o funkcji podobnej jak kolumna. Może mieć również bazę, głowicę, nasadnik, o przekroju wielobocznym - najczęściej czworobocznym.

framuga

wnęka w murze, w której osadzone jest okno lub drzwi. Występuje między licem wewnętrznym ściany i płaszczyzną zewnętrzną osadzenia okna lub drzwi.

fundament

podwalina, podkład, element konstrukcyjny poniżej podłogi najniższego pomieszczenia, przenoszący ciężar budynku na podłoże gruntowe. W przypadku posadowienia drewnianych budynków sakralnych wykonany z kamienia lub cegły.

G

galeria

podłużne pomieszczenie w formie empery, ganku, loggi lub przejścia, biegnące wzdłuż ścian w górnych kondygnacjach budynku, wewnątrz lub zewnątrz, bądź łączące ze sobą dwie części jednej budowli. W przypadku kościołów występuje jako loża kolatorska często usytuowana nad zakrystią.

gont

zwany również szyndziolami, stosowany do krycia dachów i ścian budynków, głównie drewnianych. Gonty mają najczęściej kształt prostokątny o szerokości 80-100 mm, długości 600-700 mm i grubość grzbietu ok. 15 mm. Najczęściej wykonany jest z drewna jodłowego, sosnowego, dębowego, modrzewiowego, osikowego lub bukowego.

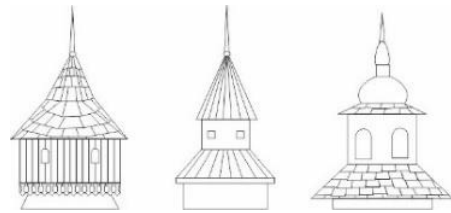
Niekiedy o urozmaiconym przekroju dolnej części, np. w kształcie łuski. Boczne krawędzie gontu tworzą grzebienie i wpusty umożliwiając ich ściśle łączenie.

H

helm

w architekturze jest to ozdobne zwieńczenie wieży lub wieżyczki na sygnaturkę. Helm może być wykonany w różnym kształcie. W architekturze drewnianej najczęściej spotykamy baniasty lub cebulasty helm, rzadziej namiotowy, piramidalny czy iglicowy. Najczęściej wykonany jest z drewna, kryty gontem, blachą lub dachówką.

I

iglica

zwieńczenie w kształcie bardzo wysokiego, wysmukłego ostrosłupa lub stożka, stanowiące nakrycie wieży lub zakończenie helmu; czasem sam helm bardzo wysmukłego kształtu.

izbica

najwyższa, nadwieszona kondygnacja występująca w wieżach i dzwonicach drewnianych, tworząca piętro dzwonowe mieszczące dzwony. Jej kształt wywodzi się ze średniowiecznych form obronnych. Z zewnątrz zwykle obita deskami, często ozdobnie wyciętymi w części dolnej, gontem lub dranicami. Na izbicy znajdował się najczęściej dach namiotowy, 4 lub 8 boczny. Forma izbicy podporządkowana jest jej funkcji, pozwala ona uzyskać większą stateczność wobec sił od pracujących dzwonów.

izbica pozorna

izbica, która nie ma podłogi - nie jest więc osobnym pomieszczeniem, a ma wyłącznie znaczenie dekoracyjne.

J

jaskółczy ogon

jeden z systemów łączenia konstrukcji drewnianych. patrz => węgiel

jętka

poziomy element łączący parę krokwi, stanowiący usztywnienie poprzeczne wiązara.

K**kalenica**

górną poziomą krawędź dachu stanowiącą linię styku dwóch połaci.

kaplica

wolnostojąca lub wydzielona część kościoła w której często umieszczony jest ołtarz.

kaseton

zagłębienie w stropie drewnianym między odcinkami krzyżujących się belek lub utworzone przez wprowadzenie między belki stropowe poprzecznych beleczek dzielących przestrzenie międzybelkowe na wklęsłe pola tworząc tzw. strop kasetonowy. Kasetony stosowane w celu dekoracyjnym występują między innymi na stropach, sklepieniach, kopułach. W kościołach kaseton często stosowany jest do dekoracji frontu parapetu organowego, empyry.

kleszcze

zwykle zdwojone poziome elementy konstrukcyjne obejmujące słupy; występują między innymi w więźbach płatwiowo-kleszczowych.

konstrukcja przysłupowa

system konstrukcyjny polegający na opasaniu zrębowych ścian słupami dźwigającymi ciężar piętra lub dachu.

konstrukcja słupowa

zwana również słupowo-ramową, szkieletową. Patrz => konstrukcja szkieletowa.

konstrukcja sumikowo-łątkowa

system konstrukcji ścian drewnianych, składających się z poziomych elementów, tzw. sumików wpuszczonych w wyżłobione pazy słupów narożnych i pośrednich, zwane łątkami. Sumiki, ułożone jeden na drugim wypełniają przestrzeń między łątkami. Łątki i sumiki opierają się zwykle na zwęgłowanej podwalinie, górą związane są wieńcem oczepów. Węgry otworów takich ścian tworzą łątki ustawione na wysokość całej ściany lub tylko otworu.

konstrukcja szkieletowa

drewniana konstrukcja ścian, utworzona z belek pionowych (słupów), poziomych (rygli) i ukośnych (zastrzałów), łączących się w szkielet. Na opisywanym terenie niezmiernie rzadko budowano tak całe ściany kościołów, natomiast niemal zawsze w ten sposób stawiano kościelne wieże. Konstrukcja ta dobrze przenosi siły, powstające podczas kołysania się dzwonów. Szkieletową konstrukcję wież określa się mianem konstrukcji słupowej.

konstrukcja ślegowa

system konstrukcji dachu dwuspadowego, składającej się z zespołu poziomych belek, zwanych ślegami, położonych w pewnych odstępach od siebie, równoległe od kamienicy i opierających się na dwóch szczytach. Dachy o konstrukcji ślegowej kryte są zwykle deskami ułożonymi prostopadłe do kalenicy.

konstrukcja zrębowa

wieńcowa, konstrukcja ścian polegająca na układaniu poziomo bierwion jedno na drugim, w narożnikach

połączonych ze sobą w tzw. węgły, będące skrzyżowaniem dwóch elementów, zabezpieczonych przed rozsuwaniem się złączami ciesielskimi.

krężyna

drewniany element wykorzystywany przy budowie sklepienia pozornego (kolebki). Krężyna umożliwiała wykształcenie stropu kolebkowego bez potrzeby wprowadzania belek wiązarowych.

krokiew

w więźbie dachowej pochyła belka drewniana, stalowa, żelbetowa, dźwigająca poszycie dachu.

kroksztyn

architektoniczny element stanowiący podparcie poziomej belki niepełniący funkcji konstrukcyjnej (w kościołach drewnianych jest to podparcie belki tęczowej).

kropielnica

żegnaczką, naczynie na wodę święconą umieszczone zwykle przy wejściu do kościoła.

kruchta

kościelny przedsionek, stojący przy nawie lub zakrystii, poprzedzający wejście do kościoła.

krucyfiks

krzyż łaćniński z postacią Chrystusa. W kościołach drewnianych często umieszczany na belce tęczowej pomiędzy stropem.

kuna żelazna

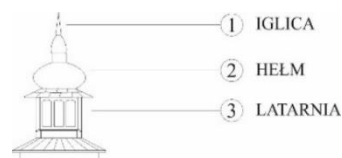
obręcz lub obręcz żelazne składające się z dwóch zamykanych części, przytwierdzone łańcuchem do kościoła czy ratusza. Rzadziej przy wejściu do dworu. Obręcze wykonane na wzór kajdan, wkładane na szyję lub rękę skazańcom, grzesznikom i zamykano je na kłódkę.

L**laserowe skanowanie obiektów**

patrz => skanowanie laserowe

latarnia

cylinder umieszczony na górnym pierścieniu kopuły na szczycie dachu między innymi kościoła z otworami doświetlającymi wewnątrz. Latarnię często przykrywał helm.

lisice

elementy konstrukcyjne wzmacniające zrąb ścian. Są to skrócone ze sobą pionowe belki, usytuowane po wewnętrznej i zewnętrznej stronie ściany.

łoża kolatorska

W przypadku analizowanych kościołów jest to wyodrębniona przestrzeń kościoła, często usytuowana nad zakrystią, wybudowana dla kolatora, darczyńcy. Ma charakter typowej łoży z dość dużym otworem skierowanym bezpośrednio w stronę prezbiterium.

L

lata

poziomy element o niewielkim przekroju, prostopadły do krokwi, zwykle mocowany bezpośrednio do nich lub mocowany do deskowania, stanowiący podkład pod pokrycie dachu.

luk

łęk, element architektoniczny, konstrukcyjny lub dekoracyjny, zwykle zakrzywiony i podparty.

luk tęczowy

luk zamykający od góry otwór tęczowy w ścianie oddzielającej nawę kościoła od prezbiterium.

M

miecz

krótki ukośny element konstrukcyjny łączący dwa inne elementy ustawione pod kątem. Miecze łączone są na nakładkę lub czopy, ustawiony do nich skośnie, w ramach (np. stolcowych) często pod kątem zbliżonym do 45°. Pełni rolę usztywniającą, a także skracającą rozpiętości konstrukcyjne. W dawnych więźbach zdarzają się miecze podobne do zastrzałów, tzn. dość długie, ale bywają też krótkie łączące więcej niż dwa elementy. Odmianą tego elementu stanowi miecz stopowy – skośny element łączący krokiew lub słup z belką wiązarową.

N

nawa

centralna, najobszerniejsza część kościoła, przeznaczona dla wiernych.

namurnica

drewniany element występujący w budynkach murowanych spoczywający bezpośrednio na murze, stanowiący oparcie dla wiązarów więźby dachowej.

O

oblap

jeden ze sposobów łączenia dwóch elementów drewnianych pod kątem, w postaci półkolistych lub prostokątnych wrębów. Występuje w ścianach zrębowych.

oczep

w budownictwie drewnianym jest to poziomy element konstrukcyjny, stanowiący podporę stropu. W konstrukcji słupowo-ramowej oczep jest zwykle związany z belkami nad daną konstrukcją. W konstrukcjach wieńcowych oczepem nazywa się niekiedy bale wieńca, zazwyczaj o większym przekroju niż pozostałe bale zrębu.

ogrojec

niewielka kapliczka, znajdująca się przy ścianie prezbiterium; zazwyczaj mieszczą się w niej rzeźby.

okap

dolna krawędź połączenia dachu wysunięta przed lico ściany, w celu chronienia jej przed ściekającą wodą deszczową.

orientowanie kościoła

zwrócenie prezbiterium w kierunku wschodnim mające symboliczne znaczenie. Chrystus, podobnie jak słońce, rozświetlił mroki ziemi, a na wschodzie znajduje się Jerozolima. Tradycja ta sięga czasów starożytnych i związana jest prawdopodobnie z kultem słońca. Dawniej wszystkie kościoły były orientowane, jednak od ok. XVIII w. zwyczaj ten zaczął zanikać i obecnie nie jest praktykowany.

ornament

motyw lub zespół elementów zdobniczych, stosowany w architekturze i innych sztukach plastycznych. Może występować w formie pasów, wypełniać określone pola lub pokrywać jednolicie całą powierzchnię. Podstawową cechą ornamentu jest najczęściej całkowicie abstrakcyjny charakter, polegający na odrzuceniu czynnika ilustracyjnego i operowaniu czystą formą.

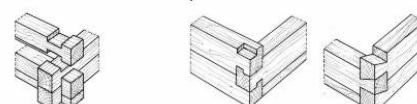
ostatek

wychodząca poza zewnętrzne lico ściany budynku część bala, belki stropowej itp. Dłuższe, najczęściej profilowane ostanki pełniące rolę wsporników noszą nazwę rysiów. Typowe rozwiązanie stosowane przy konstrukcji zrębowej.

ŁĄCZENIE ŚCIAN Z OSTATKAMI

ŁĄCZENIE ŚCIAN BEZ OSTATKÓW

ościeżnica

rama drewniana umocowana w otworze, służąca do zawieszania skrzydeł okiennych lub drzwiowych.

ośli grzbiet

charakterystyczne wycięcie portalu, często stosowane w otworach drzwiowych.

P

parapet

poziome wykończenie ścian, zwykle stosowane pod oknem z wewnętrznej lub wewnętrznej strony. W kościołach drewnianych z pojęciem parapetu spotykamy się najczęściej przy omawianiu chóru muzycznego, którego parapet przyjmuje różny kształt patrz => prospekt organowy.

pecki

rodzaj fundamentów punktowych (zwykle drewnianych) pierwotnie wykorzystywanych do posadowienia kościoła.
Patrz => podwalina

platew

pozioma belka prostopadła do więzarów, podpierająca krokwie. Występuje też w innych miejscach więźby.

plaza

kłoda o płasko dociętych powierzchniach dolnych i górnych.

plycina

lekkie wgłębione pole zwykle obramione profilowaniem.

podcienia patrz=> soboty**podwalina**

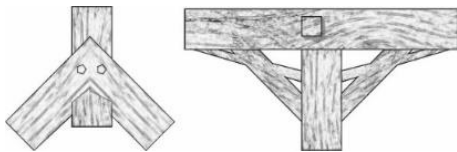
w budownictwie drewnianym dolna belka ścian wieńcowych lub szkieletowych, na której stoją ściany i słupy. Podwaliny kładzione są bezpośrednio na ziemi, podmurówce lub głazach/peckach.

polichromia

wielobarwne malowidła zdobiące ściany i stropy. Ze względu na tematykę polichromia może być architektoniczna figuralna ukazująca świętych lub sceny z Biblii lub ornamentalna, roślinna o charakterze wyłącznie zdobniczym.

połączenie ciesielskie

sposób połączenia drewnianych elementów więźby dachowej mający za zadanie przenieść występujące siły. Rozróżnia się kilka podstawowych rodzajów połączeń, głównie na nakładkę i na czop o zróżnicowanych rozwiązaniach. W połączeniach ciesielskich występują łączniki w postaci kołków, często wykonane z twardych gatunków drewna.

połać

płaszczyzna dachu ograniczona krawędziami.

portal

ozdobne obramienie otworu wejściowego, drzwiowego na które składają się elementy architektoniczne i rzeźbiarskie.

prezbiterium

najświętsza część kościoła, przeznaczona dla duchowieństwa. W części prezbiterialnej znajduje się ołtarz główny. Prezbiterium może być zamknięte ścianą płaską lub wieloboczną. W analizowanych kościołach zwykle jest węższe od nawy kościoła i zamknięte trójboczną absydą.

prospekt organowy

frontowa elewacja zewnętrznej obudowy organów, którą stanowi przednia wyeksponowana część szafy organowej.

przycieś

najniższa belka, na której oparta jest ściana
patrz => podwalina

przypustnica

element dodany do krokwi przy okapie, mający na celu zmniejszenie kąta nachylenia połaci dachu lub przedłużenie okapu (a często jedno i drugie). Pozwala również na osadzenie krokwi w większej odległości od końca belki więzarowej. Przypustnicę stosuje się również w celu zabezpieczenia połączenia krokwi i belki więzarowej przed zamakaniem. Trójkątne nadbitki na krokwie zwane są konikami.

pułap

warstwa desek przybita do spodu belek stropu drewnianego.

R**rama stolcowa**

konstrukcja usztywniająca więzary na osi wzdłużnej budynku, złożona ze stolców, płatwi i mieczy.

rama storczykowa

konstrukcja usztywniająca więzary na osi wzdłużnej budynku, złożona ze storczyków, rygli, mieczy i zastrzałów.
patrz => więźba storczykowa

rama wzdłużna

konstrukcja usztywniająca więzary na osi wzdłużnej budynku, łącząca elementy pionowe za pomocą rygli, zastrzałów, mieczy czy krzyży św. Andrzeja.

rygiel

poziomy element usztywniający konstrukcję, zakładany pomiędzy dwoma słupami. Występuje w konstrukcji szkieletowej i więźbach dachowych. Wyjątkowo w więźbach storczykowych spotyka się rygle ciągłe, łączące wszystkie storczyki więźby i połączone z nimi na przekładkę.

ryś

patrz => ostatek

S**skanowanie laserowe**

technika polegająca na szybkim i dokładnym pozyskaniu zbiorów danych o obiekcie zapisywanych w chmurze punktów, z których kolejno po przetworzeniu danych można opracować rzuty, przekroje, modele 3D stanu istniejącego obiektu budowlanego lub obszaru objętego badaniami.

sklepienie

konstrukcja o przekroju krzywoliniowym służąca do nakrycia wnętrza. W kościołach drewnianych imitowane za pomocą desek podwieszanych do elementów więźby dachowej.

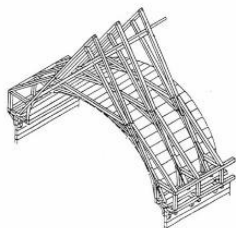
sklepienie kolebkowe

zwane również sklepieniem beczkowym. Sklepienie w kształcie połowy walca położonego w układzie poziomym. Wykonane jest z ciosów kamiennych w kształcie klinów, z uwzględnieniem zasady mijania się spoin. Kolebka (półłuk) sklepienia opiera się na ścianach ustawionych wzdłuż osi sklepienia.

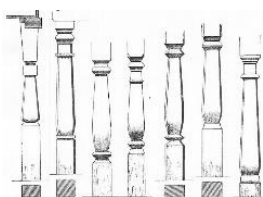
sklepienie pozorne (pseudosklepienie)

z reguły występuje w kościołach o konstrukcji drewnianej, w szczególności w kościołach barokowych. Sklepienie to naśladuje formę i kształt kolebki.

słup

pionowy, wolnostojący element konstrukcyjny nośny, o przekroju czworokątnym, okrągłym lub wielokątnym. W analizowanych kościołach występuje przede wszystkim jako element konstrukcyjny podpierający empyry, chór muzyczny.

soboty

parterowe, niskie podcienia otaczające kościół drewniany z zewnątrz, na całym obwodzie lub jego części. Soboty służyły jako miejsce schronienia się wiernych przybyłych z sąsiednich miejscowości, oczekujących na mszę świętą. Soboty najczęściej wykonywano w konstrukcji słupowej, kryte dachem pulpitowym, którego krokwie oparte były na oczepie i ścianie wieńcowej kościoła. Soboty mogą być otwarte lub zamknięte. Występują poniżej poziomu otworów okiennych. Szczególnie charakterystyczne dla kościołów regionu śląskiego i małopolski.

stężenie

usztynienie więźby za pomocą dodatkowych skośnych elementów konstrukcyjnych (zastrzałów i mieczy).

stolec (słup stolcowy)

słup w układzie konstrukcyjnym ramy stolcowej. Stolec (słup pionowy) obciążający belkę więzową bądź stropową w pewnej odległości od jej zakończenia. Spoczywa na podwalinie albo bezpośrednio na belce więzowej (lub stropowej); wraz z podwaliną, na której stoi, płatwią, którą dźwiga oraz mieczami lub zastrzałami, które go usztyniają, tworzy on podporowy układ konstrukcyjny zwany ramą stolcową, usztyniający więźbę w kierunku podłużnym. Stolec łączący to słup umieszczony ukośnie, obciążający belkę więzową bądź stropową na jej zakończeniu (w miejscu podparcia). Czasem wsparty jest na podwalinie będącej płatwią stopową. Razem z płatwią połaciową, mieczami lub zastrzałami tworzy ramę stolca leżącego. Stolec kozłowy (koziół) jest pochylony w kierunku

zewnętrznym, wraz z płatwią i mieczami tworząc ramę kozłową.

storczyk

słup, element ramy storczykowej w więźbach jętkowych umieszczony w głównej osi wiązara. Element pionowy w więźbie storczykowej, umieszczony w głównej osi wiązara (lub poza nią w więźbach dwu – i trójstorczykowych) oraz stanowiący wraz z ryglami i zastrzałami (mieczami) element podłużnego usztynienia konstrukcji, czyli ramę storczykową. Rama storczykowa niekiedy usztynia także murowane szczyty. Storczyk nie przenosi obciążeń pionowych na belkę więzową, gdyż jest podczepiany do krokwi w kalenicy lub za pomocą zastrzałów (zwanymi ramionami) oraz jętek. W niektórych modyfikacjach więźby storczykowej spotyka się elementy poziome konstrukcji, np. belki więzowe czy stropowe podczepione do storczyka za pomocą tzw. mieczy stopowych storczyka.

strop

płaskie przykrycie pomieszczenia. W opisywanych kościołach zazwyczaj występuje strop belkowy z pułapem - belki, tworzące konstrukcję stropu, nie są widoczne, gdyż przybita jest do nich od spodu warstwa desek zwana pułapem.

sumik

bierwiono poziome między łątkami, element konstrukcji sumikowo-łątkowej.

patrz => konstrukcja sumikowo-łątkowa

sygnaturka

wieżyczka mieszcząca najmniejszy kościelny dzwon, wpisana w kalenicę dachu kościoła. Wieża na sygnaturkę zazwyczaj jest umieszczona nad nawą kościoła, zazwyczaj w miejscu, gdzie łączy się nawa |z prezbiterium, rzadziej wpisana jest w dach nad prezbiterium.

szalowanie

obicie deskami lub dranicami (gontem) ścian czy szczytu budynku. Przy szalowaniu stosuje się jedną lub dwie warstwy desek czy dranic w układzie pionowym lub poziomym. Ściany kościołów i wież drewnianych szalowane są deskami lub gontem.

Ś

ślemię

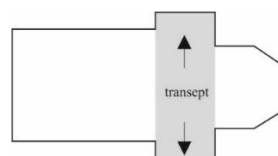
poziomy element więźby sochowej oparty na słupach.

T

tęcza => patrz belka tęczowa

transept

nawa poprzeczna, prostopadła do głównej osi kościoła, zazwyczaj znajdująca się między prezbiterium, a nawą główną.

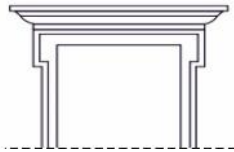
tryptyk

ołtarz złożony z części środkowej oraz dwóch ruchomych, zamykanych skrzydeł. W poszczególnych częściach tryptyku mogą znajdować się obrazy lub rzeźby.

U

uszak

poszerzenie obramienia najczęściej okiennego lub drzwiowego akcentujące jego górne naroża.

W

węgar

pionowy element konstrukcyjny ujmujący po bokach otwór okienny, drzwiowy itp., dźwigający nadproże lub łuk. Węgarty drzwiowe wraz z nadprożem lub łukiem składają się na odrzwia; powierzchnia wewnętrzna węgar nosi nazwę ościeży bocznych.

węgiel

klucze, zwęgłowanie, w budownictwie drewnianym skrzyżowanie dwóch łączących się elementów ścian wieńcowych (wieńcowa konstrukcja).

wiatrownica

długi ukośny element drewniany przymocowany od spodu do krokwi usztywniający konstrukcję dachu w kierunku podłużnym.

wiązar

podstawowy element nośny więźby złożony z dwóch symetrycznie zestawionych krokwi wraz z wewnętrznymi wzmocnieniami, ustawiony w płaszczyźnie pionowej. Rozróżnia się: wiązar pełny – wyposażony we wszystkie elementy konstrukcyjne niezbędne dla zapewnienia więźbie stateczności oraz przekazywania obciążeń z dachu na podpory; wiązar niepełny (pośredni) wyposażony tylko w elementy niezbędne dla przyjmowania obciążeń z podkładu i pokrycia dachu.

wieniec

w konstrukcji zrębowej poziomy zespół kilku bierwion ułożonych w kształt odpowiadający zarysowi budowli połączonych węglami.

wieszak

słup, element ramy wieszakowej w więźbach jętkowych i płatwiowo-kleszczowych.

wieszar

układ konstrukcyjny w wiązarach pełnych więźby wieszarowej składający się z elementu pionowego zwanego wieszakiem, dwóch podpierających go zastrzałów oraz belki wiązarowej pełniącej rolę ściągu. Występują wieszary z jednym lub kilkoma wieszakami. W wieszarach dwuwieszakowych pomiędzy wieszakami znajduje się poziomy rozpór zapobiegający ich przewróceniu się do środka. Wieszaki usztywnione w kierunku podłużnym razem z płatwiami i mieczami tworzą ramę wieszakową. Wieszak służyć może również do podczepienia (podwieszenia) do niego elementów konstrukcji znajdujących

się poniżej, przeważnie belek wiązarowych lub belek stropowych o dużej rozpiętości.

więźba

konstrukcja dachowa, wiązanie dachowe, szkielet konstrukcyjny dachu, hełmu, a często i dachu kopułowego. Układ konstrukcyjny mający za zadanie przenoszenie obciążeń z dachu oraz pokrycia dachowego na ściany. Składa się z szeregu wiązarów usztywnionych w kierunku podłużnym i poprzecznym. Podstawowe typy więźb, występujące w budownictwie sakralnym regionu gómośląskiego opisane zostały w kartach katalogowych, tj. w załączniku dla niniejszej rozprawy. W drewnianym budownictwie sakralnym najczęściej spotyka się więźby storczykowe, krokwiowe, jętkowe, płatwiowe, stolcowe, a także wieszarowe.

więźba jętkowa

konstrukcja drewniana w której krokwie opierają się na jętkach, złożona z wiązarów jętkowych utworzonych z krokwi i jętek; jej odmianami są więźby dodatkowo usztywniane wzdłużenie ramami (storczykowymi, stolcowymi lub wieszakowymi), umieszczanymi pod jętkami.

więźba krokwiowa

konstrukcja złożona z wiązarów krokwiowych.

więźba płatwiowo-kleszczowa

konstrukcja, w której krokwie opierają się na płatwiach, złożona z wiązarów utworzonych z krokwi, słupów i kleszczy.

więźba ślegowa

konstrukcja utworzona z bierwion równoległych do kalenicy i umocowanych w zrębowych szczytach budynku.

wrąb

gniazdo przy łączeniu dwóch drewnianych elementów konstrukcyjnych. Wycięcie umożliwiające nałożenie jednego elementu na drugi.

Z

zamek

jeden ze sposobów łączenia dwóch elementów drewnianych pod kątem w postaci systemu zazębiających się wrębów.

zaczepy

pionowe belki o długości około 0,5-1,2 m podwieszane do końca belki stropowej, wysuniętej na zewnątrz obiektu. Pełnią one funkcję konstrukcyjną, łącząc zrąb ścian z belkami stropowymi. Zaczepy występują w niektórych kościołach z XV i XVI w.; najciekawsze znajdują się w Haczowie - są tam cztery zaczepy rzeźbione w kształt ludzkich masek.

zakrystia

pomocnicze pomieszczenie w kościele, gdzie ksiądz przygotowuje się do nabożeństwa i gdzie znajdują się sprzęty liturgiczne i szaty. W kościołach orientowanych zazwyczaj znajduje się przy północnej ścianie prezbiterium.

zastrzał

miecz, ukośnie ustawiony drewniany element konstrukcyjny usztywniający pionowe elementy. Para symetrycznych zastrzałów biegnąca od elementu pionowego w górę nosi nazwę

ramion, a w dół nóg. Są to dwa jednakowe zastrzały krzyżujące się symetrycznie tworzą krzyż św. Andrzeja, zwane również krzyżownicą. Ustawione ukośnie do słupów i oczepów, tworzące z nimi kąt 45°, belki usztywniające konstrukcję. Zastrzałem nazywamy długi element ustawiony skośnie i swymi końcami osadzony na nakładki lub czopy w dwóch skrajnych elementach. Zastrzał nie tylko je łączy, ale często przebiega w formie kołkowanych przekładek przez jeden lub kilka elementów wewnętrznych ustawionych między nimi. Zastrzały występujące w różnych systemach konstrukcyjnych pełnią różnicowane funkcje, np. usztywniające w ramach wzdłużnych i ścianach szkieletowych lub jako wiatrownice w więźbach. Przenoszą siły rozciągające w ramionach storczyków lub siły ściskające w konstrukcjach wieszarowych.

złącze ciesielskie

system wrębów umożliwiający łączenie elementów drewnianych, wyróżnia się między innymi złącza na czop i gniazdo, na nakładkę, na jaskółczy ogon czy na zamek.

znaki montażowe (ciesielskie)

znaki wykonywane na elementach konstrukcji dachu w czasie jej próbnego montażu w celu określenia położenia danego elementu w trakcie montażu. Spotykane również w innych konstrukcjach szkieletowych. Wykonywano je przy pomocy narzędzi ciesielskich (siekier i dłut). Często ich wycinanie poprzedzone było rysowaniem (tzw. „rudką”, później ołówkiem), sporadycznie zaś kończyło się na tym etapie (stąd, tak wykonane, trudno je dzisiaj odczytać). Znaki najczęściej wykonywano w formie wycięć kreskowych (dwa uderzenia skośne – przeciwstawne – narzędziem siekierowatym) oraz kresek (jedno pionowe uderzenie lub zarysowanie powierzchni drewna ostrzem narzędzia), przy których dodatkowo dłutowano trójkąty. W jednym i drugim przypadku znaki te, dokumentujące kolejne narastanie elementów, były złożone z pojedynczych nacięć lub formą zbliżone były do cyfr rzymskich. Zdarzają się znaki w formie wgłębień wykonanych dłutami prostymi lub owalnymi, bardzo rzadko natomiast spotyka się oznaczenia abstrakcyjne zestawione z nacięć kreskowych wykonanych na styku dwóch elementów.

zwieńczenie

najwyższa, zwykle ozdobna część budynku, element architektoniczny, rzeźbiarski lub rzemiosła artystycznego; także najwyższa dekoracyjna część ołtarza, ustawiona u jego szczytu na osi nastawy.

Z

żegnaczka

patrz => kropielnica

10. Bibliografia

W niniejszym opracowaniu posłużono się literaturą przedmiotu, na podstawie której opracowano część opisową jak i karty katalogowe, stanowiące załącznik pracy doktorskiej. Wiadomości zawarte w poniżej przywołanym wykazie literatury wykorzystano w części opisowej niniejszego opracowania lub/i w opracowanych kartach katalogowych.

10.1 Źródła literaturowe

- 1 Abraham W., *Początki prawa patronatu w Polsce*, Lwów 1889
- 2 Adamczak D., Buchta H., Kopernik L., *Katalog kościołów drewnianych – Cieszowa, Ćwiklice, Kościoły drewniane województwa opolskiego*, „Krajoznawca Górnśląski” 2001, nr 15, online: <https://krajoznawca.org/kg15> [dostęp: 01.09.2017]
- 3 Adamczak D., *Drewniana architektura w Zagłębiu Dąbrowskim: katalog wystawy*, Chorzów 2006
- 4 Adamczak D., Stasiński H., *Katalog kościołów drewnianych – Baborów, Gościęcín*, „Krajoznawca Górnśląski” 2003, nr 17, online: <https://krajoznawca.org/kg17> [dostęp: 01.09.2017]
- 5 Adamczewski J., Bilińska A., Biliński W., *Perły architektury drewnianej*, Katowice 2004
- 6 Adamczuk I., Makowski M., Polasek J., Spyra J., *Dřevěné kostely a kaple v Beskydech a okolí. Drewniane kościoły i kaplice w Beskidach i okolicy, Český Těšín* 2009
- 7 Ahrens C., *Die frühen Holzkirchen Europas*, 2 Bände, 2001
- 8 Anders P., Łęcki W., Maluśkiewicz P., *Słownik krajoznawczy Wielkopolski*, Warszawa–Poznań 1992. Rozszerzone wydanie: *Wielkopolska – Słownik Krajoznawczy*, red. M. Zielińska, Poznań 2002
- 9 Anker L., Havran J., *The Norwegian stave churches*, Oslo 2005
- 10 Arndt P., *Sankt Antonius und der Kranfe*, [w:] *Illustrierte Beilage zum Katholischen Sonntagsblatte*” 1910 Breslau, nr 8, r. 7, s. 29-32
- 11 Bahlcke J., Gawrecki D., Kaczmarek R., *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*, Gliwice 2011
- 12 Bajon-Romańska M., *Jak budowano drewniane kościoły w średniowiecznej Małopolsce*, Wrocław 2008, s. 119–120
- 13 Baranowska-Jawor J., *Kościół parafialny św. Michała Archanioła w Gliwicach*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach” 2011, t. XXIII
- 14 Bednarz J., Jasińko J., Nowak T., *O współczesnych metodach wzmacniania wybranych konstrukcji historycznych*, [w:] *Międzynarodowa konferencja: Florencja i Kraków miasta partnerskie w Europie – wspólne dziedzictwo kultury*, Kraków 2010, s. 349–398
- 15 Bereżanskytė L., Campisi T., *Tradycyjne litewskie drewniane budownictwo sakralne z XVIII i XIX wieku*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2016, nr 45, s. 98–108
- 16 Berger A., Wierzoń A., *Opolskie kościoły drewniane*, Opole 2006
- 17 Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986
- 18 Bonnier A., Hägg G., Sjöström I., *Svenska kyrkor: En historisk reseguide*, Sztokholm 2008, s. 108–109
- 19 Bradecki T., Stangel M.: *Freehand drawing for understanding and imagining urban space in design education* [w:] *Architecture Civil Engineering Environment Vol. 7*, no. 2 s. 5-14, 2014
- 20 Bról J., *Analiza doświadczalno-teoretyczna wzmacniania konstrukcji drewnianych kompozytami polimerowo-węglowymi* [Rozprawa doktorska], Gliwice 2005
- 21 Broniewski T., *Polskie budownictwo drewniane* [w:] *Historia architektury dla wszystkich*, Wrocław 1980 s. 400-415
- 22 Brykowski R., *Architektura gotycka w Polsce*, t.1: *Architektura drewniana*, Warszawa 1995
- 23 Brykowski R., *Drewniana architektura kościelna w Małopolsce w XV w.*, Wrocław 1981
- 24 Brykowski R., Jurczak J., Małkowska-Holcera T., Małkowska-Winiarz Z., *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VI: *Województwo katowickie*, red. I. Rejduch-Samek, J. Samek, z. 3: *Miasto Cieszyn i powiat cieszyński*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach, Warszawa 1974
- 25 Brykowski R., Kornecki M., *Drewniane kościoły w Małopolsce Południowej*, Wrocław 1984

- 26 Brykowski R., *Najstarszy drewniany kościół na świecie*, „Spotkania z Zabytkami” 1983, nr 2, s. 65–67
- 27 Brykowski R., Ruszczyk G., *Z prac Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk nad dokumentacją drewnianej architektury sakralnej w Polsce 1962–2002*, „Ochrona Zabytków” 2002, nr 55/2, s. 152–169
- 28 Brykowski R., *Wielkopolskie kościoły drewniane*, Poznań 2001
- 29 Brzezicki S., Grajewski G., Nielsen C., Popp D., *Zabytki sztuki w Polsce – Śląsk*, Lublin–Warszawa 2006
- 30 Buchta H., Kopernik L., *Katalog kościołów drewnianych – Gliwice*, „Krajoznawca Górnośląski” 2002, nr 16
- 31 Buchta H., Kopernik L., *Katalog kościołów drewnianych – Gliwice-Ostropa, Gólkowice, Góra, Grzawa*, „Krajoznawca Górnośląski” 2003, nr 18, online: <https://krajoznawca.org/kg18> [dostęp: 01.09.2017]
- 32 Buchta H., Kopernik L., *Katalog kościołów drewnianych – Jankowice Rybnickie, Jastrzębie Zdrój, Kaczyce, Katowice*, „Krajoznawca Górnośląski” 2006, nr 20, online: <https://krajoznawca.org/kg20> [dostęp: 02.09.2017]
- 33 Buchta H., Kopernik L., *Katalog kościołów drewnianych – Łaziska Rybnickie, Miasteczko Śląskie*, „Krajoznawca Górnośląski” 2007, nr 22, online: <https://krajoznawca.org/kg22> [dostęp: 02.09.2017]
- 34 Buchta H., Kopernik L., *Katalog kościołów drewnianych – Miedźna, Mikołów-Paniowy*, „Krajoznawca Górnośląski” 2007, nr 23, online: <https://krajoznawca.org/kg23> [dostęp: 02.09.2017]
- 35 Buchta H., Kopernik L., Wieczorek E., *Katalog kościołów drewnianych – Bieruń Stary*, „Krajoznawca Górnośląski” 199, nr 13, online: <https://krajoznawca.org/kg13> [dostęp: 02.09.2017]
- 36 Buchta H., Kopernik L., Wieczorek E., *Katalog kościołów drewnianych – Borowa Wieś, Buków, Chorzów, Chorzów Skansen*, „Krajoznawca Górnośląski” 2000, nr 14, online: <https://krajoznawca.org/kg14> [dostęp: 01.09.2017]
- 37 Buchta H., Kopernik L., Wieczorek E., *Katalog kościołów drewnianych – Gwoździany, Istebna-Kubalonka, Istebna-Młaskawka, Istebna-Stecówka, Gwoździany*, „Krajoznawca Górnośląski” 2004, nr 19, online: <https://krajoznawca.org/kg19> [dostęp: 01.09.2017]
- 38 Buchta H., Kopernik L., Wieczorek E., *Katalog kościołów drewnianych – Kończyce Wielkie, Koszęcin, Księży Las, Lubliniec*, „Krajoznawca Górnośląski” 2006, nr 21, online: <https://krajoznawca.org/kg21> [dostęp: 02.09.2017]
- 39 Buchta H., Kopernik L., Wieczorek E., *Katalog kościołów drewnianych – Pawelki, Pielgrzymowice, Pietrowice Wielkie*, „Krajoznawca Górnośląski” 2008, nr 24, online: <https://krajoznawca.org/kg24> [dostęp: 02.09.2017]
- 40 Buchta H., Kopernik L., Wieczorek E., *Katalog kościołów drewnianych – Poniszowice, Pszczyna-Łąka*, „Krajoznawca Górnośląski” 2009, nr 25, online: <https://krajoznawca.org/kg25> [dostęp: 02.09.2017]
- 41 Buchta H., Kopernik L., Wieczorek E., *Katalog kościołów drewnianych – Bielowicko, Bojszów, Boronów*, „Krajoznawca Górnośląski” 1999, nr 12, online: <https://krajoznawca.org/kg12> [dostęp: 01.09.2017]
- 42 Buczek K., *Targi i miasta na prawie polskim – okres wczesnośredniowieczny*, Wrocław 1964
- 43 Bulla K., Kubik J., Zacharyasz E., *Kościół rzymskokatolicki z Nieboczów. Historia, ludzie, miejsca*, „Zeszyty Budownictwa Drewnianego” 2018, t. 18
- 44 Burgemeister L., Wiggert E., *Die Holzkirchen und Holzturne der Preussischen Ostprovinzen. Schlesien-Posen-Ostpreussen-Westpreussen-Brandenburg und Pommern*, Berlin 1905
- 45 Caban E., *Ikonoografia ołtarza w Kaplicy Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej w Istebnej*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2017, nr 9: *Świątynia 2*, 199–204
- 46 Caban E., *Kościół pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela i Matki Boskiej Częstochowskiej w Poniszowicach*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2011, nr 3, s. 212–234
- 47 Caban E., *Nie tylko kurz i pajęczyny. Prace konserwatorskie w kościele pw. św. Bartłomieja w Smolnicy*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2016, nr 8: *Świątynia*, s. 27–46
- 48 Caban E., *Pokrycia dachowe drewnianych kościołów województwa śląskiego na wybranych przykładach*, [w:] Gont, red. E. Caban, Katowice 2017, s. 131–146
- 49 Caban E., *Zabytkowe kościoły drewniane województwa śląskiego – przykłady prac konserwatorskich*, „Renowacje i Zabytki” 2003, nr 1, s. 34–45
- 50 Cenda B., Cenda D., *Kościół, kaplice i dzwonnice drewniane. Województwo małopolskie – część północna, przewodnik*, Białystok 2011
- 51 Cenda B., *Kościół, kaplice i dzwonnice drewniane. Województwo śląskie, przewodnik*, Kraków 2015
- 52 Cepnik M., *Dzieje pracy Górnego Śląska 1922–1927*, Lwów–Katowice 1927, s. 89–90
- 53 Chojecka E., Gorzelik J., Kozina I., Szczypka-Gwiazda B., *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*, Katowice 2009
- 54 Chrobok-Sztolter U., *Parafia w Miedźnej jako przykład parafii wiejskiej na ziemi pszczyńskiej*, [w:] Ziemia pszczyńska przez wieki. Stan badań, archiwalia, problemy badawcze, Suszec 2001, s. 211–223

- 55 Chrzanowski T., Ciechanowiecki A., Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. VII: Województwo opolskie, red. Chrzanowski T., Kornecka M., z. 4: Powiat kluczborski, Warszawa 1960
- 56 Chrzanowski T., Gumiński S., Kornecki M., Olszewski A., Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. VII: Województwo opolskie, red. T. Chrzanowski, M. Kornecka, z. 11: Miasto Opole i Powiat opolski, Warszawa 1968
- 57 Chrzanowski T., Kornecki M., Jurasz J., Jurasz R., Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. VII: Województwo opolskie, red. Chrzanowski T., Kornecki M., z. 12: Powiat prudnicki, Warszawa 1960
- 58 Chrzanowski T., Kornecki M., Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. VII: Województwo opolskie, red. T. Chrzanowski, M. Kornecka, z. 13: Powiat raciborski, Warszawa 1967
- 59 Chrzanowski T., Kornecki M., Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. VI: Województwo katowickie, red. I. Rejduch-Samek, J. Samek, z. 10: Powiat pszczyński, Warszawa 1961
- 60 Chrzanowski T., Kornecki M., Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. VII: Województwo opolskie, z. 2: Powiat głubczycki, Warszawa 1964
- 61 Chrzanowski T., Piwocki K., *Drewno w polskiej architekturze i rzeźbie ludowej*, Wrocław 1981
- 62 Chrząszcz J., *Geschichte der unter Rachowitz vereinigten Pfarreien von Rachowitz, Schierakowitz, Boitschow und Latscha. Eine Festschrift zum goldenen Priester-Jubiläum des hochw. Geistlichen Rat Emanuel Russek, Gleiwitz 1904*, Gleiwitz 1904
- 63 Chrząszcz J., *Zur Geschichte der von Boitschow im Kreise Tost Gleiwitz*, „Oberschlesische Heimat” 1905, Bd. 1, s. 1–15
- 64 Cichoń E., Dedyk M., *Sanktuarium św. Anny w Oleśnie. Oleska róża zaklęta w drewnie*, Olesno 2018
- 65 Cichoń E., *Szlakiem solnym z Moraw do Olesna. Olesno i jego czescy partnerzy. Leśne miasto z różą w herbie u progu czeskiego partnerstwa*, online: <https://olesno.pl/download/attachment/19255/szlakiem-solnym.pdf> [12.08.2022]
- 66 Ciołek G., *Zarys historii i przegląd zabytków ciesielstwa polskiego*, [w:] *Ciesielstwo polskie*, red. F. Kopkowicz, Warszawa 1958, s. 5–74
- 67 Cuno C., *Zu den Skizzen von den alten Holzkirchen in Syrin, Lubom und Bosatz (bei Ratibor)*, „Zeitschrift für Bauwesen” 1852, z. 5/6, s. 212
- 68 Czekala M., Ramus I., Ramus J., *Drewniane budownictwo sakralne województwa opolskiego*, Opole 2004, online: http://jaktrafic.org/download/opracowanie_drewnosc_opole.pdf [dostęp: 10.02.2022]
- 69 Czuba M.; *Drewniana architektura sakralna w województwie podkarpackim. Zasoby, stan oraz problematyka konserwatorska* [w:] *Wiadomości Konserwatorskie* 21/2007
- 70 Dienwiebel H., *Die Ostoberschlesischen Holzkirchen*, „Der Oberschlesier” 1937, Jg. 19, Heft 6, s. 316
- 71 Dienwiebel H., *Oberschlesische Schrotholzkirchen*, Breslau 1938
- 72 Dietrichson L., *De Norske Stavkirker: Studier Over Deres System, Oprindelse Og Historiske Udvikling*, Kristiania 1892
- 73 Dietrichson L., Muntke H., *Die holzbaukunst Norwegens in Vergangenheit und Gegenwart. Zentrallblatt der Bau-Verwaltung* Heilbronn 1894, s. 286
- 74 Dobrowolski T., *Budowa i urządzenie drewnianego kościoła w Wiśle Małej na Śląsku*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” 1931, t. III
- 75 Dobrowolski T., *Najstarsze drewniane kościoły śląskie jako znaki zamierchłej przeszłości*, „Biblioteka Zarania Śląskiego” 1946, nr 4 [dostęp: 10.02.2022]
- 76 Dobrzycki J., *Kościoły drewniane na Górnym Śląsku*, Kraków 1926
- 77 Drobiec Ł., Pająk Z., *Problemy napraw konstrukcji drewnianych kościołów*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2018, nr 53, s. 31–44
- 78 Duda M., Michniewska M., Michniewski A., *Kościoły drewniane Karpat. Polska i Słowacja. Przewodnik*, Pruszków 2006
- 79 Duda M., Michniewska M., Michniewski A., Wypych S., *Kościoły drewniane Karpat i Podkarpacia –przewodnik*, wyd. II poprawione i rozszerzone, Pruszków 2001
- 80 Dudas M., Gojdic I., Sukajlova M., *Piękno Słowackiej Kultury – Drewniane cerkwie i kościoły*, Dajama 2007
- 81 Dwornik-Gutowska E., Symbratowicz E., *Katalog zabytków sztuki polskiej*, t. VII: *Województwo opolskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 14: *Powiat strzelecki*, Warszawa 1961
- 82 Dziedzich L., Newerla P., *Pątniczy kościół św. Krzyża w Pietrowicach Wielkich koło Raciborza*, Racibórz 1997
- 83 Dżużyńska K., Olszewski M., *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VI: *Województwo katowickie*, red. I. Rejduch-Samek, J. Samek, z. 13: *Powiat tyski*, Warszawa 1964
- 84 Dżużyńska K., Żurkowska T., *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII: *Województwo opolskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecka, z. 5: *Powiat kozielski*, Warszawa 1965

- 85 Ernst L. (red.), „Oberschlesien im Bild” 1929, nr 50
- 86 Famuła A., *Dom Boży na wieki. Opisanie Miasteczkowej Świątyni w 100 rocznicę jej poświęcenia*, Miasteczko Śląskie 2007
- 87 Famuła A., *Parafia i kościół Wniebowzięcia NMP (zarys monograficzny)*, Miasteczko Śląskie 1998
- 88 Fiolka M., *Oberschlesien alteste Schrotholzkirche*, [w:] *Heimatkalender des Kreises Tost-Gleiwitz für das Jahr 1931*, Gleiwitz 1931, s. 44–46
- 89 Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 365–386
- 90 Gadomski S., *Drewniane kościoły województwa śląskiego*, Chorzów 2001
- 91 Gałaszek J., Ruman M., Spyra A., *Historyczne więzby dachowe polskich kościołów*, Poznań 2000
- 92 Gałaszek J., Ruman M., Spyra A., *Madonny drewnianych kościołów na ziemi pszczyńskiej*, Pszczyna 2014
- 93 Ganowicz R., *Historyczne więzby dachowe polskich kościołów, z częścią Piotra Rappa Historyczny rozwój ciesielskich konstrukcji dachowych w polskich kościołach*, Poznań 2000
- 94 Gembalski J., *Z historii organów w kościele Bierunia Starego*, online: <https://www.bierun.pl> [dostęp: 12.09.2017]
- 95 Gładyszowa M., *Górnośląskie budownictwo ludowe*, Wrocław 1978
- 96 Godek M., *Zabytki architektury i budownictwa drewnianego terenów Górskich Beskidu Żywieckiego, Śląskiego i Małego*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2011, nr 3, s. 135–154
- 97 Gogolin M., Wilczyński A., *Naprawy zabytkowych konstrukcji drewnianych – ewolucja metod. Sympozjum pt. Drewno i materiały drewnopochodne w konstrukcjach budowlanych*, Szczecin–Międzyzdroje, 5–6 września 1996, s. 81–88
- 98 Gołąbek D., *Kościół i parafia N.M.P. Królowej Różańca Świętego w Boronowie*, wyd. II uzupełnione, Boronów 2002
- 99 Gorzelik J., *Heritagising the Vernacular in a Central European Borderland: Wooden Churches and Open-Air Museums in Upper Silesia*, Katowice 2021
- 100 Gorzelik J., *Ideowe uwarunkowania translokacji górnośląskich kościołów drewnianych w Prusach w początkach XX w.*, „Quart” 2020, nr 1 /55, online: https://quart.uni.wroc.pl/pdf/55/q55_03_Gorzelik.pdf [dostęp: 02.02.2021]
- 101 Gorzelik J., *Obraz i słowo. Wyznaniowy dwugłos w sztuce Górnego Śląska drugiej połowy XVII w. na przykładzie polichromii w Żernicy i epitafium w Hażlach*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2014, nr 11, s. 28–42
- 102 Gorzelik J., *Treści ideowe polichromii w kościele pw. św. Michała Archaniola w Żernicy*, „Rocznik Muzeum »Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie«” 2016, t. 4, s. 167–183
- 103 Gorzelik J., *Zrodzone z duszy ludu. Ochrona sakralnej architektury drewnianej na międzywojennym Górnym Śląsku a polsko-niemiecki spór o narodowy charakter regionu*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2020, t. 62, s. 28–41
- 104 Góralczyk M., Sypek A., *Prace konserwatorskie przy wyposażeniu w prezbiterium i w kaplicach w kościele parafialnym pw. Matki Bożej Królowej Różańca Świętego w Boronowie*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2017, nr 9: *Świątynia 2*, s. 126–148
- 105 Górecki P., *Osiem wieków Ostropy: przeszłość osady, historia parafii, czasy obecne*, red. P. Górecki, Gliwice, Ostropa 2007
- 106 Górecki P., *Parafie i kościoły diecezji gliwickiej*, „Z Dziejów Kultury Chrześcijańskiej na Śląsku” 2017, nr 94, online: <https://repo.uni.opole.pl/info/book/UOe5f2212227d2492a88b2a935869e6401> [dostęp: 15.02.2022]
- 107 Grabska-Widera B., *Kościół drewniany na Górnym Śląsku, Wystawa fotografii J. Dańdy*, Katowice 1995
- 108 Grabski M., *Krycie gontem w ludowym budownictwie krakowskim*, [w:] *Gont*, red. E. Caban, Katowice 2017, s. 41–64
- 109 Grabski M., *Ochrona budownictwa drewnianego. Małopolskie realizacje skansenowe w końcu XIX i w XX wieku*, Kraków 2012
- 110 Grodoń K., Pyka E., *Przyszowice piórem i obrazem*, Gierałtowice 2012
- 111 Gromysz K., Kowalski A., Mika W., Niemiec T., *Naprawa zabytkowego kościoła drewnianego znajdującego się na terenie górniczym*, „Przegląd Górnictwa” 2015, nr 71/3, s. 14–20
- 112 *Gross Strehlitzer heimat – kalender für das jahr 1940*, Gleiwitz 1939
- 113 Grundmann G., *Deutsche Kunst im Befreiten Schlesien*, Breslau 1944
- 114 Grzegorzak A., *Kiedy nastąpi przejście przyznanych Polsce części Górnego Śląska; Linia podziału Górn. Śląska a polskie zadania; Nowa granica na Górnym Śląsku*, *Goniec Górnośląski*, 1921, r. 1, nr 246, s. 1–3
- 115 Gutowska D., Gutowski M., Kutrzebianka K., *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VI: *Województwo katowickie*, red. I. Rejduch-Samek, J. Samek, z. 5: *Gliwice powiat i miasto*, Warszawa 1966
- 116 Gwioździk M., Sontag M., *Kościółek św. Wawrzyńca. Świątynia i jej dzieje w Knurowie i Chorzowie*, Chorzów 2008
- 117 Hadelt A., *Deutsche Kulturdenkmaler in Oberschlesien*, Breslau 1934

- 118 Hakon C., *Urnes stavkirke*, Bokmal 2009
- 119 Halfar W., *Die Oberschlesien Schrotholzkirchen. Ein Beitrag zum Holzbau in Schlesien*, München 1990
- 120 Hartleb W., *Oberschlesische Dreistädteeinheit*, „Der Oberschlesier” 1929, nr 11, z. 5, s. 320–328
- 121 Hayduk A. (red.), „Oberschlesien im Bild” 1931, nr 2
- 122 Hayduk A. (red.), „Oberschlesien im Bild” 1932, nr 21
- 123 Hinz M., Kaczorowski K., Wiśniewski J., *Województwo opolskie, [w:] Ocalone dziedzictwo. Ochrona zabytków w latach 2008–2015*, Warszawa 2015, s. 119–127
- 124 Hnatyszyn P., *Zabrze w dawnej fotografii i pocztówce. Katalog zbiorów Muzeum Miejskiego w Zabrzu i Archiwum Państwowego w Gliwicach*, Zabrze 1991
- 125 Hof C., *Holzkirchen in Schlesien. Untersuchungen an holzkonstruktionen des 16. Bis 18. Jahrhunderts in der Woiwotschaft Waldenburg*, Karlsruhe 1999
- 126 Hulimka J., *Ekspertryza stanu technicznego zewnętrznej konstrukcji nośnej nawy głównej kościoła św. Jerzego w Gliwicach Ostropie*, Gliwice 2008
- 127 Hulimka J., *Zachowanie statyczne zewnętrznej konstrukcji nośnej nawy głównej kościoła św. Jerzego w Gliwicach Ostropie*, [w:] *Monografia, spotkanie z zabytkiem*, Gliwice 2008, s. 41–50
- 128 Itman L., *Drewniane budownictwo sakralne na Dolnym Śląsku*, Wrocław 1974
- 129 J. Hani, *Symbolika świętyni chrześcijańskiej*, Kraków 1994, s. 9
- 130 Jakubczyk K., *Kronika ilustrowana z życia kościelnego*, „Świat Katolicki” 1927, r. 2, nr 18, s. 4, online: <https://obc.opole.pl/dlibra/publication/2569/edition/1950/content> [dostęp: 09.02.2022]
- 131 Jakubczyk K., *Kronika ilustrowana z życia kościelnego*, „Świat Katolicki” 1927, r. 2, nr 10, online: <https://obc.opole.pl/dlibra/publication/2569/edition/1950/content> [dostęp: 04.04.2017]
- 132 Janisio-Pawłowska D., *Początki świętyni chrześcijańskiej na pomorzu zachodnim*, „Przestrzeń i Forma” 2011, nr 15, online: http://www.pif.zut.edu.pl/images/pdf/pif-15_pdf/E-04_JANISIO-PAWLOWSKA.pdf [dostęp: 19.03.2019]
- 133 Jankowski A., *Kościół drewniany o zdwojonej konstrukcji ścian w Wielkopolsce*, Bydgoszcz 2009
- 134 Jasiętko J., Karolak A., T. Nowak, *Historyczne złącza ciesielskie*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2014, nr 40, <http://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-027cd087-4f0f-42a6-ae22-57a195743dd8> [dostęp: 02.02.2018]
- 135 Jasiętko J., *Polączenia klejowe i inżynierskie w naprawie, konserwacji i wzmocnieniu zabytkowych konstrukcji drewnianych*, Wrocław 2003
- 136 Jasiętko J., Rapp P., *Metody naprawy i wzmocnienia zabytkowych konstrukcji drewnianych*, [w:] *Zabytkowe budownictwo drewniane w Polsce – diagnostyka, stan techniczny, wzmocnienia i zabezpieczenia*, red. Z. Mielczarek, Szczecin 2008
- 137 Jasińska-Kowynia M., *Cuda Polski. Zabytki architektury drewnianej*, Bielsko-Biała 2012
- 138 Jedynak Z., *Dzieje drewnianego kościoła z Żębowic znajdującego się obecnie na cmentarzu w Gliwicach*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach” 1987, t. III, Gliwice 1927
- 139 Jelonek T., „*Biblia pauperum*” katechezą średniowiecza, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 2002, nr 55(1), 16–21, online: <https://rbl.ptt.net.pl/index.php/RBL/issue/view/276> [dostęp: 20.09.2022]
- 140 Jensenius H., *The Inverse design problem of medieval wooden churches in Norway. Talk presented at the 6th Asian Design International Conference in Tsukuba, Japan, 14-17 October 2003*, Oslo 2003
- 141 Jezierska B., Nadolny R., *Mazowieckie kościoły drewniane. Mazowiecki wojewódzki konserwator zabytków 2009*, Warszawa 2009
- 142 Jungnitz J. (red.), *Visitationsberichte der Diözese Breslau teil*, Breslau 1907
- 143 Kaboth H., *Der grune Bagabunt*, „Der Oberschlesier” 1929, nr 11, z. 5. s. 320–329
- 144 Kałużczka A., *Project Report*, [w:] *Rescuing the hidden European wooden churches heritage*, red. M. Semplici, G. Tampone, Città di Castello 2006, s. 73–54
- 145 Kalbarczyk-Klak, E., Szot J., *Ewangelickie kościoły szkieletowe w województwie opolskim. Wstęp do badań. Architektura ryglowa – wspólne dziedzictwo*, Antikon 2007. VIII Polsko-Niemiecka Konferencja, Szczecin 2008, s. 225–245
- 146 Kalinowski Z., Kłos J. i in., *Materiały do architektury polskiej*, t. 1: *Wieś i miasteczko. Reprint oryginału z 1916 r. wydane przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości nakładem Gebethnera i Wolffa*, Warszawa 2010
- 147 Kieloch A., *Zapiskane w dokumentach i w pamięci. Dzieje oświaty w Pielgrzymowicach*, red. A. Kieloch., Pszczyna 2015
- 148 Kischnick K., *Rosenberg – Oberschliesen inalten Ansichtskarten 1897-1945*, Osnabruck 2001

- 149 Klajmon B., *Kościół pw. św. Marcina w Ćwiklicach w Świetle najnowszych odkryć*, „Rocznik Muzeum Górnos Śląski Park Etnograficzny w Chorzowie” 2013, t. 1, s. 121–139
- 150 Klajmon B., *Prace remontowo-konserwatorskie w kościele pw. św. Marcina w Ćwiklicach*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2017, nr 9: *Świątynia 2*, s. 55–78
- 151 Klajmon B., Strzelewska M., *Sprawozdanie z badań konstrukcji drewnianej kościoła pw. Wszystkich Świętych w Sierotach*, „Rocznik Muzeum »Górnos Śląski Park Etnograficzny w Chorzowie«” 2013, t. 1, s. 160–169
- 152 Kleszcz J., *The route of wooden churches in Olesno County – a sketch*, „Architectus” 2012, nr 1, online: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/153747/edition/112388/content> [dostęp: 29.03.2018]
- 153 Kloss E., Eberle H., Rode H., Stepf W., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Tost-Gleiwitz*, Breslau 1943
- 154 Knie J., *Alphabetisch statistisch topographische Übersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Order der Königl.*, Breslau 1945, s. 759–760, 869
- 155 Knötzel P., *Die Holzkirchen Oberschlesiens*, „Oberschlesien” 1902, z. 4, s. 249–261
- 156 Knötzel P., *Die typen der schlesischen Dorfkirchen*, „Mitteilungen der Schilesischen Gesellschaft für Volkskunde” 1929, t. 30, s. 179–204
- 157 Knötzel P., *Kunst in Oberschlesien*, Ein Wegweiser für Oberschlesiens Volk und Jugend. Kattowitz 1912
- 158 Kobylecka D., *Drewniany kościół pw. WNMP w Gliwicach, jego historia i współczesność*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach” 2004, t. XIX
- 159 Konarzewski Ł., *Kaplica pw. Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej na Buczniku w Istebnej*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2017, nr 9: *Świątynia 2*, s. 195–198
- 160 Konarzewski Ł., *Kultura w polskiej części Śląska Cieszyńskiego w okresie międzywojennym*, [w:] *Kultura i sztuka Cieszyńskiego na przestrzeni wieków*, seria „Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych”, t. 8, Cieszyn 2016, s. 254
- 161 Konieczny A., *Badania dendrochronologiczne zabytkowych kościołów w województwie śląskim w 2009 r.*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2010, t. 2, s. 185–202
- 162 Konieczny A., *Badania dendrochronologiczne zabytków architektury drewnianej w województwie śląskim w latach 2010–2011*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2012, nr 4: *Blaski średniowiecza*, s. 189–220
- 163 Konieczny A., *Badania dendrochronologiczne zabytków architektury drewnianej w województwie śląskim w latach 2012–2013*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2017, nr 9: *Świątynia 2*, s. 205–259
- 164 Konieczny A., *Ekspertyza dendrochronologiczna, Brusiek, powiat lubliniecki, kościół filialny pw. św. Jana Chrzyciela*, Częstochowa 2009
- 165 Konieczny A., Ruszczyk G., *Inwentarz drewnianej architektury sakralnej w Polsce., Kościoły na Śląsku z XV i początku XVI wieku (Bojszów, Gliwice, Księży Las, Łaziska, Łączka, Poniszowice, zeszyt 2a*, Warszawa 2012
- 166 Konieczny A., *Sprawozdanie z badań dendrochronologicznych zabytkowych kościołów w województwie śląskim przeprowadzonych w 2008 r.*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2009, nr 1: *Odkrycia, badania, konserwacja*, s. 95–126
- 167 Konieczny A., *Zastosowanie dendrochronologii do datowania zabytków drewnianych w praktyce badawczej. Konserwacja drewna zabytkowego – między teorią a praktyką*, „Biblioteka Studiów Lednickich”, t. XXIII, seria A, t. 4, Dziekanowice-Lednica 2011, s. 25–46
- 168 Königer E., *Kunst in Oberschlesien*, Breslau 1938
- 169 Konior-Opiłka M., *Rola zabytków w życiu codziennym i ich ochrona na Górnym Śląsku po roku 1945*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2011, nr 3: *Architektura drewniana*, s. 169–186
- 170 Kontny I., *Dekoracje malarskie w drewnianych kościołach województwa śląskiego, Wybrane problemy konserwatorskie w obiekcie o charakterze tymczasowym wykonanym z materiałów nietrwałych i nietypowych*, „Rocznik Muzeum »Górnos Śląski Park Etnograficzny w Chorzowie«” 2017, t. 5, s. 121–176
- 171 Kontny I., *Kościół w Łaziskach – odkryta na nowo gotycka świątynia* [w:] *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego*, nr 4: *Blaski średniowiecza*. Katowice, 2012
- 172 Kontny I., *Ratowanie drewnianego kościoła w Żernicy*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2011, nr 3: *Architektura drewniana*, s. 43–60
- 173 Kontny I., *Sierakowice – odkrycie manierystycznej dekoracji malarskiej*, 2011, online: <https://instytutkorfantego.pl/blog/sierakowice-odkrycie-manierystycznej-dekoracji-malarskiej/> [dostęp: 15.02.2022]
- 174 Kopernik L., *Katalog kościołów drewnianych – Rachowice, Rudziniec, Rybnik-Kuźnia Ligocka, Rybnik-Wielopole*, „Krajoznawca Górnos Śląski” 2011, nr 26, online: <https://krajoznawca.org/kg26> [dostęp: 02.09.2017]
- 175 Kopernik L., *Katalog kościołów drewnianych – Smolnica, Sieroty, Sierakowice*, „Krajoznawca Górnos Śląski” 2011, nr 27, online: <https://krajoznawca.org/kg27> [dostęp: 02.09.2017]

- 176 Kopernik L., *Katalog kościołów drewnianych – Szalsza*, „Krajoznawca Górnośląski” 2012, nr 28, online: <https://krajoznawca.org/kg28> [dostęp: 04.09.2017]
- 177 Kopernik L., *Katalog kościołów drewnianych – Ustroń-Nierodzim, Wilcza, Wisła Mała*, „Krajoznawca Górnośląski” 2013, nr 29, online: <https://krajoznawca.org/kg29> [dostęp: 04.09.2017]
- 178 Kopernik L., *Katalog kościołów drewnianych – Ustroń-Nierodzim, Wisła-Zadni Groń, Woźniki*, „Krajoznawca Górnośląski” 2013, nr 30, online: <https://krajoznawca.org/kg30> [dostęp: 04.09.2017]
- 179 Kopernik L., *Katalog kościołów drewnianych – Zabrze-Zaborze, Zacharzowice*, „Krajoznawca Górnośląski” 2013, nr 31, online: <https://krajoznawca.org/kg31> [dostęp: 04.09.2017]
- 180 Kopernik L., *Katalog kościołów drewnianych – Zamarski, Zabrze Mikulczyce*, „Krajoznawca Górnośląski” nr 32, online: <https://krajoznawca.org/kg32> [dostęp: 04.09.2017]
- 181 Kopernik L., *O drewnianych kościółkach w Żabnicy i Żernicy*, „Krajoznawca Górnośląski” 2016, nr 33, s. 43–55
- 182 Kopkowicz F., *Ciesielstwo polskie*, Warszawa 2011
- 183 Kordecki M., Smolorz D., *Atlas historyczny, Górny Śląsk w XX wieku*, Dom Współpracy Polsko-Niemieckiej, IPN Oddział w Katowicach, Gliwice–Opole 2013
- 184 Kornecki M., *Drewniana architektura sakralna w Polsce: zagadnienie typów i form regionalnych w rozwoju historycznym*, „Ochrona Zabytków” 1992, nr 45/1–2, s. 7–31
- 185 Kornecki M., *Gotyckie kościoły drewniane na Podhalu*, Kraków 1987
- 186 Kornecki M., *Kościoły drewniane w Małopolsce*, Kraków 1999
- 187 Kornecki M., Rejduch-Samek I., *Katalog zabytków sztuki w Polsce: t. VI: Województwo katowickie*, red. I. Rejduch-Samek, J. Samek, z. 8: *Powiat lubliniecki*, Warszawa 1960
- 188 Kornecki M., Samek J., *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. VI: Województwo katowickie*, red. I. Rejduch-Samek, J. Samek, z. 14: *Powiat wodzisławski*, Warszawa 1960
- 189 Kotwica J., *Konstrukcje drewniane w budownictwie tradycyjnym*, Warszawa 2004
- 190 Kozaczewska-Golasz H., *Miejskie kościoły parafialne XIII w. na Śląsku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1986, vol. 31, nr 1, s. 17–42
- 191 Kozaczewski T., *Przyczyny rozwoju budownictwa murowanego na Śląsku w XIII wieku* [w:] *Artykuły i studia materiałowe*, Sobótka 1975
- 192 Krafczyk K., *Z dziejów parafii Bojszów*, Opole 1999
- 193 Kaboth H., *Aus der Sprechstube meiner Tante* [w:] „Der Oberschlesier” 1929, nr 11, z. 5. s. 334–334
- 194 Krajewski A., Mączyński D., *Drewniane kościoły Mazowsza – wyzwanie dla badaczy i konserwatorów. Stan zasobów drewnianej architektury sakralnej na Mazowszu*, Warszawa 2004
- 195 Krasnowolski B., *Leksykon zabytków architektury Małopolskiej*, Warszawa 2013
- 196 Krassowski W., *Architektura drewniana w Polsce*, Warszawa 1961
- 197 Krassowski W., *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski: budownictwo i architektura w warunkach rozkwitu wielkiej własności ziemskiej (X – XII w.)*, t. 1, Warszawa 1990
- 198 Krassowski W., *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski: budownictwo i architektura w warunkach rozkwitu wielkiej własności ziemskiej (XIII w. – trzecia ćwierć XIV w.)*, t. 2, Warszawa 1990
- 199 Krassowski W., *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski: budownictwo i architektura w warunkach rozkwitu wielkiej własności ziemskiej (czwarta ćwierć XIV w. – XV w.)*, t. 3, Warszawa 1990
- 200 Krassowski W., *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski: budownictwo i architektura w warunkach rozkwitu wielkiej własności ziemskiej (XVI w. – XVII w.)*, t. 4, Warszawa 1990
- 201 Krassowski W., *Początki budownictwa i architektury drewnianej na ziemiach polskich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1987, t. VII, z. 3–4
- 202 Krassowski W., *Ze studiów nad detalami zabytkowych konstrukcji ciesielskich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1962, t. VII, z. 1, s. 3–26
- 203 Krause W., *Die Holzkirchen des Tost Gleiwitzer kreises*, [w:] *Heimatkalender des Kreises Tost-Gleiwitz für das Jahr 1928*, Gleiwitz 1927, s. 34–45
- 204 Krause W., *Die Holzkirchen des Dorf Gleiwitzer kreises*, [w:] *Heimatkalender für den Kreis Tost-Gleiwitz für das Jahr 1928*. Pallas-Druckerei und Verlagsanstalt, Peiskretscham 1927, s. 32–40
- 205 Krause W., *Westoberschle Schrotholzkirchen*, [w:] *Der Oberschlesier* 1929, nr 11, heft 5, s. 299–316
- 206 Krąpiec M., Zieliński A., *Dendrochronologia*, Warszawa 2004

- 207 Kreis A., *Z drewna ciosane. Drewniana architektura sakralna w województwie śląskim*, Chorzów 200
- 208 Kubatz G., *Die Schrotholzkirchen im Kreise Rybnik/Oberschlesien*, 1986
- 209 Kubik J., *Kościół drewniany na Śląsku*, Gliwice 2018
- 210 Kubit B., *Gliwice, ul. Kozielska, Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, folder wydany z okazji X Gliwickich Dni Dziedzictwa Kulturowego*, Gliwice 2012
- 211 Kudera J., *Historia kościoła parafialnego w Bieruniu*, Bieruń 1996
- 212 Kurek J., *Kościół norweskie typu stav – w badaniach Dietrichsona L. i Hakona C.*, „Przestrzeń i Forma” 2017, nr 32, s. 63–76
- 213 Kutzner M., *Architektura średniowiecznych klasztorów i kościołów franciszkańskich w Polsce*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1989, t. XIII, z. 176
- 214 Labuda G., *Miasta na prawie polskim*, [w:] *Studia historica w 35-lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1958, s. 181–197
- 215 Lachner C., *Geschichte der Holzbaukunst in Deutschland Ein Versuch*. Leipzig: Seemann, 1887
- 216 Lange T., *Stavkirker. Norweskie kościoły słupowe*, Gdańsk 2015
- 217 Lapski A., *Kościół ewangelicki z Bytomia Bobrka*, „Krajoznawca Górnośląski” 2018, nr 36
- 218 Leciejewicz L., *Wczesnośredniowieczne przemiany socjopograficzne osad miejskich u Słowian zachodnich w świetle archeologii*, [w:] *Miasto doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, Warszawa 1976, s. 35–66
- 219 Lepiarczyk J., *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VI: *Województwo katowickie*, red. I. Rejduch-Samek, J. Samek, z. 11: *Powiat rybnicki*, Warszawa 1964
- 220 Libura I., *Ziemia rybnicko-wodzisławska*, red. I. Ligęza, Katowice 1970, s. 126
- 221 Linette E., Linette R., *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII: *Województwo opolskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 10: *Powiat oleski*, Warszawa 1960
- 222 Londzin J., *Kościół drewniany na Śląsku Cieszyńskim*, z pośmiertnych zapisków Autora przejrzał, uzupełnił i do druku przygotował ks. R. Tomanek, Cieszyn 1932
- 223 Luchs H., *Schlesiens Vorzeit in bild und Schrift*, t. 2, Breslau
- 224 Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien. Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Oppeln*, Breslau 1894
- 225 Łatka B., Żurek M., *Szlakiem kościołów drewnianych w powiecie kluczborskim*, Kluczbork 2003
- 226 Łepkowski J., *Sprawozdania z podróży archeologicznej po Sądecczyźnie*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Jagiellońskim Złączonego. Oddziału Sztuk i Archeologii” 1852, z. 2, s. 234–230
- 227 Łukaszkiewicz J., *Określanie wieku niektórych gatunków drzew ulicznych na podstawie wybranych parametrów dendrometrycznych*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 2010, t. 58, s. 25–38
- 228 Machowski M., *Architektura franciszkanów w Polsce w XIII w.*, [w:] *Zakony Franciszkańskie w Polsce*, red. J. Kłoczowski, cz. 2 i 3, Lublin 1989, s. 197–224
- 229 Makówka L., *Zabezpieczenie kościołów drewnianych w archidiecezji katowickiej – projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego –Architektura Drewniana”, 2011, nr 3, s. 61–72
- 230 Małczyński K., *Śląsk w epoce feudalnej*, „Historia Śląska”, t. 1, cz.1, Wrocław 1960
- 231 Małecki M., *Pod płaszczem św. Marcina. Z dziejów Ćwiklic i ich mieszkańców, parafii i kościoła*, Pszczyna 2016
- 232 Marchacz M., Żaba A., *Wprowadzenie do problematyki eksploatacji zabytkowych kościołów w pętli gliwickiej szlaku architektury drewnianej w województwie śląskim*, „Budownictwo i Inżynieria Budownictwa” 2017, online: <http://doi.prz.edu.pl/pdf/biis/1008> [dostęp: 10.02.2022]
- 233 Marcinişzyn E., Marcinişzyn P., *Architektura drewniana*, Warszawa 2009
- 234 Maroń E., *Dzieje i ustrój biskupstwa wrocławskiego w ostatnim ćwierćwieczu przed oddziaływaniem obszaru obecnej diecezji katowickiej*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1978, t. 11, s. 163–231
- 235 Maroń E., *Parafia ogólnopolska w pierwszym ćwierćwieczu XVII w.*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1972, nr 5, s. 151–225
- 236 Maruschke A., *Die Schrotholzkirche zu Repsch, Heimatblatt für den Kreis Neustadt*, 1928
- 237 Matuszczak J., *Architektura drewnianych kościołów ewangelickich w powiecie kluczborskim*, Bytom 1968
- 238 Matuszczak J., *Konserwacja kościołów drewnianych na Śląsk: wybrane zagadnienia*, Bytom 1993

- 239 Matuszczak J., *Kościół drewniany na Śląsku*, Wrocław 1975
- 240 Matuszczak J., *Kościół drewniany p.w. Bożego Ciała w Jankowicach*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego. Sztuka” 1993, z. 9
- 241 Matuszczak J., *O architekturze drewnianej na Górnym Śląsku w XIX w.*, [w:] *Z dziejów sztuki Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego*, red. E. Chojecka, Katowice 1982, s. 131–140
- 242 Matuszczak J., *Stan badań nad sakralnym budownictwem drewnianym na Górnym Śląsku*, „Śląski Instytut Naukowy. Biuletyn” 1960, nr 18
- 243 Matuszczak J., *Studia nad kościołami drewnianymi na Górnym Śląsku*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Sztuka” 1989, z. 9
- 244 Matuszczak J., *Uwagi o budownictwie drewnianym w powiecie Pszczyńskim*, „Ochrona Zabytków, 1957, r. 10, s. 43–47
- 245 Matuszczak J., *Z dziejów architektury drewnianej na Śląsku*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Sztuka” 1989, z. 9
- 246 Mayer F., *Landmarks in a history of spatial mapping* [w:] *Mapping Urban Spaces* red. Amistadi L., Balducci V., Bradecki T., New York 2021
- 247 Mączyński Z., *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym*, Warszawa 1956
- 248 Mc Namara D., *Jak czytać kościoły. Krótki kurs architektury chrześcijańskiej*, Warszawa 2011
- 249 Meink K. (red.), „Oberschlesien im Bild” 1925, Gliwice nr 21
- 250 Meink K. (red.), „Oberschlesien im Bild”, Gliwice 1925, nr 22
- 251 Metrecki M., *Dawno temu w Mikołowie. Kalendarium historyczne do 1939 roku*, Mikołów 2010, online: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/65713/edition/61935/content> [dostęp: 14.12.2019]
- 252 Michałowski R., *Princeps fundator. Studium z dziejów kultury politycznej w Polsce X–XIII w.*, Warszawa 1989
- 253 Michniewicz W., *Konstrukcje drewniane*, Warszawa 1958
- 254 Mielczarek Z., *Budownictwo drewniane*, Warszawa 1994
- 255 Mielert F., *Oberschlesisches Holzkirchen*, „Schlesisches Heimatblatt” 1910
- 256 Mizia R., Figna E., *Zamarski wczoraj i dziś*, Zamarski 2013, s. 58
- 257 Młynarska-Kaletynowa M., *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII i w XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1980, nr 28/3, s. 349–361
- 258 Mocoszek A., *Przewodnik po Śląsku cieszyńskim wraz z opisem topograficzno-etnograficznym i szkicem dziejów Księstwa Cieszyńskiego*, Lwów 1901
- 259 Molak E., *Opolski Informator Konserwatorski*, Opole 2012
- 260 Molenda A., *Opolskie informator konserwatorski. Wykaz prac konserwatorskich prowadzonych przy zabytkach ruchomych na podstawie pozwoleń wydanych w latach 2008–2009*, Opole 2010, s. 2
- 261 Monikowski M., *Grupa śląskich kościołów drewnianych jej geneza i cechy charakterystyczne*, „Zeszyt Naukowe Politechniki Śląskiej. Architektura” 1992, z. 14
- 262 Morgała P., *Kościółek w Małej Wiśle*, „Młody Krajoznawca Śląski” 1934, nr 6, r. 1, s. 8–10
- 263 Moszyński J., *Podróż do Prus, Saksonii i Czech odbyta w roku 1838–1839*, t. 1, Wilno 1844, s. 83–84
- 264 Możdzioch S., *Funkcje grodów państwowych wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, red. K. Chrzan, K. Czapla, S. Możdzioch, Głogów 2014
- 265 Możdzioch S., *Organizacja gospodarcza państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku*, Wrocław 1990
- 266 Mrozek K., *Święta Anna w Lublińcu*, Lubliniec 2004
- 267 Mruk J., *Kościół parafialny pw. św. Andrzeja i Anny w Rożnowicach. Studium historyczno-zabytkowe obiektu*, Rzeszów 2009
- 268 Musiolik S., *Palowice – droga do parafii*, Czerwionka-Leszczyny 2000
- 269 Musioł L., Lipiński F., *Monografia historyczna wsi i parafii Godów*, Godów 1967
- 270 Musioł L., *Parafia Belk. Monografia historyczna parafii*, Belk 1953
- 271 Musioł L., Szymankiewicz H., *Paniowy. Monografia historyczna miejscowości, kościoła i parafii*, Katowice 1993
- 272 Musioł L., *Archiwalia górnośląskie* [w:] *Komunikat Instytutu Śląskiego w Katowicach*, Komunikat nr 13. Katowice, 1934–1935

- 273 Muskała P., Żyłka J., *Śląsk prawdziwy. Dzieje Kluczów, Olszowy i Zimnej Wódki*, Klucze 2016, online: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/338524/edition/319746/content> [dostęp: 09.02.2022]
- 274 Muzyk Z., *Drewniane kościoły. Krosno-Gorlice*, Nowy Sącz 2002
- 275 Muzyk Z., *Drewniane kościoły. Od Tatr po Gorlice*, Nowy Sącz 2003
- 276 Muzyk Z., *Drewniane kościoły. Sądecka, Ziemia Limanowska*, Nowy Sącz 2004
- 277 Myrcik J., *Drewniane kościoły na Ziemi Lublinieckiej*, Tarnowskie Góry 1997
- 278 Myrcik J., *Koszęcin i okolice*, Tarnowskie Góry 1994
- 279 Myrcik J., *Kościół ziemi lublinieckiej*, Tarnowskie Góry 1998
- 280 Myrcik J., *Zabytkowy kościół MB Różańcowej w Boronowie*, Tarnowskie Góry 1995
- 281 Myrcik J., *Zabytkowy kościół Trójcy Przenajświętszej w Koszęcinie*, Koszęcin 2003
- 282 Nadolski P., *Zabrze wczoraj. Hindenburg O/S gestern*, Gliwice 1995
- 283 Naparlik P., *Historia szkoły w Mikołowie Borowej Wsi na tle dziejów miejscowości. Miejska biblioteka publiczna, Mikołów 2009*
- 284 Neuling H., *Schlesiens Kirchorte und Ihre Kirchlichen Stiftungen*, Breslau 1902
- 285 Newerla P., *Pietrowice Wielkie – osiem wieków historii wsi i parafii*, Pietrowice Wielkie 2017
- 286 Niedzielski A., Starchurski P., *Selected Examples of Upper-Silesian Wooden Churches Rescuing from Destructive Elements*, [w:] *Rescuing the hidden European wooden churches heritage*, red. M. Semplici, G. Tampone, Città di Castello 2006, s. 237–245
- 287 Niestolik N., *Zabytki Jankowic na tle dziejów wsi*, Rybnik-Jankowice 1996
- 288 Nowack A., *Geschichte der Pfarei Gross Strehlitz in Oberschlesien*, Gross Strehlitz 1924
- 289 Nowack A., *Historia parafii wiejskich archidiecezji żorskiego na Górnym Śląsku do roku 1912*, Pawłowice 2010, s. 123–127
- 290 Nowack A., *Schlesische Wallfahrtsorte alterer und neuerer Zeit im Erzbistum Breslau*, Breslau 1937
- 291 Nowak F., *Die schrotholzkirche in Pniow*, „Der Oberschlesier” 1929, nr 11, z. 5. s. 315–319 Czarnowąsy Poniszowice
- 292 Nyga J., *Pamiętki przeszłości Bierunia kościół Bartłomieja i kościół św. Walentego*, Bieruń 1991
- 293 Okoń E., *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń*, Toruń 2005
- 294 Opolczyk J., *Jak kościół germanizuje lud na Śląsku Opolskim*, „Powstaniec Śląski” 1937, nr 11, s. 9–14
- 295 Orlik Z., *Nasze strony. Szkice z dziejów Miedźnej, Woli, Góry, Frydka, Grzawy*, Bydgoszcz 1996, s. 28–34
- 296 Orłowski T., Tunkel M., *Skanowanie obiektów zabytkowych metodą fotogrametryczną na przykładzie drewnianego kościoła pw. św. Brykjusza w Gościęcinie*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach” 2022, nr 14, s. 45–56
- 297 Ostendorf F., *Die Geschichte des Dachwerks: erläutert an einer grosse Anzahl mustergültiger alter Konstruktionen*, Berlin 1908
- 298 Ostendorf F., *Geschichte des Dachwerks*, Leipzig 1908
- 299 Ostrowska A., *Smok, nierządnicą i stara skrzynia. Odkrywanie historii kościoła pw. św. Jerzego w Gliwicach-Ostropie*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2017, nr 9: *Świątynia 2*, s. 99–116
- 300 Palus K., *Architektura sakralna regionu Podhala. Tradycja i nowoczesność*, red. A. Buchacz, Gliwice 2011
- 301 Pasek E., *Z przeszłości wsi Kończyce Wielkie w powiecie cieszyńskim*, „Pamiętnik Cieszyński” 1961, t. 1 s. 39–55
- 302 Pasieczny R., *Architektura drewniana*, Warszawa 2011
- 303 Pawlaczyk M., *Kościóły w Wielkopolsce XVI wieku (Blizanów, Domachowo, Graboszew Kłodowa, Koźmin, Nowa Wieś Królewska, Ołobok, Rzgów, Wierzenica)*, [w:] *Inwentarz drewnianej architektury sakralnej w Polsce*, z. 4a, red. R. Brykowski, Kraków 1985
- 304 Peregrin J., *Pokutni kostel sw. Krize u Wielkih Pietrowic*, Hulcin 1900, z języka morawskiego przełożył Newerla P. *Kościół Pątniczy św. Krzyża w Pietrowicach Wielkich koło Raciborza*, Racibórz 1992
- 305 Phleps H., *Holzbaukunst der Blockbau*, Karlsruhe 1942
- 306 Pilch J., *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*, Warszawa 2008
- 307 *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia tysiąclecia*, wyd. IV, Poznań 1990 [tu: 1 Krl 6,1–38]

- 308 Piścik F., *Cieśla, stolarz, dekarz. Poradnik dla rzemieślników wiejskich*, Warszawa 1950
- 309 Pleszyniak J., *Drewniane kościoły na spichlerzowych szlakach powiatu gliwickiego*, Gliwice 2012
- 310 Pleszyniak J., *Drewniane kościoły Ziemi Gliwickiej*, Katowice 2017
- 311 Płazak I., *Architektura i budownictwo zabytkowe powiatu lublinieckiego*, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego” 1961, nr 25
- 312 Płazak I., Płazak J., *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VI: *Województwo katowickie*, red. I. Rejduch-Samek, J. Samek, z. 12: *Powiat tarnogórski*, Warszawa 1968
- 313 Porwoł P., *Kościół drewniany pw. Św. Anny w Gólkowicach*, Godów 2004
- 314 Porwoł P., *Kościół pw. Wszystkich Świętych w Łaziskach nad Olzą*, broszura z serii „Zabytki powiatu wodzisławskiego”, Wodzisław Śląski 1999
- 315 Porwoł P., *Pereleczka sakralna Ziemi wodzisławskiej*, Wodzisław Śląski 2012
- 316 Procek M., *Kościół drewniany w Powiecie Gliwickim*, „Zaranie Śląskie” 1960, z. 4, s. 569–577
- 317 Ptoczek H., *Baborowski kościół św. Józefa, jedyny barokowy kościół na ziemi głubczyckiej*, [w:] *Kalendarz Głubczycki 2000*, Głubczyce 1999
- 318 Pudełko J., Szadkowska A., *Biblia Pauperum na Śląsku. Malowidła w kościele pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Sierakowicach*, Rachowice 2010
- 319 Rabiej J., *Tradycja i nowoczesność w architekturze kościołów katolickich: świątynia fenomenem kulturowym*, „Zeszyty Naukowe, Architektura, Politechnika Śląska” 2004, z. 42
- 320 Raczyński J., *Przyczynki do historii ciesielskich konstrukcji dachowych w Polsce. Studia do dziejów sztuki w Polsce*, t. 3 Warszawa 1930
- 321 Rapp P., *Historyczny rozwój ciesielskich konstrukcji dachowych polskich kościołach*, [w:] R. Ganowicz, *Historyczne więzby dachowe polskich kościołach*, Poznań 2000
- 322 Rapp P., *Metodyka i przykłady rewaloryzacji konstrukcji drewnianych w obiektach zabytkowych*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2015, nr 43, s. 92–108, online: <https://docplayer.pl/45154102-Metodyka-i-przyklady-rewaloryzacji-konstrukcji-drewnianych-w-obiektach-zabytkowych.html> [dostęp: 11.10.2017]
- 323 Ratajczak R., *Gieralcice w dawnych fotografiach. Chudów, Paniówki i Przyszowice*, Gieralcice 2007
- 324 Reidinger E., *Kirchenplanung in Stadt und Land aus der Sicht der „bautechnischen Archäologie”. Lage, Orientierung und Achsknick*. In: *Beiträge zur Mittelalterarchäologie*, [w:] Österreich. Band 21, Hrsg.: Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, Wien 2005
- 325 Reinhart S., *Oberschlesische holzkirchen*, „Illustrierte Wochenbeilage Schlesiens” 1926, nr 20, s. 2–3
- 326 Reiter O. (red.), „Schlesische Heimats-Blätter” 1910/1911, jg.4
- 327 Rösner A., *Kirche Wang. Reise ener Stabkirche von Norwegens Fjorden ins Riesengebirge*, Grevenbroich 2006
- 328 Rösner A., *Kościół Wang. Podróż kościoła słupowo-szkieletowego z norweskich fiordów w Karkonosze*, Karpacz 2012
- 329 Ruszczyk G., *Architektura drewniana w Polsce*, Warszawa 2009
- 330 Ruszczyk G., *Drewniane kościoły w Polsce 1918–1939. Tradycja i nowoczesność*, Warszawa 2001
- 331 Ruszczyk G., *Drewno i architektura – dzieje budownictwa drewnianego w Polsce*, Warszawa 2007
- 332 Ruszczyk G., *Kościół na Śląsku z XV i początku XVI w. (Bojszów, Gliwice, Księży Las, Łaziska, Łącza, Poniszowice)*, Warszawa 2012, s. 197–258
- 333 Sadkowski T., *Drewniana architektura sakralna na Pomorzu Gdańskim w XVIII–XX wieku*, Gdańsk 1997
- 334 Sas-Zubrzycki J., *Ciesielstwo polskie. Uzupełnienie polskiego budownictwa drewnianego z rysunkami*, Lwów 1930
- 335 Sas-Zubrzycki J., *Polskie budownictwo drewniane*, Kraków 1916
- 336 Scharf S., *Deutsche Dorfkirchen. Die blauen Bücher*, Königstein 1942
- 337 Schemm H., *Deutsches Volk – Deutsche Heimat. Herausgegeben von der reichsverwaltung des NS.-Lehrerbundes im Auftrage des verstorbenen Staatsministers*, München 1942
- 338 Schmidt J., *Historia kościołów w Gliwicach*, Gliwice 1998
- 339 Schmidt J., *Kościół ziemi gliwickiej, Część VIII, Stare Gliwice*, Gliwice 2005
- 340 Schmidt J., *Kościół ziemi gliwickiej. Czekanów, Kamieniec, Karchowice, Księży Las, Lubie/Kopienica, Rachowice, Zawada, Ziemięcice*, Gliwice 2002
- 341 Schmidt J., *Kościół ziemi gliwickiej. Smolnica, Wilcze Gardło*, Gliwice 2005

- 342 Schmidt J., *Kościóły ziemi gliwickiej. Żernica*, Gliwice 2005
- 343 Siebel J., *Kościół Świętego Michała Archaniola w Katowicach*, Katowice 1998
- 344 Sieczkowski J., Nejman T., *Ustroje budowlane*, Warszawa 2006
- 345 Smol I., *Drewniana architektura sakralna na przykładzie kościoła w Boronowie*, Boronów 1997
- 346 Sołtysik A., *Drewniane kościoły i cerkwie w krajobrazie Karpat*, „Przestrzeń i Forma” 2014, nr 3, s. 119–130, online: http://www.pif.zut.edu.pl/images/pdf/pif-22-3_pdf/D-02_PiF22-3_Soltysik.pdf [dostęp: 19.03.2019]
- 347 Sosnowski O., *Uwagi o gotyckim budownictwie drzewnym w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1935, nr 3, s. 169–170
- 348 Spyra A., *Budownictwo drewniane na Ziemi Pszczyńskiej*, Pszczyna 1982
- 349 Spyra A., *Związane na jaskółczy ogon. Drewniane kościółki na Ziemi Pszczyńskiej*, Pszczyna 1989
- 350 Stampka A., *Z dziejów Siłkowic i okolicy*, Gminna Biblioteka Publiczna w Popielowie, Popielów 2018
- 351 Stanowski S., *Dzieje kościoła pw. Św. Józefa Robotnika w Nieboczowach 1930–1965*, Wodzisław Śląski 2016
- 352 Steuer A., *Sacrum i użytkowość zespołu sakralnego św. Brykcyjusz (woj. opolskie)*, „Architektura. Czasopismo Techniczne” 2012, r. 109, z. 30, online: <https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/resources/31482> [dostęp: 11.10.2020]
- 353 Strzygowski J., *Der Norden in der bildenden Kunst Westeuropas. Heidnisches und chritlisches um das jahr 1000*, Wien 1926
- 354 Strzygowski J., *Die Holzkirchen in der Umgebung von Bielitz-Biala Ostdeutsche Heimatbucher*, Poznań 1927
- 355 Syska A., Rygus P., *Kościół ewangelicko-augsburski z Bobrka. Historia, ludzie, miejsca*, „Zeszyty Budownictwa Drewnianego” 2018, t. 19
- 356 Szablowski J., *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. I: *Województwo krakowskie*, red. J. Szablowski, z. 1: *Powiat bialski*, Warszawa 1951
- 357 Szadkowska A., *Polichromie w kościele pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Sierakowicach*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego” 2011, nr 3: *Architektura drewniana*, s. 99–120
- 358 Szałygin J., *Dziedzictwo drewnianej architektury w Polsce*, „Ochrona Zabytków” 2013, nr 66, s. 281–298
- 359 Szaraniec L., *Zabytkowe ośrodki miejskie Górnego Śląska i pogranicza*, Katowice 1992
- 360 Szczech B., *Drewniany kościółek św. Walentego na Staromieściu w Woźnikach*, Woźniki 2017
- 361 Szczech B., *Z dziejów kościółka św. Walentego w Woźnikach*, Woźniki 2006
- 362 Szczech B., *Zabrze w starej fotografii 1866–1941*, Zabrze 1991
- 363 Szewczyk J., *Regionalizm w teorii i praktyce architektonicznej*, „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” 2006, t. II, s. 96–107
- 364 Szwed M., *Opolska wieś 1997–2012. Leksykon. Opolskie sołectwa należące do programu odnowy wsi*, Opole 2012
- 365 Szydłowski J., *Archeologia w badaniach i historii Górnego Śląska*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad historią Górnego Śląska w czasach średniowiecznych i nowożytnych*, red. I. Panica, Cieszyn 1984, s. 7–15
- 366 Szymańska-Dereń M., *Kościóły zrębowe i szkieletowe województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2009
- 367 Szymański J., *Struktura organizacji biskupstw polskich w wiekach średnich*, „Znak” 1965, nr 137–138, t. XVII, z. 11–12, s. 1408–1439
- 368 Szymański S., *Wystrój malarskie kościołów drewnianych*, Warszawa 1970
- 369 Śmiglewska M., *Kościóły drewniane ziemi kluczborskiej i oleskiej*, Kluczbork 2012, online: <https://docplayer.pl/12235919-Koscioly-drewniane-ziemi-kluczborskiej-i-oleskiej.html> [dostęp: 11.09.2016]
- 370 Teichman J., *Propozycja systematyki i uporządkowania terminologii ciesielskich konstrukcji dachowych występujących na terenie polski od XIV do XX w.*, [w:] *Monument*, red. T. Morysiński, Warszawa 2005, s. 7–35
- 371 Thalhofer H. (red.), „Oberschlesien im Bild” 1927, nr 17
- 372 Thalhofer H. (red.), „Oberschlesien im Bild” 1927, nr 19
- 373 Thalhofer H. (red.), „Oberschlesien im Bild” 1927, nr 21
- 374 Thalhofer H. (red.), „Oberschlesien im Bild” 1928, nr 45
- 375 Thalhofer H. (red.), „Oberschlesien im Bild” 1929, nr 16
- 376 Thalhofer H. (red.), „Oberschlesien im Bild” 1929, nr 27

- 377 Thullie C., *Architektura zabytkowa Górnego Śląska*, „Architektura” 1954, nr 2, s. 32–36
- 378 Thullie C., *Zabytki architektoniczne województw katowickiego i opolskiego*. Przewodnik, Katowice 1969
- 379 Thullie C., *Zabytki architektoniczne Ziemi Śląskiej na tle rozwoju architektury w Polsce*, Katowice 1965
- 380 Tomaszewski H., *Uwagi o jednoprzęsłowych romańskich kościołach emporowych*, [w:] *Studia i materiały do teorii historii architektury i urbanistyki*, t. IX, s.161–168. Warszawa 1971
- 381 Triest F., *Topographisches handbuch von Oberschlesien*, Wrocław 1865
- 382 Tschauder F., *Die Annakirche bei Rosenbergos*, [w:] *Heimat-kalender des Kreises Rosenberg. Oberschlesischen 1926*, Rossenberg 1925, s. 27–29
- 383 Tschauder F., *Die kirche des hl. Rochus bei Rosenbergos*, [w:] *Heimat-kalender des Kreises Rosenberg, Oberschlesischen 1926*, Rossenberg 1925, s. 30–33
- 384 Tunkel M., *Cechy architektoniczne i konstrukcyjne górnośląskich kościołów drewnianych jako przesłanki do ustalenia wieku obiektów o wątpliwej daciej*, [w:] *Wiedza i eksperymenty w budownictwie*, red. J. Bzówka, Gliwice 2014, s. 489–498
- 385 Tunkel M., *Datacja kościoła parafialnego pw. św. Wawrzyńca w Bobrownikach w powiecie będzińskim*, [w:] *Aktualne badania i analizy z inżynierii lądowej*, red. J. Bzówka, Gliwice 2013, s. 367–374
- 386 Tunkel M., *Zabytkowy kościół pw. św. Trójcy w Koszęcinie przykładem typowych rozwiązań architektoniczno-konstrukcyjnych drewnianej architektury sakralnej Górnego Śląska*, [w:] *Ujęcie aktualnych problemów inżynierii lądowej*, red. K. Gromysz, K. Knapik-Jojkiewicz, Gliwie 2019, s. 131–138
- 387 Tunkel M., *Zachowane kościoły drewniane powiatu gliwickiego zbiorem różnych rozwiązań architektoniczno-konstrukcyjnych typowych dla architektury Górnego Śląska*, [w:] *Ujęcie aktualnych problemów inżynierii lądowej*, red. K. Gromysz, K. Knapik-Jojkiewicz, Gliwie 2019, s. 139–148
- 388 Tunkel M., *Zachowane kościoły drewniane powiatu tarnogórskiego jako przykład różnorodności przyjętych rozwiązań górnośląskiej architektury sakralnej*, „Builder Science” 2021, r. 25, nr 8, s. 50–55
- 389 Tur J., Tondos B., *Piękno w drewnie zamknięte. Drewniane kościółki i cerkwie Bieszczadów, Beskidu Niskiego i Pogórza*, Warszawa 1992
- 390 Urban K., *Die Katholische Kirche und die Judische Synagoge zu Cieschowa*, „Oberschlesische Heimat” 1909, z. 5, s. 105–115
- 391 Urban W., *Z dziejów duszpasterstwa katolickiego w archidiecezji opolskiej i Głogowskiej w czasach nowożytnych*, cz. 1: *Archidiecezja Opolska*, Warszawa 1975
- 392 Uścińowicz J., *Dialektyka znaku i symbolu w architekturze – powrót do przeszłości?* [w:] *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 2011 r., r. 108 z. 4-A/1 s. 364-37
- 393 Uścińowicz J., *Struktura symboliczna architektury świątyni – wprowadzenie do teologii wyrazu sztuki sakralnej*, „ELPIS” 2011, r. 13, z. 23–24, s. 139–180
- 394 Uścińowicz J., *Standardy dokumentacji konserwatorskiej obiektów architektury drewnianej, jako podstawa monitoringu i zarządzania* [w:] *Dokumentacja i monitoring w zarządzaniu obiektami budownictwa drewnianego w Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu oraz Muzeum Ryfylke, Ciechanowiec 2022 r.*, s. 43-67
- 395 Wawoczny G., Newerla P.P., *Gmina Pietrowice Wielkie wczoraj i dziś*, Racibórz 2010
- 396 Ważny T., *Dendrochronologia obiektów zabytkowych w Polsce*, Gdańsk 2001, online: https://www.academia.edu/6966360/Dendrochronologia_obiektow_zabytkowych_w_Polsce [dostęp: 17.12.2020]
- 397 Wesołowski Ł., *Translokacja obiektów budowlanych w aspekcie przyczyn i możliwości stosowania*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2016, nr 47, s. 40–51
- 398 Wieczorek E., *80 lat i co dalej? Historia kościoła ewangelickiego w Bobrku*, „Vox Cordis” 2012, nr 3 (15)
- 399 Wieczorek E., *Kościół ewangelicki z Bytomia-Bobrka. Wybrane problemy konserwatorskie w obiekcie o charakterze tymczasowym wykonanym z materiałów nietrwałych i nietypowych*, „Rocznik Muzeum»Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie«” 2017, t. 5, s. 177–195
- 400 Wieczorek E., *Zabytkowe Kościoły drewniane w województwie śląskim*, Katowice 2003
- 401 Wierzoń A., *Kościół drewniany na Śląsku opolskim*, Opole 1995
- 402 Wiewiórka B., *Konserwacja i restauracja ambony I ćw. XVII w. z kościoła filialnego pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Jadwigi Śląskiej w Komorznie, gm. Wołczyn*, „Opolski Informator Konserwatorski” 2017, s. 5–10, online: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/331006/edition/312850/content> [dostęp:10.02.2022]
- 403 Winnicki-Radziejewicz R., *Studium rewaloryzacji i konserwacji zabytków kultury materialnej w warunkach aglomeracji przemysłowej na przykładzie architektury drewnianej Górnego Śląska*, Gliwice 1983

- 404 Winnicki-Radziejewicz R., *Średniowieczne kościoły drewniane w Polsce wyrazem geniuszu człowieka i obecności Boga*, „Architecture et Artibus” 2016, nr 4, online: <http://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-e1e7435b-6b31-4e15-858f-896cb700a03b> [dostęp: 13.08.2020]
- 405 Wiśniewski J., *Kościół drewniany Mazowsza*, Pruszków 1998
- 406 Wrona P., *Opolskie kwitnące – szlak budownictwa drewnianego*, publikacja opracowana na zlecenie Województwa Opolskiego, red. M. Nowak, Opole 2015
- 407 Wróbel A., *Z przeszłości czterech wsi. Syrynia, Lubomia, Grabówka, Nieboczowy*, Katowice 1991
- 408 Wuwer A., *Pielgrzymowice wczoraj a dziś*, Pszczyna 2003
- 409 Wyrobek A., *Parafia pw. św. Marcina w Ćwiklicach w latach 1922–1945. Z dziejów duszpasterstwa na Ziemi Pszczyńskiej*, Pszczyna 2012
- 410 Zachwatowicz J., *Kościół w Polsce odbudowane i wybudowane 1945–1965*, Warszawa 1966
- 411 Zegrodzki P., *Kronika parafii w Górze. Kościół św. Barbary* [Rkps.], Parafia w Górze, t. I–XXX
- 412 Zieliński K., *Leksykon drewnianej architektury sakralnej Podkarpacia*, Rzeszów 2011
- 413 Ziętara B., *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 67–97
- 414 Ziółkowska A., *Opolskie informator konserwatorski. Dotacje udzielone przez Opolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w latach 2008–2009*, Opole 2010, s. 113
- 415 Żaba A., *Dranica, gont i szkudła w literaturze polskiej w okresie od XVI wieku do 1. połowy XX wieku*, [w:] *Gont*, red. E. Caban, Katowice 2017, s. 17–31
- 416 Żurek A., *Wrocławska kaplica św. Marcina w średniowieczu*, Wrocław 1996

10.2 Źródła archiwalne

1. Archiwum Archidiecezjalne Kurii w Częstochowie
2. Archiwum Archidiecezjalne Kurii w Katowicach
3. Archiwum Archidiecezjalne Kurii w Opolu
4. Archiwum Państwowe w Katowicach
5. Archiwum Państwowe w Opolu
6. Archiwum Diecezjalne Kurii w Bielsku-Białej
7. Archiwum Diecezjalne Kurii w Gliwicach
8. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Katowicach i delegaturami w Bielsku-Białej i Częstochowie skąd pozyskano dane archiwalne:

- KE_003 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Marii Magdaleny w Bełku. Opracowanie: 1969 r., podpis autora nieczytelny; Kontny I., Panek K., 1998 r.
- KE_004 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Wawrzyńca w Bielowicku. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Godek M., 1999 r.
- KE_006 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Walentego w Bieruniu Starym. Opracowanie: 1967 r., podpis autora nieczytelny; Rajnich-Walawender R., 1997 r.
- KE_009 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Wszystkich Świętych w Bojszowie. Opracowanie: Płazak I., 1959 r.; Caban E., 1996 r.
- KE_011 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. NMP Królowej Różańca Świętego w Boronowie. Opracowanie: Pyrkosz L., Tomala M., 1996 r.
- KE_013 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jana Chrzyciela w Brušku. Opracowanie: Gajda Ł., 1992 r.

KE_017	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Wawrzyńca w Chorzowie. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Głazek D., Góral B., Nowosąd M., Siwczyk K., 1995 r.
KE_018	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Józefa Robotnik w Chorzowie- w Górnśląskim Parku Etnograficznym. Opracowanie: 1969 r., podpis autora nieczytelny; Łabuz M., Łabuz S., 1997 r.
KE_019	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła ewangelicko-augsburskiego w Bytomiu-Bobruku przed relokacją do Chorzowa - Górnśląskiego Parku Etnograficznego. Opracowanie: Droń M., 2012 r.; Owczarek J., Obszański M., Maksymowicz P., 2012 r.
KE_020	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Marcina w Cieszowej. Opracowanie: Pyrkosz L., Tomala M., 1996 r.
KE_022	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Marcina w Ćwiklicach. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Mieszkowska-Rutkowska A., 1996 r.
KE_026	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Gliwicach. Opracowanie: Gutowski M., 1959 r.
KE_027	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jerzego w Gliwicach-Ostropie. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Wiak-Marzec H., 1998 r.
KE_031	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Anny w Głkowicach k./Wodzisławia Śląskiego. Opracowanie: 1969 r., podpis autora nieczytelny; Łabuz M., Łabuz S., 1998 r.
KE_033	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Barbary w Górze. Opracowanie: 1958 r., podpis autora nieczytelny
KE_035	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Męczeństwa św. Jana Chrzciciela w Grzawie. Opracowanie: 1959 r., podpis nieczytelny
KE_036	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Narodzenia NMP w Gwoździanach. Opracowanie: Pyrkosz L., Tomala M., 1992 r.
KE_038	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Krzyża Świętego w Istebnej-Kubalonce. Opracowanie: Grozdecki T. (rysunki:1958 r.); Cempala M. (tekst: 2002 r.)
KE_040	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. MB Fatimskiej w Istebnej-Stecówce. Opracowanie: Tymkiewicz M., Tyszecka A. (data założenia karty nie została odnotowana)
KE_043	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Bożego Ciała w Jankowicach Rybnickich. Opracowanie: 1969 r., podpis autora nieczytelny; Kontny I., 1998 r.
KE_044	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Barbary i Józefa w Jastrzębiu Zdroju. Opracowanie: 1969 r., podpis autora nieczytelny; Łabuz M., Łabuz S., 1997 r.
KE_045	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Kaczycach. Opracowanie: Łabuz M., Łabuz S., 1997 r.
KE_046	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Michała Archanioła w Katowicach. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny
KE_050	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Michała Archanioła w Kończycach Wielkich. Opracowanie: 1968 r. podpis autora nieczytelny; Cempala M., 2002 r.
KE_051	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Trójcy Świętej w Koszęcinie. Opracowanie: Pyrkosz L., Tomala M., 1992 r.
KE_054	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Michała Archanioła w Księżym Lesie. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Kwiecień A., 1996 r.
KE_059	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Anny w Lublińcu. Opracowanie: Pyrkosz L., Tomala M. (data założenia karty nie została odnotowana)
KE_060	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Wszystkich Świętych w Łaziskach Rybnickich. Opracowanie: 1996 r., podpis autora nieczytelny; Łabuz M., Łabuz S., 1997 r.
KE_061	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Mikołaja w Łące. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Łabuz M, Łabuz S., 1996 r.
KE_064	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jerzego i Wniebowzięcia NMP w Miasteczku Śląskim. Opracowanie: 1968 r., podpis autora nieczytelny; Rajnich-Walawender R., 1997 r.

KE_066	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Klemensa Papieża Męczennika w Miedźnej. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Caban E., Kontny I, 1997 r.
KE_068	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Mikołaja w Mikołowie-Borowej Wsi. Opracowanie: 1967 r., podpis autora nieczytelny; Łabuz M., Łabuz S., 1996 r.
KE_069	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Piotra i Pawła w Mikołowie-Paniowach. Opracowanie: 1967 r., podpis autora nieczytelny; Łabuz M., Łabuz S., 1996 r.
KE_073	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Palowicach. Opracowanie: 1969 r., podpis autora nieczytelny; Wiąk-Marzec H., 1997 r.
KE_074	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. MB Fatimskiej w Pawełkach. Opracowanie: Koj J., 1986 r.
KE_075	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Pielgrzymowicach. Opracowanie: 1959 r. podpis autora nieczytelny; Wiąk-Marzec H., 1997 r.
KE_076	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Krzyża Świętego w Pietrowicach Wielkich. Opracowanie: 1964 r. podpis autora nieczytelny; Caban E., Kontny I., 1998 r.
KE_077	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela i MB Częstochowskiej w Poniszowicach. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Wiąk-Marzec H., 1998 r.
KE_081	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Trójcy Świętej w Rachowicach. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Wiąk-Marzec H., 1996 r.
KE_086	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Michała Archanioła w Rudzińcu. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Caban E., 1996 r.
KE_087	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Wawrzyńca w Rybniku-Kuźni Ligockiej. Opracowanie: 1969 r., podpis autora nieczytelny; Rajnich-Walawender R., 1996 r.
KE_088	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej i MB Różańcowej w Rybniku-Wielopolu. Opracowanie: 1969 r., podpis autora nieczytelny; Rajnich-Walawender R., 1996 r.
KE_090	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Sierakowicach. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Wiąk-Marzec H., 1996 r.
KE_091	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Wszystkich Świętych w Sierotach. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Wiąk-Marzec H., 1996 r.
KE_092	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Bartłomieja w Smolnicy. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Rajnich-Walawender R., 1997 r.
KE_096	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Narodzenia NMP w Szalszy. Opracowanie: Gutowski M., 1959 r.; Łabuz M., Łabuz S., 1997 r.
KE_099	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Anny w Ustroniu-Nierodzimiu. Opracowanie: 1968 r., podpis autora nieczytelny; Mucha A., 2015 r.
KE_105	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Mikołaja w Wilczy. Opracowanie: 1969 r., podpis autora nieczytelny; Wiąk-Marzec H., 1997 r.
KE_106	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jadwigi Śląskiej w Wiśle Czarne. Opracowanie: Śledziowski T., 1996 r.
KE_107	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jakuba Starszego Apostoła w Wiśle Małej. Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny
KE_108	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Walentego w Woźnikach. Opracowanie: Pyrkosz L., Tomala M., 1992.
KE_110	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jadwigi w Zabrze-Porębie. Opracowanie: Łabuz M., Łabuz S., 1997 r.
KE_111	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Wawrzyńca w Zacharzewicach. Opracowanie: Gutowski M., 1959 r.; Caban E., 1997 r.
KE_113	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Rocha w Zamarskach. Opracowanie: 1968 r., podpis autora nieczytelny; Kokotkiewicz P., Marchlewski W., 1985 r.

KE_115 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Michała Archanioła w Żernicy.
Opracowanie: 1959 r., podpis autora nieczytelny; Caban E., 1997 r.

9. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Opolu skąd pozyskano dane archiwalne:

KE_001 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Józefa i św. Barbary w Baborowie.
Opracowanie: Żurakowski W., 1999 r.

KE_002 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Bąkowie.
Opracowanie: Żurakowski W., 1999 r.

KE_005 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jadwigi Śląskiej w Bierdzanach.
Opracowanie: Kowalewski J., 1996 r.

KE_007 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jana Chrzciciela w Biskupicach k. Kluczborka. Opracowanie: Skrabek J., 1999 r.

KE_008 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jadwigi Śląskiej w Biskupicach k. Olsena. Opracowanie: Pyrkosz L., 1992 r.

KE_010 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Marcina i św. Bartłomieja w Borkach Wielkich. Opracowanie: Szałygin J., 2000 r.

KE_012 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Marii Magdaleny w Boroszowie.
Opracowanie: Pyrkosz L., Tomala M., 1993 r.

KE_014 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Narodzenia NMP w Brzezinkach.
Opracowanie: Kowalewski J., 1996 r.

KE_023 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Walentego w Dobrodzieniu.
Opracowanie: Pyrkosz L., Tomala M., 1992 r.

KE_024 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Rocha w Dobrzeniu Wielkim.
Opracowanie: Skrabek J., 1999 r.

KE_025 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Michała Archanioła w Gierałcicach.
Opracowanie: Kowalewski J., 1996 r.

KE_028 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Krzyża Świętego w Głogówku.
Opracowanie: Sawiński J., 2005 r.

KE_029 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Mikołaja i MB Częstochowskiej w Gołej. Opracowanie: Pyrkosz L., 1994 r.

KE_030 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jana Chrzciciela w Gołkowicach k. Kluczborka. Opracowanie: Skrabek J., 1998 r.

KE_032 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Brykjesusa w Gościęcinie.
Opracowanie: Żurakowski W., 1992 r.

KE_034 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Rocha z Montpellier w Grodzisku.
Opracowanie: Szałygin J., 2000 r.

KE_041 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. NMP Królowej Polski w Jakubowicach.
Opracowanie: Skrabek J., 1992 r.

KE_042 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Mikołaja w Jamach. Opracowanie: Pyrkosz L., Tomala M., 1992 r.

KE_047 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Elżbiety Węgierskiej w Kluczu.
Opracowanie: Żurakowski W., 2001 r.

KE_048 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Barbary w Kolanowicach.
Opracowanie: Skrabek J., 1999 r.

KE_049 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Jadwigi Śląskiej w Komorznie. Opracowanie: Żurakowski W., 1998 r.

KE_052 Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Kozłowicach. Opracowanie: Pyrkosz L., Tomala M., 1992 r.

KE_053	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Trójcy Świętej w Krzywiczynach. Opracowanie: Żurakowski W., 1998 r.
KE_055	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Wawrzyńca w Laskowicach. Opracowanie: Skarbek J., 2001 r.
KE_056	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Wniebowzięcia NMP i św. Jakuba Starszego w Lasowicach Małych. Opracowanie: Żurakowski W., 1999 r.
KE_057	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Wszystkich Świętych w Laskowicach Wielkich. Opracowanie: Sawiński J., 2005 r.
KE_058	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kaplicy pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Ligocie Górnej. Opracowanie: Kowalewski J., 1996 r.
KE_062	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła ewangelicko-augsburskiego w Maciejowie. Opracowanie: Kowalewski J., 1996 r.
KE_065	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jacka w Miechowej. Opracowanie: Skarbek J., 2001 r.
KE_070	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Marcina i MB Królowej Świata w Ochodzach. Opracowanie: Skarbek J., 2001 r.
KE_071	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Anny w Oleśnie. Opracowanie: Pyrkosz L., Tomala M., 1992 r.
KE_072	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. MB Śnieżnej w Olszowej. Opracowanie: Żurakowski W., 2001 r.
KE_078	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. MB i św. Andrzeja w Popielowie. Opracowanie: Żurakowski W., 2001 r.
KE_079	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Proślicach. Opracowanie: Kowalewski J., 1996 r.
KE_080	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Judy Tadeusza w Przewozie. Opracowanie: Kowalewski J., 1998 r.
KE_082	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Radawiu. Opracowanie: Żurakowski W., 2001 r.
KE_083	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Radomierowicach. Opracowanie: Skarbek J., 2001 r.
KE_084	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jadwigi Śląskiej w Radoszowach. Opracowanie: Żurakowski W., 2001 r.
KE_085	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Piotra i Pawła w Rożnowie. Opracowanie: Żurakowski W., 1998 r.
KE_089	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jakuba Starszego w Rzepcach. Opracowanie: Żurakowski W., 2001 r.
KE_093	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Antoniego Padewskiego w Sowczycach. Opracowanie: Koj J., 1990 r.
KE_094	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Marii Magdaleny w Starym Oleśnie. Opracowanie: Pyrkosz L., Tomala M., 1992 r.
KE_095	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Barbary w Strzelcach Opolskich. Opracowanie: Żurakowski W., 2001 r.
KE_097	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Narodzenia NMP i św. Jadwigi w Szczepanku. Opracowanie: Żurakowski W., 1999 r.
KE_098	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Bartłomieja w Świnarach Wielkich. Opracowanie: Szałygin J., 2000 r.
KE_100	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Uszycach. Opracowanie: Koj J., 1990 r.

KE_101	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Wawrzyńca w Wachowie. Opracowanie: Łabęcka H., Łabęcki Z., 1998 r.
KE_102	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jana Chrzyciela w Wędryni. Opracowanie: Sawiński J., 2005 r.
KE_103	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. Krzyża Świętego w Wierzbicy Dolnej. Opracowanie: Szałygin J., 2000 r.
KE_104	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Jacka w Wierzbicy Górnej. Opracowanie: Adamska B., 2004 r.
KE_112	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Piotra i Pawła w Zakrzowie Turawskim. Opracowanie: Żurakowski W., 1998 r.
KE_114	Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa kościoła pw. św. Marii Magdaleny w Zimnej Wódce. Opracowanie: Żurakowski W., 2001 r.

10.3 Spis rysunków

Rys. 1.	Fotografie kościołów zlokalizowanych w sąsiedztwie wyznaczonych granic opracowania: a. kościół pw. św. Barbary w Bielsku-Białej Mikuszowicach (2017), b. kościół pw. Trójcy Baldwinowicach (2016), c. kościół pw. św. Idziego w Zrębicach (2016), d. kościół pw. św. Wawrzyńca w Bobrownikach (2016), e. kościół pw. Najświętszej Maryi Panny Nieustającej Pomocy w Lalikach (2018). Fotografie własne	7
Rys. 2.	Greenstead, kościół św. Andrzeja zbudowany w drugiej połowie XI w. [212]	9
Rys. 3.	Wybrane przykłady zachowanych kościołów norweskich: a. Borgund [216], b. Hedared [216], c. Urnes [216], d. Karpacz, fotografia własna, 2019	9
Rys. 4.	Diagram prezentujący zachowaną drewnianą architekturę sakralną w Polsce na tle wybranych krajów/regionów Europy. Opracowanie własne na podstawie: Sas-Zubrzycki J., <i>Polskie budownictwo drewniane</i> [334]	10
Rys. 5.	Zachowane drewniane kościoły i kaplice w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem województwa opolskiego i województwa śląskiego. Opracowanie własne na podstawie: Kordecki M., Smolorz D., <i>Atlas historyczny, Górny Śląsk w XX wieku</i> [183]	11
Rys. 6.	Schemat obszaru Górnego Śląska wraz ze wskazaniem procentowego i liczbowego występowania badanych obiektów. Opracowanie własne na podstawie: Kordecki M., Smolorz D., <i>Atlas historyczny, Górny Śląsk w XX wieku</i> [183]	17
Rys. 7.	Mapa Górnego Śląska w XIII–XV w. Opracowanie własne na podstawie: Bahlcke J., Gawrecki D., Kaczmarek R., <i>Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu</i> [11]	18
Rys. 8.	Górny Śląsk w XVI–XVIII w. Opracowanie własne na podstawie: Bahlcke J., Gawrecki D., Kaczmarek R., <i>Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu</i> [11]	18
Rys. 9.	Górny Śląsk w XVI–XVIII w. Opracowanie własne na podstawie: Bahlcke J., Gawrecki D., Kaczmarek R., <i>Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu</i> [11]	20
Rys. 10.	Górny Śląsk w XVI–XVIII w. Opracowanie własne na podstawie: Bahlcke J., Gawrecki D., Kaczmarek R., <i>Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu</i> [11]	21
Rys. 11.	Granice geograficzne Górnego Śląska. Opracowanie własne na podstawie: Szydłowski J., <i>Archeologia w badaniach i historii Górnego Śląska, [w:] Stan i potrzeby badań nad historią Górnego Śląska w czasach średniowiecznych i nowożytnych</i> [365]	22
Rys. 12.	Mapa Górnego Śląska [183]	23
Rys. 13.	Mapa Górnego Śląska. Opracowanie własne	24
Rys. 14.	Schemat wykazujący intensywność budowania kościołów drewnianych na przestrzeni wieków (dotyczy zachowanych kościołów)	28
Rys. 15.	Obiekty wykluczone z procesu badawczego: a. kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego w Wiśle-Głębcach (2022), b. kościół pw. św. Katarzyny w Muzeum Wsi Opolskiej (2021), c. kaplica pw. św. Anny w Dziergowicach (2019). Fotografie własne	30
Rys. 16.	Schemat lokalizacji kościołów drewnianych w województwie opolskim i województwie śląskim	32
Rys. 17.	Schemat lokalizacji kościołów drewnianych w powiatach. Opracowanie własne na podstawie: Kordecki M., Smolorz D., <i>Atlas historyczny, Górny Śląsk w XX wieku</i> [183]	39
Rys. 18.	Lokalizacja zachowanych kościołów i kaplic objętych badaniami. Opracowanie własne na podstawie: Kordecki M., Smolorz D., <i>Atlas historyczny, Górny Śląsk w XX wieku</i> [183]	40

Rys. 19.	Wybrane przykłady świątyń europejskich: a. Bazylika pw. św. Marka w Wenecji (2010), b. katedra Santa Maria del Fiore we Florencji (2009), c. Sagrada Familia w Barcelonie (2021), d. kościół Wang w Karpaczu (2018). Fotografie własne	41
Rys. 20.	Relokowany kościół z Kostowa do Malni: a. widok kościoła w Kostowie, przed relokacją [58], b. archiwalna fotografia z 1982 r. po relokacji kościoła do Malni, źródło: WUOZ w Opolu, c. widok kościoła od wschodu, fotografia własna (2018 r.)	45
Rys. 21.	Kościół ewangelicki z Bytomia, dzielnicy Bobrek: a. kościół przed pożarem w Bytomiu w dzielnicy Bobrek [355], b. kościół ewangelicko-augsburski zrekonstruowany w Górnośląskim Parku Etnograficznym w Chorzowie, fotografie własne (2019)	46
Rys. 22.	Gliwice, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny: a. widok kościoła przed pierwszą relokacją [380], b. widok kościoła po rekonstrukcji w obecnym miejscu, fotografie własne, 2019	47
Rys. 23.	Wybrane przykłady polskiej sakralnej zabudowy drewnianej: a. cerkiew w Gorajcu z XVI w. [346] b. cerkiew w Chotyńcu z XVIII w. [331], c. meczet w Kruszynianach z XVIII/XIX w. [329]	48
Rys. 24.	Wybrane przykłady najstarszych polskich kościołów drewnianych: a. Podkarpacie (Haczów) [412], b. Małopolska (Lipnica Murowana), c. Śląsk (Ćwiklice), d. Świętokrzyskie (Zborówek). Fotografie własne, 2018	48
Rys. 25.	Boronów, kościół pw. NMP Królowej Różańca Świętego: a. elewacja północna, b. widok wnętrza kościoła w kierunku prezbiterium, c. portal i drzwi prezbiterium-zakrystia. Fotografie własne, 2021	50
Rys. 26.	Olesno, kościół pw. św. Anny: a. widok południowo-zachodni, b. wnętrze kościoła z widokiem na boczne kaplice, c. fotografia makiety kościoła, d. widok wnętrza kościoła w kierunku prezbiterium. Fotografie własne, 2019	51
Rys. 27.	Schematy rzutów o zróżnicowanym układzie funkcjonalnym. Obiekty zbudowane od podstaw lub rozbudowane w XVIII w.: a. Baborów, b. Olesno, c. Wylatowo. Opracowanie własne	51
Rys. 28.	Wybrane przykłady wież kościelnych, o cechach rzadko lub w ogóle niespotykanych w regionie Górnego Śląska: a. Rożnowice [267], b. Palczowice [79], c. Osiek Jasielski [69], d. Sękowa [195], e. Słapanowo [133]	52
Rys. 29.	Wybrane przykłady dwuwieżowych kościołów drewnianych: a. Bobrowniki (fotografia własna, 2016), b. Barcice [329], c. Mochowo [405], d. Narew [331]	52
Rys. 30.	Kościół w Krzywosądku: a. widok kościoła od południowego zachodu, b. widok wnętrza kościoła w kierunku prezbiterium, c. widok stolarki okiennej [331]	54
Rys. 31.	Wybrane przykłady małopolskich kościołów: a. Kraków-Mogiła [330], b. Rabka-Zdrój [329], c. Wieliczka [50]	56
Rys. 32.	Lipnica Murowana, kościół pw. św. Leonarda: a. elewacja południowa (2019), b. elewacja północna (2019), c. schemat rzutu – opracowanie własne	56
Rys. 33.	Wybrane przykłady małopolskich kościołów: a. Grywałd, b. Harkłowa, c. Łopuszna, d. Sękowa [198]	57
Rys. 34.	Grywałd, kościół pw. św. Marcina: a. elewacja południowo-wschodnia (2018), b. elewacja północno-zachodnia (2020), c. schemat rzutu – opracowanie własne	57
Rys. 35.	Wybrane przykłady mazowieckich kościołów: a. Bracice [405], b. Kampinos [329], c. Lewiczyn [329]	58
Rys. 36.	Chynów, kościół pw. Trójcy Świętej: a. elewacja południowa, b. elewacja północna, c. schemat rzutu – opracowanie własne	58
Rys. 37.	Wybrane przykłady zachowanych kościołów drewnianych na Pomorzu i Pomorzu Zachodnim: a. Mielenko Drawskie [329], b. Polnica [329], d. Sominy [329]	59
Rys. 38.	Krępsk, kościół pw. św. Jakuba Apostoła: a. elewacja południowa [330], b. elewacja północno-wschodnia [330] c. schemat rzutu – opracowanie własne	59
Rys. 39.	Wybrane przykłady śląskich kościołów drewnianych: a. Bobrowniki (2016), b. Cynków (2018), c. Podlesie (2017). Fotografie własne	60
Rys. 40.	Dobraków, kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego: a. widok południowo-zachodni (2018), b. widok wschodnio-północny (2018), c. schemat rzutu – opracowanie własne	60
Rys. 41.	Wybrane przykłady małopolskich kościołów drewnianych: a. Krotoszyn [329], b. Oborniki [133], c. Wyszyna [329]	61
Rys. 42.	Łęki Wielkie, kościół pw. św. Katarzyny i Niepokalanego Serca Maryi: a. widok południowo-zachodni [329], b. elewacja północna [133], c. schemat rzutu – opracowanie własne	61
Rys. 43.	Zasada orientowania kościoła. Opracowanie własne na podstawie: J. Hani, Symbolika świątyni chrześcijańskiej, Kraków 1994 [129]	64
Rys. 44.	Wybrane przykłady kościoła drewnianego na tle nowo zbudowanej świątyni: a. Borki Wielkie (2017), b. Chocianowice (2018), c. Dobrodzień (2021) d. Malnia (2017), e. Miasteczko Śląskie (2020), f. Sowczyce (2016). Fotografie własne	65

Rys. 45.	Brama kościoła w Katowicach: a. schemat widoku bramy – opracowanie własne, b. archiwalna fotografia bramy w Syryni, przed relokacją do Katowice – źródło: WUOZ w Katowicach, c. aktualne zdjęcie bramy (2020)	66
Rys. 46.	Zachowane ogrodzenie wraz z zabytkową bramą w Brzezinkach: a. schemat widoku bramy – opracowanie własne, b. archiwalna fotografia z 1940 r. – źródło: WUOZ w Opolu, c. aktualne zdjęcie bramy (2021)	66
Rys. 47.	Zachowane ogrodzenie w kościele w Sierakowicach: a. schemat widoku bramy, b. archiwalna fotografia z około 1930 r., źródło: WUOZ w Katowicach, c. aktualne zdjęcie bramy (2021)	66
Rys. 48.	Otoczenie kościoła – wybrane przykłady: a. Olszowa (2020), b. Palowice (2018), c. Radawie (2019), d. Rybnik-Wielopole (2019). Fotografie własne	67
Rys. 49.	Schemat rzutu poziomego kościoła wykształconego na wzór świątyni Salomona. Opracowanie własne na podstawie: Tunkel M., Zabytkowy kościół pw. św. Trójcy w Koszęcinie przykładem typowych rozwiązań architektoniczno-konstrukcyjnych drewnianej architektury sakralnej Górnego Śląska, [w:] Ujęcie aktualnych problemów inżynierii lądowej, red. K. Gromysz, K. Knapik-Jojkiewicz, Gliwie 2019 [386]	68
Rys. 50.	Schemat rzutu poziomego wykształconego na wzór świątyni Salomona, którego formę rozbudowano o zakrytą, kruchnę oraz soboty. Opracowanie własne na podstawie: Tunkel M., Zabytkowy kościół pw. św. Trójcy w Koszęcinie przykładem typowych rozwiązań architektoniczno-konstrukcyjnych drewnianej architektury sakralnej Górnego Śląska, [w:] Ujęcie aktualnych problemów inżynierii lądowej, red. K. Gromysz, K. Knapik-Jojkiewicz, Gliwie 2019 [386]	69
Rys. 51.	Polichromie w kościele w Sierakowicach: a. południowa ściana nawy, b. widok nawy w kierunku zachodnim, c. północna ściana nawy. Fotografie własne, 2022	70
Rys. 52.	Wybrane przykłady górnośląskich świątyni których ściany pokrywa polichromia: a. Bierdzany (2017), b. Łaziska Rybnickie (2019), c. Żernica (2018). Fotografie własne	70
Rys. 53.	Wybrane przykłady wydzielenia części sacrum od profanum: a. Katowice (2019), b. Kończyce Wielkie (2019), c. Ustroń-Nierodzim (2018), d. Rożnów (2021). Fotografie własne	71
Rys. 54.	Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Miasteczku Śląskim: a. belka tęczowa z krucyfiksem, b. inskrypcja na belce tęczowej. Fotografie własne, 2022	71
Rys. 55.	Schematy funkcjonalne górnośląskich kościołów drewnianych. Opracowanie własne	78
Rys. 56.	Typologiczny podział badanych obiektów pod względem układu funkcjonalnego. Opracowanie własne	78
Rys. 57.	Podział układu funkcjonalno-użytkowego z uwzględnieniem podgrup dla typu B. Opracowanie własne	79
Rys. 58.	Kościół pw. św. Jadwigi w Zabrze: a. schemat funkcjonalny kościoła, b. schemat elewacji bocznej. Opracowanie własne	79
Rys. 59.	Górnośląskie kościoły wzniesione w konstrukcji słupowo-ryglowej: a. Głogówek, b. Radomierowice, c. Wierzbica Dolna. Fotografie własne, 2017 r.	99
Rys. 60.	Górnośląskie kościoły wzniesione w konstrukcji szkieletowej: a. Górnośląski Skansen Etnograficzny w Chorzów – kościół ewangelicki, b. Zabrze-Mikulczyce, c. Zabrze-Poręba. Fotografie własne, 2017 r.	100
Rys. 61.	Schematy więźby: a. jętkowa wolna, b. jętkowa wolna z drewnianą kolebką, c. więźba storczykowa [370]	101
Rys. 62.	Znaki ciesielskie kościoła Najświętszej Marii Panny w Ingolstadt [134]	101
Rys. 63.	Znaki ciesielskie: a. Opole-Bierkowice, Muzeum Wsi Opolskiej, kościół pw. św. Katarzyny, fragment południowej ściany wieży, b. Istebna-Kubalonka, kościół pw. Krzyża Świętego, fragment południowo-wschodniej ściany nawy, c. Przewóz, kościół pw. św. Judy Tadeusza, fragment ściany zamykającej prezbiterium. Fotografie własne, 2022 r.	102
Rys. 64.	Schematy prezentujące połączenia ścian konstrukcji zrębowych: a. z ostatkami, b. bez ostatków. Opracowanie własne	103
Rys. 65.	Połączenie krokwi z belką wiązarową i krokwi w kalenicy. Połączenie krokwi z belką wiązarową: a. na czop zwykły, b. na czop cofnięty, c. na czop z zaciosem, d. na nakładkę. Połączenie krokwi w kalenicy: e. na zwidłowanie, f. na nakładkę. Opracowanie własne na podstawie: Jasieńko J., Karolak A., T. Nowak, Historyczne złącza ciesielskie, [w:] „Wiadomości Konserwatorskie” 2014, nr 40 [134]	105
Rys. 66.	Posadowienie kościoła w Rożnowie na głazach kamiennych i kamienną podmurówką: a. fotografia archiwalna [237], b. stan istniejący, fotografia własna, 2021	108
Rys. 67.	Posadowienie kościoła w Gołkowicach k. Kluczborka: a. fotografia archiwalna [237], b. stan istniejący, fotografia własna, 2019	108

Rys. 68.	Rodzaje stosowanych posadowień – wybrane przykłady: a. posadowienie na otynkowanej, kamiennej podmurówce (Bieruń Stary, 2028), b. posadowienie na głazach i kamiennej podmurówce (Pawelki, 2021), c. posadowienie na głazach i podmurówce wykonanej z kamienia i cegły (Jakubowice, 2020), d. kamienna podmurówka (Biskupice k. Olesna, 2019). Fotografie własne	109
Rys. 69.	Przykładowe odkształcenia i deformacje występujące w kościele w Mikołowie-Borowej Wsi [111]	110
Rys. 70.	Posadowienie kościoła pw. Św. Jana Chrzciciela w Grzawie: a. fotografia archiwalna [348], b. stan istniejący, fotografia własna 2019	111
Rys. 71.	Podłoga zbudowana na drewnianych legarach: a. schemat przekroju poprzecznego ułożenia drewnianej podłogi – opracowanie własne, b. remont podłogi w kościele pw. św. Barbary w Strzelcach Opolskich, fotografia: Radosław Dimitrow, 2020	111
Rys. 72.	Przykładowe wykończenie podłóg: a. deski (Katowice, 2019), b. płytki ceramiczne (Rybnik-Kuźnia Ligocka, 2020), c. cegła (Proślice, 2021), d. panele (Żernica, 2018). Fotografie własne	112
Rys. 73.	Przykładowe ułożenie podłóg: a. bez wyniesionego prezbiterium (Gierałcice, 2020), b. wyniesienie części sacrum o 1 stopień względem nawy (Wędrynia, 2021). Fotografie własne	112
Rys. 74.	Przykłady łączenia belek zrębowych [384]	113
Rys. 75.	Wiązanie ścian konstrukcji zrębowej z osłatkami: a. Chocianowice (2019), b. Lubliniec (2018), c. Maciejów (2020), d. Pawelki (2021), e. Poniszowice (2020), f. Smolnica (2022). Fotografie własne	113
Rys. 76.	Wiązanie ścian konstrukcji zrębowej bez osłatek: a. Bieruń Stary (2019), b. Bojszów (2020), c. Mikołów -Borowa Wieś (2019), d. Brzezinki (2020), e. Stecówka (2019), f. Smolnica (2022). Fotografie własne	114
Rys. 77.	Przykładowe szalowanie zewnętrznych ścian kościoła: a. Ćwiklice – osłonięcie konstrukcji wschodniej ściany prezbiterium listwami oraz gontem (2018), b. Jakubowice – oszalowanie konstrukcji ścian prezbiterium wraz z olistwowaniem spoin (2020), c. Szczepanek – obudowanie wschodniej ściany kościoła gontem (2019). Fotografie własne	115
Rys. 78.	Przykładowe szalowanie ścian wnętrza kościoła: a. Dobrodzień – fragment południowej ściany nawy i prezbiterium (2019), b. Komorzno – fragment północnej ściany nawy i prezbiterium (2020), c. Gołkowice k. Wodzisławia Śląskiego – fragment północno-zachodniej ściany nawy (2020). Fotografie własne	116
Rys. 79.	Kościoły konstrukcji zrębowej nie szalowane – wybrane przykłady: a. fragment południowej elewacji kościoła w Chocianowicach (2021), b. fragment wschodniej ściany prezbiterium w kościele w Krzywiczynach (2008), c. fragment południowej elewacji prezbiterium w kościele w Maciejowie (2019). Fotografie własne	116
Rys. 80.	Wnętrze kościoła z widocznymi belkami zrębowymi – wybrane przykłady: a. fragment północnej ściany nawy, Bieruń Stary (2019), b. fragment północnej ściany prezbiterium, Jakubowice (2021), c. fragment ściany tęczowej w południowym narożniku nawa-prezbiterium, Świniary Wielkie (2021), d. fragment południowej ściany nawy (Żernica, 2021). Fotografie własne	116
Rys. 81.	Zastosowanie lisic – wybrane przykłady: a. lisice zamocowane przy południowej ścianie nawy, Brusiek (2019), b. lisice zamocowane przy południowej ścianie nawy i prezbiterium, Żernica (2018). Fotografie własne	117
Rys. 82.	Przykładowe zastosowanie belki tęczowej: a. Bieruń Stary (2019), b. Koszęcin (2020), c. Miasteczko Śląskie (2022), d. Świniary Wielkie (2018). Fotografie własne	117
Rys. 83.	Górnośląskie kościoły drewniane zbudowane w konstrukcji słupowo-ryglowej: a. Głogówek (2019), b. Radomierowice (2018), c. Wierzbica Górna (2021). Fotografie własne	118
Rys. 84.	Górnośląskie kościoły drewniane konstrukcji szkieletowej: a. Chorzów – Górnośląski Skansen Etnograficzny (2020), b. Zabrze-Mikulczyce (2018), c. Zabrze-Poręba (2029). Fotografie własne	118
Rys. 85.	Złącze narożne podwalin na zamek francuski i słup na czop kątowy. Opracowanie własne na podstawie: Kopkowicz F., Ciesielstwo polskie, Warszawa 2011 [182]	119
Rys. 86.	Przykłady kościołów zbudowanych w technologii mieszanej – wybrane przykłady: a. widok murowanego prezbiterium oraz zakrystii w kościele w Sierotach (2019), b. murowana kruchta poprzedzająca nawę w kościele w Księżym Lesie (2018), c. murowana zakrystia w kościele w Zakrzowie Turawskim (2017), d. wieża kościoła w Bąkowie (2018). Fotografie własne	120
Rys. 87.	Przykładowe rozwiązanie parapetów empor muzycznych: a. falista linia parapetu chóru muzycznego – Gołkowice k. Kluczborka (2019), b. parapet chóru muzycznego z wybrzuszeniem w centralnej części – Wisła Mała (2017), c. empora muzyczna o prostej linii parapetu – Poniszowice (2018), d. dwukondygnacyjna empora muzyczna o prostej linii parapetu – Mikołów-Borowa Wieś (2018). Fotografie własne	121
Rys. 88.	Wybrane przykłady empor bocznych: a. Brzezinki (2021), b. Gołkowice k. Kluczborka (2019), c. Krzywiczyny (2021), d. Wierzbica Dolna (2020). Fotografie własne	121

Rys. 89.	Dostępność komunikacyjna empory muzycznej: a. Świniary Wielkie: wewnętrzne schody wbudowane w narożniku nawy (2020) b. Kaczyce: schody wbudowane w parterze wieży (2019), c. Komorzno: zewnętrzne schody dostawione do bocznej ściany nawy (2017). Fotografie własne	122
Rys. 90.	Konstrukcja dachu widoczna od wewnętrznej strony świątyni. Kaplica pw. św. Jadwigi Śląskiej w Wiśle-Czarne: a. widok w nawie w kierunku prezbiterium, b. widok nad emporą muzyczną. Fotografie własne, 2020	122
Rys. 91.	Wybrane przykłady rozwiązania stropów nad nawami i prezbiteriami: a. pseudokolebka nad prezbiterium i strop płaski nad nawą (Bieruń Stary, 2019), b. strop płaski nad nawą i prezbiterium (Bojszów, 2020), c. płaski strop w nawie, kaplicach bocznych a także w prezbiterium (Boronów, 2018), d. strop w kształcie pozornej kolebki nad nawą i prezbiterium (Jastrzębie-Zdrój, 2021), e. sklepienie w kształcie pseudokolebki nad prezbiterium i płaski strop nad nawą (Miasteczko Śląskie 2022), f. strop w kształcie pozornej kolebki nad nawą i prezbiterium (Mikołów-Borowa Wieś, 2021), g. sklepienie w kształcie pseudokolebki nad prezbiterium i płaski strop nad nawą (Uszyce, 2022), h. płaski strop nad nawą i pseudokolebka nad prezbiterium (Wachów, 2022). Fotografie własne	124
Rys. 92.	Widok podcięcia stropu na prospekt organowy – wybrane przykłady: a. Bojszów (2019), b. Jamy (2018), c. Miechowa (2021), d. Zimna Wódka (2020). Fotografie własne	125
Rys. 93.	Przykładowe rozwiązanie dachu dwukalenicowego, kościół pw. św. Michała Archanioła w Rudzińcu: a. widok elewacji południowej, fotografia własna (2019), b. schemat przekroju podłużnego, opracowanie własne dach nad nawą wyższy w stosunku do prezbiterium	126
Rys. 94.	Przykładowe rozwiązanie dachu dwukalenicowego, kościół pw. Wszystkich Świętych w Sierotach: a. widok elewacji południowej, fotografia własna (2019), b. schemat przekroju podłużnego, opracowanie własne	126
Rys. 95.	Rozwiązanie dachu dwukalenicowego o zróżnicowanej linii uskoku: a. widok południowej elewacji kościoła pw. Wszystkich Świętych w Bojszowie, fotografia własna (2020), b. widok elewacji północnej nieorientowanego kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Gliwicach, fotografia własna (2019)	126
Rys. 96.	Rozwiązanie dachu jednokalenicowego kościół pw. św. Bartłomieja w Smolnicy: a. widok południowej elewacji w kościele, fotografia własna (2022), b. schemat przekroju podłużnego, opracowanie własne	127
Rys. 97.	Rozwiązanie dachu jednokalenicowego kościół pw. Trójcy Świętej w Rachowicach: a. widok południowej elewacji w kościele, fotografia własna (2020), b. schemat przekroju podłużnego, opracowanie własne	127
Rys. 98.	Rodzaje stosowanych rozwiązań wiązarów dachowych: a. wiązar storczykowy (Proślice), b. stolcowy prosty (Wierzbica Dolna), c. stolcowy z dwiema ścianami pochyłymi (Krzywiczyn), d. wieszarowy (Pielgrzymowice). Opracowanie własne na podstawie: Kopkowicz F., Ciesielstwo polskie, Warszawa 2011 [182]	128
Rys. 99.	Schemat więźby storczykowej z uwzględnieniem wiażara: a. pełnego, b. niepełnego, c. ramy storczykowej. Opracowanie własne na podstawie: Teichman J., Propozycja systematyki i uporządkowania terminologii ciesielskich konstrukcji dachowych występujących na terenie polski od XIV do XX w., [w:] Monument, red. T. Morysiński, Warszawa 2005 [370]	128
Rys. 100.	Schemat Stosowanie ramy w wiązarach: a. storczykowych, b. dwustolcowych i wieszarowych, c. bez ramowe. Opracowanie własne na podstawie: Kopkowicz F., Ciesielstwo polskie, Warszawa 2011 [182]	129
Rys. 101.	Przykładowe posadowienie słupów wspierających zadaszenia sobót: a. Cieszowa: słupy sobót ustawione na podwalinie (2019) b. Grzawa: ustawienie słupów na wtórnym betonowym fundamencie (2018), c. Jankowice Rybnickie: ustawienie słupów na drewnianych krzyżakach położonych na wtórnych betonowych stopach fundamentowych (2021), d. Koszęcin: słupy sobót postawione na murowanych z kamienia stopach fundamentowych (2019). Fotografie własne	131
Rys. 102.	Soboty i przydaszki, wybrane przykłady: a. Grodzisko – soboty otwarte wsparte na słupach z mieczowaniami (2020), b. Miedzna – soboty do połowy zabudowane (2018), c. Bielowicko – soboty zamknięte (2019), d. Sieroty – przydaszki z wykrojem na otwory okienne (2018). Fotografie własne	132
Rys. 103.	Przydaszki w zachowanych kościołach Górnego Śląska: a. Bieruń Stary (2019), b. Kubalonka (2018), c. Sieroty (2020), d. Ustroń Nierodzim (2021), e. Wędrynia (2019), f. Zamarski (2018). Fotografie własne	132
Rys. 104.	Schemat kościoła: a. bezwieżowego, b. z wieżą o ścianach prostych, narytą dachem namiotowym, c. z wieżą o ścianach zbiegających się ku górze z baniastym hełmem. Opracowanie własne	133
Rys. 105.	Kościół z wieżą dostawioną do frontu nawy – wybrane przykłady: a. Chocianowice (2021), b. Gołkowice k. Kluczborka (2019), c. Proślice (2021), d. Boronów (2018). Fotografie własne	134

Rys. 106.	Przykładowe rodzaje stosowanych wież: a. Bojszów, b. Brusiek (2019), c. Brzezinki (2021), d. Chocianowice (2019), e. Jastrzębie-Zdrój (2020), f. Koszęcin (2019), g. Lasowice Wielkie (2018), h. Łaziska Rybnickie (2021), i. Mikołów-Paniowy (2020), j. Proślice (2021), k. Zamarski (2021), l. Żernica (2021). Fotografie własne	135
Rys. 107.	Przykładowe rodzaje stosowanych wież: a. typ A1 (Bojszów, Stare Olesno, Żernica), typ A2 (Miedzna, Wisła Mała), typ B1 (Katowice, Radoszowy, Sierakowice, Zacharzowice), typ B2 (Biskupice k. Olesna, Grzawa, Góra, Proślice), typ C1 (Bąków, Biskupice k. Kluczborka, Boronów, Kozłowice, Ochodze, Przewóz), typ C2 (Gołkowice, Jamy, Michalice, Wędrynia, Wielkie Borki), typ D (Gliwice), typ E1 (Krzywiczyny), typ E2 (Wachów), typ F (Łodygowice), typ G (Pielgrzymowice). Opracowanie własne	136
Rys. 108.	Rozwiązanie konstrukcji słupowo-ramowej wież na przykładzie kościołów: a. w Bełku, b. w Gliwicach-Ostropie, c. w Poniszowicach, d. w Szalszy, e. w Żernicy. Opracowanie własne	136
Rys. 109.	Schematy przykładowych wież na sygnaturkę. Opracowanie własne	137
Rys. 110.	Wieżyczki na sygnaturkę wbudowane w kalenice dachów nad nawami kościołów: a. w Bieruniu (2018), b. w Borowej Wsi (2020), c. w Brušku (2019), c. w Chocianowicach (2019), e. w Jankowicach Rybnickich (2020), f. w Jastrzębiu-Zdrój (2019). Fotografie własne	138
Rys. 111.	Zastosowanie stolarki okiennej na przykładzie kościoła pw. św. Walentego w Bieruniu Starym: a. doświetlenie kościoła od strony południowej, b. brak okien w elewacji północnej, c. ujęcie niewielkiego okna w ścianie zamykającej prezbiterium. Fotografie własne (2018)	139
Rys. 112.	Okna wpisane we wschodnie ściany prezbiteriów: a. Brusiek (2019), b. Ćwiklice (2018), c. Gwoździany (2020), d. Łaziska Rybnickie (2021), Radawie (2021). Fotografie własne	139
Rys. 113.	Wybrane przykłady stolarki okiennej: a. Bojszów (2018), b. Dobrodzień (2022), c. Łąka (2019), d. Katowice (2020), e. Wilcza (2021), f. Krzywiczyny (2020), g. Pielgrzymowice (2021), h. Zacharzowice (2019), i. Zimna Wódka (2018), j. Żernica (2021). Fotografie własne	140
Rys. 114.	Wybrane przykłady drzwi zewnętrznych: a. Biskupice k. Kluczborka (2018), b. Buków (2018), c. Chorzów (2019), d. Gościęcín-Brykasy (2018), e. Istebna-Andziółówka (2020), f. Katowice (2019), g. Klucz (2020), h. Miejsce Odrzańskie (2022), i. Stare Olesno (2019). Fotografie własne	141
Rys. 115.	Wybrane przykłady ościeży i drzwi wewnętrznych: a. Chorzów (2019), b. Gołkowice k. Kluczborka (2019), c. Kaczyce (2021), d. Pietrowice Wielkie (2018), e. Żernica (2018), f. Baborów (2022), g. Boronów (2020). Fotografie własne	141
Rys. 116.	Drzwi w kościele pw. św. Jerzego w Gliwicach-Ostropie: a. portal dębowy wykonany w kształcie oślego grzbietu wieża-nawa (fotografia własna, 2022), b. drzwi wewnętrzne w kruchcie bocznej, c. skrzydło drzwiowe w kruchcie bocznej z polichromią z wizerunkiem Chrystusa Dobrego Pasterza (fotografie: Jacek Hulimka, 2016)	142
Rys. 117.	Przykłady detalu ciesielskiego wykonanego w dolnych partiach nadwieszanej izbicy – wybrane przykłady: a. Łaziska Rybnickie (2020), b. Miedzna (2019), c. Żernica (2018). Fotografie własne	143
Rys. 118.	Przykładowe zastosowanie detalu ciesielskiego – wybrane przykłady: a. Gołkowice k. Wodzisławia Śląskiego: zadaszenie wejścia nad zakrystią oraz zewnętrzne schody prowadzące na łożę kolatorską (2019), b. Gościęcín-Bryksy: listwa zwieńczająca zadaszenie kruchty mieszczącej wejście do wnętrza świątyni (2018), c. Istebna-Andziółówka: balustrada na ganku (2020), d. Wisła Mała: słup z mieczowaniem (2021). Fotografie własne	143
Rys. 119.	Zastosowanie detalu ciesielskiego we wnętrzach świątyni – wybrane przykłady: a. Brzezinki – zdobienie dolnej listwy łoża kolatorskiej (2021), b. Cieszowa – słupy wspierające chór muzyczny (2020), c. Gołkowice k. Kluczborka – snycersko wyrzynane ławki (2019), d. Jakubowice, oryginalnie zachowane drzwi wieża-nawa (2021)	144
Rys. 120.	Wybrane przykłady zastosowania detalu ciesielskiego w parapecie chóru muzycznego: a. Cieszowa (2022), b. Rudziniec (2018), c. Wilcza (2019). Fotografie własne	144
Rys. 121.	Model przestrzenny pozyskany podczas pomiarów wykonanych	210
Rys. 122.	Schemat fotorzutu pozyskany badaniach laserowego skanowania obiektu metodą fotogrametryczną.	210
Rys. 123.	Fragmentaryczne opracowanie modelu, widok kościoła od północnego zachodu [296]	210
Rys. 124.	Fragmentaryczne opracowanie modelu, widok kościoła od południowego wschodu [296]	210
Rys. 125.	Widok aksonometryczny ustawienia gładów, na których układano belki podwalinowe	211
Rys. 126.	Widok aksonometryczny kształtujący formę i funkcję obiektu	211
Rys. 127.	Widok aksonometryczny z uwzględnieniem ułożenia podłogi w nawie i prezbiterium na drewnianym ruszcie i legarach	211
Rys. 128.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	212

Rys. 129.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	212
Rys. 130.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	212
Rys. 131.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	213
Rys. 132.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	213
Rys. 133.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	214
Rys. 134.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	214
Rys. 135.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	215
Rys. 136.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	215
Rys. 137.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	216
Rys. 138.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	216
Rys. 139.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	217
Rys. 140.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	217
Rys. 141.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	218
Rys. 142.	Wizualizacja aksonometryczna kształtującej się formy i funkcji świątyni	218
Rys. 143.	Kościół w Gliwicach-Ostropie: a. widok od północnego zachodu, b. widok od południowego wschodu. Fotografia własna, 2019 r.	220
Rys. 144.	Archiwalny schemat przekroju podłużnego prezentujący przebudowaną konstrukcję dachu [43]	221
Rys. 145.	Widok przywróconej, strzelistej formy dachów [239]	221
Rys. 146.	Widok przywróconej, strzelistej formy dachów. Źródło: WUOZ w Katowicach, fotografia z 1972 r.	221
Rys. 147.	Widok fragmentu wtórnej konstrukcji szkieletowej dostawionej do północnej ściany nawy. Fotografia: J. Hulimka, 2008 r.	221
Rys. 148.	Widok fragmentu wtórnej konstrukcji szkieletowej dostawionej do północnej ściany nawy. Fotografia: J. Hulimka, 2008 r.	221
Rys. 149.	Widok fragmentu polichromii w północnej ścianie nawy z zaznaczonym uszkodzeniem. Fotografia własna, 2019 r.	222
Rys. 150.	Widok kościoła od południowego zachodu. Fotografia własna, 2018 r.	223
Rys. 151.	Widok kościoła od północnego wschodu. Fotografia własna, 2018 r.	223
Rys. 152.	Widok fragmentu dachu z zaznaczonym uskokiem u styku nawy i zakrystii [187]	223
Rys. 153.	Widok fragmentu dachu z zaznaczonym uskokiem u styku nawy i zakrystii. Fotografia: J. Hulimka, 2012 r.	223
Rys. 154.	Widok fragmentu dachu z zaznaczonym uskokiem u styku nawy i zakrystii. Fotografia: J. Hulimka, 2012 r.	223
Rys. 155.	Widok oryginalnej formy wieżyczki na sygnaturkę [115]	225
Rys. 156.	Widok wtórnej sygnaturki przebudowanej w 1960 r. [239]	225
Rys. 157.	Widok sygnaturki przed przebudową. Fotografia własna, 2019 r.	225
Rys. 158.	Widok sygnaturki po przebudowie. Fotografia własna, 2021 r.	225
Rys. 159.	Widok fragmentu północnej ściany nawy i prezbiterium obudowanej płytami gipsowo-kartonowymi. Fotografia własna, 2019 r.	225
Rys. 160.	Widok fragmentu nieobudowanej zrębowej konstrukcji północnej ściany nawy i prezbiterium. Fotografia własna, 2021 r.	225

10.4 Spis tabel

Tabela 1.	Zestawienie zachowanych kościołów w powiatach	33
Tabela 2.	Wykaz zachowanych kościołów w obszarze badawczym (w porządku alfabetycznym)	34

Tabela 3.	Charakterystyka kościołów drewnianych w ujęciu regionalnym	55
Tabela 4.	Schematy funkcjonalne obiektów zlokalizowanych w obwodzie badawczym	71
Tabela 5.	Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy analizowanych kościołów – typ A	79
Tabela 6.	Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy analizowanych kościołów – typ B1	81
Tabela 7.	Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy analizowanych kościołów – typ B2	82
Tabela 8.	Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy badanych kościołów – typ B3	83
Tabela 9.	Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy badanych kościołów – typ B4	84
Tabela 10.	Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy badanych kościołów – typ C	85
Tabela 11.	Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy badanych kościołów – typ D	86
Tabela 12.	Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy badanych kościołów – typ E	87
Tabela 13.	Typologiczny podział funkcjonalno-użytkowy badanych kościołów – typ F	88
Tabela 14.	Ocena ogólna obiektów objętych procesem badawczym	89
Tabela 15.	Wykaz wymiarów zachowanych świątyń	90
Tabela 16.	Historyczne połączenia ścian zrębowych w węglach. Opracowanie własne na podstawie: Sieczkowski J., Nejman T., Ustroje budowlane, Warszawa 2006 [344]	102
Tabela 17.	Historyczne połączenia ścian szkieletowych. Opracowanie własne na podstawie: Sieczkowski J., Nejman T., Ustroje budowlane, Warszawa 2006 [344]	103
Tabela 18.	Złącza elementów więźb dachowych. Opracowanie własne na podstawie: Sieczkowski J., Nejman T., Ustroje budowlane, Warszawa 2006 [344]	105
Tabela 19.	Orientowanie świątyń	145
Tabela 20.	Datowanie świątyń	146
Tabela 21.	Oryginalność świątyni	146
Tabela 22.	Sposób zamknięcia ściany prezbiterialnej	147
Tabela 23.	Ściana tęczowa	148
Tabela 24.	Belka tęczowa	149
Tabela 25.	Rodzaj wykonania nawy oraz występowania kaplic bocznych	149
Tabela 26.	Występowanie krucht	150
Tabela 27.	Występowanie zakrystii w układzie funkcjonalnym świątyni	151
Tabela 28.	Występowanie sobót i przydaszków	152
Tabela 29.	Występowanie wież	153
Tabela 30.	Sposób wykonania wież w układzie pionowym	154
Tabela 31.	Kształt hełmów wież	155
Tabela 32.	Występowanie wieżyczek na sygnaturkę	156
Tabela 33.	Kształt hełmów wieżyczek na sygnaturkę	157
Tabela 34.	Rodzaje wykonania linii parapetu chóru muzycznego	157
Tabela 35.	Występowanie empor bocznych oraz sposób wykonania parapetu je zamykającego	159
Tabela 36.	Występowanie łoża kolatorskiej	160
Tabela 37.	Rodzaj posadowienia	161
Tabela 38.	Klasyfikacja materiałowa ułożenia podłogi w prezbiterium	162
Tabela 39.	Klasyfikacja materiałowa ułożenia podłogi w nawie	162
Tabela 40.	Rodzaj stosowanych konstrukcji wznoszenia ścian	163
Tabela 41.	Rodzaj stosowanych połączeń węglów w konstrukcji zrębowej	164

Tabela 42.	Oslonięcie konstrukcji wież kościelnych	165
Tabela 43.	Oslonięcie konstrukcji ścian z zewnątrz prezbiterium oraz nawy	166
Tabela 44.	Sposób wykończenia ścian prezbiterium i nawy wewnątrz obiektu	167
Tabela 45.	Rodzaj wykonania stropu w prezbiterium	168
Tabela 46.	Rodzaj wykonania stropu w nawie	169
Tabela 47.	Rodzaj wykonania dachu	170
Tabela 48.	Rodzaj więźby dachowej nad prezbiterium	170
Tabela 49.	Rodzaj więźby dachowej nad nawą	171
Tabela 50.	Zestawienie wyników badań analizowanych obiektów w ujęciu architektonicznym	174
Tabela 51.	Zestawienie wyników badań analizowanych obiektów w ujęciu konstrukcyjnym	181
Tabela 52.	Zestawienie wyników badań analizowanych obiektów w relacji z otoczeniem	188
Tabela 53.	Zestawienie wyników badań	195
Tabela 54.	Typologiczny podział planów funkcjonalnych analizowanych obiektów	200
Tabela 55.	Charakterystyka kategoryzacji analizowanych obiektów	201
Tabela 56.	Podział funkcjonalny z uwzględnieniem etapowości kształtującej formę obiektu	206
Tabela 57.	Schematy prezentujące kształtującą się formę obiektu przy założeniu wyznaczonych typowych cech górnśląskich kościołów drewnianych	207

11. Streszczenia

11.1 Streszczenie

Obiekty drewnianej architektury sakralnej są wspaniałym świadectwem nie tylko historii, ale także sztuki dawnych budowniczych. Znaczna ich część ma charakter regionalny, odzwierciedlając szereg cech architektonicznych i konstrukcyjnych charakterystycznych dla danego obszaru geograficznego i kulturowego. Z uwagi na nietrwały materiał konstrukcyjny są one niestety narażone na rozmaite zagrożenia, w tym pożary i korozję biologiczną, prowadzące do uszkodzeń, a nawet całkowitego zniszczenia. Ponadto, na przestrzeni wieków, obiekty te podlegały różnego rodzaju przebudowom, modernizacjom i remontom, często zacierającym pierwotną formę architektoniczną oraz ingerującym w rozwiązania konstrukcyjne. Tym cenniejsza jest zatem możliwość odtworzenia (rzeczywistego lub wirtualnego) pierwotnej formy poszczególnych obiektów oraz prześledzenia wprowadzonych w nich zmian.

Jako obszar geograficzno-kulturowy objęty dysertacją wybrano Górny Śląsk, w jego historycznych granicach, które określono na podstawie analizy źródeł historycznych. W tak wytypowanym obszarze zidentyfikowano 115 zachowanych drewnianych obiektów sakralnych (111 kościołów i 4 kaplice) będące w istocie małymi kościołami) które objęto badaniami.

Jako tezę rozprawy przyjęto możliwość wyznaczenia typowych cech architektonicznych i konstrukcyjnych badanych obiektów, tworzących swego rodzaju modelowy górnośląski kościół drewniany. W tym celu przeanalizowano architekturę i konstrukcję (a także historię) wszystkich objętych opracowaniem obiektów, bazując na własnych badaniach terenowych oraz na szerokim przeglądzie dostępnych źródeł literaturowych i historycznych. Efektem powyższego była ilościowa analiza szeregu wytypowanych cech architektonicznych i konstrukcyjnych, pozwalająca na wytypowanie najpopularniejszych rozwiązań. Wykonane analizy bazowały, rzecz jasna, na dostępnym materiale badawczym, ich wyniki są zatem skażone brakiem danych o licznych, nieistniejących już obiektach, niemniej, wobec próby liczącej 115 obiektów, można je uznać za reprezentatywne. W ramach wykonanych badań i analiz stworzono opracowanie pomocnicze w postaci kart katalogowych wszystkich objętych opracowaniem obiektów.

Bazując na uzyskanej wiedzy w zakresie rozwiązania modelowego, wykazano jej użyteczność zarówno w zakresie możliwości odtworzenia obiektów nieistniejących (na podstawie szątkowych danych o ich formie i wielkości), jak i w zakresie oceny często niekorzystnych zmian wprowadzonych w zachowanych do dzisiaj obiektach i możliwości powrotu do najbardziej prawdopodobnych rozwiązań oryginalnych. Wskazano też na użyteczność rozwiązania modelowego w tworzeniu cyfrowych bliźniaków poszczególnych drewnianych kościołów.

Z uwagi na obszerność tematu planowane jest stopniowe tworzenie cyfrowych modeli wybranych, nieistniejących już kościołów drewnianych oraz modeli obrazujących zmiany konstrukcyjne i architektoniczne w wybranych, zachowanych do dzisiaj obiektach.

11.2 Summary

The buildings of wooden sacred architecture are a great testimony of both, history and the craftsmanship of the former builders. Most of them are of a regional nature, reflecting a number of architectural and design features specific to a certain geographical and cultural area.

Due to unstable construction material, they are unfortunately exposed to various threats, including fires and biological corrosion which may lead to some damage or even complete destruction.

Furthermore, over the centuries, the buildings have undergone various types of reconstruction, modernization and renovation, often changing the original architectural form and interfering with construction solutions. The possibility of recreating (real or virtual) the original form of individual objects and tracing the modifications makes it really valuable.

Upper Silesia was selected as the geographical and cultural area covered by the dissertation, within its historical borders, which were determined on the basis of an analysis of historical sources. In such a selected area, 115 preserved wooden sacred buildings (112 churches and 3 chapels, which are in fact small churches) were identified and included in the research.

The possibility of determining the typical architectural and constructional features of the examined objects, forming a kind of model of a wooden church in Upper Silesia was adopted as the thesis of the dissertation. The analysis of the architecture and construction (as well as history) of all the objects, based on own research and on a wide review of available sources was conducted. The result of the above was a quantitative analysis of a number of selected architectural and construction features which allowed to find the most popular solutions. The analyzes were based on the available research material, and they lack the data of numerous non – existent objects. Nevertheless, considering the sample of 115 objects, they can be considered representative. As part of the research, a subsidiary study in the form of catalog cards was prepared.

Based on the knowledge obtained in the field of the model solution, it has been shown to be useful not only in terms of the possibility of recreating non-existent objects (based on residual data about their form and size) but also in terms of assessing the often unfavorable changes introduced in the objects preserved until today and the possibility to find the most probable original solutions. The usefulness of the model solution in creating digital images of individual wooden churches was also indicated.

Due to the breadth of the topic, it is planned to gradually create digital models of selected, non-existent wooden churches and models depicting structural and architectural changes in some buildings which have been preserved.

11.3 Zusammenfassung

Hölzerne Sakralarchitekturobjekte ist ein großartiges Zeugnis nicht nur der Geschichte, sondern auch die Handwerkskunst der alten Baumeister. Die meisten von ihnen hat regionalen Charakter und spiegeln eine Reihe architektonischer und gestalterischer Besonderheiten wider, die für ein bestimmtes geografisches und kulturelles Gebiet spezifisch sind. Aufgrund des instabilen Baumaterials sind sie leider verschiedenen Gefahren ausgesetzt, einschließlich Bränden und biologischer Korrosion, die zu Beschädigungen oder sogar zur vollständigen Zerstörung führen. Darüber hinaus wurden diese Einrichtungen im Laufe der Jahrhunderte verschiedenen Arten von Umbauten, Modernisierungen und Renovierungen unterzogen, wobei häufig die ursprüngliche architektonische Form verwischt und bauliche Konstruktion beeinträchtigt wurden. Umso wertvoller ist daher die Möglichkeit, die ursprüngliche Form einzelner Objekte virtuell nachzubilden und die an ihnen vorgenommenen Veränderungen verfolgen.

Als geografisches und kulturelles Gebiet der Dissertation wurde Oberschlesien innerhalb seiner historischen Grenzen ausgewählt, die auf der Grundlage einer Analyse historischer Quellen festgelegt wurden. In einem so ausgewählten Gebiet wurden 115 erhaltene hölzerne Sakralbauten (111 Kirchen und 4 Kapellen, die eigentlich kleine Kirchen sind) identifiziert und in die Untersuchung einbezogen.

Als These der Dissertation wurde die Möglichkeit angenommen, die typischen architektonischen und baulichen Merkmale der untersuchten Objekte zu bestimmen, die eine Art Musterholzkirche in Oberschlesien darstellen. Zu diesem Zweck wurden die Architektur und Konstruktion (sowie die Geschichte) aller in die Studie einbezogenen Objekte auf der Grundlage eigener Feldforschung und einer umfassenden Überprüfung der verfügbaren Literatur und historischen Quellen analysiert. Das Ergebnis des oben Gesagten war eine quantitative Analyse einer Reihe ausgewählter Architektur- und Konstruktionsmerkmale, die die Auswahl der beliebtesten Lösungen ermöglichte. Offensichtlich basierten die durchgeführten Analysen auf dem verfügbaren Forschungsmaterial und ihre Ergebnisse sind daher durch das Fehlen von Daten zu zahlreichen Objekten, die nicht mehr existieren, beeinträchtigt, können aber angesichts der Stichprobe von 115 Objekten dennoch als repräsentativ angesehen werden. Im Rahmen der durchgeführten Recherchen und Analysen wurde eine Hilfsstudie in Form von Katalogkarten für alle in die Studie aufgenommenen Objekte erstellt.

Basierend auf den im Bereich der Modelllösung gewonnenen Erkenntnissen hat es sich als nützlich erwiesen, sowohl im Hinblick auf die Möglichkeit, nicht existierende Objekte (auf der Grundlage von Restdaten über ihre Form und Größe) neu zu erstellen, als auch im Hinblick auf die Bewertung der oft ungünstigen Veränderungen, die an den bis heute erhaltenen Objekten vorgenommen wurden, und die Möglichkeit, zu den wahrscheinlichsten originellen Lösungen zurückzukehren. Auch die Nützlichkeit der Modelllösung bei der Erstellung digitaler Zwillinge /digitale Kartierung/ einzelner Holzkirchen wurde aufgezeigt. Aufgrund der Breite des Themas ist geplant, sukzessive digitale Modelle ausgewählter, nicht mehr existierender Holzkirchen zu erstellen sowie Modelle, die bauliche und architektonische Veränderungen an ausgewählten Gebäuden zeigen, die bis heute erhalten sind.